

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ірина МАТЯШ

ІНОЗЕМНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919–1991):
ПРОТИСТОЯННЯ І СПІВПРАЦЯ

Київ 2020

УДК 327:(477)"1919/1991"

М-35

Матяш Ірина.

М-35 Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 503 с.

ISBN 978-966-02-9377-9

В монографії на підставі широкого кола історичних джерел (насамперед архівної інформації, що міститься в документах, які зберігаються в ЦДАВО України, ЦДАГО України, ГДА МЗС України, ГДА СБУ, зарубіжних архівах; періодики, спогадів українських та іноземних дипломатів) досліджено діяльність іноземних дипломатичних і консульських представництв в Українській СРР/УРСР в 1919–1991 рр.

Висвітлено завдання, функції, форми організації та основні напрямки діяльності іноземних представництв у 1919–1939 рр., особливості їх взаємодії з владою в радянській Україні, причини репресій проти іноземних представників, їхнє ставлення до спровокованого більшовиками Голодомору в Україні. Проаналізовано залежність діяльності українського зовнішньополітичного відомства від рішень союзного та партійного керівництва після 1944 р., особливості діяльності консульств соціалістичних країн у Києві та Одесі, завдання і функції Передової групи Посольства США в СРСР у Києві, спроби створення консульських установ інших капіталістичних країн, форми співпраці іноземних представництв з науковою і культурною громадськістю УРСР, реакцію генконсульств на Чорнобильську аварію та спроби приховування її наслідків від світу радянським керівництвом. Висвітлено особливості процесу започаткування Україною консульських відносин із зарубіжними країнами в 1991 р.

Для дослідників історії дипломатії та міжнародних відносин, науковців, студентів та всіх, хто цікавиться історією іноземних представництв на території України.

Рецензенти:

Бруський Ян Яцек — докт. габ., професор Ягеллонського університету

Мартинів Андрій — докт. істор. наук, проф., пров. наук. співроб. відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Якубова Лариса — член-кор. НАН України, докт. істор. наук, проф., завідувачка відділу історії України 1920–1930-х років 20 століття Інституту історії України НАН України

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 5 від 24 вересня 2020 року)

ISBN 978-966-02-9377-9

© Матяш І.Б., 2020

© Інститут історії України
Національної академії наук
України, 2020

© Наукове товариство історії
дипломатії та міжнародних
відносин, 2020

З М І С Т

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерела до вивчення діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР в 1919–1991 рр.	
1.1. Діяльність іноземних представництв в УСРР/УРСР у дослідженнях українських та зарубіжних науковців.....	17
1.2. Джерельна база історії діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР у 1919–1991 рр.: український і зарубіжний комплекс.....	33
РОЗДІЛ 2. Іноземні представництва в Києві, Харкові та Одесі в 1919–1939 рр.	
2.1. Особливості взаємодії з радянською владою іноземних консульств у Києві	53
2.1.1. Ультиматум радянської влади в Києві представникам консульського корпусу як метод «встановлення консульських зносин».....	53
2.1.2. Консульство Персії: пошуки шляхів співпраці з радянською владою.....	65
2.1.3. Повноваження та завдання китайського представництва: компроміс з радянською владою.....	72
2.1.4. Комісії з репатріації та оптації як форма іноземних представництв у радянській Україні.....	78
2.1.5. Діяльність німецького консульства.....	82
2.1.6. Діяльність польського консульства.....	96
2.2. Діяльність іноземних представництв у столиці УСРР/УРСР Харкові (1920–1934 рр.)	100
2.2.1. Організація взаємодії зовнішньополітичного відомства з іноземними представництвами.....	100
2.2.2. Грузинське консульство і трагізм долі консула Костянтина Цагарелі.....	106
2.2.3. Перське консульство: перешкоди у виконанні основної місії.....	117
2.2.4. Міжнародні договори як правова засада заснування іноземних представництв у Харкові.....	121
Литовська Демократична Республіка.....	121
Польська Республіка.....	127
Австрійська Республіка і Королівство Угорщина.....	130
Веймарська республіка.....	134
Латвійська Демократична Республіка.....	136
Естонська Демократична Республіка.....	138
Соціалістична Радянська Республіка Вірменія.....	140

Турецька Республіка.....	141
Болгарія.....	142
Чехословацька Республіка	148
Королівство Італія.....	154
2.2.5. Завдання та функції китайського представництва в Харкові	156
2.2.6. Особливості діяльності представництва Польської Республіки	162
2.2.7. Діяльність німецького консульства в Харкові.....	181
2.2.8. Тверезий погляд на радянську дійсність консула Італії.....	184
2.3. Офіційне повернення іноземних представництв до Києва (1934–1939)	187
2.3.1. Основні напрями діяльності німецького консульства	187
2.3.2. Польське консульство: трагічний фінал.....	192
2.3.3. Чехословацьке консульство: нетривала співпраця.....	196
2.4. Іноземні представництва в Одесі в умовах радянської влади (1919–1939)	197
2.4.1. Вироблення більшовицьким зовнішньополітичним відомством засад організації зносин з іноземними дипломатичними представництвами.....	197
2.4.2. Гуманітарна місія грузинського консульства	209
2.4.3. Інцидент з китайським представництвом.....	215
2.4.4. Завдання консульства Персії	219
2.4.5. Італійське консульство і доля консула Сільвіо Коцціо.....	224
2.4.6. Діяльність консульства Німеччини.....	242
2.4.7. Посольство Японії: завдання та персоналії.....	247
 РОЗДІЛ 3. Іноземні консульські установи в Українській РСР (1944–1991): функції, особливості взаємодії з зовнішньополітичним відомством, персоналії	
3.1. Відновлення зовнішньополітичної діяльності Української РСР та перші іноземні консульства в Києві.....	269
3.2. Новий очільник НКЗС УРСР і консульські установи в Києві в 1940-х — першій половині 1980-х рр.	280
3.3. Іноземні консульства в Одесі в 1940–1980-х рр.	370
3.4. Спроби створення консульств країн Північної Америки: завдання і функції в Києві Передової групи Посольства США в СРСР та Генерального консульства Канади.....	394
3.5. Діяльність іноземних представництв у другій половині 1980-х рр. та напередодні відновлення державної незалежності України	433
ВИСНОВКИ	473
Показчик імен	489

Дослідження історії діяльності іноземних представництв в Україні однаково важливе як для інституційної історії української дипломатії, так і для вивчення особливостей розвитку двосторонніх відносин з країнами, представництва яких діяли в українських містах, завдань і функцій таких представництв та персоналій учасників цього процесу. Специфічним періодом української дипломатичної історії є час перебування України у складі «радянської імперії» СРСР, принципово відмінний за підходами до ведення зовнішньої політики та рівнем самостійності прийняття рішень керівництвом УРСР від часу творення української дипломатичної служби в УНР та часу формування рівноправних двосторонніх відносин незалежної України з зарубіжними державами як міжнародного актора.

Завдання цієї монографії полягає в відтворенні на підставі виявленої в історичних джерелах інформації та реконструюванні з залученням здобутків української і зарубіжної історіографії процесу створення в радянській Україні в 1919–1991 рр. іноземних представництв, дослідженні їхніх завдань і функцій, особливостей взаємодії з радянською владою, з'ясування вимог до кандидатур очільників генеральних консульств, що працювали в українських містах, та їхнього ставлення до країни, в якій довелося працювати.

Не визнана зарубіжними державами радянська Україна (як і більшовицька Росія) постала перед проблемою контакту з іноземними представництвами після вторгнення більшовиків до Києва в лютому 1919 р. та в квітні 1919 р. — до Одеси. Присутність іноземних консулів у захоплених більшовиками містах, зважаючи на те, що Українська СРР претендувала на окремішність і самостійність як нова держава, не була унормована жодним офіційним міждержавним актом. У цей час у Парижі вже розпочалася 18 січня 1919 р. Мирна конференція для вироблення консолідованої позиції щодо умов підписання договорів з переможеними державами за участі делегацій 27 «союзних та здружених» держав, у тому числі новостворених — Польської та Чехословацької республік, яких Антанта визнавала своїми союзниками. Скерована до Парижу Директорією УНР урядова делегація на чолі з учасником Берестейських мирних переговорів Г.М. Сидоренком мала надскладне завдання: їй належало

досягти визнання державної незалежності УНР державами-учасницями міжнародного форуму, справедливого вирішення національного питання, сприяння в виведенні з української території іноземних військ та отримання допомоги в боротьбі з більшовиками. Об'єднану делегацію УНР і ЗУНР до участі в роботі міжнародного форуму допустили умовно разом з делегаціями Балтії та Закавказзя, але як представників народів з невідзначеним державним статусом¹. Більшовицьку Росію до участі в конференції не запрошували, а в ході засідань форуму обговорювалися плани придушення радянської влади.

Свідченням її агресивних намірів було вторгнення в Київ частин Робітничо-селянської червоної армії, що стало проміжним результатом більшовицько-української війни. Наступ на УНР розпочався в грудні 1918 р. з Курська, тоді як очільник Народного комісаріату закордонних справ РСФРР Г.В. Чичерін у відповідь на неодноразові ноти протесту Директорії УНР вказував на відсутність військ РСФРР на українській території та наявність в УНР внутрішнього конфлікту і легітимність радянської влади. Уряд УНР змушений був оголосити війну більшовицькій Росії та залишити українську столицю, попередньо забезпечивши евакуацію державних органів та іноземних представництв.

Рішення про організацію взаємодії з тими іноземними представництвами, які залишилися в Києві, приймала створена 29 січня 1919 р. Рада народних комісарів УСРР на чолі з нещодавнім уповноваженим уряду РСФРР на півдні Росії й головою делегації РСФРР на мирних переговорах з Українською Державою Х.Г. Раковським². Його було делеговано до Києва з метою створення підконтрольного Москві уряду. Питання взаємодії з іноземними представництвами належали до функцій закордонного відділу РНК УСРР, контрольованим безпосередньо головою. Ще маючи амбіції певної самостійності, радянська Україна розпочинала діяльність з таким керівником у тісному зв'язку з РСФРР.

Формальне проголошення УСРР як «окремої держави» та ухвалення її першої конституції відбулося на 3-му Всеукраїнському з'їзді Рад 6–

¹ Детальніше див.: *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. С. 418–460.

² Див.: *Станчев М.Г.* Участь Християна Раковського в українсько-російських переговорах 1918 р. // Україна дипломатична. Наук. щорічник. К. 2017. С. 694–706; *Його ж.* Християн Раковський як дипломат (1918–1927 рр.) // Україна і Болгарія в історії Європи. Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Ін-т історичних досліджень БАН; Комісія істориків України і Болгарії; Наукове товариство з історії дипломатії та міжнародних відносин. Упоряд.: І. Манасієва, І. Матяш. К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 355–375.

10 березня 1919 р. Маріонетковий уряд радянської України визначив два шляхи для досягнення свого визнання в світі. Перший полягав у використанні акредитованих ще в Українській Державі/УНР консульських представництв для досягнення визнання УСРР державами, які вони представляли. Другий шлях був довшим: він передбачав створення у європейських країнах повноважних представництв УСРР, до завдань яких належала дискредитація і винищення дипломатичних місій УНР, котрі там працювали, та перебирання радянськими повпредствами їхніх функцій. Однак ні перший, ні другий задум спершу не знайшли втілення. Започаткування консульських зносин радянської України з зарубіжними країнами було відсунуте на доволі тривалий час.

Підписаний 28 червня 1919 р. у Великому Версальському палаці Мирний договір з Німеччиною заклав визначені державами-переможцями засади оформлення нового світового порядку в Європі після Першої світової війни — системи міжнародних відносин, поза межами якої залишилися і Німеччина, і радянська Росія³. Місце радянських республік у закріпленій за результатами Паризької мирної конференції Версальсько-Вашингтонській системі світоподілу залишилося сумнівним. Натхненна підтримкою держав Антанти та маргінальним становищем на міжнародній шахівниці більшовиків активізувала бойові дії Біла армія. У серпні 1919 р. білогвардійські війська окупували Київ і утримували місто до середини грудня. Бої більшовиків за Одесу тривали до початку квітня 1920 р. Іноземні місії, що залишалися в Києві та Одесі пробували за тимчасової влади продовжити виконання свої функцій.

19 грудня 1919 р. політико-адміністративний центр УСРР було перенесено до Харкова. На початку 1920 р. туди переїхали державні органи. 16 березня 1920 р. ВУЦВК УСРР спільно з РНК УСРР ухвалили постанову «Про створення Народного комісаріату закордонних справ УСРР». За сумісництвом посад зовнішньополітичне відомство очолив Х.Г. Раковський. До компетенції відомства, згідно з «Положенням про Народний комісаріат закордонних справ УСРР», належали забезпечення дипломатичних зносин з іноземними державами за завданнями уряду, підготовка проектів міжнародних договорів для затвердження їх вищими органами державної влади УСРР, керівництво діяльністю дипломатичних представництв і консульських установ, захист законних інтересів громадян УСРР за кордоном та іноземців в Україні, зносини з дипломатичним та кон-

³ Формування системи регулювання міжнародних відносин, названої згодом Версальсько-Вашингтонською системою мирних договорів, завершилося під час конференції у Вашингтоні, що відбулася 12 листопада 1921 р. — 6 лютого 1922 р. і встановила нове співвідношення сил на Далекому Сході.

сульським корпусом іноземних держав, ведення зовнішньополітичної пропаганди.

Однак Київ не втратив значення культурного центру. Вступ до міста польської армії 7–8 травня 1920 р. та Дієвої армії УНР і перебування їх впродовж місяця в звільненій від більшовиків столиці УНР були останнім шансом на перемогу об'єднаних польсько-українських сил над більшовицькою загрозою. 12 червня 3-я Польська армія залишила Київ. Для столиці суверенної Української Народної Республіки розпочалася радянська доба.

Уряд радянської Росії, спираючись на «так званий радянський уряд в Україні, позбавлений дійсного суверенітету над країною» (визначення О.О. Ейхельмана)⁴ на чолі з відрядженим туди Х.Г. Раковським, у прориві на міжнародну арену розраховував на УСРР, родючі землі й запаси продовольства якої завжди цікавили іноземні держави. 16 січня 1920 р. Верховна Рада Антанти зняла економічну блокаду з радянських республік і дозволила країнам Заходу торгувати з ними. Підписаний 28 грудня 1920 р. у Москві та затверджений того ж дня 8-м Всеросійським з'їздом рад договір «Про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР» зумовлював посилення залежності УСРР від РСФРР. Попри формальне декларування суверенітету обох держав, акт став першим кроком до створення союзу радянських республік. Він закріплював диктат (у тому числі — в сфері зовнішньої політики) радянській Росії та передбачав об'єднання наркоматів військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, шляхів сполучення, пошти й телеграфу та Вищих рад народного господарства. Українська сторона ратифікувала договір лише 2 березня 1921 р.⁵

Зосередження основної діяльності НКЗС УСРР у Харкові за наявності активного міжнародного життя у Києві та Одесі спричинили створення нових структур зовнішньополітичного відомства. Наприкінці березня 1921 р. було засновано новий інститут — управління уповноваженого НКЗС УСРР. Його підрозділи мали діяти в найважливіших портових містах та місцях «скупчення» іноземців. Діяльність Управлінь уповноважених НКЗС УСРР у Києві та Одесі зосереджувалася на виконанні завдань комісаріату закордонних справ в Харкові та контролі за іноземцями, концентрація яких у цих містах було найбільшою. Призначення на посади керівників управлінь осіб, пов'язаних із більшовицькими орга-

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 406. Арк. 68.

⁵ *Бойко О.Д.* Договір про військовий і господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР 1920 // *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. С. 430.

нами безпеки та близькими до безпосереднього керівництва в Харкові вказувало на існування також тіньових функцій у їхній діяльності.

Нові іноземні представництва в українських містах мали створюватися лише на підставі підписаних РФСРР (за участі УСРР або без неї) договорів. Кроком до прориву на міжнародну арену для більшовицької Росії було підписання в 1921 р. низки договорів з державами, що постали після розпаду Російської імперії і які більшовицька Росія знову прагнула зібрати під своєю парасолькою. Українська РСР виступала на стороні РСФРР у цих договорах або підписувала аналогічні договори після РСФРР. Упродовж 1921 р. було підписано низку двосторонніх договорів, що передбачали серед іншого встановлення дипломатичних і консульських зносин, започаткування торговельних зносин та взаємне створення дипломатичних представництв держав-підписантів: 14 лютого 1921 р. — мирний договір між УСРР і Литовською Демократичною Республікою, 18 березня 1921 р. — Ризький мирний договір між РРФСР і УСРР з одного боку та Польською Республікою — з другого; 3 серпня 1921 р. — договір між УСРР із Латвійською Демократичною Республікою та ін. Сподівання більшовикам на міжнародне визнання давав Ризький мирний договір, що вступив у дію після обміну сторін ратифікаційними грамотами 30 квітня 1921 р. у Мінську⁶. До Києва і Харкова приїхали перші іноземні представництва з конкретними завданнями і функціями, визначеними договорами.

Нові можливості для більшовицького уряду, що виникли в результаті підписання договорів, провокували в його уявленні нові загрози. Для охорони державних таємниць радянської країни та боротьби зі шпигунством, розкриття контрреволюційних організацій та виявлення «ворогів народу», попередження та придушення відкритих контрреволюційних виступів у березні 1922 р. з ВУНК було реорганізовано Державне політичне управління при НКВС УСРР. До сфери повноважень нової структури потрапив нагляд за іноземцями й майбутніми іноземними представництвами.

В цей час над знесиленими війною і революцією містами Півдня України нависла загроза голоду. РСФРР звернулася за допомогою до країн світу, одночасно розраховуючи не лише на співчуття до народу, але й на визнання як держави. Натомість не офіційна державна допомога, а гуманітарна громадська ініціатива дала надію на виживання голодним. Налагодженню систематичної допомоги Українській СРР, що потерпала

⁶ Див.: *Кавунник В.Л.* Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР (серпень 1920 — березень 1921 років). Дис. ... канд. іст. наук. НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2014. 266 с.

від голоду, сприяла Міжнародна конференція організацій Червоного Хреста та інших благодійних організацій, що відбулася в Женеві в серпні 1921 р. 15 національних релігійно-доброчинних товариств і комітетів Червоного Хреста під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста на чолі з відомим вченим, дослідником Арктики Фрітьйофом Нансеном об'єдналися з метою допомоги радянській Росії, підписавши відповідний договір 27 серпня 1921 р. з наркомом закордонних справ РСФРР Г.В. Чичеріним. Діяльність місії Нансена поширилася й на УСРР, відповідно до підписаного Х.Г. Раковським в грудні 1921 р. договору.

Аналогічні договори було укладено радянськими урядами РСФРР і УСРР з Американською адміністрацією допомоги. Восени 1922 р. діяльність Німецького товариства Червоного Хреста зосередилася на підготовці до боротьби з епідемією напередодні зими, навесні 1923 р. — на доставці посівного матеріалу та сільськогосподарської техніки для посівної кампанії⁷. До діяльності доброчинних організацій долучалися офіційні іноземні представництва.

Підписаний 16 квітня 1922 р. у Рапалло між РСФРР і Німеччиною договір нарешті вивів більшовицьку Росію з міжнародної ізоляції. На «союзні РСФРР республіки» його поширив багатосторонній договір, підписаний 5 листопада 1922 р. у Берліні уповноваженим уряду УСРР В.Х. Ауссемом, повпредом РСФРР у Німеччині М.М. Крестинським, котрий представляв на підписанні соціалістичні радянські республіки Білорусь, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Далекосхідну Республіку, та уповноваженим німецького уряду керівником Східного відділу МЗС бароном Адольфом фон Мальцаном. Разом із договором між УСРР і Туреччиною про дружбу і братерство від 2 січня 1922 р. він становив підстави для започаткування консульських зносин з зарубіжними країнами.

До грудня 1922 р. Українська СРР мала умовне право на здійснення зовнішньополітичної діяльності, реалізовувати яке не вдавалося через відсутність міжнародного визнання, а після входження республіки до складу більшовицької імперії — Радянського Союзу — вироблення форм взаємодії з іноземними представництвами остаточно зосередилося в Москві. Відповідно до постанови ВУЦВК від 20 вересня 1923 р. дипломатичні та консульські представництва УСРР за кордоном ліквідовувалися шляхом об'єднання їх із місіями РСФРР у повпредства СРСР з 5 серпня 1923 р., статус НКЗС УСРР та уповноважених НКЗС УСРР у Одесі й Києві змінювався відповідно на Управління уповноваженого

⁷ Рожков М.В. Міжнародна діяльність товариства Червоного Хреста УСРР в 20–30-ті рр. XX століття // Наук. праці істор. фак-ту Запорізького нац. ун-ту. 2013. Вип. 36. С. 130–133.

НКЗС СРСР при РНК УСРР та агентства уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР.

До початку Другої світової війни в Києві, Одесі та Харкові працювали деякі іноземні консульства, які представляли в СРСР свої країни, захищали інтереси їхніх громадян і в своїх звітах повідомляли керівництву про ситуацію в радянській республіці: штучно створений в Україні Голодомор 1932–1933 рр.⁸, керування з Москви, тотальне стеження за тими, хто висловлював незадоволення радянською дійсністю і мав контакти з іноземцями, розгортання репресій під час Великого терору. В західній пресі з'являлися інформації, в яких наголошувалося на свідомо організованому характері винищення голодом людей в українських селах та німецьких колоніях «півдня Росії». Празький часопис «Veserník» використав для визначення цього процесу термін «Hladomor»⁹.

Інструментом демонстрації впевненості радянської системи в правоті своєї політики та сутності ідеології стала інформаційна війна проти фашистської Італії та Німеччини, що загострилася з приходом до влади в Німеччині Адольфа Гітлера. Інформаційне протистояння, за влучним висновком В.І. Марочка, не переросло в цивілізаційне протистояння, оскільки «змагалися не цивілізації, тому що людські цінності замінилися шовіністичними ідеологемами в обох країнах»¹⁰. В керівництві радянською державою домінувала позиція єдиної партії і всесильної спецслужби. Скерування до СРСР чи до УРСР іноземні дипломати сприймали як заслання до «штрафного табору» (як визначив один з керівників польської розвідки полковник С. Маєр), звідки вони під щільним наглядом радянських спецслужб мали надсилати всебічні інформації про країну, закриту від світу залізною стіною. Під час Другої світової війни усталені за мирного часу інституційні форми дипломатичних та консульських зносин призупинилися.

Умове відновлення права радянської України на зовнішньополітичну діяльність відбулося ще до завершення Другої світової війни. 1 лютого 1944 р. шляхом ухвалення Верховною Радою СРСР Закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та

⁸ *Марочко В.* Німецькі дипломати і голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Київські історичні студії. 2015. № 1. С. 62–66; *Bruski J.J.* Hołódomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. 778 р.; *Вовчук Л., Корновенко С.* Голодомор 1932–1933 рр. очима іноземних дипломатів// Емінак. 2019. № 4(28). С. 71–82.

⁹ Див.: *Марочко В.* Німецькі дипломати і голодомор 1932–1933 рр. в Україні... С. 64.

¹⁰ Там само.

про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Прагнучи отримати можливість максимально чисельного представництва в створюваній Організації Об'єднаних Націй шляхом входження до складу членів-засновників радянських республік Голова РНК СРСР Й.В. Сталін¹¹, пішов на нові кроки з використанням старих методів. Під час створення зовнішньополітичного відомства УРСР радянське керівництво не мало намірів дати йому реальні повноваження. Центром прийняття рішень залишалася Москва.

В обговоренні засад нової системи міжнародних відносин після Другої світової війни Й.В. Сталін намагався не втрачати шансів на лідерство. Радянський Союз був представлений на конференції 1–23 липня 1944 р. у США, в Бреттон-Вудсі, де обговорювалися основи міжнародного співробітництва з регулювання повоєнної світової економіки, а конференцію, на якій планувалося погодити загальні підходи СРСР, США і Великої Британії до майбутнього політичного устрою Європи і світу, 4–11 лютого 1945 р. прийняв на своїй території, у Ялті. За результатами Ялтинської і Потсдамської конференцій (17 липня — 2 серпня 1945 р.), які продемонстрували єдність антигітлерівської коаліції, було сформовано ялтинсько-потсдамську систему міжнародних відносин. Попри викладені в «Декларації про звільнену Європу» та Заяві «Єдність в організації миру, як і у веденні війни» принципи політики держав-учасниць конференції щодо вирішення економічних та політичних проблем визволених європейських країн, ознакою майбутньої організації повоєнної системи міжнародних відносин стало двополюсне розмежування світу на соціалістичний (східний) і капіталістичний (західний) блоки¹². Протистояння лідерів цих блоків СРСР і США переросло надалі в глобальну конфронтацію двох наддержав та їхніх союзників у всіх сферах світової політики — ідеологічній, геополітичній, економічній; розвідці й підривної діяльності, названу холодною війною. Вона тривала від середини 1940-х рр. до 1990 р., а її закінчення символізувало падіння 9 листопада 1989 р. Берлінського муру, об'єднання Німеччини, розірвання 1 липня 1991 р. Варшавського договору, зрештою — припинення існування Радянського Союзу. Впродовж другої половини 1940-х — 1991 рр. це про-

¹¹ Див.: *Віднянський С.В.* Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) // УІЖ. 2015. № 5 (254). С. 172–185.

¹² *Пархомчук О.С.* Ялтинсько-потсдамська система міжнародних відносин // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Л.В. Губерський (голова). К.: Знання України, 2004. Т. 2 : М–Я. С. 764–765.

тистояння визначало серед іншого розвиток двосторонніх відносин Радянського Союзу з іноземними державами, що в свою чергу впливало на створення іноземних представництв у Києві та інших українських містах.

У межах співпраці країн «соціалістичної співдружності» першими було засновано консульські установи соціалістичних країн, зокрема членів створеної в січні 1949 р. Ради економічної взаємодопомоги з секретаріатом у Москві. Для обслуговування консульського корпусу було створено спеціальну установу — Управління з обслуговування консульського корпусу виконкому Київської міської ради народних депутатів. Співробітники консульських установ були основними ретрансляторами відомостей про СРСР та УРСР для своїх країн. Відтак до завдань МЗС УРСР (реорганізованого 15 березня 1946 р. з НКЗС УРСР) належала представницька та інформаційно-пропагандистська робота, що велася з урахуванням політичного значення, яке надавав радянський уряд поглибленню всебічного співробітництва з соціалістичними країнами, відповідно до узгоджених з ЦК КПУ планами та ключової мети — ознайомити зарубіжних дипломатів з «практикою комуністичного будівництва в республіці», ходом реалізації рішень партійних з'їздів і пленумів, досягнень УРСР в галузі економіки, науки і культури.

На початку 1970-х рр. Українська РСР долучилася до виконання прийнятої в Бухаресті у липні 1971 р. XXV сесією РЕВ Комплексної програми розвитку і дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції¹³. Документ передбачав розширення співробітництва соціалістичних країн, яке супроводжувалося активізацією культурних зв'язків. Безпосередніми учасниками цих процесів були іноземні представництва.

Лише в середині 1970-х рр. постало питання про прибуття до Києва Передової групи Посольства США в СРСР для створення Генерального консульства США як першого представництва капіталістичної країни в УРСР. З метою організації взаємодії з систематично поповнюваним консульським корпусом відповідно до вказівок з Москви та під жорстким партійним контролем систематично реорганізовувалася структура МЗС УРСР. На базі більшості генеральних консульств у Києві після відновлення державної незалежності України наприкінці 1991 р. — на початку 1992 р. було створено дипломатичні представництва тих країн.

Особливості взаємодії іноземних представництв з радянською владою на території УСРР/УРСР упродовж 1919–1991 рр., завдання і функції

¹³ Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ. М.: Политиздат, 1972. 120 с.

зовнішньополітичного відомства радянської України в забезпеченні контактів державних органів та громадських організацій з іноземними представництвами, вплив партійних структур і спецслужб на роботу консульських установ зарубіжних країн у Києві та Одесі, повсякденність побуту іноземних представників та виконання ними державної місії зумовили структуру пропонованої монографії. В її першому розділі традиційно висвітлено історіографію проблеми та склад і зміст джерельної бази дослідження. Особливість профільного джерельного комплексу полягає в його фрагментарності і розпорошеності по країнам і різним установам пам'яті низьким рівнем залученості, до наукового обігу архівної інформації радянського часу. Відтак у реконструкції діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР важливе значення відіграли виявлені в українських та зарубіжних архівах документи. Окремі розділи монографії, побудовані за проблемно-хронологічним принципом, присвячено діяльності іноземних представництв у столиці УСРР/УРСР Харкові (1920–1934), в Одесі в 1919–1939 рр. та в Києві після офіційного повернення іноземних представництв до Києва в 1934–1939 рр.; функціям, особливостям взаємодії з зовнішньополітичним відомством, персоналіям іноземних консульських установ в Українській РСР у 1944–1991 рр. При цьому авторка свідомо того, що кожна історія може бути доповнена новими деталями, добутими в результаті продовження архівної евристики в українських та зарубіжних архівах.

Авторка висловлює щире подяку за цінні поради і консультації колегам-науковцям: Г.В. Боряку, С.В. Віднянському. О.П. Купчику та всім співробітникам відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України; відомим українським дипломатам О.С. Сліпченку, І.М. Турянському, В.Д. Хандогію, В.Л. Чорному; за сприяння в архівних пошуках — О.В. Буханцю (ЦДАВО України), Л.О. Дегтярьовій (ГДА МЗС) та С.А. Каменевій (Держархів Київської обл.); в зарубіжних архівах — Надзвичайному і Повноважному Послу України в Республіці Болгарія В.А. Москаленку, радниці Посольства України в Республіці Болгарія А.В. Тертичній; Надзвичайному і Повноважному Послу України в Грузії І.О. Долгову, першому секретарю Посольства України в Грузії Т.С. Ковпак, Надзвичайному і Повноважному Послу України в Республіці Австрія О.В. Щербі.

Історіографія та джерела до вивчення діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР в 1919–1991 рр.

- 1.1. Діяльність іноземних представництв в УСРР/УРСР у дослідженнях українських та зарубіжних науковців
- 1.2. Джерельна база історії діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР у 1919–1991 рр.: український і зарубіжний комплекс

1.1. Діяльність іноземних представництв в УСРР/УРСР у дослідженнях українських та зарубіжних науковців

Діяльність іноземних представництв в радянській Україні (УСРР/УРСР) донині досліджена недостатньо. В історіографії цього питання, що є складовою частиною інституційної історії української і світової дипломатії, помітна диспропорція порівняно з вивченням діяльності іноземних представництв в Українській Народній Республіці/Українській Державі. Історія української дипломатії доби Української революції 1917–1921 рр., невіддільна від процесу державотворення, з відновленням державної незалежності України увійшла до «топових» тем історичних досліджень. Новий імпульс таким дослідженням надало відзначення 2017 р. на державному рівні століття сучасної української дипломатичної служби і започаткований Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин під патронатом Міністерства закордонних справ України науково-просвітницький проект з цієї нагоди.

Очевидна й відмінність методологічних засад вивчення питань реалізації зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу Українською РСР та діяльності зарубіжних консульських установ у Києві та Одесі за радянської доби та в пострадянський період. Попри визначальні вимоги радянської ідеологічної матриці та обов'язкові кліше, нав'язливо застосовувані під ідеологічним контролем радянськими істориками, деякі праці в сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР і ролі в них УРСР зберегли фактографічну цінність.

Дослідження цієї тематики в УРСР набули розвитку в 1950-х рр., коли МЗС СРСР, а за ним і союзні республіки розпочали активну публікаційну діяльність, розглядаючи її як істотний внесок у пропаганду радянської «миролюбивої зовнішньої політики СРСР»¹. Першим науковим узагальненням досліджень діяльності УРСР у сфері міжнародних відносин стала праця Л.О. Лещенка, який в тогочасній ідеологічній парадигмі висвітлив участь республіки в інтернаціональному русі, внесок у «боротьбу зі сві-

¹ Головка М.К. Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і безпеку. К., 1957. 35 с.

товим імперіалізмом» та співпрацю прогресивних організацій трудящих². Про діяльність іноземних представництв у ній ще не йшлося. Деякі згадки про створення іноземних консульств в УРСР містили праці, присвячені двостороннім відносинам УРСР з Болгарією, Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною³. Зокрема активно розвивалися дослідження культурних зв'язків України з країнами «соціалістичного табору»⁴, руху поріднених міст⁵, інтернаціональним трудовим змаганням⁶, де зустрічалися згадки про іноземних представників.

Табуйованій за радянського часу тематиці, пов'язаній з формуванням української дипломатичної і консульської служби в 1917–1921 рр., персоналіями українських дипломатів і консулів, діяльності дипломатичних представництв і консульських установ УНР і Української Держави, участі української делегації в Брестських мирних переговорах, перебігу переговорів між Українською Державою і РРСП у Києві в травні–жовтні 1918 р., уже в першій половині 1990-х рр. було присвячено дисертації, монографії, статті в наукових виданнях, де іноді з'являлися згадки про іноземних консулів у Києві чи Одесі⁷. Хронологію подій в сфері формування

² *Леценко Л.О.* Україна на міжнародній арені (1945–1949). К.: Наук. думка, 1969. 283 с.

³ *Сохань П.С.* Социалистический интернационализм в действии : Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве, 1945–1965 гг. К.: Наукова думка, 1969; *Його ж.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К.: Наукова думка, 1976. 291 с.; *Його ж.* Віхи дружби і братерства. (З історії радянсько-болгарських зв'язків, дружби і співробітництва) // УІЖ. 1981. № 9. С. 17–24; Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945–1970 рр.) / Відп. ред. І.М. Гранчак. К.: Наукова думка, 1972. 292 с. та ін.

⁴ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны / Редкол.: И.А. Гуржий и др. К., 1965; На магістралях дружби і братерства: Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966–1970 рр.) / Редкол.: І. Мельникова та ін. К., 1974; *Воробйов О.І.* Українська РСР на міжнародній арені. К., 1970; Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического сотрудничества / Отв. ред. И.Н. Мельникова. К.: Наукова думка, 1981. 302 с.; *Мельникова И.Н., Кулинич И.М., Калениченко П.М.* Культурное сотрудничество славянских стран на современном этапе: Доклад на VIII Международном съезде славистов (Загреб–Любляна, сентябрь 1978 г.). К.: Наукова думка, 1978. 34 с. та ін.

⁵ Порожденные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран. К.: Наукова думка, 1980. 290 с.

⁶ *Віднянський С.В.* Інтернаціональне змагання трудових колективів УРСР та братніх соціалістичних країн. К.: Т-во «Знання», 1983. 48 с.; *Його ж.* Братерство в праці. К.: Т-во «Знання», 1986. 48 с. та ін.

⁷ *Барвінська Поліна.* Українсько-німецькі відносини на початковому етапі австро-німецької окупації (лютий–березень 1918 р.) // Київська старовина. 2000. № 2. С. 157–

двосторонніх відносин України з європейськими державами містила колективна праця науковців Інституту історії України НАН України 2001 р.⁸. Спеціально діяльність іноземних представництв в УНР/Українській Державі/УСРР/УРСР досліджувалася відповідно до планів наукової роботи відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України з 2015 р.⁹, та належить

161; *Її ж.* Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр. Автореф. дис. канд. істор. наук. Одеса, 2001. 23 с.; *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. К., 2008. 322 с.; *Павленко Вікторія.* Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. К.: Оріони, 1998. 240 с.; *Косик В.* Франція та Україна : становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918); пер. з франц. Т. Марусик; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 262 с. табл.; *Гасымлы М. Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. Изд. Второе, испр. и доп. К.: Изд. дом Дм. Бураго, 2014. 160 с.; Україна — Румунія: 20 років дипломатичних зносин; укр. та рум. мовами / упор. В.Д. Котик. Чернівці: Букрек, 2012. 152 с.; Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності. До століття встановлення дипломатичних відносин. Зб. наукових праць / Упоряд: Ірина Матяш, Тамаз Путкарадзе. К., 2018. 315 с.; *Сергійчук Б.В.* Українсько-турецькі відносини в першій чверті ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2011. 19 с.; *Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир.* На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку ХХІ ст. К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. 320 с.; *Пилипенко Віктор.* Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 5. С. 59–63; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. 373 с. та ін.

⁸ Україна і Європа (1990–2000 рр.). Анотована історична хроніка / І.М. Мельникова, І.В. Євсєєнко, М.В. Знаменська, А.Ю. Мартинов, Д.І. Нікіفورук. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. Ч. 1: Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. 2001. 308 с.

⁹ *Матяш Ірина.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.; *Матяш І.* Формування консульської служби // Зовніш. справи. 2009. № 3. С. 58–61; *Матяш Ірина.* Іноземні консули в Києві за доби Гетьманату // Україна дипломатична. 2016. Вип. 17. С. 618–638; *Матяш Ірина.* Китайское «консульское представительство» в Украине в 1917–1925 гг.: судьбы в водовороте времени // Украинско-китайские отношения: неизвестные страницы истории и современность. К.: Изд-во «Горобец», 2016. С. 7–42; *Ірина Матяш.* Україна — Бґларія: начало на междурџжаніе отношения // Европа-2001. 2017. № 3–4. Год. ХХІV, бр. 142. С. 16–18; *Матяш Ірина.* Судьба грузинского консула в Украине Константина Цагарели (по документам украинских архивов) // А а г х е і о н і. Tbilisi, 2017. Вип. ХІV. С. 61–76; *Матяш, Ірина.* Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 556 с.

до пріоритетних досліджень членів Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин, створеного 2016 р.¹⁰

Дослідження історії діяльності іноземних представництв у радянській Україні не лише мають меншу популярність серед науковців, але й ширше контекстуальні щодо доби тоталітаризму і практично латентні за період від завершення Другої світової війни до відновлення державної незалежності України. Інформацію про іноземні представництва знаходимо в працях, присвячених вивченню Голодомору 1932–1933 рр. в УРСР, злочинам радянських спецслужб, персоналіям радянських державних діячів. Першими як історичне джерело для донесення правди про Голодомор 1932–1933 р. в Україні до світової спільноти використали зарубіжні науковці. 1986 р. на підставі документальних свідчень про жахливий «терор голодом» опублікував дослідження британський дипломат, історик і літератор Джордж Роберт Конквест¹¹. Лише після відновлення державної незалежності України почали виходити його праці українською¹². Звіти італійських дипломатів про враження від спостережень за діями влади і вимирання українців від голоду залучив до наукового обігу італійський науковець Андреа Граціозі¹³. Його праця на підставі виявлених у архіві МЗС Італії теж спершу вийшла італійською.

Першим в Україні порушив тему про відтворення в консульських звітах, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ, інформації про Голодомор 1932–1933 р. київський науковець, дослідник тоталітаризму О.Г. Бажан¹⁴. Продовжуючи дослідження цієї теми, на підставі розсекречених документів ГДА СБУ — щоденників та звітів консулів, дослідник Голодоморів В.І. Марочко вказав на роль німецьких представників — Андора Хенке (у Києві), Фрідріх Рота (в Одесі), Карла

¹⁰ *Матяш І.* Новий 2017 рік — час реалізації амбітних планів // Зовнішні справи. 2017. № 12. С. 59–61.

¹¹ *Conquest, Robert.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford: Oxford University Press, 1986. 412 с.

¹² *Конквест Роберт* Жнива скорботи радянська колективізація і голодомор. К.: Либідь, 1993. 383 с.; *Його ж.* Жнива скорботи : радянська колективізація і голодомор / редактор Віктор Гребенюк, переклад з англійської Наталії Волошинович, Зорини Корабліної, Вікторії Новак; літературне опрацювання Андрія Криштальського. Луцьк : ВМА «Терен», 2007. 456 с.

¹³ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італійський ін-т культури в Україні / Юрій Шаповал (наук. ред. укр. вид.), Андреа Граціозі (упорядкув. та вступ. ст.), Мар'яна Прокопович (пер. з італ.), Нікола Франко Баллоні (передм.). Х.: Фоліо, 2007. 256 с.

¹⁴ *Бажан О.* Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів // Сумський історико-архівний журнал. 2012. № 16–17. С. 91–112.

Вальтера (в Харкові) — та науковців: співробітника Посольства Німеччини в РСФРР, економіста Отто Шиллера та історика, дослідника східноєвропейських проблем О. Гойтча; журналістів К. Мелерта і А. Юста, котрі побували в УРСР у відрядженні, в донесенні інформації до свого уряду про злочини більшовиків та катастрофічні наслідки голоду в Україні 1932–1933 рр.; зауважив обґрунтовану критику консулом Ф. Роєм радянського фільму «Урожай» як «бутафорського» та називання кількості «голодної катастрофи 1932–1933 рр.»¹⁵. Важливим видається висновок науковця про мотивоване замовчування нацистським урядом факту Голодомору на тлі детальної інформації, яку збирали консули, як небажання «передчасного» конфлікту з СРСР і накопичення «шовіністичної енергії для кривавого і системного геноциду»¹⁶. До дослідження порушеної О.Г. Бажаном і В.М. Марочком теми долучилися науковці Л.А. Вовчук (Миколаїв) і С.В. Корновенко (Черкаси)¹⁷, які простежили за опублікованими джерелами оцінки іноземними дипломатами винищення радянською владою українського селянства в 1932–1933 рр. як свідомого цілеспрямованого процесу.

Ці висновки підтверджують і документи, виявлені в зарубіжних архівах. На підставі архівних документів польських дипломатичних архівів відтворив роль польських дипломатів у акумулюванні відомостей про голодомор знаний польський науковець Я.Я. Бруський¹⁸. Варто погодитися з влучним визначенням проф. Бруського діяльності німецьких і польських консулів того періоду як «інформаційної дипломатії»¹⁹, оскільки цей напрям діяльності відповідав ключовому завданню іноземних представників у СРСР, у щоденниках і звітах консулів фіксувалася інформація, закрита від світу «сталевою завісою». Важлива заувага Я.Я. Бруського торкається розвідувальної діяльності як напрямку роботи польських консульств, що відображалася в штатному складі консульських установ і додавало гостроти протистояння з радянськими спецслужбами.

¹⁵ *Марочко В.* Німецькі дипломати і голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Київські історичні студії. 2015. № 1. С. 62–66.

¹⁶ Там само. С. 66.

¹⁷ *Вовчук Людмила, Корновенко Сергій.* Голодомор 1932–1933 рр. очима іноземних дипломатів // Емінак. 2019. № 4 (28). С. 71–82.

¹⁸ *Bruski J.J.* Hołódomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. 778 p.; *Бруски Я.Я.* Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки // Европа: журнал Польского института международных дел. 2006. № 4 (21). Т. 6. С. 97–152.

¹⁹ *Бруски Я.Я.* Большой голод в Украине... С. 101.

Наведені Я.Я. Бруським документи з польських архівів розширюють джерельну базу історії дипломатії.

Стисла інформація про участь іноземних дипломатів у зустрічі французького державного діяча Е. Ерріо в Києві, Харкові та Одесі є в публікаціях про його візит в УСРР та негативну роль у формуванні світової думки про причини Великого голоду²⁰. Відсутність на заходах за участі делегації на чолі з Е. Ерріо німецьких, польських та італійських дипломатів непрямо вказувала на основну мету організаторів — зберегти інформацію в вузькому колі та забезпечити її від витoku закордон.

Згадки про іноземних консулів містять дослідження про діяльність іноземних гуманітарних організацій (зокрема національних організацій Червоного Хреста)²¹ та про репресії щодо національних меншин²². Деякі

²⁰ *Пануга Ярослав*. Візит Едуарда Ерріо в Україну під час Голодомору. URL: <https://www.holodomorstudies.com/research1.html>

²¹ *Журба М.А., Черніговець Н.М.* На темному боці Місяця. Зваблені інтернаціоналізмом. К.: Неопалима купина, 2013. 368 с.; *Журба М.А., Свистович М.С.* Громадські об'єднання України та зарубіжний світ (20–30-і роки ХХ століття). К.: МП Леся, 2010. 180 с.; *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // УІЖ. 1989. № 10. С. 77–84.

²² *Луцький І.О.* Чехи на Україні 1917–1923 (трагедія господаря) // Хроніка-2000. Україна — Чехія. К., 1999. Вип. 29–30. С. 119; *Адам Градилек, Ян Дворжак* Чехословацкіє жертвы политических репрессий в СССР <https://shalamov.ru/research/409/>; *Панчук М., Польовий П.* Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. 1992. № 9–10. С. 61–66; *Шевчук Юрій*. Політичні репресії проти чеської інтелігенції Житомирщини в добу «великого терору». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13206/18-Shevchuk.pdf?sequence=1>; *Шитюк М.* Масові репресії проти жителів німецької національності на півдні України в 30-х роках ХХ століття // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наук. праць: в 2-х ч. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. Ч. 2. С. 120–126; *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). К., 1995. С. 15–17; *Єфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932–1938). К.: Ін-т історії України, 2001. 304 с.; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття // Історичні зошити. К.: НАНУ, Ін-т історії України, 1994. 74 с.; *Калакура О.Я.* Українська Полонія в 1917–1939 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. К., 1995. 219 с.; *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. К.: Знання України, 2007. 508 с.; *Сергійчук В.* Німці в Україні // Серія «Бібліотека українця». 1994. № 5-3. 64 с.; *Сергійчук В.* Геноцид національних меншин у радянській Україні в 20–80 рр. ХХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка : українознавство. 2001. Вип. 5. С. 56–59; *Чирко Б.* Німці — «шкідницька нація»? // Всесвіт. 1994. № 10. С. 160–172; *Мельник Н.* Деякі аспекти культурно-освітнього життя болгарської меншини в 20–30-ті роки // Посвіт. 1996. № 3. С. 7–10; *Якубова Л.Д.* Діяльність відділу національних меншин НКВС УССР (1921–1924 рр.) // УІЖ. 2006. № 5. С. 173–186; *Якубова Л.Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті — початок 30-х років ХХ ст.). К.: Ін-т історії України

відомості про іноземні представництва та персоналії дипломатів зустрічаються в працях українських та зарубіжних науковців з історії еміграції²³, києвознавства, історії Одеси. Зокрема канадська дослідниця Анна Маколкін висвітлила обставини вбивства італійського віце-консула Сільвіо Коцціо в грудні 1927 р. та вказала на неоднозначне сприйняття в Італії версії щодо його вбивства з метою пограбування²⁴. Спеціально діяльності австрійських консулів в українських містах від 1785 р. до 2010 р. присвячено монографію австрійського історика проф. Рудольфа Агстнера²⁵, в якій на підставі документів, виявлених автором у Державному архіві Австрійської Республіки, висвітлено відомості про створення у Києві Генерального консульства Австрійської Республіки напередодні відновлення державної незалежності України 1991 р.

Інформацію про іноземні представництва представлено в дослідженнях з історії міжнародних відносин та двосторонніх відносин УРСР²⁶,

НАНУ, 2004. 455 с.; *Дихан М.Д.* Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. К.: Вид-во Київського університету, 1973. 158 с.; *Його ж.* Българските национални райони в Украйна през 20–30-те години. Крагък исторически очерк. Одесса: «Маяк», 2004, 144 с.; *Митков В.В.* Голгофа болгар Таврії: анатомия репресий (1920-е — 1940-е годы). Запорожье: Тандем-У, 2009. 244 с.

²³ *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). К., 2006. 672 с.; *Власенко В.М.* Друга хвиля міжвоєнної української політичної еміграції у Південно-Східній Європі // Сумська старовина. 2013. № XL. С. 22–35; *Даскалов Д.* Бялата емиграция в България. София, 1997. 181 с.; *Кьосева Ц.* България и руската емиграция 20-те — 50-те години на ХХ в. София, 2002. 592 с.; *Спасов Л.* България и южнорусские правителства на Деникин и Врангел // Исторически преглед. София, 1990. Кн. 2. С. 3–19; *Ловановић М.* Доселявање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924. Белград, 1996. 390 с. та ін.

²⁴ *Makolkin Anna.* A History of Odessa, the Last Italian Black Sea Colony. Lewiston, NY: The Edwin Mellon Press, 2004. 270 p., 20 ill.

²⁵ *Агстнер Рудольф.* Про цесарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. Wien–Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с.

²⁶ *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. К., 1995. 224 с.; *Матвієнко В.* Україна і Балтія у 1920-ті роки: перший досвід налагодження союзницьких міждержавних відносин // Київ. старовина. 2002. № 4. С. 66–78; *Спасов Л.Й.* България и СССР 1917–1944 г. (политико-дипломатически отношения) Велико Търново: Фабер, 2008. 550 с.; *Панайотов П.* Българо-съветски отношения и връзки 1917–1923. София: Держ. изд-во наука и изкуство, 1982. 292 с.; *Арумязь Хейно Тийдович.* За кулисами «Балтийского союза»: (Из истории внешней политики буржуазной Эстонии в 1920–1925 гг.) / АН Эст. ССР. Ин-т истории. Таллин: Эсти раамат, 1966. 281 с.; *Джеджула А.Е.* Международные экономические отношения Советской Украины в 1920–1922 гг.: Дисс. ... д-ра истор. наук: 07.00.01. Киев, 1967. С. 129; *Сергейчук В.І.* «Коли Італія буде добиватися самостійності України, хтось інший не повитягає з вогню її каштани». До питання про українсько — італійські відносини в 1917–1922 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. К., 2000. Вип. 4. С. 305; *Белковец Л.П.* Экономическая

діяльності НКЗС та повноважних представництв УСРР в зарубіжних країнах. Сучасні українські науковці досліджують дипломатичну діяльність більшовицького уряду УСРР, двосторонні відносини УСРР — УРСР, серед іншого звертаючи увагу на питання організації іноземних дипломатичних представництв. Зокрема О.Р. Купчик²⁷ та І.Ю. Стрельникова²⁸ вивчали нормативно-правову базу та організаційну структуру діяльності органів зовнішньополітичного відомства радянської України. У працях О.Р. Купчика знайшли відображення також питання діяльності уповноваженого НКЗС РСФР при РНК УСРР та підпорядкованих йому Повіреного уповноваженого НКЗС в Одесі й Повіреного уповноваженого НКЗС у Києві²⁹, встановлення на початку 1920-х рр. двосторонніх відносин УРСР з Австрією, Грузією, Естонією, Італією, Литвою, Німеччиною, Польщею, Туреччиною, Чехословаччиною та іншими країнами³⁰.

политика Советской России (СССР). 1920–1930-е гг. // Genesis: ист. исслед. 2015. № 6. С. 560–691. URL: http://e-notabene.ru/wl/article_17476.html (12.06.2020).

²⁷ Купчик О.Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 — історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. 17 с.; *Його ж.* Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.) // Вісник Академії адвокатури України. 2011 № 1 (20). С. 168–174; *Його ж.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між укр. формою та радянським змістом. Тернопіль, 2011. 264 с.; *Його ж.* Репатріаційні угоди в структурі міждержавних домовленостей УСРР (1920–1922 рр.) // Соціальна історія: Наук. зб. К.: Логос, 2007. С. 28–34; *Його ж.* Держави Центральної Європи у налагодженні офіційних відносин з УСРР (початок 1920-х років) // Європейські історичні студії. 2017. № 6. С. 120–138 та ін.

²⁸ Стрельникова І.Ю. Правове регулювання діяльності органів зовнішніх зносин УСРР у 1918–1922 рр. // Форум права. 2007. № 2. С. 206–210; *Її ж.* Організаційно-правові засади функціонування зовнішньополітичного відомства в УСРР (1917–1929 рр.). Харків, 2012. 200 с.

²⁹ Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування Управління Уповноваженого РКЗТ РСФР при РНК УСРР (1919–1922) // Наукові записки. Т. 117, Історичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. С. 20–23.

³⁰ Купчик О.Р. «Використовуючи один одного»: взаємовідносини між УСРР і Турецькою республікою на початку 1920-х років // Україна — Туреччина: історія культурних зв'язків та співробітництво на сучасному етапі: зб. наук. праць. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2011. С. 119–126; *Його ж.* Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Австрійською республікою // Вісник Національного транспортного університету: В 2 ч. Ч. 2. Київ: НТУ, 2006. С. 289–292; *Його ж.* Встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Естонською республікою (1920–1921 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Київ, 2007. С. 109–112; *Його ж.* Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Латвійською республікою (1920–1922 рр.) // Часопис української історії: Зб. наук. статей. Київ, 2007. Вип. 7. С. 94–97; *Його ж.* Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Литовською республікою (1920–1921 рр.) // Наукові записки: збірник наукових статей /

Дослідник вказав на заснування в Києві та Одесі представництв цих країн відповідно до підписаних у 1921–1922 рр. двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів, на виконання функцій дипломатичного представництва своєї країни іноземними дипломатами одночасно в РСФРР і УСРР, проте до аналізу діяльності іноземних представництв не вдавався.

Завдання і функції Народного комісаріату закордонних справ УСРР та повноважних представництв УСРР у зарубіжних країнах у 1920-х рр. розглядав О. В. Даниленко, акцентуючи увагу на організаційних аспектах та персоналіях³¹. Спробу узагальнити відомості про склад і зміст архівних фондів українських і російських архівів про українсько-російські дипломатичні відносин зробила В.В. Сокирська³². Проте деякі термінологічні

Міністерство освіти і науки України. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (серія педагогічні та історичні науки). Київ, 2007. Вип. LXVI (66). С. 226–233; *Купчик О.Р., Пищик А.М.* Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною (1920–1922 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ, 2006. № 87–88. С. 95–98; *Його ж.* Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Туреччиною (1921–1922 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. № 92. С. 104–106; *Його ж.* Встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Італією (1921–1922 рр.) // Часопис української історії: Зб. наук. статей. Київ, 2007. Вип. 6. С. 92–95; *Його ж.* Деякі аспекти відносин між УСРР і Румунським королівством (1920–1923 рр.) // Часопис української історії: Зб. наук. статей. Київ, 2006. Вип. 5. С. 99–104; *Його ж.* Деякі аспекти відносин між УСРР і Чехословацькою Республікою (1921–1922) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 77–79. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 17–20.

³¹ *Даниленко О.* Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: умови функціонування та повсякденність // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 / Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 126–129; *Його ж.* Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. № 36. С. 150–171; *Його ж.* Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919–1923 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 196–213.

³² *Сокирська В.В.* Фонди центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 7. С. 143–147; *Її ж.* Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації // Там само. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 10. С. 179–186.

штампи, інтерпретації подій дипломатичної історії 1921–1923 рр. та висновки цієї дослідниці демонструють її залежність від впливу радянської історіографії. Йдеться зокрема про наголошення успіхів «молодої радянської дипломатії» в зв'язку з підписанням Ю.М. Коцюбинським перших міжнародних угод УСРР, засудження позиції Чехословацького уряду, який «припускав можливість одночасного функціонування в Чехословаччині дипломатичної місії УНР»³³ тощо.

Згадки про іноземні представництва в УРСР є в працях, присвячених двостороннім відносинам УРСР з зарубіжними країнами, зокрема відносинам радянської України з Польщею, Чехословаччиною, Туреччиною (О.В. Бетлій³⁴, С.В. Віднянського³⁵, Н.В. Кривець³⁶, Б.В. Сергійчука та В.І. Сергійчука³⁷). Проте спеціальна увага їх авторів на інституційній історії дипломатії не зосереджувалася.

Наприкінці 1990-х рр. детально висвітлила діяльність польського представництва в Українській СРР упродовж 1921–1923 рр. у контексті розвитку двосторонніх взаємин між Польською Республікою та радянською Україною Т.І. Єременко³⁸. Дослідження ґрунтувалося на репрезентативній джерельній базі, що охоплювала виявлену в українських (ЦДАВО України, ЦДАГО України) та польських (Архів актів нових у Варшаві) архівах інформацію, спогади учасників подій (І. Мазепа, М. Пружинський, Г. Беседовський, К. Святальський), опубліковані в тематичних збірниках документи, періодику («Вісти», «Kurjer poranny»). Двосторонні взаємини в цей період авторка визначила як такі, що розвивалися на підставі Ризького договору й теоретично передбачали політичні та дипломатичні взаємини незалежних держав, але фактично

³³ Сокирська В.В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФР // Грані: Альманах. 2015, липень. № 7 (123). С. 146–152.

³⁴ Свеженцева М.Д., Бетлій О.В. Польське питання в зовнішній політиці СРСР у 1943–1945 роках; Бетлій О.В. Історія взаємин між ЧСР та УСРР 1921 р.: обмін репатріаційними і торговельними місіями // Наукові записки НАУКМА. 2001. Т. 19. Історичні науки. С. 59–66; Бетлій О.В. Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи, 1919–1923 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Нац. Ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2003. 295 с.

³⁵ Віднянський С.В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918–1989 рр.) // УІЖ. 1997. № 1. С. 43–61.

³⁶ Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. К., 2008. 322 с.

³⁷ Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку XXI ст. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2012. 320 с.

³⁸ Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // УІЖ. 1998. № 4. С. 56–70.

радянська Україна мала в зовнішніх контактах повний диктат з боку РСФРР. На підставі інформації з польських архівів авторка вказала на те, як напружені радянсько-польські стосунки впливали на умови діяльності Посольства Польської Республіки в Харкові: проведення маніфестацій перед посольством, різкі висловлювання в пресі та в виступах радянських посадовців тощо³⁹. Окрему увагу Т.І. Єременко звернула на участь польського представництва в організації репатріації поляків з території України, наводячи статистичні відомості з польських джерел. Досвід діяльності дипломатичних представництв УСРР і Польської Республіки вона пропонувала вважати таким, що мали значення для розвитку українсько-польських відносин.

До цієї самої проблеми звернувся значно пізніше О.В. Гісем⁴⁰. В окремому розділі його кандидатської дисертації (розділ II «Обмін дипломатичними представництвами між УСРР і Польщею») стисло висвітлено діяльність польських представництв.

Спеціальні дослідження діяльності іноземних представництв активізувалися на початку 2000-х років. Найактивніше розроблялася історія представництв Другої Речі Посполитої в УСРР/УРСР як українськими, так і польськими дослідниками. Діяльність польського консульства в Одесі до остаточного встановлення радянської влади дослідив Томаш Чисельський⁴¹, в Харкові в 1921–1937 рр. — Томаш Грайжул⁴², Войцех Скура⁴³, Ярослав Ксьонжек⁴⁴ та ін., в Києві — В.М. Окіпнюк⁴⁵, О.В. Бет-

³⁹ Там само. С. 60.

⁴⁰ Гісем О.В. Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / НАН України. Інститут історії України; Редкол.: С.В. Віднянський (відп. ред.) та ін. Київ, 2005. Вип. 14. С. 74–91; Його ж. Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР 1921–1923 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2008. 213 арк.

⁴¹ Ciesielski T. Konsulat polski w Odessie 1919–1920 // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku / Red. H. Stroński i G. Seroczyński. Olsztyn–Charków, 2010. S. 81–101; Чисельський Томаш. Консульство Польщі в Одесі і 1918–1920 рр. та його архів // Зовнішні справи. 2017. № 12. С. 18–21.

⁴² Grajżul T. Poselstwo i konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937 // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku / [praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego]. Olsztyn; Charków, 2010. S. 214–215.

⁴³ Skóra Wojciech. Organizacja i działalność służby konsularnej Drugiej Rzeczypospolitej naterenach Rosji, Ukrainy i ZSRR w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939) // Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym / red. J.Z Gmitruk, W. Włodarkiewicz. Warszawa–Siedlce 2012. S. 259–283.

лій, О.С. Рубльов і Н.М. Рубльова⁴⁶. Вагомий внесок у розроблення проблеми українсько-польських дипломатичних відносин зробив професор Ягеллонського університету Ян Яцек Бруський⁴⁷.

Увагу науковців і громадськості привертала також діяльність німецьких представництв. Першим стислі відомості про німецьких консулів у Києві подав проф. С.І. Білокінь⁴⁸. Про діяльність німецьких консульств в Києві писала Н.В. Кривець⁴⁹. Окремі аспекти проблеми висвітлено в працях І.Б. Матяш⁵⁰. На підставі інформації з архівів СБУ діяльність Генерального консульства Німеччини в Києві, запровадженій раніше до наукового обігу О.Г. Бажаном, висвітлила Л.О. Комарова⁵¹. Згадки про німецьких консулів в УРСР подають у контексті радянсько-німецьких відносин та діяльності німецьких представництв у Росії історики Л.П. Белковец та С. В. Белковец⁵².

⁴⁴ *Książek J.* Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym // *Polski Przegląd Dyplomatyczny*. 2006. № 2 (30). S. 131–154.

⁴⁵ *Окіпнюк Вікторія.* Генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р. // З архівів ЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2013. № 1–2 (40–41). С. 193–214; *Окіпнюк Вікторія.* Діяльність місії Польського Товариства Червоного Хреста в Україні у листопаді 1919 р. — квітні 1920 р. // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2011. Вип. 20. С. 183–195.

⁴⁶ *Бетлій О.В.* Діяльність польського дипломатичного представництва в Україні (1921–1923 рр.) // *Науковий вісник ДАУ*. К., 2003. Вип. 8: Зовнішня політика та дипломатія: витоки, традиції, новації. С. 467–486; *Рубльова Наталія, Рубльов Олександр.* Генеральне консульство Другої Речі Посполитої у Києві за доби Великого Терору (1937–1938) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 29/2017. С. 361–373.

⁴⁷ *Bruski J.J.* Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na terenie USRR 1921–1924 // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI w.* S. 148–149; *Bruski J.J.* Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2010, 416 s.

⁴⁸ *Білокінь Сергій.* Німецьке консульство. URL: <http://www.s-bilokin.name/Personalial/Ernst/Culture.html> (18.04.2018).

⁴⁹ *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. К., 2008. 322 с.

⁵⁰ *Матяш Ірина.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.; *Ї ж.* Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 556 с.

⁵¹ *Комарова Л.А.* История Генерального Консульства Германии в Киеве. Дело «Особняк» (1928–1938 года) // *Вестник Информационно-образовательного центра ВІЗ в Украине* 2018. № 34. С. 14–24.

⁵² *Белковец Л.П.* Через «гордость и предубеждение». Граф Брокдорф-Ранцау и установление советско-германских дипломатических отношений // *Юридич. дослідження*.

Побіжну інформацію про функціонування іноземних представництв у Києві можна зустріти в біографічних нарисах. Відомості про іноземних консулів, які працювали в Києві в досліджуваний період, презентують зокрема праці С.В. Віднянського, який першим детально проаналізував діяльність чехословацького державного і політичного діяча, вченого і гуманіста Томаша Г. Масарика і зауважив зміну його ставлення до України після підписання Брестського мирного договору з огляду на можливість спричинення отриманням самостійності Україною розколу «у лоні Слов'янщини, а також ослаблення великодержавної Росії як головної противаги пангерманської небезпеки для слов'янських народів» та посилення впливу Німеччини на Україну⁵³. Вивченню діяльності представника Чехословаччини в УРСР Вацлава Гирси сприяють дослідження колишніх киян Олександра і Діни Муратових⁵⁴.

Формуванню уявлення про осіб, які представляли уряд фашистської Німеччини в Радянській Україні, важливе значення мають видані в Німеччині біографічні довідники⁵⁵. Біографії польських консулів в УСРР/УРСР містить багатотомний Польський біографічний словник⁵⁶. Відомості про нідерландського консула в Києві Тімона Фоккера є в Нідерландському біографічному словнику⁵⁷.

Проекти утворення Народного комісаріату закордонних справ 1944 р., його завдання та особливості існування на першому етапі досліджували Л.Ф. Гайдуков, В.А. Гриневич, В.А. Дмитренко та ін.⁵⁸ У працях цих

2013. № 12. С. 35–94; *Белковец Лариса, Белковец Сергей*. История германского консульства в Новосибирске // Сибирские огни. 2013. № 6. С. 161.

⁵³ Там само. С. 134.

⁵⁴ *Муратовы Александр и Дина*. Дипломаты Йозеф и Вацлав Гирса. Семья Гирса и ее связь с Россией. Часть первая URL: <http://www.ruslo.cz/articles/663/> (16.04.2018).

⁵⁵ Das Amt und die Vergangenheit: deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik. 2. Auflage. Pantheon, München 2010. S. 102; Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945, Band 2: G–K / bearbeitet von Gerhard Keiper und Martin Kröger. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2005; Hey, Hans Erwin // Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL). Band 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1959, S. 310.

⁵⁶ Див.: Polski Słownik Biograficzny // URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/iPSB> — internetowy Polski Słownik Biograficzny // URL: <https://bur.ur.edu.pl/ipsb-internetowy-polski-slownik-biograficzny> (19.12.2020).

⁵⁷ *Klaassen W.J.M. Fokker, Timon Henricus* (1880–1956) // Нідерландський біографічний довідник, 1989. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/fokkert>

⁵⁸ *Гриневич В.А.* Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // УІЖ. 1995. № 3 (402). С. 35–46; *Дмитренко А.А.*

науковців є згадки про можливість створення іноземних представництв у Києві. На той час Українська РСР входила до складу Радянського Союзу, відтак повернення республіці права на здійснення зовнішньополітичної діяльності було досить умовним. Така діяльність була абсолютно підконтрольна Москві, а в Києві та Одесі могли діяти лише консульські установи, а не дипломатичні представництва. Згадки про іноземні представництва в УРСР після відновлення права республіки на зовнішньополітичну діяльність містять праці про міжнародні відносини Української РСР в 1944–1990 рр., що торкаються «формування» зовнішньої політики УРСР та встановлення двосторонніх зносин⁵⁹. Не стала історія іноземної дипломатії об'єктом уваги і авторів фундаментальної праці «Нариси з історії дипломатії України» під редакцією акад. В.А. Смолія⁶⁰.

Спеціальні дослідження, присвячені створенню в УРСР іноземних консульств, активізувалися у зв'язку з відзначенням на державному рівні століття української дипломатичної служби 2017–2020 рр. Відділом історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України і Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин підготовлено збірники наукових праць, присвячені двостороннім відносинам України і Грузії, України і Болгарії, України і Німеччини, України і Польщі, України і Швейцарії, кожен з яких містить дослідження з інституційної історії іноземних представництв в Україні⁶¹. Діяльності зарубіжних консульств присвячено окремі

Утворення та діяльність Народного комісаріату закордонних справ УРСР у мемуарній літературі (1944–1945 рр.) // Гуржіївські читання. 2014. Вип. 7. С. 76–79; *Гайдуков Л.Ф.* Народний комісаріат закордонних справ УРСР: утворення та розгортання діяльності (1944–1945 рр.) // Вісник Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. 1997. Вип. 6. С. 51–70.

⁵⁹ *Цветков Г.М.* Міжнародні відносини й зовнішня торгівля й зовнішня політиків 1917–1945 рр.: Навч. посіб. К.: Либідь, 1997. 232 с.; *Павленко Вікторія.* Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.; *Саблук В.* Україна — Італія: архіви про початки дипломатичних зносин // Київ. старовина. 2002. № 1. С. 88–92; *Віднянський С.В.* Зовнішня політика України предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Укр. іст. журн. 2001. № 4. С. 41–57; *Павлюк О.* Українсько-чехословацька конфедерація? (3 історії взаємин України і ЧСР у 1917–1921 рр.) // Київ. старовина. 1999. № 1. С. 65–77.

⁶⁰ Нариси з історії дипломатії України/ О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.; Під. ред. В.А. Смолія. К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

⁶¹ Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: зб. наук. праць з нагоди сторіччя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин / наук. Ред. І. Матяш; вип. Ред. В. Собіянський; пер. З пол. К. Москалець. Київ: Вид-во «Горобець», 2019. 300 с.; Україна — Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність: науковий збірник / Упоряд. Ірина Матяш; Інститут історії України НАН України; Наукове товариство

розділи, підготовлені І.Б. Матяш, у колективних монографіях «Консульська служба України: становлення та розвиток» та «Україна — Китай — 25 років співробітництва: результати та перспективи»⁶² Діяльність болгарських консульських установ досліджує О.М. Каковкіна⁶³, різні аспекти діяльності та повсякденність побуту іноземних консулів в Україні та особливості організації їх взаємодії з українськими державними органами вивчає І.Б. Матяш⁶⁴. Спробу узагальнення інформації про постаті німецьких представників в УСРР/УРСР здійснила миколаївська дослідниця Л.А. Вовчук⁶⁵. Згадки про діяльність італійського консульства в Одесі містить дослідження О.П. Тригуба і В.А. Савченка, присвячене роботі

історії дипломатії та міжнародних відносин. Берн–Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 236 с.; Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності. До століття встановлення дипломатичних відносин. Збірка наукових праць / Упоряд.: Ірина Матяш, Тамаз Путкарадзе; Інститут історії України НАН України; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. Київ, 2018. 315 с.; Україна і Болгарія в історії Європи. Збірник наукових праць / Упоряд.: Інна Манасієва, Ірина Матяш / Інститут історії України НАН України, Інститут історичних досліджень БАН; Комісія істориків України і Болгарії; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних. Київ, Софія, 2019. 559 с.

⁶² Консульська служба України: становлення та розвиток: колективна монографія. Перепелиця Г.М., Матяш І.Б., Кирилич В.П. та ін. Київ, 2018. С. 101–283; Україна — Китай — 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях»: монографія / кер. авт. колективу і науковий редактор О.М. Олійник. К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України», 2018. С. 182–199.

⁶³ Каковкіна О.М. Дипломатична діяльність Народної Республіки Болгарії за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України // Універсум історії та археології. 2018. Вип. 1(26). № 1–2. С. 68–80.

⁶⁴ Матяш Ірина. Іноземні консули в Українській СРР (1919–1922 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. 2017. Вип. 27. С. 100–123; *Її ж.* Діяльність китайського представництва в Україні в 1917–1925 рр.: завдання, функції, виконавці // Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій / наук. ред. С.С. Трояна. К.: Кондор, 2017. С. 150–171; *Її ж.* Українсько-угорські відносини (1918–1991 роки): інституційний аспект // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. 2018. Вип. 27. С. 20–45; *Її ж.* Грузинские представительства в Украине в 1918–1921 годах: между независимым государством и советской республикой // Межкультурные коммуникации. 2018. № 30. С. 95–104; *Її ж.* Доля будинків на Стрілецькій: до питання про розташування Передової групи Генерального консульства США на вулиці Стрілецькій 12-14-16 // Дипломатія без кордонів. 2017. № 1 (3). С. 215–223; *Її ж.* Передова група генерального консульства США в Києві: завдання і форми діяльності // Американська історія та політика: науковий журнал. 2016. № 1. С. 79–86; *Її ж.* Німецьке консульство в Києві (1924–1938): між дипломатією і політикою // Україна дипломатична. К., 2020. Вип. XXI. С. 41–60.

⁶⁵ Вовчук Людмила. Німецькі дипломати в Україні (1918–1938 рр.): просопографічний портрет // Україна та Німеччина: міждержавні відносини: зб. наук. праць / ред. кол. Вл. Верстюк (голова) та ін. Чернівці, 2018. С. 207–215.

секретних співробітників ДПУ в Одеському клубі іноземних моряків⁶⁶. Згадки про іноземних представників подають автори дисертацій з історії міжнародних відносин та політології⁶⁷.

Діяльність дипломатичних представництв Польської Республіки в Харкові дослідила Л.М. Жванко, узагальнивши здобутки української і польської історіографії в цій сфері та залучивши до наукового обігу виявлену в Архіві актів нових у Варшаві архівну інформацію⁶⁸.

Загалом у сучасній українській історіографії спостерігається активізація досліджень з історії двосторонніх відносин України з зарубіжними країнами та діяльності іноземних представництв на території України в різні історичні періоди. Найбільш ґрунтовно досліджено діяльність польських представництв (О.В. Бетлій, Я.Я. Брусський, О.В. Гісем, Т. Грайжул, Л.М. Жванко, Я. Ксьонжек, І.Б. Матяш, В.М. Окіпнюк, Н.М. Рубльова, О.С. Рубльов, В. Скура, Т. Чесельський та ін.), німецьких консульств (О.Г. Бажан, С.І. Білокінь, Л.А. Вовчук, Н.В. Кривець, І.Б. Матяш, В.І. Марочко, та ін.), чехословацьких представників (О.В. Бетлій, С.В. Віднянський та ін.) в УРСР. При цьому зберігається контекстуальність таких досліджень. Відомості про інституційну історію дипломатії містять праці з вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в УРСР, злочинів радянських спецслужб, персоналій радянських державних діячів, діяльності правозахисних та червонохресних організацій, життєдіяльності національних меншин. У кількісному вимірі переважають праці, присвячені міжвоєнному періоду, тоді як досі практично недослідженою залишалися діяльність італійського, турецького, японського консульств в УРСР у період Великого Голоду і Великого Терору, створення та діяльність у Києві Передової групи Посольства США в СРСР, Генерального консульства Канади в Києві, особливості функціонування генеральних консульств соціалістичних країн в Києві та Одесі впродовж 1944–1991 рр. та персоналії їх очільників.

⁶⁶ Савченко В.А., Тригуб О.П. Секретні співробітники ДПУ з Одеського «Клубу іноземних моряків» // Сторінки історії: збірник наукових. 2019. Вип 48. С. 118–134.

⁶⁷ Цуп О.В. Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця ХХ — початку ХХІ ст.: Дис. ... канд. істор. наук 07.00.07 — Всесвітня історія / Тернопільський економічний ун-т. Тернопіль, 2008. 265 с.

⁶⁸ Жванко Любов. Дипломатичні представництва Польської Республіки в Харкові: історія та сучасність; переклад на польську мову Т. Довжок. Харків: Золоті сторінки, 2020. 160 с.

1.2. Джерельна база історії діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР у 1919–1991 рр.: український і зарубіжний комплекс

Джерельну базу дослідження історії діяльності іноземних представництв в радянській Україні складає архівна інформація первинного і вторинного рівня, автокомунікативні джерела, періодика, нормативні акти, опубліковані збірники архівних документів, науково-довідкові видання. Документи, утворені в діяльності іноземних представництв, та документи особового походження, пов'язані з життям і діяльністю іноземних представників, що працювали в УСРР/УРСР, відклалися в установах пам'яті (архівах, бібліотеках, музеях) країн, які іноземні дипломати представляли, та українських архівах, насамперед у фондах державних органів та установ, з якими взаємодіяли іноземні представництва під час здійснення своїх повноважень в УСРР/УРСР. Таким чином у джерельній базі досліджуваної проблеми об'єктивно існує дві складові частини: український комплекс і зарубіжний комплекс. Якщо перша складова завдяки відкритості українських архівів переважно не має обмежень доступу, то дослідження зарубіжного комплексу для українських науковців пов'язане з різними бар'єрами: ресурсним (відсутність матеріального забезпечення відряджень для досліджень зарубіжних архівів, потреба фізичного переміщення дослідника в просторі, брак оцифрованої архівної інформації у вільному доступі тощо), психологічним (неадаптованість до вимог роботи користувачів у зарубіжних архівах, нерелевантність виявленої інформації), мовним (брак знання багатьох європейських мов) та ін.

В Україні основний комплекс архівної інформації про діяльність іноземних представництв в УСРР/УРСР міститься в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Київської області, Державного архіву Одеської області, Галузевому державному архіві Міністерства закордонних справ України, Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Найважливіший за інформативністю масив документів цього комплексу, утворених у діяльності іноземних представництв під час їх перебування УСРР/УРСР зберігається в ЦДАВО України у фонді «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на

Україні, м. Харків» (ф. 4). Тут відклалися документи з 1919–1944 рр., утворені в діяльності Народного комісаріату закордонних справ УСРР/УРСР та Управління уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УРСР, утвореного на базі НКЗС УСРР після входження УСРР до складу Радянського Союзу та кардинальної реорганізації діяльності зовнішньополітичного відомства УСРР та його закордонних установ, які відповідно до постанови ВУЦВК від 20 вересня 1923 р. було ліквідовано шляхом об'єднання з місіями РСФРР у повпредства СРСР з 5 серпня 1923 р. Статус НКЗС УСРР та уповноважених НКЗС УСРР у Одесі й Києві змінився відповідно на Управління уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР та агентства уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР⁶⁹. Від створення і ліквідації та повного підпорядкування союзному НКЗС зовнішньополітичне відомство фактично не мало умов і можливості для самостійної діяльності. Документи, пов'язані з перебуванням в українських містах іноземних представництв, зберігаються серед документації відділів зовнішніх зв'язків, економічно-правового, інформаційного, бюро реєстрації іноземців. Інтерес мають посвідчення членів союзу Голандських вихідників в Україні, які емігрували до Канади. Зокрема, інформацію для реконструкції діяльності іноземних представництв містять «Нота перського посланника про репатріацію персів на батьківщину і повноваження представника УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинського вести переговори з представником Персії щодо укладання з нею попередньої угоди. Список членів генерального перського консульства в Харкові» (спр. 618), «Матеріали про укладання договору з Литвою» (спр. 590), «Матеріали про торговельні відносини з Угорщиною» (спр. 584), «Витяги з постанов центрального комітету комуністичної партії України з питань, що входять до відання НКЗС» (спр. 549), «Листування з НКЗС РСФРР з питання про переговори в Ризі щодо укладання мирного договору з Польщею» (спр. 718) та ін. Господарські питання, пов'язані з організацією з обслуговування іноземних представництв, задокументовані у фонді «Українське бюро з обслуговування іноземців при НКЗС УРСР (Укрбюробін), 1922–1927» (ф. 60). Їх цінність полягає у тому, що вони дають підстави для реконструкції складу іноземних представництв за списками, поданими на отримання пайків. Деякі документи з цих фондів опубліковано в збірнику «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»⁷⁰. Документи, пов'язані з участю іноземних пред-

⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 20–24.

⁷⁰ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документо-

ставництв у організації допомоги українському населенню під час голоду 1921–1922 рр. відклалися у фонді «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків» (ф. 261). Формування консульського корпусу в Києві від оголошення Акту про Незалежність України 16 липня 1991 р. до ухвалення рішення на його підтримку під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. можна аналізувати на підставі документів ф. 1 (Відділ комісій Верховної Ради України), де в спр. 1397 оп. 22 акумульовано протоколи № 1–67 засідань Комісії у закордонних справах Верховної Ради України з додатками доповідних записок, біографічних довідок, рішень комісії тощо.

Для розуміння особливостей взаємодії партійних органів з іноземними представництвами в 1944–1991 рр. важливі документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України. У ф. 1 «Центральний Комітет Компартії України» зосереджено 160 379 од. зб. за 1917–1991 рр., упорядкованих у 77 описах. Зокрема, документах описів 23 і 25 зберігаються бюлетені інформаційного відділу Наркомату закордонних справ (1919 р.), листування ЦК КП(б)У з повноважними представниками УСРР за кордоном про формування та роботу представництв; повідомлення, бюлетені, листування НКЗС УСРР–УРСР, звіти та повідомлення ЦК КП(б)У та МЗС СРСР про діяльність консульств іноземних держав в УРСР до уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при РНК УСРР про зустрічі з консулами іноземних держав; звіти, листи про діяльність Українського комітету захисту миру, Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном, Управління з міжнародного туризму; про підготовку українських делегацій для поїздок за кордон з метою участі в роботі міжнародних конференцій, симпозіумів; про культурні зв'язки з зарубіжними країнами, міжнародні гастролі українських артистів і гастролі творчих колективів зарубіжних країн в УРСР; обмін делегаціями; про перебування в Україні іноземних делегацій; зарубіжних представників (банкірів, науковців, діячів культури); роботу з іноземними туристами. Копії вихідних листів до ЦК КПРС, довідки ЦК, обкомів КПУ про встановлення та розвиток дружніх зв'язків, поріднення українських і зарубіжних міст; про розвиток співробітництва із соціалістичними країнами, участь у святкуванні річниць соціалістичних країн тощо. Особливість інформації, що міститься в партійних документах полягає в тому,

що вона додатково відтворює відомості, які відклалися в фондах ГДА МЗС України, оскільки зовнішньополітичне відомство скеровувало до ЦК КПУ звіти і доповідні та аналітичні записки.

У фонді відклалося листування про створення в Одесі Дипломатичного агентства НКЗС СРСР, яке відтворює процес започаткування дипломатичної установи і вибір його підпорядкованості Москві⁷¹, детальна інформація про діяльність генеральних консульств у Києві та Одесі в 1940–1980-х рр., відомості персонального характеру про генеральних консулів у Києві та Одесі. Збереглися також доповіді, зведення, бюлетені інформаційного бюро Закордонного відділу ЦК КП(б)У, бюлетені відділів Наркомату закордонних справ УСРР і Закордонного відділу ЦК КП(б)У (1920); записки, довідки, інформації, листування ЦК КПУ з ЦК КПРС, МЗС УРСР; звіти, інформації ЦК КПУ, МЗС УРСР про участь представників УРСР у роботі ООН, ЮНЕСКО, інших міжнародних організацій, форумів; з питань діяльності генеральних консульств іноземних держав в УРСР, посольства СРСР в Канаді, дипломатичних представництв УРСР за кордоном. Інтерес мають доповідні записки, інформації, звіти ЦК КПУ, МЗС УРСР, Товариства «Україна» про встановлення і поширення зв'язків із українською еміграцією, українцями за кордоном, Товариством об'єднаних українських канадців (ТОУК).

У документах, упорядкованих у справах опису 32, збереглася інформація про прийом іноземних делегацій, бесіди з дипломатичними представниками зарубіжних країн у відділах ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР, МЗС УРСР, товариства «Україна», Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Оп. 70 «Відділ агітації і пропаганди» містить довідки, листування з питань діяльності Українського товариства культурних зв'язків із закордоном (1943–1946)⁷².

Матеріали про діяльність іноземних представництв у Києві відклалися в фонді «Агентство уповноваженого НКЗС УРСР на Україні, м. Київ» (ф. 4205) Державного архіву Київської області. Цей фонд передано з ЦДАВО України⁷³ в результаті перерозподілу фондів 1948 р.

⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1444. Арк. 11.

⁷² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник / Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. К., 2001. 495 с.; *Власенко С.І.* До 70-річчя заснування Організації Об'єднаних Націй (виставка документів Національного архівного фонду, 23 жовтня 2015 року, м. Київ) // Архіви України. 2015. № 5–6. С. 287–296; *Гісем О.* «Закордот» у системі дипломатичних відносин між Польщею та УСРР (1921–1923 рр.) // Україна дипломатична : наук. щоріч. К., 2007. Вип. 8. С. 146–161.

⁷³ 1948 р. архів мав назву Центральний державний архів Жовтневої Революції УРСР.

і 1992 р. розсекречено. У фонді зберігаються документи за 1919–1925 рр., що репрезентують діяльність представництв зовнішньополітичних відомств, їх правовий статус, завдання до і після вступу до складу СРСР; організаційно-розпорядчі та фінансові документи Уповноваженого НКЗС УСРР в Київському районі (1921 — жовтень 1923 р.) та Агентства Уповноваженого НКЗС СРСР на Україні в м. Києві (жовтень 1923–1925 р.) — положення про Управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі, штатні розписи установи, накази НКЗС УСРР/УРСР, листування Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі з НКЗС та іноземними представництвами, документи відділу віз і закордонних паспортів; списки іноземних представництв; листування з особового складу, посвідчення працівників іноземних місій та радянських установ, копії свідоцтва, мандатів, довіреностей, заяви, анкети; анкети, списки та документи іноземних громадян, які подавали заяви для отримання дозволу на виїзд з УСРР до Австрії, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Естонії, Єгипту, Італії, Латвії, Німеччини, Палестини, Персії, Польщі, Сербії, США, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехії, Швейцарії, Швеції; матеріали про звинувачення та арешти іноземних підданих; документи про створення іноземних представництв, про роботу дипломатичних кур'єрів, про діяльність двосторонніх комісій з репатріації Польщі, Литви, Латвії, консульств Німеччини, Персії, Польщі; про репресії проти співробітників польських представництв, про роботу Інституту зовнішніх зносин у Києві; листування з міжнародними організаціями, представниками зарубіжних Товариств Червоного хреста з питань порядку та умов їх діяльності в Україні⁷⁴.

Фонд Р-3827 «Управління Уповноваженого Народного комісаріату іноземних справ УРСР, м. Одеса», де відклалися документи Управління Уповноваженого НКЗС УСРР в Одеському районі, листування уповноваженого з іноземними представництвами; звіти, протоколи, заяви громадян, запити щодо використання суден для перевезення біженців та організацію евакуації з Одеси; протоколи та стенографічні звіти про роботу Російсько-Українсько-Румунської змішаної комісії по встановленню режиму і порядку плавання на Дністровському лимані тощо, передано із ЦДАВО України в Державний архів Одеської області в 1956 р. Відомості про визнання повноважень іноземних консулів, реєстрацію

⁷⁴ *Матяш Ірина*. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут... С. 43–44; *Каменєва С.* Фонд «Агентство Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР в Україні в м. Києві (ф. Р-4205)» як джерело з історії зовнішньополітичної діяльності України у 20-х роках ХХ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2017. Ч. 28. С. 115–122.

іноземців, організацію виїзду іноземних громадян на батьківщину, прохання отримання або обмін закордонних паспортів, розшук осіб, обіжники МЗС, листування з іноземними представництвами, доповідні записки, відомості про відправлення на батьківщину військовополонених, справа Одеської спілки німців-колоністів, інформація про діяльність іноземних представництв (Особлива Місія, уповноважена Міністерською Радою Королівства Сербів, Хорватів і Словенців; Делегація Ради Міністрів Королівства Сербів, Хорватів і Словенців; Болгарське Царське Консульство, Генеральне Консульство Франції, Генеральне Консульство Великобританії, Генеральне Консульство Грузії, Генеральне Консульство Республіки Вірменія, Польський Реєміграційний Комітет при Польському Консульстві, Генеральне Консульство Туреччини, Рада одеської єврейської громади — Комітет із надання допомоги євреям, що постраждали від погромів, Російська місія у Палестині, Комітет Палестинських біженців, Російсько-Балканське торгове товариство) щодо евакуації іноземців із Одеси тощо збереглися у фондах «Управління особливо вповноваженого по евакуації полонених та біженців Одеського району при головнокомандуючому (денікінськими) всіма озброєними силами Півдня Росії, м. Одеса, 23.08.1919–7.02.1920 рр.» (ф. Р-65) та «Одеський губернський адміністративний відділ Одеського губвиконкому (Губадмінвідділ)» (ф. Р-1915). У фонді Р-599 «Відділ управління виконкому одеської губернської ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Одеса, 1919 — лютий 1924 рр.» відклалися таємні циркуляри НКВС УРСР 1924 р. усім губернським адміністративним відділам щодо правил перевезення емігрантів з СРСР окремими спеціально уповноваженими установами — Русфлотом і його агентствами, Океанським бюро подорожей і його відділеннями, Російським Канадсько-Американським пасажирським агентством і його відділеннями; та про легалізацію перебіжчиків — уродженців Бессарабії та уродженців Галичини. У фонді Р-3865 «Одеський окружний адміністративний відділ Виконкому Одеської окружної ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Одеса, 07.03.1923–1930 рр.» збереглася інформація про вбивство 28 грудня 1927 р. італійського віце-консула С. Коцціо та таємне повідомлення дипломатичного агента НКЗС СРСР в Одесі Борсукевича голові Одеського окружного виконавчого комітету Триліському, начальнику окружного відділу ГПУ Леплевському і завідувачу Окрадмінвідділом Королькову про усний протест турецького консула в Одесі Фуад-бея з приводу хуліганських вчинків двох юнаків щодо нього і персоналу консульства, які були розцінені як «антитурецькі демонстрації», а також неодноразові скарги японського консула на образливу поведінку деякої

частини одеського населення, внаслідок чого персонал консульства не виходив на вулицю.

Висвітленню двосторонніх відносин УРСР з іноземними державами та діяльності іноземних представництв сприяють матеріали виконкому Одеської міської та обласної ради депутатів трудящих за 1957–1970 рр. щодо участі Одеси у русі міст-побратимів, які зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області та Департаменту архівної справи та діловодства Одеської міської ради. Тут відкриті документи про роботу Одеського відділення товариств «СРСР–Угорщина», громадської ради Будинку дружби народів, організації ВАТ «Інтурист», матеріали щодо роботи з іноземними студентами, матеріали про роботу з культурних зв'язків і дружби із зарубіжними містами, обмін виставками, творчими колективами, матеріалами для газет, листування⁷⁵.

Деякі профільні документи збереглися в Державному архіві Миколаївської області, оскільки Миколаїв як портове місто належало до Одеського консульського округу. Зокрема, у фонді Р-916 «Миколаївський губернський адміністративний відділ, (1919–1922 рр.)» зберігаються копії постанов, декретів, циркулярів, інструкцій, розпоряджень НКВС, НКЗС, РНК про права іноземців, вихід з українського громадянства, виїзд на батьківщину, про припинення і призупинення судових, адміністративних, дисциплінарних та інших репресій щодо польських громадян від 2 квітня 1921 р.; про іноземних представників в УРСР; тексти договорів, телеграми НКЗС про іноземних консулів, про реєстрацію литовців і відміну реєстрації грузинів, про визначення підданства уродженців Польщі; статистичні відомості та списки іноземних підданих⁷⁶.

У Державному архіві Вінницької області у фонді Р-207 «Подільський губернський революційний трибунал» відкритася «Справа членів агентури Генерального Нідерландського Консульства (Об інциденті Генерального Нідерландського Консульства)», що містить матеріали про сфабриковану більшовиками справу проти співробітників польського відділу колишнього Нідерландського генерального консульства: Остроменського, Длугаленського, Еригія Кумановського, Польковського та Бигальке, арештованих на початку травня 1919 р. у Вінниці місцевим відділом Надзвичайної комісії НКВС УСРР⁷⁷. В архівній справі відкритася

⁷⁵ Див. *Левчук В.* Міжнародне співробітництво Одещини (1950-ті — 2015 рр.): загальна характеристика джерел // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 50–58.

⁷⁶ Держархів Миколаївської області : путівник / відповідальний ред. Л.Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2014. 1144 с.

⁷⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. 207. Оп. 6с. Спр. 62. Арк. 14.

листування, протоколи, клопотання родичів щодо звільнення арештованих⁷⁸.

Специфічна особливість функціонування іноземних представництв в радянській Україні полягала в постійному нагляді з боку спецслужб (ЧК–ГПУ–НКВС) за їхньою діяльністю. Відтак сформувалася окрема група джерел до вивчення історії іноземних представництв в Україні — наглядові справи, архівно-слідчі справи, судові справи, реабілітаційні справи щодо іноземних представництв та їх службовців. Відомості про долю іноземних консулів та діяльність іноземних представництв збереглися в Галузевому державному архіві СБУ⁷⁹. У фондах ГДА СБУ відклалися звіти агентів спецслужби, які здійснювали зовнішній нагляд за співробітниками іноземних представництв, та впроваджених у штати цих представництв агентів, вказівки керівних органів ЧК–ГПУ–НКВС щодо їхніх дій; слідчі справи арештованих іноземних представників та українських дипломатів (рішення про арешт, протоколи допитів, рішення суду, листування з родичами, документи про реабілітацію) тощо⁸⁰. У ф. 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР» збереглися багатотомні агентурні справи, що фіксували зовнішній нагляд спецслужб за консульствами Польщі, Німеччини, Японії, Італії, Туреччини в 1920–1930-х рр. Цінність цих джерел полягає у тому, що вони містять перехоплені агентурою консульські звіти, в яких викладено оцінки причин і наслідків Великого Голоду в УРСР, причини переведення столиці УСРР з Києва і Харків і назад, інформацію про стосунки між дипломатами, їхні біографічні відомості, описано напрями діяльності консульських установ тощо. Відклалися також обвинувальні висновки щодо «контрреволюційних організацій» у СРСР та УРСР; літерні справи «Болгарія», «Німецька колонія», «Корейська колонія», «Румунська колонія», «Французька колонія», «Японська колонія»; доповідні записки у справі «Польської Організації Військової» та ін.⁸¹

Судово-слідчі справи, що зберігаються в ГДА СБУ та його обласних підрозділах, містять відомості про репресії щодо іноземних консулів: консула Грузинської Демократичної Республіки в УСРР Костянтина

⁷⁸ *Матяш І.* Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наукових праць. Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. К., 2017. С. 24.

⁷⁹ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Автори-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. С. 105.

Цагарелі (УСБУ Харківської обл., № 011153, 12747), секретаря Консульства Греції в Одесі Панайота Серафідіса (ф. 5, спр. 5029) та ін. Зокрема, документи справи грузинського консула К. Цагарелі показують, що 1937 року його арештували за звинуваченням в проведенні активної меншовицької діяльності, особистих зв'язках з українськими контрреволюційними колами та меншовиками Закавказзя⁸². Під час допитів К. Цагарелі відкидав звинувачення, але не заперечував, що вважав українських «націоналістів» реальною силою, спільна боротьба з якими могла привести до звільнення України і Грузії. Сподіватися на помилування після такого зізнання людині, яка близько зналася з Остапом Вишнею, Лесем Курбасом, обговорювала з Василем Вишиваним тактику спільних дій, сприяла культурному зближенню українського і грузинського народів, влаштовуючи гастролі в Харкові театру Олександра Ахметелі не доводилося. 22 вересня 1938 р. на закритому судовому засіданні його було визнано винним у здійсненні злочинів, передбачених статтями 54-1а, 54-8, 54-11 Карного кодексу УРСР. Вирок — вища міра з конфіскацією всього належного йому майна було виконано негайно.

Такий самий вирок отримав і колишній секретар грецького консульства в Одесі Панайот Серафідіс, арештований у квітні 1920 р. Одеською губНК за звинуваченнями в участі в організації, що «готувала антирадянську змову»⁸³. 21-річного юнака більшовики «призначили» керівником цієї групи. Син капітана Торговельного флоту, грек, який закінчив комерційне училище в Туреччині, він мав уже свою півторарічну дитину й хотів «принести користь людству»⁸⁴. Його арештували 22 травня, а 14 липня разом із іншими 5 колегами по нещастю розстріляли⁸⁵.

Документи, що утворилися в діяльності зовнішньополітичного відомства УРСР після 1 лютого 1944 р., коли Українській РСР відповідно до Закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат», ухваленого Верховною Радою СРСР під час X сесії 1-го скликання було формально повернуто право на зовнішньополітичну діяльність, зберігаються в Галузевому державному архіві МЗС України. Він є структурним підрозділом МЗС України і функціонує в такому

⁸² ГДА СБУ (УСБУ Харків). Ф. 011153. Арк. 1.

⁸³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5029.

⁸⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5029. Арк. 111.

⁸⁵ Реабілітований у грудні 1994 р. за відсутністю в справі доказів, які підтверджували обґрунтованість притягнення його до відповідальності. Див.: ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5029. Арк. 207.

статусі від квітня 2004 р., успадкувавши свої функції і завдання від Архіву МЗС УРСР (1951–1993) та Історико-архівного управління МЗС України (1993–2004)⁸⁶. Основну функцію ГДА «зберігання документів, що утворюються в процесі діяльності органів дипломатичної служби, зберігання оригіналів міжнародних договорів України, їх завірених копій» закріплено в Законі України «Про дипломатичну службу» від 7 червня 2018 р. У ГДА МЗС України зберігаються документи офіційного походження періоду перебування України в складі СРСР та доби незалежності України (понад 500 тис. од. зб., сформовані в майже 60 фондів)⁸⁷.

В складі документів виокремлено Основний фонд, Особовий фонд працівників Міністерства, Фонд договорів та угод України з іноземними державами, міжнародних договорів, зареєстрованих в ООН, конвенції, угод та інших актів, що стосуються України, документи Генеральної Асамблеї ООН, її органів та спеціалізованих установ, документи та матеріали ліквідованих міжнародних організацій, Фонд фотодокументів⁸⁸. Документи з основної діяльності зосереджено в ф. № 1, перші чотири описи якого містять інформацію про радянський період. З початку 1990-х років до складу цього фонду повернуто понад 100 розсекречених документів 1944–1946 рр.⁸⁹

Важливе значення має фонд договорів та угод з іноземними державами. Великий обсяг інформації щодо співпраці України в різні періоди з міжнародними організаціями зберігають «Досьє Генеральної асамблеї ООН (від 1945 р.), до якого входять документи, що їх Україна в особі МЗС УРСР одержує як обов'язків комплект документів цієї організації; «Досьє Ради Безпеки ООН», «Досьє ЮНЕСКО», «Фонд Всесвітнього поштового союзу» та ін. Фонди ГДА МЗС України містять цінні, практично не залучені до наукового обігу, документи, утворені в діяльності МЗС УРСР та іноземних консульських установ.

Особливість складу документів дипломатичного архіву полягає в його формуванні: збереглися лише документи офіційного походження. Це нотне листування консульських установ з МЗС УРСР, списки співробітників консульств Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Німеччини, Руму-

⁸⁶ *Матяш Ірина*. Галузевий державний архів МЗС України як осередок інституційної пам'яті дипломатичної та консульської служби // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: Зб. наукових праць. К., 2017. С. 135–138.

⁸⁷ Архівні установи України: Довідник. Т. 1 / Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В. Папакін. 2-е вид. доп. Київ, 2005. С. 569.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. С. 571.

нії, Куби, Передової групи Посольства США в СРСР та інших соціалістичних і капіталістичних країн, плани культурних заходів для іноземних представництв, листування з Управлінням з обслуговування консульського корпусу виконкому Київської міської ради народних депутатів щодо надання приміщень генконсульствам у Києві та Одесі, записи бесід посадових осіб МЗС із іноземними консулами та інформації про зустрічі тощо. Цінну інформацію містять також фонди ГДА МЗС щодо персоналій генеральних консулів і співробітників консульських установ, проведення урочистих заходів у генеральних консульствах і зустрічі іноземних представників зі співробітниками МЗС УРСР, звернень українських громадян, пов'язані з діяльністю консульств, дають підстави для відтворення процесу переговорів про підготовку приміщень для генконсульств, організацію охорони тощо, побутове забезпечення співробітників тощо.

Документи складають джерельну основу для відтворення діяльності іноземних консульств в Українській РСР, з'ясування ареалу їхньої роботи в сфері організації торгово-економічних відносин, культури і науки, з організації двосторонніх контактів, підготовки до визнання державної незалежності України в 1991 році. Виявлена у фондах ГДА МЗС України дає підстави не лише для реконструкції процесу підготовки до відкриття, діяльності іноземних представництв та особливостей їх взаємодії з відповідними відомствами і керівництвом МЗС УРСР, але й для уточнення деяких відомостей щодо часу їх заснування. Зокрема, в архіві збереглася нота Посольства Республіки Австрія в СРСР до МЗС УРСР про надання повноважень др. Міхаелю Венінгеру на організацію роботи Генерального консульства Республіки Австрія у Києві, датована 1 грудня 1991 р.⁹⁰, тоді як за даними австрійського дослідника Рудольфа Агстнера Рада Міністрів Австрії розглянула подання міністра закордонних справ Алоїза Мока «про уповноваженого радника посольства в Москві Міхаеля Венінгера на керівника Генерального консульства у Києві в стані становлення» лише 10 грудня 1991 р.⁹¹ Таким чином, виявлено підстави для уточнення датування заснування австрійської консульської установи. Загалом архівна інформація документів цього сегменту практично не залучена до наукового обігу.

Окрім українських архівів, документи з теми дослідження зберігаються в зарубіжних архівах. Документи німецької дипломатії від 1867 року, а також міжнародні договори Федеративної Республіки Німеччини та її юридичних попередників зберігає Політичний архів МЗС ФРН.

⁹⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 59.

⁹¹ *Агстнер Рудольф*. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. Рудольф Агстнер. Wien–Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. С. 405.

Політичний архів має статус державного архіву, який надає вільний доступ до документів, окрім підрозділів зовнішньополітичного відомства, для історичних досліджень, у тому числі розташовуючи довідкову інформацію на веб-сайті МЗС ФРН. Тут збереглися консульські звіти генеральних консулів Німеччини в УРСР, їхні біографічні відомості, дипломатичне листування тощо. Зокрема політичні та річні звіти, інформації та повідомлення генконсульств Німеччини в Києві, Харкові, Одесі 1932–1933 рр. про голодні бунти, катастрофічне становище в українських селах, звіт експерта з питань сільського господарства при Посольстві Німеччини в СРСР Отто Шиллера та інші унікальні свідчення залучено до наукового обігу А.І. Кудряченком⁹².

У збереженні інституційної пам'яті полягає місія Архіву польської дипломатії. У фондах його секції «Міністри закордонних справ» зберігаються біографічні матеріали 39 колишніх керівників польської дипломатії за 1918–2014 рр., в секції «Штаб-квартири МЗС» — інформація про історію та зовнішній вигляд штаб-квартир МЗС і окремих установ за кордоном, відеодокументи фіксують традиції польської дипломатії. Архів є структурним підрозділом Бюро архівів і управління інформацією МЗС Республіки Польща. Документи про діяльність Посольства Польської Республіки у Харкові, консульських установ Польської Республіки у Києві і Харкові, зовнішньополітичного відомства періоду 1918–1939 рр. відклалися в Архіві актів нових Республіки Польща у Варшаві.

В Національному історичному архіві Грузії документи, пов'язані з діяльністю представництв Демократичної Республіки Грузія в УСРР, зберігаються у фондах: «Управління справами Демократичної Республіки Грузія» (ф. 1861), «Повноважний представник ДРГ в РСФРР» (ф. 1866), «Генеральне консульство ДРГ в Одесі» (ф. 1871), «Економічна місія уряду ДРГ в Україні» (ф. 1870). Особливо цінну інформацію містять документи про діяльність генерального консула Грузії в Одесі О.І. Ушверідзе. У ф. 1861 відклалися звіти про його діяльність, протоколи засідань консульської колегії за його головуванням, листи вдячності іноземних представників особисто Овсію Ушверідзе за опіку над ними, забезпечення харчуванням та захист від арештів в умовах постійної зміни влади. В документах фонду зберіглася зокрема згадка про персональну зустріч О.І. Ушверідзе з очільником зовнішньополітичного відомства радянської України Х.Г. Раковським щодо продовження повноважень іноземним консулам в Одесі. Така зустріч була зумовлена ультиматумом

⁹² Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд., вступна стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченка; Передмова Ю.Г. Рубана. К.: НІСД, 2008. 336 с.

радянської влади, суть якого полягала в тому, що іноземні консули будуть визнані за умови визнання їхніми країнами радянської України.

Цінна архівна інформація з досліджуваної тематики зберігається в Австрійському державному архіві, зокрема в Новому політичному архіві (ф. 4). Тут відклася документи, утворені в діяльності представництв Австро-Угорської імперії в Києві та Одесі, біографічні відомості про українських і зарубіжних дипломатів, приватне і офіційне листування. Велика колекція копій дипломатичних документів з цього архіву зберігається у фонді Василя Оренчука в архіві Українського вільного університету в Мюнхені⁹³.

У фондах Центрального державного архіву Болгарії основні профільні документи відклялися в фонді Міністерства закордонних справ і віросповідань (ф. 176К)⁹⁴, де зберігається Дипломатичний архів Болгарії за 1856–1973 рр., зокрема дипломатичне листування, документи про репатріацію біженців та болгарських і українських військових; документи про діяльність Комітету Українського комітету Червоного Хреста у 1920-х рр., українських організацій емігрантів та українсько-болгарських товариств 1920–1930-х рр. Документи, що висвітлюють спроби проведення переговорів УСРР з болгарською стороною щодо допомоги під час Голоду 1921 р. збереглися в фонді українського митця і дипломата скульптора М. Парашука (ф. 1717К). Вітання Георгія Димитрова Микиті Хрущову з 30-літтям Української РСР та інше листування зберіглося у Союзу наукових працівників Болгарії (ф. 146). Повідомлення Генерального консульства в Києві про пам'ятники видатним болгарським діячам на території УРСР, численні вітальні листи і телеграми від Товариства болгаро-радянської дружби до Грузинської і Української СРР з нагоди національного свята НРБ 9 вересня і річниці підписання договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Болгарією і СРСР відклялися в фонді Центрального комітету БКП (ф. 1Б). У фонді містяться також детальні звіти партійно-стопанської делегації про відвідання УРСР у липні–вересні 1958 р. та рекомендації щодо використання вивченого досвіду, листування, офіційні документи щодо організації обмінів.

Тексти міжнародних договорів та офіційних документів, пов'язаних зі становленням двосторонніх відносин УРСР опубліковано в документальних виданнях, присвячених зовнішній політиці СРСР. Підготовку таких видань як дієвого засобу політичної пропаганди було започатковано МЗС

⁹³ Архів Українського вільного університету (Мюнхен), фонд Василя Оренчука (№ 44).

⁹⁴ Див.: Косенко О.В. Архівна україніка міжвоєнного періоду в Болгарії // Архіви України. 2011. № 2–3 (273). С. 204–211.

СРСР 1958 р. Задля реалізації видавничих проектів було створено Відділ публікації дипломатичних документів та започатковано співпрацю з відповідними фахівцями-науковцями. Загальне керівництво добором та археографічним опрацюванням документів для цих видань здійснювала міжвідомча Комісія з видання дипломатичних документів при МЗС СРСР на чолі з міністром А.А. Громико, що існувала до 1985 р. Започатковане комісією серійне видання «Документы внешней политики СССР» містило й документи з історії УРСР⁹⁵. Аналогічне видання започаткувало МЗС УРСР. Документи про зовнішньополітичну діяльність Української РСР містять тематичні збірники «Українська РСР на міжнародній арені»⁹⁶. Окрім корпусної публікації дипломатичних документів спільно з МЗС зарубіжних країн розпочалася підготовка документальних видань про відносини СРСР з цими країнами⁹⁷. Такі збірники готувалися також академічними інститутами⁹⁸.

Фактологічну інформацію про взаємодію органів влади Української СРР/РСР з іноземними представництвами містять корпусні або тематичні збірники документів і матеріалів про зовнішню політику Української РСР та двосторонні відносини з іншими державами; тематичні збірники документів. Найбільше документальних публікацій і спеціальних видань,

⁹⁵ Документы внешней политики СССР: [в 21 т.] / [Комис. по изд. дипломат. док. при МИД СССР. А.А. Громыко]; М-во иностр. дел СССР. М.: Госполитиздат, 1957–1977; Документы внешней политики СССР: [в 2 кн.]. М.: Междунар. отношения, 1992; Документы внешней политики СССР. Том 4. 19 марта 1921 г. 31 декабря 1921 г. М.: Госполитиздат, 1960. 812 с.

⁹⁶ Українська РСР на міжнародній арені: зб. док. (1917–1923) / відп. ред. акад. АН УРСР В.М. Корецький; упоряд.: К.С. Забігайло, М.К. Михайловський, І.С. Хміль. К.: Наукова думка, 1966. 670 с. Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів 1962–1970 рр. К. Політвидав України, 1997. 490 с.; Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів 1971–1975рр. / Упоряд. Ю.К. Качуренко, Ю.В. Костенко, В.О. Сотников, І.Д. Шевченко. К.: Політвидав України, 1981. 521 с.; Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів, 1981–1985 рр. К.: Політвидав України, 1988. 618 с.

⁹⁷ Советско-германские отношения 1922–1925 гг. Документы и материалы / М-во иностр. дел СССР. М-во иностр. дел ГДР. В двух томах. М.: Политиздат, 1977. Том 1: 1922–1924 гг. 408 с.; Том 2: 1924–1925. 386 с.

⁹⁸ Советско-болгарские отношения и связи: док. и материалы. Т. 1: ноябрь 1917 — ноябрь 1944 / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, БАН, Ин-т истории; редкол. Л.Б. Валев (отв. ред.), В. Хаджиниколов (отв. ред.). М.: Изд-во «Наука», 1976. 542 с.; Том II: сентябрь 1944 — декабрь 1958. М., 1981. 768 с.; Москва–Берлин: политика и дипломатия Кремля, 1920–1941: сб. док. в 3 т. Т. 1. 1920–1926 / отв. ред. Г.Н. Севостьянов. М.: Наука, 2011. 1031 с.; Т. 2: 1927–1932. 2011. 755 с.; Москва–Токио. Политика и дипломатия Кремля 1921–1931: сб. док. В 2 кн. / отв. ред. акад. Г.Н. Севостьянов; Составит.: Кондакова И., Мельчин С., Мещеряков Г., Хевролина В., Чернев А. Кн. 1: 1921–1925. М.: Наука, 2007. 757 с.; Кн. 2. 1926–1931. 460 с. Том 3: 1933–1941. 692 с.

до яких увійшли свідчення іноземних дипломатів, підготовлено українськими⁹⁹ і зарубіжними¹⁰⁰ дослідниками з надзвичайно чутливої проблеми української історії — Голодомору 1932–1933 рр. Публікацію документальних свідчень іноземних консулів про причини і наслідки Голодомору 1932–1933 рр. з архіву СБУ розпочав О.П. Бажан¹⁰¹.

Документи з польських архівів репрезентовано в багатотомному збірнику ГДА СБУ та Інституту національної пам'яті Польщі про голодомор¹⁰². Зокрема присвячений Голодомору т. 7 цього видання містить оцінки іноземними консулами продовольчої ситуації на півдні України зимою 1932 р., фрагменти консульських звітів з коментарями про свідоме винищення українського селянства радянською владою¹⁰³. Документальне видання про побут німців-колоністів у радянській Україні засвідчує примусові дії радянської влади щодо німецьких громадян, спрямовані на приховування голоду в їхніх селищах¹⁰⁴.

Згадки про польські представництва в УРСР містять документальні видання, підготовлені в співпраці українських і польських науковців¹⁰⁵.

⁹⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 років. За документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН / Упоряд. вступ. стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченко; Передмова Ю.Г. Рубана. Київ: НІСД, 2008. 340 с.

¹⁰⁰ Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 // Studies in East European Nationalism, No. 2 / Richard A. Pierce. The Limestone Press Kingston, Ontario–Vestal, New York, 1988. 549 p.; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки. Упоряд. Андреа Граціозі. Харків: Вид-во ФОЛЮ. 2007. 255 с.; Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. 778 s.: il.; Bruski J.J. Nieznane polskie dokumenty na temat Holodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie // Nova Ukraina. Holodomor, 1932–1933. 2008. № 1–2. С. 64–76.

¹⁰¹ Бажан О. Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. 2016. Вип. 20. С. 179–199.

¹⁰² Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: невідомі док. з архівів спецслужб. Т. 7. Голодомор в Україні 1932–1933 / Галузевий держ. архів Служби безпеки України, М-во внутр. справ і адмін. Республіки Польща. Варшава, 2008. 1205 с.

¹⁰³ Витяг з повідомлення секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УРСР про розмови з японським консулом на тему продовольчої ситуації в Одесі (10 грудня 1932) // Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівних спеціальних служб. Т. 7. Варшава–Київ, 2008. С. 342.

¹⁰⁴ Німці в Україні 20–30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Яковлева Л.В. та ін. К.: ІУ, 1994. С. 179–185.

¹⁰⁵ Україна — Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / ПАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. К.: Дух і літера, 2012. 624 с.; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 /

Збірник «Україна і Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою»¹⁰⁶ містить ґрунтовний нарис розвитку дипломатичних відносин УСРСР з Польською Республікою упродовж 1920–1939 рр. та 133 документи, переважну частину яких складають документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 4 «Народний комісаріат закордонних справ УСРСР»), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф. 1 «ЦК Компартії України»). До архівної добірки увійшли також документи з фондів Галузевого державного архіву СБУ та його регіональних підрозділів. Здійснено також у виданні републікацію спогадів М. Гнатюка — колишнього секретаря Консульства УРСР у Варшаві й секретаря Посольства СРСР у Польській Республіці «Перші кроки української радянської дипломатії», «На шляхах до термідору» Г. Беседовського — колишнього українського радника Повпредстава СРСР у Варшаві та деяких публікацій з українських і польських періодичних видань того періоду. Всі документи подано мовою оригіналу. Особливий інтерес з точки зору висвітлення історії іноземних представництв в Україні становлять документи: скарга польського репатріанта П. Йосема Російсько-українсько-польській змішаній комісії у справах репатріації на незаконну конфіскацію його майна від 10 жовтня 1921 р., скарга польського репатріанта Я. Шафрана на дії «банди чекістів», які вчинили обшук у його помешканні від 24 червня 1922 р., републікація газети «Вісті ВУЦВК» від 22 червня 1922 р. «Шпигунська організація під егідою польських дипломатів» та часопису «Kurjer Polski» «Антипольська акція уряду совєцької України» від 25 серпня 1922 р., витяг із зведення Управління Повноважного представника ГПУ на Правобережжі України щодо «шпигунської діяльності» Польської делегації у Києві від 5 лютого 1923 р. Повідомлення Іноземного відділу ГПУ УСРСР про співробітників II відділу Генштабу Польщі у польських місіях в Одесі та Києві, інформаційне повідомлення Контррозвідувального відділення Київського гу-

Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu; pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1998. T. I. 336 s.; T. II. 1999. 248 s.; T. III. 2001. 220 s.; T. IV / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. 2004. 231 s.; T. V. 2010. 304 s.; T. VI. 2012. 380 s.; T. VIII. 2014. 400 s.; справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: зб. док. та матеріалів / [упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. «Реабілітовані історією», Від. по розробці арх. ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ. К. : Юг, 2011. 469 с.

¹⁰⁶ Україна і Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. К.: Дух і літера, 2012. 624 с.

бернського відділу ГПУ УССР щодо Польської місії в Києві від 12 липня 1923 р., від 15 вересня 1923 р., республікація газети «Вісті ВУЦВК» від 29 жовтня 1924 р. «Де дипломатія, а де шпигунство?», часопису «Комуніст» від 29 жовтня 1924 р. «Слід покласти край цій безсоромності», витяг з протоколу закритого засідання політбюро ЦК КП(б)У «Про польські справи» від 9 травня 1927 р. з дорученням щодо збирання компромату на польського генконсула Зарембу-Скшинського від 9 травня 1927 р. та свідчення колишнього співробітників апарату Уповноваженого НКЗС при Уряді УРСР Г. Петренка та Н. Суровцевої про знайомство з польським дипломатом, запис бесід Уповноваженого НКЗС при Уряді УРСР І. Кулика з генконсулом від 27 грудня 1927 р., 22 лютого 1928 р.

Відомості про рух поріднених міст та зв'язки між Одеською областю і країнами соціалістичного табору містить збірник документів, укладений за матеріалами місцевих архівів та періодичної преси¹⁰⁷, що стосуються міжнародних зв'язків з колективами промислових підприємств, сільгоспокооперативів, працівників водного господарства Болгарії, Угорщини, Румунії та Чехословаччини.

На тлі наявності лакун в архівних фондах важливе значення для відтворення подій, пов'язаних із діяльністю іноземних представництв, мають офіційні видання радянських державних органів («Вісті ВУЦВК», «Збір установ і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України» (УСРР), де друкувалися відповідні законодавчі акти, та періодичні видання. У газетах «Правда», «Известия», «Радянська Україна» «Советская Украина», «Голос України», «Одесские новости» та ін. публікувалися повідомлення про відкриття генеральних консульств зарубіжних країн, дописи генеральних консулів і зарубіжних партійних діячів з нагоди ювілеїв і подій державного чи міжнародного значення, інформація про офіційні візити. З огляду на тотальну цензуру в радянській пресі, інформація подавалася виключно стисло і упереджено щодо авторів та змісту. Пріоритетом у наданні газетних площ для повідомлень користувалися представництва Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. В журналі «Всесвіт» публікувалися інтерв'ю з генеральними консулами в Києві Дьєрдем Макларі (Угорщини), Александром Тоневим (Болгарія)¹⁰⁸,

¹⁰⁷ Под солнцем дружбы и братства: экономическое и социальное развитие Советского Придунайского края. Документы и материалы (1954–1967) / Сост.: А.Д. Бачинский, В.М. Жабокрицкий, Г.В. Зайцева и др. Одесса: Маяк, 1979. 204 с.

¹⁰⁸ Генеральний консул Угорської Народної Республіки в Києві товариш Дьєрдь Макларі відповідає на запитання журналу «Всесвіт» // Всесвіт. 1982. № 1; Генеральний консул Народної Республіки Болгарії в Києві товариш Александр Тонев відповідає на запитання журналу «Всесвіт». 1982. № 9.

вони були ідеологічно виваженими і містили позитивні оцінки двосторонніх відносин з СРСР. Джерельна цінність газетної і журнальної періодики радянського часу полягає в наявності фактів, дат, прізвищ учасників подій, відомості про які не збереглися в архівній інформації чи інших джерелах.

Цінним джерелом з історії діяльності іноземних консульств в УРСР є спогади зарубіжних дипломатів, які виконували свої обов'язки в Києві, Харкові, Одесі (Андор Хенке, Тонака Токіті, Андраша Палді та ін.)¹⁰⁹, Голови РНК УРСР М.С. Хрущова¹¹⁰, що містять погляди на розвиток двосторонніх відносин з країною, яку вони представляли, та інформацію про діяльність генконсульств. Оціночні та фактографічні відомості про іноземних консулів в Києві містять спогади українських дипломатів А.М. Зленка, М.П. Макаревича, О.С. Сліпченка, В.Д. Хандогія та ін.¹¹¹

Таким чином, зважаючи на склад і зміст джерельної бази можна вважати її репрезентативною для дослідження історії діяльності іноземних представництв в Україні. Її основну частину складають архівні документи, що зберігаються в українських архівах (ЦДАВО України, ЦДАГО України, державні архіви Київської та Одеської областей, ГДА МЗС України та ГДА СБУ). Проблема її дослідження полягає в розпорошеності і фрагментарності документів, що спонукає до залучення інших видів історичних джерел. Цінним джерелом реконструкції діяльності генеральних консульств в УРСР є газетна періодика і спогади дипломатів. Перспективним завданням цього напрямку інституційної історії дипломатії є вивчення фондів зарубіжних архівів.

¹⁰⁹ *Hencke Andor*. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936; *Vorbemerkung* G. Stadtmüller; Ukrainische Freie Universität. München: [б.в.], 1979. 72 S. (Varia / Ukrainische Freie Universität; Nr. 12); Tanaka Tokichi. Soviet-Japanese Relations // *Contemporary Japan*. 1932. Vol. 1. № 1. P. 16–22; *Палді Андраш*. Все далі від Москви. Уривок із однойменної книги спогадів. З угорської переклав Іван Мегела // *Всесвіт*. 2006. № 9–10. С. 101–108. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/205/41/> (12.12.2020).

¹¹⁰ *Хрущев Никита*. Время. Люди. Власть: Воспоминания. В 4 кн. Москва: Инф.-изд. компания «Московские Новости», 1999. URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_h/hrush63.php (01.12.2020).

¹¹¹ *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: Фолю, 2003. 560 с.; *Сторінки мого життя. Мемуари Миколи Макаревича*. К., 2015. 270 с.; *Хандогій Володимир*. Дипломатичні сюжети: Невигадані історії кар'єрного дипломата. К.: Саміт-Книга, 2017. 574 с.; *Сліпченко А.С.* Это было недавно... Т. 1. Киев: «За друга», 2013. 425 с.

Іноземні представництва в Києві, Харкові та Одесі в 1919–1939 рр.

- 2.1. Особливості взаємодії з радянською владою іноземних консульств у Києві в 1919–1922 рр.
- 2.2. Діяльність іноземних представництв у столиці УСРР/УРСР Харкові (1920–1934)
- 2.3. Офіційне повернення іноземних представництв до Києва (1934–1939)
- 2.4. Іноземні представництва в Одесі в умовах радянської влади (1919–1939)

2.1. Особливості взаємодії з радянською владою іноземних консульств у Києві в 1919–1922 рр.

2.1.1. Ультиматум радянської влади в Києві представникам консульського корпусу як метод «встановлення консульських зносин»

Наприкінці січня 1919 р. Директорія УНР під тиском більшовицьких військ залишила Київ. Для України розпочалася нова доба, тривалість якої розтягнулася на понад сім десятиліть. Від початку наступу частин Робітничо-Селянської Червоної армії без оголошення війни з Курська на Чернігівщину в грудні 1918 р. український уряд скерував до Раднаркому РСФРР кілька нот протесту. Вже в першій ноті-відповіді нарком зовнішніх справ Г.В. Чичерін «роз'яснив», що ніяких російських військ на українській території немає, а «воєнна акція» проти УНР здійснюється армією «цілком незалежного» уряду радянської України¹. Втім він висловив згоду прийняти представників УНР у Москві для проведення мирних переговорів. Висунуті кожною стороною в подальшому нотному листуванні вимоги були взаємо неприйнятними: більшовики вимагали від уряду УНР офіційного виступу проти «англо-французького і американського імперіалізму», Директорія УНР — виведення з української території більшовицьких військ, яких там, за твердженням Г.В. Чичеріна, не було. Українська місія на чолі з С.П. Мазуренком все-таки поїхала до Москви для проведення переговорів та досягнення порозуміння з більшовицьким урядом щодо визнання незалежності УНР і припинення воєнної агресії. Однак переговорний процес виявся невдалим, рух більшовицьких військ не зупинився. 16 січня 1919 р., коли Червона армія захопила Чернігів і рухалася на Полтаву, Директорія УНР була змушена оголосити війну РСФРР, а незабаром — розпочати евакуацію державних органів та іноземних представництв, що перебували в українській столиці². За день — 18 січня 1919 р. — у Парижі

¹ *Матвієнко В.М.* Українсько-російські мирні переговори 1919 // Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. Т. 2. К.: Знання України, 2004. С. 640.

² *Матяш Ірина.* Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2019. С. 365–394.

розпочалася Мирна конференція за участі делегацій держав-переможців у світовій війні та їхніх союзників для вироблення консолідованої позиції щодо умов підписання договорів з переможеними державами. Туди виїхала делегація УНР і ЗУНР, сподіваючись на сприяння учасників міжнародного форуму в протистоянні більшовицькій агресії та визнання державної незалежності.

Деякі іноземні консули, що працювали в Києві, не скористалися пропозицією щодо евакуації і залишилися в місті. Вони не отримали вказівок від урядів країн, яких представляли, щодо подальших перспектив своєї діяльності в нових умовах і зосередилися на опікуванні інтересами підданих своїх держав. На гуманітарній місії та не втручанні у внутрішні справи УНР публічно наголошували швейцарський консул Гавриїл Енні та бельгійський — Яків Гретер³. Їхня позиція залишилися незмінною після приходу до влади більшовиків. Посланник Царства Болгарія до Української Держави Іван Шишманов, залишаючи Київ пізніше організованої Директорією УНР евакуації, передав захист інтересів болгарських громадян нідерландському консулові Тімону Генріху Фоккеру. Вони були особисто знайомі з Софії, де історик мистецтва др. Фоккер служив на посаді генконсула Нідерландів. До Києва дипломат і науковець прибув, щоб очолити генеральне консульство наприкінці 1918 р. і залишився з приходом більшовиків для спостереження за розвитком подій, вважаючи Київ «найважливішим центром Східної Європи»⁴. Окрім захисту інтересів болгар, нідерландський консул прийняв опіку над польськими і англійськими підданими. Не виїхали з Києва після від'їзду керівництва вірменського комісаріату також представники Вірменії М.Х. Ломідзе та О.К. Хазазян, якому було доручено збереження консульського архіву і нагляд за приміщенням місії.

Не всі серед евакуйованих іноземних представників мали намір дістатися кінцевого пункту призначення — тимчасової столиці УНР. На вузловій станції Козятин деякі дипломатичні й консульські співробітники змінили напрям руху, пробуючи виїхати за межі української території. Дехто вирішив самостійно пробиватися до Одеси, звідки спробувати евакуюватися морем. До Вінниці потрапили представники Грузії, Дону, Німеччини, Польщі та Фінляндії. Там вони провели 7 лютого 1919 р. нараду, під час якої констатували потребу зміни місця перебування представництв, але не розірвання дипломатичних відносин із УНР як неза-

³ Серед дипломатії // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 3.

⁴ *Klaassen, W.J.M. Fokker, Timon Henricus (1880–1956)* // URL: <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/fokkert> (18.04.2020).

лежною державою⁵. Не випадково дипломатичний представник Фінляндії Г. Гуммерус пізніше наголошував, що «фінський уряд ніколи не відкликав формально його призначення послом в Україні»⁶.

Натомість щодо Раднаркому РСФРР зарубіжні країни в цей час демонстрували невизнання законним урядом і не передбачали дипломатичних зносин із більшовиками. Виняток складали лише випадки, що належали до повноважень консулів. Їх окреслив британський правник, громадський і державний діяч Роберт Гаскон-Сесіль невдовзі після жовтневого перевороту, 24 листопада 1917 р., у газеті «Daily Mail»: «... хоч і цілком неможливо уникнути деяких ділових зносин з ними, як, наприклад, із приводу арешту британських громадян, — за винятком подібних випадків, не може бути мови про дипломатичні зносини з ними. Ніхто не збирається визнавати подібний уряд»⁷. Не отримала запрошення більшовицька Росія і на Паризьку мирну конференцію в січні 1919 р., а в ході засідань форуму обговорювалися плани придушення радянської влади.

Проте іноземні консули, які залишилися в Києві, з огляду на свою основну місію зробили спробу встановити контакт з новою владою, хоч більшовики не виявляли до них лояльності. Декого попри дипломатичний імунітет навіть арештували. Під час погрому будинку посольства Фінляндії, де непрохані гості вирізали з рам картини і зірвали коштовні штори, більшовики заарештували особу на прізвище Мозер, який зголосився не лише наглядати за будинком після від'їзду посла Германа Гуммеруса, але й опікуватися правами фінських громадян. Мозера побили і загрожували стратою⁸. У всіх консульствах, що продовжили перебування в місті, були вилучені архіви, гроші, коштовності.

Прикладом для таких дій слугували події в Москві. Тут знайшли притулок німецькі марксистки. 30 вересня 1918 р. на базі Центрального виконавчого комітету військовополонених як «генерального оперативного штабу інтернаціональної агітації, інформації і пропаганди» та іноземної групи комуністів при ЦК РКП (б) у Москві було створено Федерацію іноземних груп при РКП (більшовиків), покликану об'єднати всіх

⁵ *Нагаєвський І.* Історія Української держави в двадцятому столітті. Київ, 1993. С. 281–282.

⁶ «Вірю в українську державність» Відвідини в колишнього фінського посла в Києві, проф. Германа Гуммеруса // *Українець у Фінляндії*. 1943, 1 жовтня. Ч. 6. С. 2.

⁷ Відмова у визнанні Радянського Уряду // *Українська РСР на міжнародній арені: 36 документів (1917–1923 рр.)* / упоряд.: К.С. Забігайло, М.К. Михайловський, І.С. Хміль. К.: Наук. думка, 1966. С. 470.

⁸ *Гуммерус Герман.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві; [пер. з фін., комент. та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. К.: Видав.-поліграфіч. центр «Київ. Ун-т», 2004. С. 180.

комуністів-іноземців, які входили до складу РКП, для спільної боротьби проти соціал-демократів та організувати їх у III Комуністичний Інтернаціонал⁹. Федерація підтримувала зокрема зв'язок з групою «Спартак», що виникла на базі утвореної в серпні 1914 р. за ініціативи Рози Люксембург групи «Інтернаціонал». Вона входила до Соціал-демократичної партії Німеччини як опозиційна, і офіційно оформилася в Берліні 1 січня 1916 р. на загальнонімецькій конференції лівих соціалістів. З більшовицькою партією спартаківців єднала ідея світової пролетарської революції та антивоєнного руху. Її особисто підтримував більшовицький лідер В.І. Ленін. У ході Листопадової революції 1918 р. спартаківці домоглися встановлення в Німеччині радянської республіки. Після поширення в Росії інформації про її початок уже наступного дня — 10 листопада 1918 р. — німецькі, австрійські, угорські та російські інтернаціоналісти за погодженням із завідувачем відділом зовнішніх зносин ВЦВК і членом колегії НКЗС РСФРР К.Б. Радеком увірвалися в німецьке консульство, що діяло ще до приходу до влади більшовиків, і заарештували всіх присутніх. 18 листопада були арештовані персонал німецького консульства і шведський генеральний консул, який перебував під захистом німецького консульства, та відібрані консульські архіви й уся готівка¹⁰. Такі випадки траплялися не одноразово й мали відголосок у Києві, де спартаківці з'явилися після захоплення міста більшовиками в лютому 1919 р. Розпочата федерацією в Москві робота на кілька місяців перемістилася сюди.

З метою «поширення комуністичних ідей, як у районі столиці, так і у віддалених районах України» легалізував діяльність Комітет іноземних комуністичних груп у Києві. До нього увійшли представники німецької групи «Спартак», угорська, чеська і румунська групи, з болгарами і греками велися переговори про створення балканської федеративної групи¹¹. Комітет (фігурувала й інша назва — Рада робітників і селян «колишніх німецької і австро-угорської держав») очолив Вільгельм Беккінг. З огляду на багатонаціональний персональний склад Рада претендувала на виконання консульських функцій з захисту інтересів іноземних підданих.

На той момент після численних звернень осіб, котрі залишилися без консульської опіки, та за взірцем відповідних російських рішень 13 лю-

⁹ Кулінич І.М., Кошик М.М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918–1919 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 12.

¹⁰ Арест германских консулов в Москве// Киевская мысль. 1918, 23 (10) ноября. № 222. С. 3.

¹¹ Кулінич І.М., Кошик М.М. Революційна діяльність... С. 90.

того 1919 р. робітничо-селянський уряд УСРР ухвалив, дублюючи російський документ, декрет «Про права та обов'язки іноземців». У документі визначався правовий статус іноземних підданих і умови захисту їх інтересів консульськими представниками, декларувалося звільнення таких осіб від військової служби і демобілізація раніше мобілізованих¹². Права та обов'язки громадян іноземних держав, які проживали на території радянської України, прирівнювалися до прав та обов'язків громадян УСРР із деякими застереженнями, що стосувалися захисту консулами їхніх прав та інтересів, можливості звернення через відповідних консулів до НКЗС УСРР в разі ускладнень і непорозумінь, надання житлового приміщення в разі реквізиції квартири іноземця та обумовлення тижневого терміну для звільнення реквізованої квартири, заборони на реквізицію меблів з квартир іноземців тощо. Поняття «громадяни іноземних держав» поширювалося на осіб, які мали національні паспорти. «Колишні російські громадяни», які не подали заяви про відмову від громадянства УСРР, відповідно до ст. 19 вважалися українськими громадянами, а їх захист представником будь-якого іноземного уряду заборонявся¹³. Видані іноземними консулами, які офіційно працювали в УНР, охоронні грамоти не звільняли таких осіб від виконання «законних» обов'язків і вимог радянського уряду. Громадяни всіх радянських республік (Росії, Литви, Латвії, Естляндії) прирівнювалися в правах до громадян УСРР. В разі арешту іноземного громадянина вимагалось повідомлення про це консула. Декрети, якими оголошувалися земля, інвентар, фабрики і заводи та церковне майно без викупу національною спадщиною, були обов'язковими для виконання іноземцями. Реквізиція товарів та іншого майна іноземців дозволялися лише на законних підставах з відшкодуванням вартості реквізованого¹⁴.

Окремо розглядалися права іноземних дипломатичних представників. Ст. 9 містила відповідну вимогам міжнародного права норму про недоторканність для арешту, огляду і обшуку та заборону вилучення й реквізиції будинків посольств, листування, архівів і квартир дипломатів. Натомість ст. 10 запроваджувала «радянське» уточнення цієї норми для консулів іноземних держав, «визнаних Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України», що полягало в виключенні з кола «недоторканих» документів приватного листування та приватних торговельних

¹² Українська РСР на міжнародній арені... С. 70–72.

¹³ Там само. С. 72.

¹⁴ Права и обязанности иностранцев // Одесский листок. 1919. 2 марта (17 февраля). № 56. С. 2.

справ консулів¹⁵. Не користувалися дипломатичним та консульським імунітетом відповідно до декрету службовці іноземних дипломатичних і консульських установ, за винятком питання реквізиції житла, в якому їх прирівнювали до радянських службовців.

Попри задекларовані в постановах уряду права іноземних представників 25 лютого 1919 р. інтернаціональна Рада силою захопила будинок на вул. Інститутській, 32, де розташовувалися управління більшості німецьких господарських і піклувальних організацій, які існували в Києві з часів Української Держави й перебували в стані ліквідації¹⁶ або ще діяли¹⁷, та конфіскувала гроші і належні цим організаціям цінності¹⁸.

Оскільки приміщення прийняло під опіку швейцарське консульство, що документально засвідчив радянський комендант Києва, новій владі було скеровано консульством протест. Створена у відповідь на протест ревізійна комісія деякий час працювала в канцелярії Ради, однак ніяких висновків не зробила. Парадокс ситуації полягав у тому, що саме через швейцарське консульство В. Беккінг намагався з'ясувати, чи будуть забезпечені права іноземців в УСРР¹⁹. Консульство з цього приводу звернулося до НКЗС УРСР, одночасно вимагаючи компенсацію та повернення коштів. Заявники просили скласти протокол щодо суми конфіскованих грошей і забезпечити негайне депонування коштів і цінностей, що залишилися, в Державному банку до з'ясування їх належності, або забезпечення урядового контролю над тими цінностями, якщо вони будуть залишені в будинку, зайнятому Радою. Були всі підстави стверджувати, що належні німецьким громадським організаціям і приватним особам, які перебували під охороною консула, гроші були витрачені Радою «з метою, що не має нічого спільного з цими німецькими особами і організаціями»²⁰. 12 квітня 1919 р. голова Ради оголосив управителям німецьких товариств і організацій, щоб вони самі надалі займалися ліквідацією своїх організацій. Швейцарський консул Гавриїл Енні звернувся до РНК УСРР

¹⁵ Українська РСР на міжнародній арені... С. 71.

¹⁶ Німецько-австро-угорська господарська комісія, Німецько-австро-угорська господарська комісія — картель жирів і олів, Товариство для вивозу товарів з Німеччини з обмеженою відповідальністю, Центральна каса для закупок в Україні, Німецька центральна установа для закупок сировини.

¹⁷ Транзит-контора, Німецьке центральне касове управління, Відділ для ліквідації Німецького військового майна, Центральне управління для ліквідації німецьких залізничних справ в Україні, Німецький відділ для надання допомоги військовополоненим і солдатам, Німецький гуртожиток для художників у Києві.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Арк. 1 зв.

²⁰ Там само. Арк. 12.

із проханням вжити офіційних заходів для негайного звільнення всіх німецьких господарських і піклувальних організацій з-під контролю і керівництва Ради. До вирішення цього питання долучалися всі причетні до комунікації з іноземними представниками установи. Зрештою за розпорядженням Голови РНК УСРР Х.Г. Раковського консулів нейтральних країн, арештованих спартаківцями за звинуваченням у допомозі відомим представникам буржуазії під час їх виїзду в Одесу, звільнили²¹.

З березня 1919 р. нагляд за іноземцями та іноземними представниками в УСРР здійснював ще один орган. При ВУНК розпочав діяльність іноземний відділ для боротьби з контрреволюційною діяльністю «агентів іноземних держав», широкі повноваження, пов'язані з попередженням, присікання та розкриттям контрреволюційних злочинів (насамперед дій, спрямованих проти більшовицької влади) отримав оперативний відділ ВУНК²². Показовою акцією в діяльності цих підрозділів стала справа званого «представника Бразильської республіки при уряді УСРР» «графа» Альберта-Вольдемара Павловича Пірро. Чому в Києві з'явився представник такої екзотичної для українців держави на чолі з військовою верхівкою як Бразильська республіка, до то ж запрошеної на Паризьку мирну конференцію як «країна-учасник світової війни, що має інтереси часткового характеру»²³, ніхто не замислювався.

«Справою Пірро» займався секретний відділ ВУНК. «Графа» «призначили» «центральною фігурою» контрреволюційної змови проти радянської влади²⁴. Учасники цієї змови («чорне офіцерство і представники буржуазних кіл») ніби планували захопити всі головні радянські установи і здійснити в Києві антибільшовицький переворот, готували для цього зброю та передавали шифровані відомості до «англо-французьких місій»²⁵. Звернення громадян до бразильського консульства були також кваліфіковані як частина змови й спроби прийняти бразильське підданство та «зрадити» радянську владу. Колегія ВУНК винесла вирок про розстріл А.-В. Пірро та його «посібників» (завідувача складом зброї

²¹ Арест спартаківцями консулов // Одесские новости. 1919, 23 (10 марта). № 10954. С. 1; 22 (9) марта. № 10953.

²² Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь-Військо України, 1994. С. 67.

²³ Див.: Пархомчук О.С. Паризька мирна конференція 1919–20 // Українська дипломатична енциклопедія. У 2 т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. С. 257–258.

²⁴ Сообщение ВУЧК о раскрытии в г. Киеве контрреволюционного заговора // Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні... У 2 кн. Кн. 2. С. 31–32.

²⁵ Там само. С. 31.

перших київських інженерних курсів П.П. Альфердова, помічника завідувача навчальною частиною 2-х радянських командних артилерійських курсів І.І. Митрофанова, землевласника Г.М. Трифановського, співробітницю «консула» Р.Л. Поплавську). Ухвала мала широкий розголос, особливо після публікації в газеті політвідділу Особливого корпусу військ ВУНК «Красный меч» (1919, 18 серпня, № 1).

Насправді уродженець Ліфляндської губернії, політичний авантюрист і аферист Пірро не мав відношення до консульської служби і був енкістським агентом, засланим до Києва з провокаційними завданнями. На честь його приїзду відбулося урочисте прийняття за участі іноземних консулів. «Бразильський консул», як згадувала небога київського мецената М.І. Зайцева, Лариса котра отримала доручення як співробітниця китайського консульства в Києві бути перекладачем для цієї особи під час прийняття, здивував гостей своїм запізненням, браком навичок з етикету застілля, потягом до алкоголю і провокативними розмовами про більшовиків²⁶. Скориставшись можливістю спілкування з А.-В. Пірро, вона попросила його сприяння щодо влаштування на роботу в бразильському консульстві приятеля. Та після застереження одного з консульських співробітників щодо небезпеки стосунків з «графом», вирішила скасувати домовленість.

Наступного після прийняття дня в місті з'явилися оголошення про те, що консул Пірро має особливі повноваження, а співробітники консульства перебувають під захистом радянської влади. Відтак захисту в консульстві шукало багато людей — «всі вони були арештовані і переважно розстріляні»²⁷. Крім того, «консул» надавав всім бажаючим бразильське громадянство. Нових «бразильських підданих» він просив передати в Бразилію приватні листи з Києва. Незабаром «листоноші» потрапляли в підвали спецслужб, а листи виявлялися «шпигунськими шифровками»²⁸. За такою схемою Пірро знищив свою секретарку Р.Л. Поплавську. Дізнавшись, що її чоловік перебуває у Франції, він запропонував молодій жінці поїхати в Париж і доправити туди необхідний шифр. Пірро допоміг їй вибрати сукню для подорожі, сам зашив туди шифр. Виходячи з дому, Р.Л. Поплавська вирішила відмовитись від подорожі, зателефонувала «керівникові» з наміром сказати про це, але почула у відповідь його

²⁶ *Л-ляя Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. // Архив Русской Революции, изд. И.Е. Гессеном. Т. III. Берлин, 1921. С. 214.

²⁷ Там само. С. 215.

²⁸ Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 347–378.

умовляння. Через кілька хвилин її арештували й невдовзі розстріляли²⁹. Більшовицька провокація зі створенням «бразильського консульства», мета якої полягала у виявленні серед киян осіб, що нелояльно ставилися до радянської влади, була лише початком великого «полювання» більшовиків на іноземних дипломатів.

2 квітня 1919 р. «київські» консули отримали ноту від уряду УСРР з вимогою повідомити в десятиденний термін (до 18.00 11 квітня) про згоду урядів держав, які вони представляли, на офіційне визнання Української СРР, підтвердження їхніх повноважень та забезпечення проїзду на територію своєї держави представників УСРР³⁰. Для прискорення встановлення консулами контакту зі своїми урядами українська сторона пропонувала забезпечити радіозв'язок. Однак з огляду на чітку позицію міжнародної спільноти невизнання радянської Росії, що демонструвалася в ході Паризької мирної конференції, отримати позитивну відповідь свого уряду жоден консул не міг. За кілька днів їм нагадали, що уряд УСРР демонстрував ставлення до них як до офіційних представників держав, однак не отримав жодного звернення від урядів іноземних держав щодо підтвердження повноважень своїх консулів і готовності застосувати принцип взаємності у відносинах з УСРР.

Іноземні консули отримали також «запрошення» Х.Г. Раковського взяти участь у розслідування Херсонських подій 2–10 березня 1919 р. Йшлося про березневі бої під Херсоном за участі суден військової ескадри Антанти, грецьких кораблів, німецьких артилерійських частин та вояків отамана Н.О. Григор'єва³¹. У ці дні за вбивство більшовиками шістьох французьких солдатів і одного грецького офіцера, союзники розстріляли п'ять заручників з більшовиків. На боці більшовиків виступили війська отамана Григор'єва, проти якого французьке командування направило грецький батальйон з артилерією й танками. Однак з пароплава «Потьомкін» висадка відбувалася під вогнем, а з транспорту «Анна-Д», що прибув із танками, через артилерійський обстріл узагалі не було можливості вивантажити техніку. Вночі союзники відступили на судна й зі сходом сонця 10 березня 1919 р. відійшли в море³². Під час відступу французький крейсер «Aldebaran», відстрілюючись, підпалив пакгауз у порту, до якого греки зігнали до двох тисяч мешканців припортової зони,

²⁹ Л-лая Л. Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. С. 215.

³⁰ Українська РСР на міжнародній арені... С. 90.

³¹ Див.: Левченко Л.Л. Українська кампанія грецької армії 1919 р.: вплив на подальшу долю українських греків (на прикладі Миколаєва й Миколаївщини) // Сторінки історії: Зб. наук. праць. 2019. Вип. 49. С. 72–73.

³² Там само.

під час пожежі загинуло до 500 людей³³. Пропозиція Х.Г. Раковського мала провокативний характер: прийнявши її, іноземні представники мали стати посередниками більшовиків у контакті з країнами Антанти. Рада іноземних консулів у Києві вирішила рекомендувати наркомові якомога швидше прийняти делегацію Міжнародного комітету Червоного Хреста для обговорення участі її представників у цьому розслідуванні. Всі іноземні консули, що перебували в Києві, належали до почесних членів цієї організації³⁴. Така відповідь не надто задовольнила Х.Г. Раковського.

Недовіра радянської влади до іноземних представників демонструвалася на прикладах фабрикування щодо них кримінальних справ з відповідними наслідками. Це, за задумом, спецслужб мало сприяти усвідомленню зарубіжними дипломатами небезпеки ігнорування співпраці з більшовиками. Першим за постановою уряду УСРР 16 квітня 1919 р. було вислано з Києва данського консула Германа Гуревича. Опіку над громадянами Данії та захист їхніх прав взяв на себе норвезький консул. Та забезпечити захист іноземних громадян у «радянському раю» було нелегко через необмежене втручання «людей у формі», «з повноваженнями і без повноважень», які відбирали майно, виселяли з квартир, арештовували часто без пред'явлення звинувачень.

Рівно через місяць після оголошення іноземним консулам ультиматуму про забезпечення визнання їхніми державами УСРР за дорученням Х.Г. Раковського з ними зустрівся керуючий справами НКЗС УСРР Майзель. Під час зустрічі з'ясувалося, що відповіді від своїх урядів про підтвердження повноважень отримали лише італійський та нідерландський консули, однак вони не могли задовольнити уряд радянської України через відсутність відповіді на основне питання щодо офіційного визнання УСРР та прийняття представників більшовицької України у себе. Відтак консули, окрім офіційно акредитованих (тобто — всі), мали у восьмиденний термін залишити Київ. При цьому всі цінності, що належали українським громадянам і перебували на збереженні у консульствах, підлягали поданню для ревізії до НКЗС УСРР³⁵.

Кожен консул отримав ще індивідуальні письмові роз'яснення щодо причин його висилки з УСРР. Випровадження іноземних консулів із радянської України НКЗС УСРР мотивувало відмовою країн, консули яких перебували в Києві, визнати УСРР і прийняти на принципах взаємності її офіційних представників. Можливість продовження діяльності

³³ Там само.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 28.

³⁵ Українська РСР на міжнародній арені... С. 102.

іноземних представників однак залишалася, але ставилася в залежність від їхнього вміння усунути «всі труднощі, які заважають тепер встановленню нормальних відносин між нашими державами»³⁶. В разі досягнення «рівних умов» радянське керівництво зобов'язувалося повернути висланих консулів до Києва³⁷. Як приклад наводилася Італія, консул якої подав прохання про аудієнцію у голови українського зовнішньополітичного відомства. Та спроби Карла Фішмана під час зустрічі з Х.Г. Раковським досягти компромісу не мали успіху.

На початку травня 1919 р. після його невдалої аудієнції іноземні представники вирішили залишити Київ. Ніхто з них не міг виїхати без дозволу НКЗС УСРР з міста, де провів значну частину свого життя. Консули не мали на руках паспортів, не могли отримати в банках кошти, встановлені обмеження на вивезення валюти не відповідали їхнім потребам. Запланувавши виїзд на 17 травня 1919 р., вони звернулися до НКЗС з проханням дати відповідні розпорядження щодо дозволу на вивезення консульських архівів та цінностей; збільшення ліміту валюти з 100 000 франків до 200 000 франків для консулів і визначення суми, дозволеної до вивозу членами їхніх родин і секретарями; надання паспортів і сприяння виділенню потяга до Одеси³⁸. Щоб не змінювати дату від'їзду, консули просили дати відповідь на їхнє звернення до 15 травня. Вирушити в дорогу додому готувалися швейцарський консул Гавриїл Енні, італійський Карл Фішман і бельгійський Яків Гретер та секретар швейцарського консульства Віктор Ренігер з родинами.

Відповідь на своє звернення вони отримали вчасно, але часткову. Їм видали паспорти й повернули вилучені предмети (лише «дозволені до вивозу»), грошові суми для вивозу збільшили до 150 000 фр., а членам родин дозволили вивозити по 3 000 фр., прохання про потяг залишили «без наслідків»³⁹. Іншою складовою відповіді на запит іноземних консулів було створення Комісії з ліквідації консульських установ. На поселення в будинках і квартирах, що належали іноземним консулам, у радянських органах з'явилося безліч претендентів, які «гарантували зберегти все майно і навіть передати його згодом за описом»⁴⁰. Залишаючи Київ, швейцарський консул Гавриїл Енні зустрівся з «відповідальними співробітниками» Управління Головного Начальника Постачання при НКВС УСРР — «товаришами» Крушинським і А. Ковнацьким на їхню

³⁶ Там само. С. 103.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 99.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 100.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 9.

вимогу⁴¹. Мета зустрічі полягла в тому, щоб отримати «добровільний» дозвіл консула на вселення в його помешкання. Хоч це була формальність, а приміщення — вже «колишнім», оскільки більшовики реквізували все, що їм видавалося потрібним.

Г. Енні дав їм дозвіл на зайняття кімнат у своєму приміщенні на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 53. У розпорядженні нових мешканців залишилися всі речі консула, прийняті за описом із зобов'язанням повернути «в случае надобности». На квартиру норвезького консула (вул. Хрещатик, буд. 25, кв. 195) претендували управитель справами Народного комісаріату продовольства Кантор та його помічник Атаков із родинами⁴². Приміщення, де розташовувалося норвезьке консульство (вул. Інститутська, буд. 18, кв. 15), зайняв Большаков — представник Центркомпродарма і відповідальний працівник з питань матеріального забезпечення Червоної армії⁴³. На «звільнені» консульські приміщення претендувало Бюро Об'єднаної робітничої кооперації та Колегія Московського центрального робітничого кооперативу, що обживалися в Києві⁴⁴. Було націоналізовано та передано житлокооперації й будинок англійського консула, у Правління швейцарського акціонерного товариства торгівлі технічними виробами братів Вюглерів для потреб військового комісаріату реквізували друкарські машинки⁴⁵.

В травні 1919 р. припинило свою діяльність також Представництво Демократичної Республіки Грузія в Києві, а його очільник Віктор Тевзя вирушив через Одесу на батьківщину. Невдовзі в тому самому напрямку виїхав нідерландський консул Тімон Фоккер. З Одеси він планував дістатися Стамбула, але захворів на пневмонію і потрапив туди лише в липні 1919 р. У детальних консульських звітах він висвітлював «жах від панування більшовиків» і сподівання на його швидке припинення.

Таким чином, ультиматум, за допомогою якого більшовицька влада намагалася «встановити дипломатичні відносини» не призвів до бажаного результату. Спроби іноземних консулів, які працювали в Києві впродовж багатьох років, у тому числі за доби УНР і Української Держави, зберегти статус і забезпечити захист інтересів підданих свої держав не мали успіху. Обраний більшовиками спосіб залякування і репресій як форма переговорів спричинив негативну реакцію консульського корпусу і обґрунтованого обстоювання ними своїх позицій. Дії нової влади не від-

⁴¹ Там само. Арк. 5.

⁴² Там само. Арк. 7.

⁴³ Там само. Арк. 8.

⁴⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4, 35.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 8.

повідали нормам міжнародного права і порушували не лише дипломатичний імунітет іноземних представників, а й їхні особисті права. Іноземні представництва втратили свої повноваження і змушені були залишити Київ.

2.1.2. Консульство Персії: пошуки шляхів співпраці з радянською владою

На деякий час більшовики таки були вибиті з Києва 30 серпня 1919 р. українськими військами під командуванням генерала Антіна Кравса. Але вже наступного дня Добровольча армія без бою витіснила українські війська з міста⁴⁶. Під владою білогвардійців у Києві продовжило діяльність перське консульство. В цей час там знайшов прихисток колишній перський віце-консул у Петрограді Вольдемар Депарм. Він був змушений після жовтневого перевороту переховуватися від переслідування більшовиків. Разом з консулом І. М. Вітенбергом вони залишили Київ під час відступу Добровольчої армії зі штабом генерала М.Е. Бредова 17 жовтня 1919 р., дісталися до Одеси, і деякий час жили там. Знайшовши порозуміння з більшовиками, І. М. Вітенберг отримав дозвіл повернутися в Київ⁴⁷.

Однак після повернення на початку лютого 1920 р. до міста, яке втратило статус політично-адміністративного центру, І.М. Вітенберг наперекір своїм очікуванням відновити діяльність у статусі голови консульської колегії в спокійніших обставинах відчув значно жорсткіше ставлення більшовиків до іноземних консулів⁴⁸. На них поширювалися індивідуальні репресії. Перського консула одразу заарештувала військова контррозвідка — Особливий відділ Реввійськради XII Робітничо-селянської Червоної армії. Йому було висунуто звинувачення в агітації та інсинуаціях проти радянської влади в пресі під час перебування в Києві Добровольчої армії. Для розслідування справи І.М. Вітенберга відправили в Москву. Туди перевезли й увесь архів Генерального консульства Персії в Києві. Розслідування тривало недовго — в листопаді 1920 р. колишнього голову київської консульської колегії розстріляли з відома Надзвичайного посла Персії в РРФСР Алі-Гулі-Хана Мошавероль-Мемалека⁴⁹.

⁴⁶ Див.: Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006. 576 с.: іл

⁴⁷ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 16.

⁴⁹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 6.

Консульство продовжувало діяльність, але вже за керівництва колишнього секретаря Військового комісаріату Азербайджану в Українській Державі Мір Джалала Мір-Тагієва (Міртагієва). Його повноваження як очільника Генерального консульства Персії в Києві були підтверджені в Москві. За сприяння Надзвичайного посольства Персії в РРФСР він вживав заходів для повернення консульського архіву з Москви⁵⁰, але основні зусилля консула зосереджувалися на допомозі співвітчизникам.

Ухвалені в травні 1920 р. постанови ВУЦВК «Про реєстрацію військовополонених турецьких і бельгійських підданих» та «Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів»⁵¹, згідно з якими передбачалося в найкоротший термін провести реєстрацію всіх бельгійських, турецьких і естонських громадян (військовополонених і біженців), що опинилися в межах УСРР, певною мірою торкалася перської громади. До неї входили, окрім перських, турецькі і вірменські піддані. Виконання постанови покладалося на систему установ губеваків та відділів управліннь надзвичайних комісій, до завдань яких серед іншого належала організація репатріації іноземців. Запроваджувана реєстрація іноземних громадян, а особливо — участь у її проведенні надзвичайних комісій — викликала у них занепокоєння і обґрунтований страх за своє життя і долю рідних. Задля допомоги турецьким підданим консул М.Дж. Міртагієв створив у перському консульстві турецький відділ і почав видавати національні паспорти, щоб забезпечити турецьким громадянам захист як іноземцям. Натомість для вірменської секції перської громади особливо гостро постала проблема залучення іноземців до примусових суспільних робіт. Для перських підданих було зроблено виняток — за розпорядженням Х.Г. Раковського вони не брали участь у примусових роботах. Лояльність очільника РНК УСРР до перських громадян зумовлювалася не його особистою ініціативою. Вони, на відміну від вірмен, потрапляли під дію декрету РНК УСРР від 13 лютого 1919 р. «Про права та обов'язки іноземців» і безумовно звільнялися від військової та інших повинностей⁵². Вірменські громадяни не мали підстав для застосування таких пільг. Це вносило розбрат у стосунки між членами громади. Відтак вірменська

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 16.

⁵¹ Про реєстрацію військовополонених турецьких і бельгійських підданих // Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України і уповноважених РСФРР. 1920, 12–22 травня. № 10. Ст. 181. С. 252; Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів // Там само. Ст. 182. С. 253.

⁵² Про спосіб застосування основного закону про чужоземців. Інструкція, видана на підставі ст. 21 закону РНК УСРР від 13 лютого 1919 р. // Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України ... 1920. 23–30 квітня. № 8. Ст. 138. С. 199–200.

секція перської громади у вересня 1920 р. звернулася до РНК УСРР щодо відміни декрету про примусові роботи по відношенню до вірмен⁵³.

Однак підписаний невдовзі — 26 лютого 1921 р. — наркомом закордонних справ РСФРР Г.В. Чичеріним і його заступником «по Сходу» Л.М. Караханом та Надзвичайним Послом Персії в РСФРР Алі Гулі Мошавероль-Мемалеком у Москві міждержавний договір між РСФРР і Персією гарантував підтримку суверенної Персії та невтручання у її внутрішні справ. Уряд РСФРР оголосив недійсними всі угоди Російської імперії, які порушували права перського народу на вільне і незалежне існування, та декларував безповоротну відмову Росії від насильницької по відношенню до Персії політики імперського уряду⁵⁴. У повну власність перського народу було передано грошові суми, цінності, увесь актив і пасив Обліково-позичкового банку Персії, його рухоме і нерухоме майно на території Персії (у містах, де створювалися російські консульства, банк із цього майна надавав приміщення для консульств), та гарантовано військову підтримку в разі спроби третіх сторін здійснити військове втручання або використати території Персії як «бази для військових виступів проти Росії», загрожуючи кордонам Росії або союзних їй держав. Громадяни держав-підписантів набували рівних прав з місцевими громадянами країнами перебування (ст. XVI), звільнялися від військової служби і сплати військових податків і зборів (ст. XVII). Договір декларував створення в столицях повноважних представництв (ст. XXII) з правами екстериторіальності та іншими прерогативами відповідно до міжнародного права (використання державної символіки в оформленні їхніх приміщень, недоторканність особи дипломатичних представників та таємниці дипломатичного листування тощо) і консульств в містах, визначених за взаємною домовленістю (ст. XXIII).

Оскільки цей міждержавний акт не поширювався на УСРР, Х.Г. Раковський 23 липня 1921 р. уповноважив від імені уряду УСРР голову дипломатичної місії УСРР у РСФРР Ю.М. Коцюбинського на проведення переговорів та підписання попередньої угоди між Україною і Персією про створення прийнятних умов для громадян обох країн та взаємне сприяння⁵⁵. Відповідну ноту з пропозицією розпочати переговори про підписання двостороннього договору між УСРР і Персією було спрямовано

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 216.

⁵⁴ Договір между РСФСР и Персией. 26 февраля 1921 г. // Документы внешней политики СССР. М., 1959. Т. 3. С. 536–544.

⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 618. Арк. 1; Оп. 2. Спр. 2. Арк. 24.

Надзвичайному Послу Персії в РСФРР 20 вересня 1921 р.⁵⁶ В ній однак констатувалося, що з перського боку досі не виявлено «найменшого бажання регламентувати якою-небудь угодою існуючі фактичні між Україною і Персією відносини», тоді як перські консули діють у Харкові й Києві на правах офіційних представників дружньої держави. На пропозицію дипломатичної місії УСРР у Москві посольство у відповіді від 5 жовтня запропонувало перенести розгляд цього питання на час після підписання договору Персії з РСФРР. У зв'язку з цим українська сторона висловила категоричну заяву про неможливість продовження діяльності перських консулів не лише в Києві, а й на території Української СРР, доки їх функції не будуть офіційно врегульовані.

В очікуванні з'ясування своєї долі перське консульство продовжувало діяльність у будинку на вул. Гоголівській, 10⁵⁷. Воно взаємодіяло з зовнішньополітичним відомством через новоутворений спеціальний орган — Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі⁵⁸. Управління очолив 16 квітня 1921 р. завідувач іноземним підвідділом Київського губвиконкому Л.С. Савельєв. До відповідальності уповноваженого належав нагляд за іноземними представниками та іноземцями в Києві та Київській, Чернігівській, Волинській губерніях, а також у Летицькому, Літинському і Проскурівському повітах Подільської губернії. Серед перших контактів, які довелося супроводжувати Л.С. Савельєву, був запит М.Дж. Міртагієва щодо долі свого керівника І.М. Вітенберга. Уповноважений НКЗС у Києві отримав відповідь: «НКЗС точно не знає справи Вітенберга. Щоб мати можливість вжити якихось заходів, необхідно мати детальніші відомості»⁵⁹. Невдовзі він повідомив запитувача про розстріл І.М. Вітенберга.

Згідно з оновленим у березні 1922 р. положенням про уповноважених НКЗС УСРР всі контакти місцевих органів влади з іноземними консульськими та іншими представниками мали відбуватися лише з відома та за

⁵⁶ Нота Уряду УРСР Надзвичайному Послу Персії в Росії Машаверолу-Мемалеку з пропозицією розпочати переговори // Українська РСР на міжнародній арені... С. 357–358.

⁵⁷ Справочная книга «Весь Киев» на 1926 г. Киев: Изд-во Киевского окрком КП(б)У, 1926. С. 73.

⁵⁸ Див.: *Матяш Ірина*. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2016. 482 с.

⁵⁹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 17.

посередництва уповноважених⁶⁰. З середини лютого 1922 р. на посаду уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі з посади секретаря НКЗС УСРР⁶¹ було переведено В.Д. Торговця⁶². В окремому підрозділі управління зосередилися питання обслуговування Будинку іноземних місій. Його очолив П.В. Петров, призначений новим комендантом⁶³. На базі підрозділу з обслуговування Будинку іноземних місій було створено Київське відділення Бюробіну (Бюро з обслуговування іноземців), яке продовжило роботу з облаштування приміщень і матеріально-технічного забезпечення іноземних представників, та негласного нагляду за ними⁶⁴.

Взаємодія В.Д. Торговця з іноземними представництвами розпочалася з конфлікту, зумовленого самочинним розширення своїх повноважень перським консулом М.Дж. Мір-Тагієвим щодо видавання посвідок іноземця турецьким підданам. Консульство розташовувалося на першому поверсі будинку інженера Г.П. Познякова на вул. Трьохсвятительській, 9⁶⁵. Біля частково націоналізованого будинку щодня шикувалися черги для отримання національних паспортів та офіційних посвідчень. В.Д. Торговець відмовився візувати видані М.Дж. Мір-Тагієвим паспорти через сумнів у наявності у нього повноважень щодо їх видавання підданам Туреччини й надіслав запит з цього питання до НКЗС УСРР. Відповідь з Харкова зобов'язувала його відмовити перському консулові в праві видавати національні паспорти не лише турецьким, але й перським підданам з огляду на відсутність будь-яких договірних відносин між урядом радянської України та Персії⁶⁶.

Натомість на початку 1922 р. з ініціативи громадськості — «беженской массы», «почти целиком не имеющей какой-либо профессии не зная Русского языка не может найти такой труд, который бы оплачивался удовлетворительно, чтобы она могла содержать свои многочисленные семьи, оставшиеся после убийства их ближайших родственников», яких на території УСРР налічувалося 20 тис.⁶⁷, у Києві сформувалося

⁶⁰ Об уполномоченных Народного Комиссариата по иностранным делам на территории УССР // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922, 24–28 марта. № 14. С. 237.

⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 113; Спр. 103. Арк. 12.

⁶² Арештований в червні 1937 р. за підозрою в участі у діяльності троцькістської організації. Розстріляний 9 травня 1938 р. Реабілітований посмертно.

⁶³ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 16.

⁶⁴ О Центральном бюро по обслуживанию иностранцев в Харькове при Народном Комиссариате по Иностранным Делах // Вісти ВУЦВК. 1922, 18 лютого. № 40.

⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1193. Арк. 16.

⁶⁶ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 50, 51.

⁶⁷ Там само. Арк. 32.

Управління в УСРР Представництва Ассирійської Народної Делегації в РСФРР (Аснардеп) із консульськими функціями. Штат управління склали три особи: керівник Біт Шумун і два співробітники. Установа розташувалася на вул. Миколаївській, 5⁶⁸. Створення такого управління прямо суперечило декрету «Про права та обов'язки іноземців» від 13 лютого 1919 р. та порушувало вимоги п. 5 Інструкції про спосіб застосування основного закону про чужоземців від 25 квітня 1920 р., якою іноземним громадянам дозволялося створювати «несуперечні з законом всякого роду товариства і організації», але не мали права «привласнювати» права і функції консульських, тим більше дипломатичних представництв⁶⁹. Проте Біт Шумун вдався до не регламентованих жодним нормативним документом дій.

З метою пошуків матеріальної допомоги для організації «евакуації» ассирійських біженців на батьківщину на зібрані громадою кошти була відряджена делегація Аснардепу до Москви. Делегація звернулася до наркома закордонних справ РФСРР Г.В. Чичеріна з проханням взяти на себе посередництво в переговорах з перським урядом щодо умов повернення ассирійських біженців. Отримавши у відповідь запевнення російського очільника зовнішньополітичного відомства довести переговори з Персією «до кінця», делегати повернулися в Київ.

Про факт заснування управління Аснардепу та його місію — захист ассирійських біженців і видавання їм видів на проживання — Біт Шумун повідомив Перське генеральне консульство в Києві 3 лютого 1922 р.⁷⁰ Однак коштів на утримання цієї установи з невизначеним статусом у невизначених умовах її «творці» не мали. Біт Шумун «з надією на комуністичну гуманність» висунув у зв'язку з цим до уряду УСРР через посередництво Управління Уповноваженого НКЗС у Києві низку вимог. Вони торкалися виділення кредиту на утримання Управління Аснардепу та продовольчих пайків для його співробітників, звільнення Управління Аснардепу від виплати комунальних платежів, надання керівникові управління безоплатного проїзду в міському транспорті, продовження терміну дії заміників паспортів, які він видавав, до шести місяців⁷¹.

Ці вимоги, як і сам факт існування управління, обурили перського консула М.Дж. Мір-Тагієва. Він вважав діяльність ассирійського пред-

⁶⁸ Там само. Арк. 31.

⁶⁹ Інструкція про спосіб застосування основного закону про чужоземців // Збір законів і розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України... 1920 р., 23–30 квітня. № 8. С. 199.

⁷⁰ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 52.

⁷¹ Там само. Арк. 32 зв.

ставництва зазіханням на його повноваження, тим більше, що «народні делегації» не мали права видавати національні паспорти або інші посвідчення особи іноземним підданам. Перський консул звернувся 14 березня 1923 р. до В.Д. Торговця з вимогою надати копію повноважень керівника Аснардепу, де було б визначено його права і функції⁷². Під час особистого візиту консул, сподіваючись акцентувати чутливу для більшовиків тему, порівняв діяльність ассирійського представництва з петлюрівськими організаціям по відношенню до Персії, вимагав повернення виданих Біт Шумуном паспортів та роз'яснення позиції НКЗС УСРР щодо його діяльності та наполягав на особистій зустрічі з керівником Аснардепу⁷³. В.Д. Торговець роз'яснив перському консулу, що УСРР не має жодних зобов'язань перед Персією і може дозволити існування очолюваного Біт Шумуном Управління Аснардепу, так само, як існування не наділеного офіційними повноваженнями перського консульства⁷⁴.

НКЗС УСРР вирішило питання на користь обраного громадськістю ассирійського представника, надавши йому право на видання паспортів із терміном дії до 6 місяців. Клопотання щодо матеріальної допомоги натомість відхилили з рекомендацією звернутися щодо субсидії на покриття витрат за проїзд у залізничному транспорті до Москви і назад до ЦК КП(б)У⁷⁵.

Послідовна боротьба керівництва Аснардепу за права бідних ассирійців викликала співчуття більшовицького керівництва. Внесений до переліку іноземних представників у Києві, Аснардеп видавав національні посвідчення, тоді як авторитету М.Дж. Мір-Тагієва шкодили вчинки, здійснювані ним свідомо чи несвідомо. До Уповноваженого НКЗС УСРР у Києві доходила інформація про «розгул, п'янство» та інші «безчинства», в яких брав участь і яким сприяв перський консул⁷⁶. В.Д. Торговець, доповідаючи в Харків про такі звернення охарактеризував іноземне представництво в особі доктора Мір-Тагієва як «дивне»⁷⁷, що ставило його перебування в Києві під загрозу. Невдовзі М.Дж. Мір-Тагієв очолив торговельну контору Уповноваженого представництва Азербайджанської СРР при уряді РСФРР.

«Перепрофілювалися» за принципом М.Дж. Мір-Тагієва й деякі інші консульські працівники. Зокрема колишній секретар консульства Італії в

⁷² Там само.

⁷³ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 87.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 19.

⁷⁶ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 75.

⁷⁷ Там само.

Києві італійський громадянин Чезаре (Цезар Йосипович) Мікос-Урбан очолив у липні 1922 р. Київське бюро королівської італійської торговельної делегації в Москві. Ця делегація була акредитована при урядах РСФРР і УСРР. Ч. Мікос-Урбан отримав деякі консульські повноваження, зокрема щодо захисту прав та інтересів співвітчизників, надання їм підтримки. Як представник делегації він мав право підписувати документи від мені Київського бюро, але візи на в'їзд до Італії на італійських та іноземних паспортах виставляло виключно московське представництво⁷⁸. Київське бюро розташувалося в квартирі Ч. Мікоса-Урбана на вул. Театральній в буд. № 3, кв. 12. Однак його повноваження українська сторона спершу не погодила. На початку жовтня 1922 р. В.Д. Торговець скерував запит до НКЗС щодо становища Ч. Мікоса-Урбана, на який отримав відповідь, що директиви щодо київського бюро будуть надані лише після візиту в Харків очільника делегації Амадолі та вручення ним вірчих грамот⁷⁹. Таким чином, діяльність іноземних представництв у Києві на той час залежала виключно від рішень у Харкові.

Консульство Персії залишалося поодиноким іноземним представництвом, яке діяло в Києві, перебуваючи на напівлегальному становищі. Його головне завдання зосередилося на «виживанні» в умовах зміцнення більшовицької влади та захисті інтересів перських громадян. Проте конфлікт на ґрунті необхідності перерозподілу повноважень з Аснардепом, що потягнув за собою адміністративні висновки НКЗС УСРР спричинили відхід М. Дж. Міртагієва від консульської діяльності. На тлі відсутності іноземних консульських установ частково їхні функції виконували інші організації, зокрема торговельна делегація Італії. Її представником у Києві став Ч. Мікос-Урбан.

2.1.3. Повноваження та завдання китайського представництва: компроміс з радянською владою

А в націоналізованому будинку Маркуса Зайцева на вул. Левашовській, 1 продовжувало існування «китайське представництво», не викликаючи заперечень і протидії більшовицької влади. Таку поблажливість зумовлювало скерування китайським урядом для переговорів з урядом РСФРР місії генерала Чжан Силіна, яка прибула в Москву

⁷⁸ Там само. Арк. 42.

⁷⁹ Там само. Арк. 12.

5 вересня 1920 р., демонструючи важливі для більшовиків міжнародні контакти. Це давало китайському представникові Чжу Шао Яну певний імунітет. Він набрав штат співробітників із представників буржуазних родин, які залишалися в Києві, тим самим рятуючи їх від більшовиків. Кореспонденткою і перекладачем у його канцелярії продовжувала працювати небога М.І. Зайцева (донька його сестри Шифри (Софії) і цукрозаводчика Ізраїля (Олександра) Ландау Лариса), юрисконсультом — її брат Марк⁸⁰, секретарем — юнак, якого власник поселив перед від'їздом у одній з кімнат для нагляду за будинком⁸¹. Безпосередньо китайських представників було лише двоє. Натомість кількість співробітників-киян, як шукали захисту в консульстві, систематично збільшувалася до моменту, коли ситуацією зацікавилася надзвичайка⁸². Витримавши розмову з «надзвичайниками», консул набір співробітників припинив, але отримав гарантії безпеки для тих, хто залишився працювати.

Невдовзі Чжу Шао Яна змінив уродженець Мукденської провінції Лі Зун Син — студент Петроградського університету, 1895 року народження. Як і його попередник, він знав російську мову та особливості місцевого побуту, оскільки проживав у Санкт-Петербурзі й Москві від липня 1909 р. за «особым русским билетом на жительство»⁸³. До Києва Лі Зун Син прибув на початку 1920 р., щоб обійняти посаду голови виконкому Союзу китайських робітників України та Уповноваженого китайської місії⁸⁴. Новий китайський представник продовжив справу організації репатріації китайців. Він легалізував своє перебування в будинку № 1 на вулиці Левашовській восени 1920 р. як орендар після переходу приміщення у відання комунального відділу Київського губвиконкому, прийнявши на зберігання все майно: 24 м'які гарнітурні стільці, 36 крісел, 17 великих і малих диванів, шафу з книгами, 17 люстр, 7 картин, піаніно, рояль і навіть більярд⁸⁵.

Центральний виконком Союзу китайських громадян продовжував працювати після перенесення столиці до Харкова в Києві, тому Лі Зун Сину доводилося курсувати між Москвою, Києвом і Харковом, шукаючи спосіб реєвакуації співвітчизників, організацію якої обіцяли радянські керівники. Для вивезення китайців на батьківщину східний відділ НКЗС

⁸⁰ Майбутній видатний письменник, хімік і філософ Марк Алданов (Марк Олександрович Ландау, 1886–1957).

⁸¹ *Л-ляя Л.* Очерки жизни в Кивее в 1919–20 гг. ... С. 211.

⁸² Там само.

⁸³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 17.

⁸⁴ Там само. Арк. 19.

⁸⁵ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 237.

РСФРР розпочав розроблення відповідної інструкції. Оприлюднення тексту інструкції відбулося шляхом оголошення в центральній і місцевій пресі. Зокрема, в травні 1921 р. почалися переговори щодо публікації правил підготовки до виїзду китайців із РСФРР на батьківщину в офіційному органі радянської Росії — «Известиях ЦИК РСФСР» та інших періодичних виданнях. Китайські громадяни, що вирушали на батьківщину, мали надати для отримання візи документи, які посвідчували їх особу, в Генеральне консульство Китайської Республіки в Москві. Обов'язкова вимога до оформлення документів полягала в наявності фотографії особи, яка подавала прохання про отримання візи. Візування здійснювалося безоплатно. Іноземні громадяни, які вирушали в Китайську Республіку, мали отримати відповідне посвідчення Генерального консульства Китайської Республіки (громадяни не договірних країн) або візу (громадяни договірних сторін). Натомість китайські піддані, які перебували в межі РСФРР, мали отримати в генеральному консульстві посвідчення особи й відновити всі раніше видані посвідчення⁸⁶.

Організація виїзду китайських громадян з території УСРР покладалася інструкцією на Укревак та його місцеві органи, а реєстрація — на Союзи китайських робітників, які взаємодіяли з генконсульством. У разі відсутності таких союзів у місцевостях, де зосереджувалися групи китайських громадян, туди скеровувалися виконкомом представники для здійснення реєстрації китайців⁸⁷. Під час реєстрації складалися окремі списки в 5-ти примірниках китайських робітників і службовців (за підприємствами та організаціями із зазначенням статі, віку, посади, спеціальності, місця проживання) та осіб, які не працюють (із зазначенням статі, віку і місця проживання). Для «трудового елемента» вимагалися також національні паспорти або документи, що їх заміняли, посвідчення з місця роботи з вказівкою на відсутність перешкод щодо звільнення з роботи. Передбачалося, що така інформація могла бути одна на увесь список працівників однієї установи чи підприємства. Списки візувалися в триденний строк місцевим Відділом праці. До списків «нетрудового елемента» мали додаватися, крім національних паспортів або відповідних документів, що видавалися замість цих документів, довідки будинкових або інших відповідних комітетів про те, що особа не мала постійної роботи.

Ще одну групу китайських громадян, які потребували повернення додому, складали особи, звільнені з Червоної Армії як іноземці відпо-

⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 12.

⁸⁷ Там само. Арк. 17.

відно до наказу РВСР від 30 квітня 1921 р.⁸⁸ Серед інших «чужинців» демобілізації підлягали ревні захисники радянської влади — китайці, окрім тих, хто добровільно вступив до Червоної армії або прийняв громадянство РСФРР чи УСРР. Китайці, які прийняли таке громадянство, звільненню не підлягали. Для китайських громадян, демобілізованих з Червоної армії, та працівників мілітаризованих підприємств додаткова вимога під час реєстрації полягала в наданні довідки з військових комісаріатів про зняття з обліку. Списки передавалися в Харківський Губебак, в інших місцевостях — у відповідні органи, які забезпечували візування списків губернських надзвичайних комісій і скеровували їх до Адміністративного відділу Укреваку. Однак не всі демобілізовані (особливо ті, хто мав цивільні професії) поспішали потрапити на батьківщину, де їх ніхто не чекав, відтак погоджувалися на роботу на заводах, фабриках, копальнях у містах УСРР.

Укревак, отримавши списки і перевіривши додані до них документи, мав скеровувати всі документи до дипломатичного відділу НКЗС УСРР, на який покладалася відповідальність перевірити дійсність національних паспортів та скерувати документи до іноземного відділу ВУЦВК і Генерального консульства Китайської Республіки в Москві. По тому документи знову мали надходити до адміністративного відділу Укреваку, який розпочинав підготовку до евакуації китайських громадян на батьківщину. Однак складна процедура організації відправки на батьківщину груп китайських робітників додавала зайвого клопоту НКЗС радянської України, на чому неодноразово наголошував радник зовнішньополітичного відомства А.М. Ждан-Пушкін.

Отримавши від російського НКЗС копію листа генерального китайського консула в Москві Чень Гуан Цина про організацію виїзду китайців із столиці УСРР на батьківщину, він 16 червня 1921 р. дав вказівку економічно-правовому відділу НКЗС УСРР, до функцій якого входила взаємодія з іноземними представництвами, щодо порушення питання про переведення Центрального виконавчого комітету Союзу китайських робітників із Києва в Харків для щільнішої взаємодії, оскільки «він там існує незалежно» і «багато плутає»⁸⁹.

Водночас Центральний виконком Союзу китайських робітників в Україні скерував до відділу зовнішніх зносин НКЗС УСРР текст інструкції для реєвакуації китайських громадян на батьківщину з проханням

⁸⁸ *Карпенко Н.М.* Китайский легион. Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917–1921 гг.). Луганск: Альма-матер, 2007. С. 321.

⁸⁹ Там само.

поширити викладений у ній порядок евакуації китайських громадян на територію УСРР, «не допускаючи» до цього процесу «ніяких інших не уповноважених організацій та установ»⁹⁰.

НКЗС УСРР розробив-таки 1 жовтня 1921 р. інструкцію про організацію виїзду китайських громадян. Документ базувався на вимогах, викладених у аналогічній російській інструкції від 1 вересня 1921 р. Змінено було лише назви органів, які відповідали за проведення реевакуації⁹¹. Вже 6 жовтня до Харкова «зі службовою метою» для узгодження положень інструкції вирушив Лі Зун Син. Та вже на початку листопада 1921 р. у процесі організації евакуації китайських робітників назріла необхідність внесення зміни до 5-го пункту інструкції, який визначав процедуру отримання дозволів на виїзд. 3 листопада 1921 р. завідувач відділу дипломатичних відносин НКЗС УСРР Я.О. Істомін скерував начальника відділу Сходу НКЗС РСФРР С.І. Духовському телеграму з приводу наміру зміни апробованого способу вивезення китайців, зосереджених в українських містах. Громіздкість погодженої Укреваком процедури полягала в тому, що Укревак після отримання списків китайців мав затребувати для них перепустки в ВУНК, по тому — відправити ешелони до Москви, де відділ Сходу НКЗС РСФРР мав отримати у китайського консула та повноважного представника Далекосхідної Республіки візи⁹².

На початку березня 1922 р. Лі Зун Син отримав посвідку Союзу китайських робітників про те, що він «тимчасово залишає свою посаду і їде на батьківщину в Китай»⁹³. 15 березня 1922 р. через Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі В.Д. Торговця він повідомив НКЗС УСРР про потребу від'їзду додому за сімейними обставинами. Доповідаючи про погодження з генконсульством Китайської Республіки свого звільнення з займаної посади, Лі Зун Син просив надати йому виїзну візу. Однак у зовнішньополітичному відомстві аргумент видався непереконливим і документи повернулися до В.Д. Торговця з пропозицією видати візу «для лікування» на 6 місяців⁹⁴. Інше доручення отримав Бюробін: його співробітники мали відстежити несанкціонований виїзд Лі Зун Сина в дипломатичних вагонах⁹⁵.

Формально звільнений від обов'язків щодо керівництва китайським представництвом Лі Зун Син продовжував офіційні контакти. 26 липня

⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 10.

⁹¹ Там само. Арк. 17–17 зв.

⁹² Там само. Арк. 25.

⁹³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 16.

⁹⁴ Там само. Арк. 10.

⁹⁵ Там само. Арк. 18.

1922 р. він мав зустріч із Х.Г. Раковським як представник Китайського повпредства в РСФРР. Під час розмови він порушив питання про потребу акредитації в Українській СРР повноважного представника Китайської Республіки з огляду на перебування на українських землях майже 4 000 китайських робітників, інтереси яких треба захищати, та бажання китайського представництва встановити дружні стосунки з УСРР⁹⁶. Умова української сторони щодо реалізації цієї пропозиції полягала у офіційному визнанні Китайською Республікою УСРР, а встановлення відносин пропонувалася шляхом надання мандату на представництво в УСРР китайському повпреду в РСФРР та надання Україною мандату на представництво її інтересів у Китаї російському повпреду⁹⁷.

До початку вересня 1922 р. Лі Зун Син намагався зберегти за собою права на перебування в будинку та користування майном Маркуса Зайцева. У липні 1922 р., під час його поїздки в справах представництва до Харкова, будинок було націоналізовано і передано в оренду Управлінню Уповноваженого НКЗС УСРР. Рішення ґрунтувалося на тому, що китайський представник не мав ніяких документів «на кшталт купчої» на будинок⁹⁸. Місцевий комунальний відділ без зволікань розпочав описування майна, яке там залишалось⁹⁹. На свої запити щодо законності вчиненої дії Лі Зун Син отримав повідомлення про те, що згаданий будинок та майно, яке в ньому залишилося, підлягають націоналізації як власність «колишнього київського крупного буржуа», що «втік від радянської влади»¹⁰⁰. Не розчулило нових власників і прохання повернути килим, який належав одному з засновників «червоних» китайських загонів і комісару китайського загону при XII армії Шен Чен-Хо і ніби тимчасово зберігався в будинку на Левашовській, 1. Відповідно до резолюції Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі виселеним із будинку китайцям було роз'яснено, що «килим було вилучено на загальних засадах із будинку Зайцева»¹⁰¹. Лі Зун Сину залишалось лише наполягати на наданні йому довідки про наявність всього прийнятого ним свого часу майна та поверненні помилково внесеного до акту опису майна, що належало колишній служниці Маркуса Зайцева Надії Семеновій¹⁰².

⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 588. Арк. 1.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 89.

⁹⁹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 167.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 166.

¹⁰¹ Там само. Арк. 162.

¹⁰² Там само. Арк. 305.

Перебування китайського представництва в Києві після перенесення столиці УСРР до Харкова викликало невдоволення НКЗС УСРР, тому китайські представники не користувалися показовим сприянням київської влади. Втім, вони намагалися зберегти якнайдовше *status quo* і право на перебування в реквізованому радянською владою маєтку Маркуса Зайцева, щоб завершити справу евакуації китайських громадян, які опинилися на українських землях ще під час війни. Після націоналізації приміщення китайське представництво змушене було виїхати в Харків.

2.1.4. Комісії з репатріації та оптації як форма іноземних представництв у радянській Україні

З березня 1921 р. для вирішення питань репатріації та оптації до Києва почали прибувати нові іноземні місії. Вони мали переважно статус підрозділів делегацій своїх країн, які базувалися в Харкові. Нагляд за організацією репатріації польських, литовських і латвійських громадян та підготовкою до повернення вивезеного на українську територію під час світової війни майна у зв'язку з укладенням Угоди про репатріацію з Польською Республікою, Ризького мирного договору, Угоди про порядок оптації литовського громадянства та Угоди між УСРР і Литовською Демократичною Республікою склав головне завдання на цьому етапі діяльності уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі. Для контролю за діяльністю його керівника Л.С. Савельєва з Харкова на посаду юрисконсульта було скеровано В.Л. Скловського. Він увійшов до складу Міжвідомчої комісії з видавання дозволів на вивіз майна репатріантів¹⁰³.

Першою відповідно до Угоди про репатріацію від 24 лютого 1921 р.¹⁰⁴, прибула Делегація Польської Республіки з репатріації на чолі з інж. А. Рошковським. Вона підпорядковувалася Уповноваженому Польської Республіки по Україні, Криму й Кавказу д-р Станіславу Стшемцькому, що розташувалася в Харкові, й була частиною Змішаної польсько-українсько-російської комісії в справах репатріації. Завдання київської делегації полягли зокрема в організації повернення додому біженців з території Царства Польського часів Світової війни, польських

¹⁰³ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

¹⁰⁴ Угода про репатріацію, укладена між Росією та Україною, з одного боку, і Польщею — з другого, на виконання статті VII Договору про прелімінарні умови миру від 12 жовтня 1920 р., 24 лютого 1921 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 251–265.

військовополонених та інтернованих, а також збиранні відомостей про культурні цінності, вивезені з Польщі в Росію після 1797 р., що підлягали поверненню відповідно до підписаного 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору між РРФСР (яка представляла ще й інтереси Білоруської СРР) і УСРР та Польською Республікою¹⁰⁵. Цей міжнародний акт наголошував на визнанні самостійності Української та Білоруської СРР і припиняв війну між договірними сторонами (ст. I), гарантував взаємну повагу сторін до державного суверенітету (ст. II, V) та декларував негайне (в сорокап'ятиденний строк) встановлення дипломатичних відносин (ст. XXIV), визначав конкретні напрями міждержавних відносин в сфері розмежування кордонів (ст. II–IV), регулював права громадянства (ст. VI–VII) та засади репатріації громадян і реєвакуації майна (ст. VI–XIV), визначав умови амністії за політичні злочини (ст. X) та зобов'язання РРФСР і УСРР щодо повернення Польщі культурних і мистецьких скарбів, бібліотек та архівів (ст. XIV–XVI)¹⁰⁶.

Для поселення польських представників київська влада надала будинок, який згодом отримав назву будинку Польських місій (Польмісій). Комісію з оптації розташували в приміщенні на вул. Великій Житомирській, 28¹⁰⁷. Проте керівник комісії Міхал Сороко прагнув повернути свою квартиру, в якій мешкала його сестра. Стосунки з польськими представництвами на початку 1923 р. уповноважений НКЗС УСРР у Київському районі оцінював як «дуже пристойні і люб'язні»¹⁰⁸.

Для забезпечення реєвакуації литовських громадян з Києва та Київського району з відповідними повноваженнями приїхав Г. Балтренас¹⁰⁹. Українська сторона підтвердила його повноваження для Волині, Поділля, Чернігівщини та Київщини¹¹⁰. Для їх розташування Л.С. Савельєв погодив із харківським керівництвом питання про виселення мешканців із квартир у будинках № 21 (де раніше розташовувалося консульство Великої Британії) та № 24 (де перебувало австрійське консульство) на

¹⁰⁵ Див.: Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. К., 2011. Вип. 6. С. 337–366; Гетьман Д.І. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах // Магістеріум. К., 2004. Вип. 17. С. 28–35.

¹⁰⁶ Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой // Собр. узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. № 8. С. 227–251.

¹⁰⁷ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 86 зв.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3.

¹¹⁰ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 30.

вул. Пушкінській¹¹¹. Ці два будинки були для нього принципово важливими, оскільки управління уповноваженого розташовувалося на вул. Пушкінській, 22.

Однак помешкань бракувало, тому для іноземних представників було виділено спеціальне приміщення — Будинок управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі та призначено його комендантом Віктора Кабузана¹¹². Він мав забезпечувати виконання потреб, які виникали в мешканців будинку, а також здійснювати за ними негласний нагляд. У липні 1921 р. секретним повідомленням НКЗС Уповноважений в Києві отримав завдання спостерігати за чехословацькою делегацією, яку підозрювали в контактах з київською «петлюрівщиною» з Академії наук та Всеукраїнського наукового комітету і сприянні їх зносин з закордонною «петлюрівщиною»¹¹³.

Чехословацька місія розташувалася в Києві на вул. Воровського, 22¹¹⁴. Стеження за представниками чехословацької комісії з репатріації не давало жодних компрометуючих фактів. Вони не висували жодних претензій, поводитися «чемно» і займалися виключно діяльністю в межах своєї компетенції: організували вивезення військовополонених невеликими групами через Польщу, приймали вантаж з Праги, готували до відправлення в Чехію більшу групу (60–80 осіб) цивільних репатріантів¹¹⁵. Більшу групу в понад 300 осіб зібрав представник латвійського уповноваженого Цакка. Ешелон відправили в другій половині січня 1923 р.¹¹⁶ Повільно, поодинці відправляв своїх підопічних уповноважений Австрії в справах військовополонених Ф. Соскола. В НКЗС УСРР його вважали «своїм партійним товаришем»¹¹⁷, тому підозр щодо нього не мали.

Об'єктом стеження спецслужб ДПУ і одного з перших гучного процесу щодо діяльності в Києві шпигунської організації за участі іноземних представників стала Польська делегація у справах оптації на чолі М. Сороко, безпосередньо підпорядкована посольству в Харкові. В її створенні та збиранні відомостей про стан Червоної армії, копіюванні документації обмеженого доступу звинувачувався секретар комісії Ста-

¹¹¹ Там само. Арк. 13.

¹¹² Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15.

¹¹³ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 40–40 зв.

¹¹⁴ Справочная книга «Весь Киев» на 1926 г. К.: Изд-во Киевского окрком КП(б)У, 1926. С. 73.

¹¹⁵ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 86 зв.

¹¹⁶ Там само. Арк. 87.

¹¹⁷ Там само.

ніслав Павловський (під цим ім'ям діяв підпоручик Станіслав Ланевський — розвідник II відділу Генштабу Польської Республіки в Кишиневі)¹¹⁸ та консультант з економічних питань уродженець Любліна і мешканець Києва М.С. Венглінський¹¹⁹.

Труси і арешти в цій справі розпочалися в ніч з 8 на 9 серпня 1922 р. Тоді з порушенням дипломатичних правил, без попереднього повідомлення керівника посольства було заарештовано співробітників делегації в справах оптації: Францишку Жураховську, Андрія Моляка, Адама Енд-раса та співробітницю репатріаційної комісії п. Яневич¹²⁰. У вересні 1922 р. було арештовано за співучасть у шпигунстві на користь Польської Республіки співробітника для доручень Польської репатріаційної делегації в Києві С.К. Лазарева¹²¹. Оскільки він був поляком, але українським підданам, ноту протесту польського представника через його арешт українська сторона відхилила.

В лютому 1923 р. Польська репатріаційна комісія скерувала до Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі заяву про викрадення 11 млн руб. з її приміщення. Розслідування розпочали співробітники карного розшуку, але роботу проводили без успіху. Того ж місяця на примусові роботи було відправлено співробітника оптаційної комісії Оштакевича. Його призначили прибирати сніг і лише після ноти керівника комісії співробітника негайно звільнили¹²². Згодом під арешт потрапила секретарка комісії з оптації Ванда Лінзенборт за підозрою в шпигунстві. Для розслідування справи її відправили в Харків¹²³. Попри офіційні протести щодо репресій щойно призначеного генконсула в Харкові Францишека Харвата на вимогу НКЗС УСРР було звільнено з посади М. Сороко. Замість нього прибув М. Свірський — 36-річний дипломат з європейською освітою (навчався в Бельгії) й українською родиною (був одружений на донці управителя маєтком графині Браницької в

¹¹⁸ *Bruski J.-J.* Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921-1926. Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”. Kraków 2010. S. 126–130.

¹¹⁹ Польське шпигунство на Україні (Розмова з тов. Балицьким) // Вісті ВУЦВК. 1924. 29 жовтня. № 247 (1240). С. 1.

¹²⁰ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. НАН України. Ін-т історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. Київ: Дух і літера, 2012. С. 123–124.

¹²¹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 58.

¹²² Там само.

¹²³ Там само. Арк. 86.

Білій Церкві — Клехович)¹²⁴. Стеження за головними фігурантами справи продовжувалися¹²⁵.

До кінця 1922 р. у Києві не залишилося жодного іноземного консульства. Останній представник з консульськими функціями — Уповноважений китайської місії — виїхав до Харкова, а консульство Персії припинило діяльність. Після входження Української СРР у грудні 1922 р. до складу Радянського Союзу змінилася процедура призначення іноземних консулів та алгоритм їхньої взаємодії з українським зовнішньополітичним відомством. 20 вересня 1923 р. НКЗС УСРР постановою ВУЦВК¹²⁶ було реорганізовано в Управління Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР, безпосередньо підпорядковане і підзвітне насамперед загальносоюзному НКЗС, на який покладалося керівництво зовнішньополітичною діяльністю на території СРСР¹²⁷. Новоутвореному управлінню передавалося все майно НКЗС УСРР. Місцем його розташування залишився Харків як адміністративний центр республіки. Відповідно змінив статус уповноважений НКЗС УСРР в Києві, який став агентом НКЗС СРСР при РНК УСРР у Києві. До його компетенції належала взаємодія з іноземними представництвами та посередництво між їхніми контактами з державними органами.

2.1.5. Діяльність німецького консульства

У нових умовах, коли Українська РСР ще зберігала видимість можливості зовнішньополітичної діяльності, першим відновило діяльність у Києві на початку 1924 р. німецьке консульство.

¹²⁴ Там само. С. 187.

¹²⁵ С. Павловський з літа 1923 р. працював у генконсульстві в Харкові. 15 серпня за розпорядженням Київського губпрокурора арештували співробітника делегації Яна Липомана, але за кілька днів через відсутність в його квартирі під час обшуку матеріалів, які б його компрометували, випустили. На арешт М.С Венгліньського Київський відділ ГПУ УСРР видав ордер 21 березня 1924 р. 7 грудня 1924 р. він був засуджений до вищої міри покарання (розстрілу) з конфіскацією майна, але невдовзі обмінаний на засудженого у Польщі радянського шпигуна. Див.: *Bruski J.-J.* Między prometeizmem a Realpolitik... S. 126–130.

¹²⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 466. Арк. 2; Постанова ВУЦВК про створення центральних органів // Українська СРР на міжнародній арені... С. 634.

¹²⁷ *Стрельникова І.Ю.* Правовий статус Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при Раді народних комісарів УСРР (1923–1929 рр.) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Симферополь, 2010. Т. 23 (62), № 1. С. 420–428.

Безпосередньою підставою для встановлення консульських зносин між УСРР і Німеччиною був «Договір про поширення на союзні РСФРР республіки Договору, підписаного 16 квітня 1922 р. у Рапалло між РСФРР і Німеччиною»¹²⁸. Його разом із повпредом РСФРР у Німеччині М.М. Крестинським, котрий представляв на підписанні соціалістичні радянські республіки Білорусь, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Далекосхідну Республіку, та уповноваженим німецького уряду міністеріал-директором, керівником Східного відділу МЗС («референтом з російських справ»¹²⁹) бароном Адольфом фон Мальцаном підписав 5 листопада 1922 р. у Берліні уповноважений уряду УСРР В.Х. Ауссем. Сепаратно підписаний під час Генуезької конференції Раппальський договір між РСФСР і Німецьким Рейхом¹³⁰ виводив більшовицьку Росію з міжнародної ізоляції й передбачав негайне встановлення між країнами-підписантами дипломатичних і консульських зносин¹³¹. Всі статті договору, окрім пункту «б» ст. 1 (про публічно правові та приватноправові відносини, в тому числі про долю торговельних суден, що потрапили під владу другої сторони) та ст. 4 (про застосування принципу найбільшого сприяння для загального врегулювання правового становища громадян однієї сторони на території другої та загального врегулювання торговельних і господарських відносин), що потребували ратифікації, набували чинності негайно після підписання.

Вже у серпні 1922 р. до Києва було скеровано Зігфріда Хей (1875–1963) з завданням «ознайомитися з самостійністю України, як у економічному, так і у політичному та культурному відношенні»¹³². З. Хей мав статус торговельного представника, але основні контакти підтримував поза НКЗТ з НКЗС і поводив себе «як посол»¹³³. Уповноважений НКЗС у Києві В.Д. Торговець отримав з Харкова завдання надавати німецькому представникові всіляке сприяння в його діяльності та в пошуку архіву німецького консульства¹³⁴. Зібрана німецьким представни-

¹²⁸ Договір про поширення на союзні РСФСР республіки договору, укладеного 16 квітня 1922 р. у Рапалло між РСФРР і Німеччиною від 5 листопада 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 522.

¹²⁹ *Белковець Л.П.* Через «гордость и предубеждение». Граф Брокдорф-Ранцау и установление советско-германских дипломатических отношений // Юридич. дослідження. 2013. № 12. С. 35–94.

¹³⁰ Договір між РСФСР і Німеччиною від 16 квітня 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 455–457.

¹³¹ Радянсько-німецька угода // Вісті ВУЦВК. 1922. 20 квітня. № 86. С. 2.

¹³² Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 40.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само.

ком інформація актуалізувала потребу прискорення встановлення офіційних відносин з УСРР. Берлінська угода поширювала Раппальський договір на інші республіки, до завершення відносної самостійності яких у зовнішньополітичній діяльності залишалося трохи більше місяця.

Утім німецький уряд цим актом визнав де-юре уряди Української СРР та інших республік-підписантів. Ст. 4 договору передбачала право для республік відкривати у Німеччині, в тих пунктах, де діють їх дипломатичні представництва або одна з консульських установ державні торговельні бюро з аналогічними правами до торговельного представництва РСФРР у Німеччині. Представництва зобов'язувалися утримуватися від будь-якої агітації і пропаганди проти уряду чи державних органів країни перебування. Договір підлягав ратифікації. Проте уже в день підписання акту повпреду РРФСР у Німеччині було вручено ноту рейхсканцлера Німеччини, в якій засвідчувалася готовність встановити дипломатичні і консульські зносини ще до ратифікації договору¹³⁵.

9 грудня 1922 р. призначення на посаду Повноважного представника уряду УСРР у Німеччині отримав В.Х. Ауссем¹³⁶. Серед його ключових завдань поза офіційними обов'язками дипломатичного представника було проведення радянської пропагандистської роботи серед політичної еміграції, ослаблення впливу Посольства УНР у Берліні та консульства в Мюнхені на українську еміграцію, завадити користуванню «української контрреволюції сумами (за їхніми відомостями, — понад 400 млн.) українських грошей, сконцентрованих у Німеччині, та укласти угоду між УСРР і Німеччиною щодо ліквідації представництв УНР. ВЦВК УСРР ратифікувала договір 14 грудня 1922 р. У березні 1923 р. розпочало діяльність Генеральне консульство Німецького Рейху в Харкові, за рік — консульство у Києві.

Консульську установу у Києві очолив колишній консульський секретар посольства Німеччини в Москві Вернер Стефані (1882–1946). Він розпочав свою діяльність відповідно до екзекватури № 3170 від 21 березня 1924 р.¹³⁷ Консульський округ німецького представництва охоплював Київську, Чернігівську, Подільську і Волинську губернії. Посаду віце-консула обійняв Отто Бройтигам. Для розташування консульства В. Стефані винайняв двоповерховий буд. № 3 на колишній Великій Підвальной

¹³⁵ Нота Рейхсканцлера Німеччини Повноважному представникові РРФСР у Німеччині // Українська СРР на міжнародній арені... С. 525.

¹³⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 616. Арк. 48.

¹³⁷ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 16.

вулиці¹³⁸, 1923 р. перейменованій на вул. Х.Г. Раковського. Консульство отримало дозвіл на користування поштовим, радіо- та дипкур'єрським зв'язком між німецьким МЗС та НКЗС УСРР, започаткованим у травні 1922 р.

Одночасно з В. Стефані на посаду секретаря першого класу до київського консульства отримав призначення В.В. Ейзенгардт (1886–1946). Він народився в Києві, закінчив гімназію і навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира. Шукаючи в студентські роки підробітку, юнак за сприяння канцлера німецького консульства отримав там посаду помічника писаря й працював без відриву від навчання впродовж 1911–1914 рр. З початком Першої світової війни В.В. Ейзенгардт був інтернований царським урядом як німецький підданий до Челябінської області. Звідти лише 1920 р. виїхав у Берлін і влаштувався на роботу в МЗС Німеччини. Його досвід роботи в дипломатичних та консульських установах, юридична освіта та обізнаність у місцевих звичаях склали переваги для повернення в Київ уже в якості співробітника німецького консульства. До обов'язків секретаря консульства входили реєстрація підданих Німеччини, видавання їм свідоцтва про народження та паспортів, оформлення віз і відправка в Німеччину, розшук родичів за запитами з Німеччини, витребування від радянських установ документів про народження, шлюб, освіту за запитами німецьких громадян, що проживали в СРСР, прийом відвідувачів консульства¹³⁹. Цим і займався В.В. Ейзенгардт.

Очільник консульства мав інші завдання. Він одразу потрапив під пильний нагляд органів ОДПУ УСРР за підозрою в веденні розвідувальної діяльності, збиранні інформації про економіку, промисловість та сільське господарство на території його консульського округу. Також відповідні служби підозрювали його в спекулятивних операціях щодо скупки та реалізації німецької валюти, золота й інших коштовностей¹⁴⁰. Підставою для того служили відстежені радянськими спецслужбами контакти В. Стефані в Берліні під час відпустки з людьми, які просили його посприяти вивезенню родичів з СРСР, пересиланню грошей та листів. Хоч ці дії належали до компетенції консульства. На іноземних

¹³⁸ Справочная книга «Весь Киев» на 1926 г. Киев: Изд-во Киевского окрком КП(б)У, 1926. С. 73.

¹³⁹ Комарова Л.А. История Генерального Консульства Германии в Киеве. Дело «Особняк» (1928–1938 года) // Вестник информ.-образоват. центра ВІЗ в Украине 2018. № 34. С. 23–24.

¹⁴⁰ Особистий сайт проф. Сергія Білокія. URL: <http://www.s-bilokin.name/Personalialia/Ernst/Culture.html>

консульств у цей час ОДПУ УСРР відпрацьовувало тактику постійного всебічного спостереження як за керівниками і співробітниками, так і за відвідувачами, яка за кілька років набула тотального характеру, а контакти місцевих мешканців з іноземними консульствами стали надалі основною підставою для репресій.

Поза професійною діяльністю В. Стефані мав неабияке зацікавлення старовинними меблями. Саме в такий спосіб він умебльовував приміщення консульства, розшукуючи їх в антикварних крамничках та у приватних власників, звертався до експертів-мистецтвознавців. Тим самим консул розширював коло своїх контактів, важливе для збирання інформації. Допомогою антикварів іноземні представники послуговувалися через нестачу меблів у широкому продажі. Добрати для консульства вітальню з карельської берези В. Стефані допомагав київський антиквар С.К. Глеваський-Гольдфарб. Цінні покупки підлягали страхуванню. Для оцінки й опису закуплених для консульства предметів В. Стефані запрошував С.К. Глеваського-Гольдфарба до приміщення установи. Невдовзі про цю співпрацю антиквару довелося розповідати в енкиських застінках.

На посаду секретаря консула до Києва прибув 35-річний Альфонс Вольний. Його обов'язки були переважно пов'язані з діяльністю консула, які не обмежувалися дипломатичною роботою. А. Вольний намагався не робити необережних кроків, був «виключно тактовним» і уникав політичних чи провокаційних розмов¹⁴¹. Як і його керівник, секретар перебував під постійним наглядом спецслужб. Проти консула та його секретаря радянські спецслужби систематично збирали матеріали, що їх мали компрометувати і «засвідчувати» збирання ними важливих для Німеччини відомостей політичного і економічного характеру та участь у спекулятивних оборудках. Останнє ґрунтувалося на неприхованому інтересі німецьких представників до старовинних речей, меблів, книг. Багато речей консул і секретар А. Вольний купували не лише для консульства, а й для себе. Це зауважували й українські науковці, яких доводилося допомагати німецьким консулам у якості експертів. Неодноразове наголошення на тому, що консул не виконує рекомендацій і спілкується з небажаними особами зрештою підготували підстави для його заміни.

Втім В. Стефані продовжував брати участь у заходах, що проводилися українською стороною для іноземних представництв, у протокольних прийняттях. Зокрема, наприкінці липня 1927 р. він перебував разом із віце-консулом та польським представником К. Зарембою-Скшинським, редактором газети «Комуніст» Ф.П. Тараном та іншими функціонерами у

¹⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 38786 ФП / кор. 427. Арк. 79 зв.–80.

подорожі на Дніпробуд¹⁴². Такі поїздки НКЗС УСРР влаштовувало планово з метою демонстрації досягнень соціалістичного будівництва.

Та вже невдовзі ОДПУ УСРР через ігнорування В. Стефані вимог всесильного відомства та небажані для радянських органів контакти консула розпочало кампанію з усунення заходами НКЗС його з Києва. Від зовнішньополітичного відомства вимагалось забезпечити заміну В. Стефані «відповідною» особою¹⁴³. В лютому–березні 1928 р. його було переведено до Стамбула, на посаду військового аташе посольства Німецького Рейху в Турецькій Республіці¹⁴⁴.

На заміну В. Стефані приїхав дипломат і розвідник Рудольф Зоммер. В.В. Ейзенгардт працював після ротації керівництва до червня 1928 р.¹⁴⁵, а А. Вольний залишився на посаді аж до 1935 р. Українському мистецтвознавцю і музейнику Ф.Л. Ернсту довелося допомагати А. Вольному на початку квітня 1928 р. в організації відправки до вивозу за кордон закупленого в Києві майна В. Стефані. Для офіційного супроводу цього процесу, експертної оцінки картин і меблів за сприяння Ф.Л. Ернста (на той час — очільника Київської крайової інспектури охорони пам'яток матеріальної культури) було створено комісію за участі відомих мистецтвознавців: ученого секретаря Музею мистецтв ВУАН С.О. Гілярова і директора Картинної галереї в Києві А.С. Дахновича. Комісія провела огляд картин і меблів у консульстві й дозволила вивезти все, крім двох гарнітурів з карельської берези¹⁴⁶. Однак місцеві чиновники задля убезпечення від небажаних наслідків такої заборони «натиснули» на музейників — і всі речі німецького консула поїхали до свого власника.

Рудольф Зоммер очолював Консульство Німецького Рейху в Києві до 1933 р. Він мав поважний вік (65 років) і «офіційний» професійний досвід: до київського призначення деякий час працював тимчасовим повіреним у справах Німеччини в Персії. Консульство розташовувалося за старою адресою, але 1928 р. вулиця знову змінила назву на честь маршала К.Є. Ворошилова. Новий консул, як і його попередник, користувався послугами антикварів, скуповуючи цінні меблі, елітну тканину і коштовності. За свідченням антиквара С.К. Глеваського-Гольдфарба, він

¹⁴² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 36584-ФП. Арк. 59.

¹⁴³ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 38786 ФП / кор. 427. Арк. 79 зв.–80.

¹⁴⁴ Під час Другої світової війни, в 1942–1943 рр. В. Стефані перебував у окупованій Одесі, а згодом обійняв посаду в німецькому посольстві в Копенгагені (завідував кадрами, господарством і касою) з титулом канцлера. 1946 року був арештований англійськими спецслужбами.

¹⁴⁵ 1946 р. В. Ейзенгардт був заарештований англійськими спецслужбами.

¹⁴⁶ Особистий сайт проф. Сергія Білоконя...

закупив старовинних меблів на 1000 руб.: один комод, одне бюро червоного дерева та величезне ліжко червоного дерева. За спогадами української поетеси і громадської діячки В.О. Черняхівської (згодом звинуваченої в шпигунстві на користь Німеччини), Р. Зоммер тримав на робочому столі чорно-червоно-жовтий прапорець Веймарської республіки, а на її запитання чому він не замінить його на чорно-біло-червоний прапор Третього Рейху, відповів, що ніколи не був націоналістом і почувається добре лише за межами Німеччини¹⁴⁷. Досвідчений розвідник, він добре розумівся на психології співбесідника і знаходив відповідні формулювання для відповідей. Тим більше, що до штату іноземних представництв на посади обслуговуючого персоналу ГПУ все частіше впроваджували сою агентуру.

1928 року біля будівлі консульства, як і біля інших дипломатичних представництв, почали чергувати агенти НКВС у цивільному вбранні. Вони супроводжували консула, співробітників консульства і навіть окремих відвідувачів, коли ті виходили з приміщення. В такий спосіб спецслужбою збиралися компрометуючі матеріали, які давали підстави для звинувачення німецьких дипломатів у антирадянській діяльності та шпигунстві. Контролювалося і листування консула. За результатами поїздок консульським округом у травні 1932 р. Р. Зоммер повідомляв до МЗС Німеччини та Посольства Німеччини в Москві про стрімке поширення дефіциту продуктів харчування серед сільського населення та голодні бунти на Волині¹⁴⁸. Протести селян мали різні форми: від самовільного захоплення голодними селянами зерна в державному зерносховищі до вбивства начальника поліції. Причину заворушень консул вбачав не в першу чергу в неврожаї, але насамперед — у надмірній заготівлі владою зерна, картоплі, м'яса. Під час бунтів у с. Мар'янівці Володарського району було заарештовано німецьких громадян Еміля Пройса і Франца Ланганса. Їх перевезли для допитів до Житомиру, поширивши серед селян з метою залякування інформацію, що їх засуджено на вимогу консульства. Не маючи жодної інформації про цей інцидент, Р. Зоммер телеграфував до Житомирської прокуратури з проханням повідомити про обставини арешту та звернувся до НКЗС УРСР з проханням про дозвіл на відвідання арештованих¹⁴⁹. Кількість потреби таких звернень систематично зростала. Частині німецьких підданих було висунуто вимогу про

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Голодомор в Україні 1932–1933 років. За документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд. вступ. стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченко; Передмова Ю.Г. Рубана. Київ: НІСД, 2008. С. 31–32.

¹⁴⁹ Там само. С. 32.

виїзд із місця проживання. При цьому виселення здійснювалося в найкоротші терміни («не пізніше, ніж за два тижні»), що призводило до майже повної втрати виселеними майна¹⁵⁰. Вимога залишити територію УРСР часто висувалася радянськими органами усно, що позбавляло підстав консульство впливати на ситуацію. Для виїзду виселені мали отримати в консульстві паспорт, відтак Р. Зоммер констатував численні порушення прав німецьких підданих в УРСР (притягнення до гужової повинності, зволікання з видаванням дозволів на виїзд, нав'язування облігацій державного займу, затримка повідомлень консула про арешт німецьких громадян), наголошував, що радянська влада не виконує положень «Угоди про надання прав громадянства за місцем проживання» від 12 жовтня 1925 р. та апелював до відповідних органів.

Водночас до консульства почали звертатися німці-фермери, які зазнавали адміністративного і економічного тиску через незгоду з цілковитим одержавленням радянською владою сільського господарства, з метою отримати сприяння в виїзді на батьківщину¹⁵¹. В крайніх випадках «щоб уникнути нестерпного тиску радянської аграрної політики» німецькі селяни зважувалися на незаконний перетин кордону¹⁵². Підсумовуючи в політичному звіті за 1932 р. внутрішньополітичну ситуацію в консульському окрузі, Р. Зоммер засвідчив зменшення кількості заворушень не через посилення уваги держави до проблеми селян, а «після втручання органів безпеки»¹⁵³. За результатами аналізу звернень до консульства він констатував, що кількість осіб, які бажали виїхати в Німеччину, з сільської місцевості значно збільшилася. Припинився також виїзд німецьких громадян з міст через поганий стан німецького ринку праці та незначну кількість інженерів та інших фахівців, що прибули до населених пунктів консульського округу.

Очевидна конфронтація радянських органів до німецького консульства демонструвалася на тлі пролонгованого 24 червня 1931 р. радянсько-німецького договору від 24 квітня 1926 р. та конвенції про угодову процедуру від 25 січня 1929 р. Відтак берлінський договір, який утворював разом з Раппальським договором основу радянсько-німецьких стосунків, знову «набув законної сили»¹⁵⁴. Загальне напруження спостерігалось і під час культурних заходів. Урочисте відзначення Академією наук УРСР у березні 1932 р. 100-річчя від дня смерті Йогана Вольфганга Гете відбулося

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само. С. 89.

¹⁵² Там само. С. 90.

¹⁵³ Голодомор в Україні 1932–1933 років... С. 83.

¹⁵⁴ Вісті ВУЦВК. 1933, 3 травня. № 99 (3790). С. 1.

за участі польського і німецького консулів. Однак Р. Зоммер зауважив у виступах науковців вороже ставлення до Німеччини. Після призначення канцлером Німецького Рейху 30 січня 1933 р. Адольфа Гітлера ситуація значно ускладнилася, а робота спецслужб щодо нагляду за консульством активізувалася. Саме тоді Р. Зоммер завершив свою каденцію і отримав посаду генерального консула в Ленінграді¹⁵⁵.

В квітні 1933 р. консульство Німеччини в Києві очолив Андор Хенке (1895–1984). До призначення він працював у Москві, особистим секретарем Посла Німецького Рейху в СРСР графа Ульріха фон Брокдорф-Ранцау, першого (з лютого по червень 1919 р.) рейхсміністра закордонних справ Веймарської республіки. На пропозицію свого колеги по московському відрядженню — керівника відділу з питань Радянського Союзу, радника посольства — Вернера фон Тіпельскірха А. Хенке вирішив їхати до Києва ще влітку 1932 р.¹⁵⁶ Попри попередження державного секретаря Бернхарда фон Бюлоу про великі проблеми з продовольством у радянській Україні, що могло стати надзвичайно великим випробовуванням для чиновника з сім'єю, він вирішив не міняти рішення¹⁵⁷. Посол одразу погодив його кандидатуру.

А. Хенке поділяв підхід свого керівника і наставника до налагодження добрих відносин між Німеччиною і СРСР без тісного зближення. Син петербурзького німця, він рано зацікавився Росією, вивчив російську мову, а після Першої світової війни розпочав дипломатичну кар'єру. Відтак його призначення до німецького посольства в Москві не було випадковим. Після передчасної смерті 8 вересня 1928 р. графа фон Брокдорф-Ранцау А. Хенке впродовж 1929–1933 рр. працював у МЗС Німеччини. Спершу очолював російський відділ, а згодом — відділ культурних зв'язків¹⁵⁸. У цей час кілька місяців виконував обов'язки торговельного представника в Каунасі.

Свою роботу в Києві консул розпочинав у старому приміщенні («будівля консульства була архітектурно доволі привабливою, це була розкішна маленька вілла у верхній частині міста»¹⁵⁹), але в нових політичних реаліях. У лютому 1933 р. щойно призначений канцлер Адольф Гітлер заявив про «завоювання нового життєвого простору на

¹⁵⁵ Там працював до відставки 1938 р. Останні роки життя провів у Баварії на власній віллі.

¹⁵⁶ *Hencke, Andor*. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936; Vorbemerkung G. Stadtmüller; Ukrainische Freie Universität. München: [б.в.], 1979. S. 6.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само. С. 4.

¹⁵⁹ Там само. С. 7.

Сході і його безжалісну германізацію» як мету його зовнішньої політики¹⁶⁰. Похідною від цього принципу була ідея соціального захисту «фольксдойче» в СРСР. Згідно зі своїми прямими обов'язками, пов'язаними з розвитком економічних відносин та культурних зв'язків, А. Хенке вивчав стан промисловості, економічне становище, соціально-економічні та культурні процеси в своєму консульському окрузі й захищав права та інтереси німецьких підданих.

Консульський округ А. Хенке включав Київ і Київську область, Волинь, Вінницьку та Чернігівську області. Двічі на рік він мав виїздити в Москву на конференції, що проводилися Посольством Німеччини в СРСР. У штаті консульства працювали німецькі дипломати (генконсул, його секретар і канцелярист — «адміністративний помічник») та місцеві мешканці (уродженці Німеччини): дві стенографістки, два технічні працівники та юрист, що надавав консультації з питань, до яких співробітники генконсульства як «члени Рейху були постійно залученні без власного на те бажання»¹⁶¹.

Перше, що вразило досвідченого дипломата на місці призначення, — рукотворні жахливі наслідки голодної зими 1932–1933 рр. — свідомо впровадженого більшовиками Голодомору. Ретельно нотуючи в своїх звітах зібрану з матеріалів преси, бесід з місцевими радянськими, партійними і господарськими функціонерами інформацію, консул зауважував намагання радянського керівництва приховати правду про масову смертність в УСРР і конкретно вказував винуватців трагедії — «відповідальною за це є система, яка, попри недостатні засоби, дуже рано й необдуманно вирішила провести колективізацію»¹⁶². «Хлібозаготівлю проведено настільки нещадно, — доповідав він Посольству Німеччини в Москві, — що вже сьогодні — особливо в постраждалих від поганого врожаю волинських районах — становище вкрай важке»¹⁶³. Не залишилася поза увагою німецького представника лицемірство більшовиків у будь-який спосіб не випустити правдивої інформації закордон.

Яскравим прикладом «потьомкінських селищ» стала зустріч наприкінці серпня 1933 р. у Києві, Харкові й Одесі французької делегації на чолі мером Ліону, лідером радикальної партії і колишнім прем'єр-

¹⁶⁰ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine. Hundert Jahre diplomatische Beziehungen. Berlin, Dezember 2017. Arbeitspapier № 50. S. 62*

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Голодомор в Україні 1932–1933 рр. ... С. 155.

¹⁶³ Там само. С. 138.

міністром та міністром закордонних справ Франції Едуардом Ерріо¹⁶⁴. Авторитет відомого французького політика змусив радянський уряд вжити дієвих заходів, щоб упередити отримання ним правдивої інформації про Голодомор. До його приїзду в Київ з міста вивезли голодуючих, зібрали двірників, студентів, домогосподарок, навіть — учнів для прибирання вулиць, якими мала їхати делегація, двірникам видали білі фартухи і нові мітли, для місцевих мешканців підготували збільшені норми продуктів, до готелю «Континенталь», де мав зупинитися важливий гість, завезли нові меблі й килими та поміняли уніформу персоналу¹⁶⁵.

Німецькі дипломати (як їхні польські колеги) не були поінформовані про програму візиту французької делегації і не отримали запрошення на офіційні заходи. Як згадував згодом А. Хенке, «міжнародних заходів у Києві 1933–1935-х років, на які б запрошували консулів» практично не було¹⁶⁶. В такий спосіб радянське керівництво намагалося не допустити контакти іноземних представників, добре обізнаних із великою бідною українців, з французьким візитером. Німецький консул фіксував у своєму звіті, як опоряджених у нові білі фартухи двірників вишикували поблизу воріт будинків на маршруті пересування гостей, дехто був у медичних халатах через нестачу фартухів. Для чиновників, які зустрічали гостей, одяг (фраки, сюртуки, шляпи і циліндри) позичили в театрі. Цю бутафорію важко було не зауважити, однак Е. Ерріо не звернув увагу й на важливіші сигнали. Зокрема, на організацію його зустрічі зі співробітниками Всеукраїнської академії наук. А. Хенке зазначав, що з українського боку в зустрічі науковців взяли участь лише особи, які обіймали керівні посади в радянських установах, а працівників, які володіли іноземними мовами, було запопадливо відсторонено. Високий гість не звернув уваги через надмір моментів, які спеціально її відволікали, під час відвідання історичних пам'яток на виснажену старшу жінку з маленькою дівчинкою, що варила в казанку їжу біля собору св. Ірини, й на зграйку голодних безпритульних дітей, які попросили в нього милос-

¹⁶⁴ Див.: *Височенко А. «Занадто пересічна постать» // Височенко А. ССРСР без маски. Буенос-Айрес: Укр. вид-во «Перемога», 1951. С. 125–130; Папуга Ярослав. Візит Едуарда Ерріо в Україну під час Голодомору // <https://www.holodomorstudies.com/research1.html>*

¹⁶⁵ *Конквест Роберт*. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / редактор Віктор Гребенюк, переклад з англ. Наталії Волошинович, Зорини Корабліної, Вікторії Новак; літературне опрацювання Андрія Криштальського. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. С. 359.

¹⁶⁶ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine... С. 49.*

тиню¹⁶⁷. Е. Ерріо залишив Україну з впевненістю (чи бажанням вірити в побачене) в «міфічності» розповідей про голод. Своєрідним бонусом для радянського керівництва стала можливість прозвітуватися в пресі про політичне зближення з Францією.

На відміну від французького гостя, правдиву інформацію подав у своїх звітах експерт з сільського господарства — радник Посольства Німеччини в Москві Отто Шиллер, автор дисертації «Економічні та соціальні проблеми колективного руху в Радянському Союзі». З жовтня 1929 р. він працював в економічному інституті Росії і східних держав у Кенігсберзі, продовжуючи свої дослідження колективізації сільського господарства. З бажанням «застосувати шестирічне теоретичне і практичне вивчення радянської проблеми» О. Шиллер розпочав у червні 1931 р. роботу в посольстві¹⁶⁸.

Подорож українськими селами він здійснив майже одночасно з перебуванням в УРСР Е. Ерріо, у липні-серпні 1933 р.¹⁶⁹ О. Шиллер рухався з німецьким розпізнавальним прапором і намагався не ночувати у селян, щоб не накликати біди до їхніх осель та не скомпрометувати себе з боку влади. Та його діяльність не залишилася непоміченою радянськими органами — одразу після повернення О. Шиллера посольство отримало повідомлення з Берліну про те, «радянська влада була збентежена, особливо тому, що він, не повідомляючи нікого, також з'явився в різних місцях, і ніхто не знав, хто був пан Шиллер»¹⁷⁰. Аргументовані висновки експерта становили загрозу репутації радянської влади в разі оприлюднення в Європі. Дослідження О. Шиллер конкретно вказував на причину Великого голоду — «грубі помилки в організації й розподілі та немотивовано надмірна хлібозаготівля» та використання його як інструменту досягнення радянським урядом своїх політичних цілей¹⁷¹. Остаточний звіт з подорожі на 14 сторінках, поданий 18 вересня 1933 р., свідчив про свідоме винищення владою українського селянства¹⁷². «Радянський уряд зі своєю багаторічною пропагандою п'ятирічок, орієнтованою на перебільшені переможні звіти, — зауважував експерт, — зайшов так далеко, що визнання такої економічної катастрофи, як голод, дорівнювало б оголошенню банкрутства з усіма наслідками, що випливають з нього»¹⁷³.

¹⁶⁷ ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 161. Т. 6. Арк. 1.

¹⁶⁸ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine...* S. 56.

¹⁶⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 років... С. 128–134.

¹⁷⁰ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine...* S. 56.

¹⁷¹ Голодомор в Україні 1932–1933 років... С. 130.

¹⁷² *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine...* S. 56–57.

¹⁷³ Голодомор в Україні 1932–1933 років... С. 134.

Гриф звіту О. Шиллера «Таємно! Не підлягає оприлюдненню» визначав сферу його використання виключно зі службовою метою, а посольство не планувало «оприлюднення чи використання» отриманих даних¹⁷⁴.

21 вересня 1933 р. у Києві побував ще один відомий француз — міністр цивільної авіації П'єр Кот. Його перебування в українських містах — Києві та Харкові — було заплановано в межах показового перельоту французької ескадрильї маршрутом Париж–Київ–Харків–Москва¹⁷⁵. Міністра супроводжували посадовці міністерства та радник Посольства Франції в Москві Пайер. Урочиста зустріч ескадрильї радянськими посадовцями, зокрема агентом НКЗС Шеніповим, на аеродромі, офіційний обід у готелі «Континенталь» та відвідання опери «Ріголетто» в Театру опери і балету¹⁷⁶ свідчили про найвищий рівень візиту. Проте промови П. Кота, як і виступи Е. Еррію, як зауважував А. Хенке, не викликали у населення симпатій до Франції. Їхні «патетичні промови про більшовицькі досягнення в Україні» сприймалися як кепкування з біди українського селянства¹⁷⁷.

Натомість А. Хенке не мав ілюзій щодо причини і цілей штучно організованого голоду і стану сільського господарства в УСРР. Окрім офіційних джерел (результати об'їздів консульського округу, преса), німецький консул мав довірених осіб-інформаторів. Відтак він зібрав переконливі свідчення про згубні для України наслідки політики колективізації. Причиною голоду в Київській і Вінницькій областях А. Хенке називав у річному політичному звіті за 1933 р. господарювання більшовиків та вказував приблизну кількість загиблих від голоду в Київській, Чернігівській та Вінницькій областях з 12 млн населення як 2,5 млн¹⁷⁸.

Матеріальну підтримку громадянам Радянського Союзу німецького походження систематично організувала добродійна організація «Брати в скруті» («Brüder in Not»). Консульство співпрацювало з організацією, складаючи списки нужденних. Однак усередині 1933 р. з боку радянської влади розпочалася цілеспрямована протидія її роботі. Селян змушували відмовлятися від «гітлерівських подачок»¹⁷⁹. До консульства почали надходити звернення про допомогу, скарги про притягнення німецьких

¹⁷⁴ Там само. С. 1127.

¹⁷⁵ Французький міністр П'єр Кот прилітає до СРСР // Вісті ВУКВЦ. 1933, 11 вересня. № 206 (3897). С. 4.

¹⁷⁶ Міністр авіації П'єр Кот у Києві // Вісті ВУКВЦ. 1933, 22 вересня. № 215 (3906). С. 4.

¹⁷⁷ Голодомор в Україні 1932–1933 років... С. 194.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само. С. 192.

колоністів до гужової повинності, примусову підписку на державні позики, повідомлення про репресивні заходи, спрямовані проти священиків, учителів, паламарів; відбирання землі чи будинків через несплату податків. Лише з 29 червня по 12 грудня 1933 р. консульство зареєструвало 17 500 німецьких сімей, які потребували допомоги через голод¹⁸⁰.

Результатом загрозливого становища стало збільшення кількості етнічних німців, які бажали виїхати з Української РСР. Велика частина колоністів пробувала виїхати в Сибір¹⁸¹. Перешкоди виникали у виїзді змішаних родин. Вони наражалися на труднощі в оформленні відмови від радянського громадянства та оформленні виїзду громадянок СРСР — дружин німців. У такі ситуації також доводилося втручатися консулу. А. Хенке наполягав у своїх повідомленнях керівництву на посиленні державної допомоги німецьким підданам.

Прикметною ознакою в німецько-радянських відносинах 1933 р. стало збільшення кількості інцидентів антинімецького характеру в радянських містах: поширювалися плакати з антинімецькою агітацією, карикатури на А. Гітлера та німецький прапор; аналогічні публікації містила радянська преса¹⁸². У вересні 1933 р. великий плакат такого змісту було розміщено навпроти посольства на будівлі державної установи¹⁸³. Консул систематично скеровував скарги і протести до відповідних органів. Реакція на протести була різною, але загалом радянські органи не чинили перешкод діяльності консульства.

Загалом представництво Німеччини в Києві впродовж 1924–1933 рр. зі статусом одного з німецьких консульств в СРСР виконувало переважно політичні функції та поставляючи інформацію уряду через генеральне консульство в Харкові та посольство у Москві про економічне та суспільно-політичне становище в УРСР. Контакти очільника консульства з урядовими органами здійснювалися через Уповноваженого НКЗС у Київському районі та відбувалися під пильним наглядом спецслужб.

¹⁸⁰ Лист німецького консула у м. Києві посольству Німеччини в СРСР про допомогу, яка надається організацією «Брати в скруті»// Голодомор в Україні 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ... С. 302–303.

¹⁸¹ Спецповідомлення КОВ ДПУ УСРР про масовий виїзд німців-колоністів у Сибір // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник/ В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 69.

¹⁸² Цілковита міжнародна ізоляція Німеччини// Вісті ВУЦВК. 1933, 10 травня. № 102 (3793). С. 4.

¹⁸³ Голодомор в Україні 1932–1933 років... С. 191.

2.1.6. Діяльність польського консульства

Польське представництво в Києві в статусі консульства розпочало свою діяльність лише в жовтні 1926 р. Установа розташувалася в одному з центральних районів — на вул. Карла Лібкнехта (колишній — Левашовській), 1. Тут, у будинку підприємця Маркуса Зайцева, кілька років поспіль працювало представництво Союзу китайських робітників в Україні, а з осені 1922 р. будівлю орендувало Управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі. Неподалік розпочинався Купецький парк, перейменований більшовиками на Пролетарський, де дипломати не лише могли прогулятися, а й поговорити без кабінетного прослуховування. Як згадував польський дипломат і розвідник Владислав Міхневич¹⁸⁴, «Консульства наші на советських обширах були дуже дивною інституцією, чимось посереднім між кляштором, в'язницею й божевільнею. Були кляштором, бо усі мушили мешкати під одним дахом, підлягаючи квазічернечим правилам, що виникали зі співжиття у винятковій тисняві з подружжями, які займали окремі кімнати, користуючись однією ванною й кухнею. Разом працювали, разом їли чотири рази на добу, разом ходили на прогулянку до близького Купецького саду, спільно йшли до опери [...] Були в'язницею, бо перебували під щільним наглядом чуйного НКВД»¹⁸⁵. Будинки, де мешкали співробітники цієї установи, та канцелярія Уповноваженого НКЗС УСРР при РНК УСРР розташовувалися неподалік консульства.

«Київська» консульська установа підпорядковувалася генконсульству в Харкові та Посольству Польської Республіки в СРСР. Першим її очолив Мечислав Бабінський (1891–19??) — колишній журналіст, а впродовж 1918–1926 рр. (з перервами) — співробітник польського зовнішньополітичного відомства. Він працював також у консульстві в Куритибі та Президії Ради Міністрів Польської Республіки. До штату консульства входили два віце-консули, три секретарі¹⁸⁶, юрисконсульт та технічний персонал (три діловоди, кур'єр і водій), частина співробітників займалися розвідувальною роботою¹⁸⁷. Посаду віце-консула обіймав кар'єрний дипломат Краєвський, який до призначення в Київ працював у польському

¹⁸⁴ Вл. Міхневич працював з січня 1933 р. по 19 жовтня 1936 р. референтом генконсульства Польщі у Києві та виконував доручення II відділу Генштабу Польщі.

¹⁸⁵ *Michniewicz Wł.* Moje spotkania z Ksawerym Pruszyńskim // *Zeszyty historyczne*. Paryż, 1992. Z. 102. S. 221–222.

¹⁸⁶ ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 162. Т. 4. Арк. 1.

¹⁸⁷ *Окіпнюк Вікторія.* Генеральне консульство II Речі Посполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р. // З архівів ЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2013. № 1–2 (40–41). С. 193–214.

торговельному представництві в Великій Британії¹⁸⁸. Усі співробітники, окрім юрисконсульта, двірника і хатньої робітниці, приїхали з Польщі. За інформацією контррозвідувального відділення Київського окрвідділу ГПУ УССР, М. Бабінський «ніяким авторитетом серед співробітників консульства не користувався»¹⁸⁹.

Не викликав він довіри і у польських священників, які звернулися до нього за допомогою як до офіційної особи, що має захищати інтереси і права підданих Польщі. 4 січня 1928 р. газета «Вісті ВУЦВК» опублікувала декларацію групи подільських служителів РКЦ від 5 листопада 1927 р., в якій у зв'язку з десятою річницею російської революції вони засвідчували лояльність до більшовиків¹⁹⁰. Римо-католицьке духовенство на той час уже зазнавало систематичних утисків від більшовиків. Відтак вони змушені були «легалізуватися перед державною владою» в такий спосіб, залишаючись вірними католицькій вірі і власним обов'язкам. Колективний лист про це до ревного захисника РКЦ на Сході О.А. Около-Кулакова з проханням не публікувати в польській пресі жодних коментарів з приводу цієї декларації планувалося передати через генконсульство в Києві до Варшави. З таким дорученням до М. Бабінського вирушив О.Й. Міодушевський¹⁹¹. Але консул прийняв його «надзвичайно нелюб'язно» і, навіть не дочитавши декларацію, заявив, що не винуватиме «доручення ксьондзів»¹⁹². Делегованому священнику нічого не залишалося, крім як йти геть, забравши документи.

Влітку 1928 р. штат консульства поповнився двома співробітниками: секретарем Віктором Орським (співробітником II відділу Генерального штабу Польщі — Антоні Єжи Незбржицьким) та водієм (теж пов'язаним з розвідкою). Вони обидва добре знали місцеве життя, бо А. Незбржицький і його дружина походили з Проскурова, а водій був киянином. «Секретар» закінчив розвідувальну школу Польської військової організації і з липня

¹⁸⁸ Україна і Польща 1920–1939 рр. ... С. 352.

¹⁸⁹ ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 162. Т. 4. Арк. 1.

¹⁹⁰ Див.: Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 1/2 (6/7). С. 240–241.

¹⁹¹ Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н.С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2003. № 2 (21). 517 с.; Rosowski W. Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939 II Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku. S. 274–289; Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»... С. 240–241.

¹⁹² ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68067. Т. 10. Арк. 93–94.

1919 р. здійснював диверсійні акції у тилах Червоної армії, на початку 1920-х рр. навчався в Школі політичних наук у Варшаві, Центральній школі підофіцерів піхоти, 1927 р. перейшов у розвідку¹⁹³. «Віктор Орський» легко зав'язував знайомства і вмів викликати довіру. Його широкі контакти та активний інтерес до військових маневрів, Дніпровського пароплавання і стратегічних споруд на Дніпрі привернули увагу радянських спецслужб. В результаті тотального стеження за співробітниками і відвідувачами консульства за першу половину 1929 р. було арештовано одинадцять осіб, семеро з яких — вислано в концтабір, двох — скеровано на колегію ОДПУ, по двох — розпочато слідство¹⁹⁴.

Мечислав Бабінський керував консульством до травня 1930 р. Лише 10 жовтня на зміну йому прибув Генрік Янковський (1895–?) — досвідчений кар'єрний дипломат (працював у польських консульствах у Кельні, Москві, центральному апараті МЗС Польської Республіки, перед призначенням очолював консульство в Мінську). Він мав досвід роботи на українських теренах — в першому півріччі 1919 р. обіймав посаду референта польського консульства в Одесі¹⁹⁵. Під час роботи в Києві Г. Янковському бачити на власні очі винищення українських сіл Голодомором. У своїх звітах він детально повідомляв у Варшаву про страшні наслідки більшовицької політики: людей, які падають на вулиці від слабкості та виснаження, розбої та вбивства через голод, вживання в їжу непридатних до споживання мерзлої картопляної шкаралупи, жолудів¹⁹⁶. Г. Янковський залишався в Києві до кінця лютого 1933 р. Після київського відрядження він вийшов у відставку. До прибуття нового консула обов'язки очільника установи виконував Пьотр Куніцький.

У квітні 1933 р. призначення консулом у Києві отримав Станіслав Адам Сосницький (1896–1962). Уродженець містечка Сокаль, 13-ти разовий чемпіон Польської Республіки з легкої атлетики, випускник Академії політичних наук у Варшаві та Університету в Кембриджі, він 1 червня 1931 р. перейшов з Міністерства військових справ, де працював від 1919 р., до зовнішньополітичного відомства, обійнявши посаду радника у департаменті протоколу, а з грудня 1932 р. — у політичному департа-

¹⁹³ *Dubicki T., Suchcitz A.* Oficerowie wywiadu WP z PSZ w latach 1939–1945: Słownik biograficzny. Warszawa: Wyd-wo LTW, 2009. T. I. S. 188–199.

¹⁹⁴ Україна і Польща 1920–1939 рр... С. 352–358.

¹⁹⁵ *Kruszyński M.* Ambasada RP w Moskwie 1921–1939... S. 287–288.

¹⁹⁶ *Бруски Я.Я.* Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки... С. 109.

менті МЗС Польської Республіки¹⁹⁷. З Варшави Станіслав Сосницький вирушив у змучену Голодомором Українську РСР.

* * *

Таким чином, від лютого 1919 р., коли Київ захопили більшовики, до грудня 1922 р. кількість та статус іноземних дипломатичних представництв принципово змінилися. Основну умову продовження діяльності «старих консульств» (Бельгії, Італії, Нідерландів, Швейцарії) склало забезпечення ними на вимогу нової влади визнання УСРР державами, які вони представляли, та прийняття її офіційних представників. Невиконання іноземними консулами цього ультиматуму спричинило втрату ними повноважень і зумовило ліквідацію консульств. Упродовж 1919 р. у зв'язку з цим Київ залишили практично всі консульства, утворені ще за часів Російської імперії, що зберігали свої повноваження під час існування Української Народної Республіки та Української Держави. Вторинна роль більшовицького уряду УСРР (після РСФРР) і повна підпорядкованість російському керівництву не нейтралізувала його амбіції формування рівноправних відносин із новоутвореними після розпаду Російської імперії державами і ставила в залежність від встановлення таких відносин перебування в Києві їхніх представництв, що спричинило припинення роботи зокрема представництва Грузії. Виселення консулів з Києва заклало нові підвалини взаємодії радянського уряду з іноземними представництвами. Вони формувалися на засадах недовіри й ультиматумів.

З підписанням перших міжнародних договорів УСРР у Києві почали з'являтися представництва з новими завданнями (репатріації, обміну полоненими і біженцями, товарообміну) та обмеженими консульськими функціями. Проте їхні повноваження в сфері дипломатичних і консульських відносин були досить умовними. Більшовицька влада вдавалася до різноманітних засобів тиску на іноземних представників аж до репресій. Впродовж 1920–1933 рр. центр дипломатичного життя перемістився до Харкова.

¹⁹⁷ *Tomasz T. Jurek. Sosnicki Stanislaw Adam//Polski Słownik Biograficzny. T. 40. S. 615–616.*

2.2. Діяльність іноземних представництв у столиці УСРР/УРСР Харкові (1920–1934 рр.)

2.2.1. Організація взаємодії зовнішньополітичного відомства з іноземними представництвами

В грудні 1919 р. політико-адміністративним центром радянської України став Харків. Його столичний статус було закріплено лише через десять років в останній статті (р. V, ст. 82) Конституції УСРР. А вже в січні 1920 р. сюди переїхав уряд і державні органи УСРР та зосередилася діяльність іноземних представництв. Відповідно до спільної постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про створення Народного комісаріату закордонних справ УСРР» від 16 березня 1920 р. було засновано зовнішньополітичне відомство. Його очолив за сумісництвом посад голова РНК Х.Г. Раковський. До компетенції НКЗС УСРР належали забезпечення дипломатичних зносин з іноземними державами, підготовка проектів міжнародних договорів для затвердження їх вищими органами державної влади УСРР, керівництво діяльністю дипломатичних представництв і консульських установ, захист законних інтересів громадян УСРР за кордоном та іноземців в Україні, зносини з дипломатичним і консульським корпусом іноземних держав, ведення зовнішньополітичної пропаганди. Зафіксовані в «Положенні про Народний комісаріат закордонних справ УСРР» функції мали переважно перспективний характер, оскільки більшовицька Україна не отримала міжнародного визнання, старий консульський корпус було витіснено з Києва, а в Харкові залишалися лише кілька іноземних представників. Водночас скерований з Москви уряд не мав фактичних повноважень на самостійне формування зовнішньої політики.

Для розташування комісаріату знайшли придатну будівлю на вул. Чернишевського, 66. Можливість акредитації при Уряді УСРР генеральних консулів з дипломатичними функціями, консулів і віце-консулів передбачалася відповідними розпорядчими документами. Набути повноважень в більшовицькій Україні іноземні представники могли лише за умови погодження їхніх кандидатур з секретно-оперативним управлінням Особливого відділу ВУНК/ДПУ. В ДПУ з цією метою було запроваджено посаду уповноваженого з політичного контролю в НКЗС УСРР. Водночас іноземні підвідділи з'явилися в структурах Політбюро ЦК КП(б)У та губвиконкомах.

Міжнародна активність УСРР від самого початку існування радянської республіки була досить умовною. Відповідно до підписаного 28 грудня 1920 р. у Москві «союзного робітничо-селянського» договору «Про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР», яким формально декларувалося взаємне визнання суверенітету і незалежності обох держав, закріплювалася норма підпорядкування основних сфер життєдіяльності УСРР (у тому числі — зовнішньополітичної) радянській Росії та передбачалося об'єднання наркоматів військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти й телеграфу та Вищих рад народного господарства¹⁹⁸. Об'єднані наркомати входили надалі до складу РНК РСФРР і делегували до складу РНК УСРР своїх уповноважених, яких мали затверджувати і контролювати УВК і З'їзд Рад УСРР. Тобто самостійність українських зовнішньополітичних органів у цій сфері передбачалася обмеженою. 2 березня 1921 р. договір «Про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР» ратифікував 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад.

У зв'язку зі збільшенням у Харкові іноземних представництв 1 червня 1921 р. у складі НКЗС УСРР було утворено відділ особового складу, до функцій якого входила реєстрація (облік і ведення списку іноземних місій). На кожного члена місії заводилася особиста картка і справа, до якої заносили відомості про посаду, суб'єкт призначення, час прибуття в Харків, час відкомандирування, адресу. Від початку роботи відділу в Харкові працювали 204 співробітника іноземних місій, а до кінця року їх кількість збільшилася до 397¹⁹⁹.

У червні–липні 1921 р. російський радянський уряд, а за ним — український ухвалили низку постанов, що врегульовували зносини між іноземними представництвами. Від липня 1921 р. іноземні консульські установи мали організовувати свою діяльність відповідно до затверджених РНК УСРР положень «Про дипломатичних представників іноземних держав, акредитованих в робітничо-селянському уряді УСРР» та «Про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УССР»²⁰⁰. Положення визначали статус дипломатичних

¹⁹⁸ Союзний Робітничо-Селянський Договір між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 226–227.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 618. Арк. 1.

²⁰⁰ О дипломатических представителях иностранных государств, аккредитованных при Рабоче-Крестьянском правительстве УССР; О консульских представителях иностранных государств при Рабоче-Крестьянском правительстве УССР // Собрание Указаний и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921, 5–8 июля. № 13. С. 478–480; Те саме положення «о дипломатических представителях» датовано

і консульських представників, склад дипломатичного корпусу, права дипломатичних представництв та дипломатичних представників на території УСРР. Консульськими представниками вважалися особи, скеровані своїми державами для представництва при уряді УСРР у ранзі генеральних консулів, віце-консулів та консульських агентів, що отримали екзекватуру від уряду УСРР через НКЗС УСРР. Право на дипломатичний імунітет і звільнення від державних і місцевих особистих і натуральних податків закріплювалося як за дипломатами, так і за консулами²⁰¹. Декларувалася заборона несанкціонованого доступу до консульського архіву і листування консула без його згоди, дозволялося вивішувати над входом до установи консульський щит з гербом країни та відповідним написом та встановлювати національний прапор.

Усі офіційні документи та акти іноземних представництв набували легітимності лише за умови засвідчення представником НКЗС УСРР підпису іноземного представника²⁰². Поспіль з основною нормою про недоторканність приміщень і майна представництв, визначалися умови проникнення в ці приміщення: крик про допомогу, пряма небезпека для мешканців, запрошення глави представництва. Абсолютно «радянською» була додаткова умова проникнення в приміщення — підозра представників влади країни перебування щодо антидержавних дій іноземного представника.

На роз'яснення цих положень було розроблено інструкцію відділам управління і надзвичайним комісіям, якою регламентувалися місце перебування в УСРР дипломатичних і консульських представництв (м. Харків) та зносини між цими представництвами і українськими органами та урядами країн, які вони представляли, з вимогою виключного посередництва НКЗС УСРР. Спеціально розробленими на розвиток цього положення правилами визначалося, що консули повинні працювати в тому місті, куди вони призначені. Після затвердження консула йому видавалася посвідчення з фотографією, в якому вказувалося місце перебування (консульський пункт) і округ, у межах якого здійснюватимуться консульські функції. Завдання консула окреслювалися як захист інтересів окремих громадян країни, яку він представляв. Наголошувалося, що до обов'язків консула не належить захист державних інтересів та дипломатичне представництво. Без дозволу НКЗС УСРР консули не мали права призначати своїх представників або відкривати відділення консульства

4 серпня 1921 р. // Собрание Указонений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921, 2–16 августа. № 15. С. 501–502.

²⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 733. Арк. 16.

²⁰² Там само. Арк. 7.

і зобов'язувалися контактувати з місцевими органами влади виключно через уповноваженого НКЗС УСРР або іноземний підвідділ губвиконкому, якщо в консульському пункті не було уповноваженого НКЗС УСРР. Із питань реалізації укладених торговельних угод консул мав право контактувати з місцевими уповноваженими Наркомату зовнішньої торгівлі в консульському пункті або в межах консульського округу. У разі порушення цієї умови, НКЗС УСРР мало залишати звернення іноземного консульства без відповіді і спрямовувати його до НКВС УСРР. Консули не мали права посилати шифровані телеграми і секретні пакети, скеровувати дипломатичних кур'єрів. У разі хвороби або смерті консула його обов'язки доручалися іншій особі з дозволу НКЗС УСРР через посередництво НКВС УСРР та іноземного підвідділу губвиконкому. Недоторканність консулів та їхнього майна визначалася із застереженням щодо відсутності обґрунтованих підозр у протиправних діях. Це давало підстави для ігнорування в разі потреби норми про заборону на реквізицію, конфіскацію майна чи арешт консула. Тим самим за діяльністю іноземних консулів на території радянської України офіційно закріплювався потрібний контроль: іноземний підвідділ губвиконкому, НКВС УСРР і НКЗС УСРР. Тотальний нагляд здійснювали органи держбезпеки. Узагальнені вимоги до порядку організації взаємодії українських державних органів та іноземних представників унормовував Декрет РНК «Про порядок зносин із іноземними представниками» від 17 жовтня 1921 р.

Для обслуговування іноземців на початку 1922 р. при НКЗС УСРР було створено окреме бюро зі статусом державного органу та іноземний відділ Радіо-телеграфного агентства України²⁰³. Ініціатива створення Центрального бюро з обслуговування іноземців у Харкові належала Д.З. Мануїльському, який тоді був заступником голови Української економічної ради. Подібна установа вже існувала в РСФРР. Заснування нового органу для співпраці з іноземцями на взірець російського регламентувала постановою РНК УСРР від 11 лютого 1922 р. На Українське бюро з обслуговування іноземців (Укрбюробін) було покладено широке коло питань побутового, господарського та матеріально-технічного забезпечення іноземних місій, представництв при Робітничо-селянському уряді УСРР і окремих громадян, що прибувають в Україну, (від доставляння продуктів харчування чи виготовлення печаток до надання приміщень і обслуговування автомобілів та організації проїзду залізницею). Йшлося про те, щоб іноземці (місії, представництва та особи) «мали помешкання, продовольство й інші предмети повсякденного вжитку, щоб вони мали

²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 172.

комфорт, послуги, зручності»²⁰⁴. Організаційна структура установи визначалася Колегією НКЗС, якій Укрбюробін безпосередньо підпорядковувався, та погоджувалася з НКЗТ²⁰⁵. На обидва наркомати покладалося завдання надати основний капітал новоствореної установи, яка мала розгортати свою діяльність на господарсько-комерційних засадах та з умовою незбитковості бюджету. Керівникові Бюробін'у делегувалося з цих причин право укладати в межах законодавства відповідні угоди. Укрбюробін'у надавалося право за погодженням з НКЗТ закупляти необхідні товари за кордоном. Проте у вересні 1922 р. рішенням ЦК КПБУ визнав терміновим і політично дуже важливим врегулювання питання про надання необхідних приміщень і потрібних для них меблів для дипломатичних представників, які прибували в Україну. У зв'язку з цим пропонувалося всім народним комісаріатам, начальникам центральних установ та завідувачам губернськими відділами під особисту відповідальність «в порядку партійної дисципліни» передати НКЗС УСРР меблі, придатні для обладнання таких приміщень²⁰⁶.

Місцем розташування Укрбюробін'у було визначено будинок № 77 на вулиці Чернишевського²⁰⁷, неподалік будівлі НКЗС УСРР. Нову структуру очолив колишній начальник служби зв'язку штабу Південно-Західного фронту М.М. Синявський, віце-директором став І.І. Коган²⁰⁸. При Бюробін'і існував готель та їдальня, якою мали право користуватися іноземні представники та «відповідальні» працівники НКЗС. Дозвіл на отримання «дипломатичного пайка» надавався за запитом іноземного представництва з додатком повного списку отримувачів. Першими користувачами їдальні Бюробін'у стали грузинський і перський консули, члени чехословацької та литовської місії, секретар австрійської місії, представник українсько-російської змішаної комісії, економка їдальні, кур'єр, повар, секретар колегії НКЗС, завідувач прес-бюро, завідувач економічно-правовим відділом²⁰⁹. Та 2 листопада 1921 р. НКЗС УСРР повідомив іноземні місії про те, що припиняє постачання харчів для їхніх спів-

²⁰⁴ В постанові Української економічної ради цю установу пропонувалося назвати Центральне бюро по обслуговуванню чужоземців // Вісті ВУЦВК. 1922, 28 лютого. Ч. 48.

²⁰⁵ О Центральном бюро по обслуживанию иностранцев в Харькове при Народном Комиссариате по Иностранным Делах // Вісті ВУЦВК. 1922, 18 лютого. № 40.

²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 43.

²⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

²⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 2; Вісті ВУЦВК. 1920, 20 жовтня. № 150.

²⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 48.

робітників місії зняття з плану «Державного забезпечення»²¹⁰. Продовжувати ігнорувати страшний голод, що охопив Південь України і поширився на Катеринославщину, Запоріжжя, Донеччину, Миколаївщину і Одещину радянська влада не могла. Інформація про винищення більшовиками українців голодом досягла Парижу. Голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Франції О.Я. Шульгин у вересні 1921 р. звернувся до знаного ученого і дослідника Арктики норвежця, очільника Міжнародного комітету Червоного Хреста Фрїтьйофа Нансена з проханням про організацію допомоги голодному українському населенню. За керівництвом Ф. Нансена під час Першої Міжнародної конференції допомоги голодуючим радянської Росії, що відбулася в серпні 1921 р. у Женеві, було створено об'єднання в складі 15 червонохресних та інших благодійних організацій різних країн, згодом названих «місією Нансена». Наприкінці серпня від імені місії Ф. Нансен підписав договір з РСФСР (в особі Г.В. Чичеріна). Однак перші транспорти з гуманітарною допомогою вирушили насамперед до Росії. Аналогічну «Угоду між урядом Радянської України і д-ром Фр. Нансеном» підписав Х.Г. Раковський в грудні 1921 р.²¹¹ Продовжувати «державне забезпечення» харчами радянських службовців та іноземних представників для уряду УСРР було іміджевим ризиком.

Від 7 жовтня 1922 р. ДПУ УСРР запровадило правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР. На перше число кожного місяця витяг із реєстру виданих посвідчень скеровувався до ДПУ. Організацію «внутрішнього спостереження за іноземними представництвами»²¹² забезпечував Бюробін. З огляду на його безпосередній контакт з іноземцями він перебував під пильним наглядом органів безпеки, а згодом перейшов під контроль ДПУ.

Зміни в організації взаємодії зовнішньополітичного відомства УСРР із іноземними представництвами відбулися після підписання радянською Україною разом із РСФРР, БСРР та ЗСФРР (Грузією, Азербайджаном і Вірменією) Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та відповідного договору 30 грудня 1922 р. Об'єднана союзна держава перебирала представництво всіх своїх суб'єктів — республік — у міжнародних відносинах та запроваджувала єдине союзне громадянство. Діяльність республіканських НКЗС скасовувалася.

²¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 460.

²¹¹ ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

²¹² *Бассехес Николай*. Исчезнувшие советские дипломаты // Русские записки: ежемечасный журнал под ред. П.Н. Милюкова. Париж, 1939. Т. 19. С. 137.

Подальше обмеження прав іноземних місій запровадила колегія НКЗС СРСР на засіданні 20 липня 1923 р. Видавання віз на виїзд іноземцям, дипломатичних та службових паспортів, а також нагляд за дотриманням за законодавством українського уряду в галузі прав і обов'язків іноземців і виконання договорів із іноземними державами відносилось до компетенції Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР. Надалі визнання чи продовження повноважень іноземним консульствам мало відбуватися лише за дозволом НКЗС СРСР.

Таким чином, організація взаємодії уряду УСРР з іноземними представництвами вибудовувалася після перенесення столиці до Харкова в повній відповідності до виробленого в РСФФР алгоритму з дублюванням як нормативних документів, так і допоміжних структур. Особливість організації такої взаємодії полягала в потрійному контролі за діяльністю іноземних представництв з боку зовнішньополітичного відомства, губвиконкому та органів ДПУ.

2.2.2. Грузинське консульство і трагізм долі консула Костянтина Цагарелі

Першим офіційним іноземним консулом у Харкові в березні 1919 р. став уродженець Кутаїсі Костянтин Соломонович Цагарелі (1885–1938). Він мав правничу освіту і досвід роботи юрисконсультом, до 1910 р. належав до членів РСДРП на Кавказі. Після закінчення школи юнак вирушив здобувати вищу освіту до Харкова. Харківський університет був популярним серед грузинської молоді навчальним закладом. К. Цагарелі вступив на юридичний факультет. За політичну діяльність, яку розпочав як член РСДРП на Кавказі ще 1905 р., він неодноразово потрапляв до суду в Харкові, Воронежі, Новочеркаську, Грозному, був навіть приречений до страти²¹³. Батько майбутнього консула — міщанин Соломон Цагарелі — займався швацькою справою, мав власний магазин і спершу сплачував за навчання юнака в виші. Невдовзі студент взяв на себе власне утримання, оскільки мав стипендію та почав отримувати прибуток від літературної праці, до якої виявляв хист. Йому вдалося 1914 р. завершити навчання. Здобувши фах юриста, напередодні російської революції 1917 р. К.С. Цагарелі працював в залізничному управлінні в Харкові, добре розумівся на проблемах грузинської громади, переймався потребами співвітчизників й намагався сприяти вирішенню їхніх проблем.

²¹³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 575. Арк. 4 зв.

Із заснуванням у Харкові восени 1918 р. грузинського консульства в середині грудня він отримав запрошення консула К.С. Георгобіані за погодженням із В.В. Тевзаєю на посаду секретаря²¹⁴. Консульство виконувало функції офіційного представництва Демократичної Республіки Грузія, проголошеної відповідно до Акту незалежності, ухваленого її Національною Радою 26 травня 1918 р. Потреба заснування консульської установи зумовлювалася передусім тим, що Харківський університет мав широку популярність серед грузинських студентів. Вони потребували захисту їхніх прав та інтересів. Широко розгорнути роботу консульській установі Грузії спершу не вдалося. Після приходу до влади Директорії і відновлення Української Народної Республіки грузинське представництво в Києві на чолі з В.В. Тевзая продовжило діяльність, не залишивши українську столицю зі вступом у місто більшовиків на початку лютого 1919 р. Як представник грузинського уряду В.В. Тевзая прийняв 25 березня 1919 р. відставку консула в Харкові К.С. Георгобіані і призначив виконувачем обов'язків консула в ранзі віце-консула К.С. Цагарелі²¹⁵. Відтак йому було доручено очолити консульство в Харкові в складі Місії Демократичної Республіки Грузія в УСРР²¹⁶.

Наприкінці квітня 1919 р. грузинська місія вирушила через Одесу з Києва. К.С. Цагарелі залишався єдиним представником Грузії в більшовицькій Україні. 26 квітня він прибув з доповіддю про свою діяльність до очільника місії. В.В. Тевзая доручив йому «в якості віце-консула говорити від імені грузинського уряду» з місцевою владою, контактувати надалі з представником в РСФРР Г. Хунгадзе і надав виключне право видавати «перепустки на в'їзд до Грузії»²¹⁷. На розвиток діяльності консульства глава місії видав К.С. Цагарелі 5 000 руб²¹⁸. Про своє доручення В.В. Тевзая написав Г. Хунгадзе. Відтак було досягнуто домовленості, що від 4 червня 1919 р. харківське консульство підпорядковується представникові Грузії в РСФРР²¹⁹. Новий керівник поставив вимогу до К.С. Цагарелі терміново надати звіт про діяльність консульства. Підготувавши звіт, віце-консул через наступ Добровольчої армії, що «відрізала Харків від Москви», відправив 30 червня секретаря консульства (ці обов'язки виконував брат генконсула Г.С. Цагарелі) в якості кур'єра до Тифлісу з цим

²¹⁴ Національний архів Грузії. Ф. 1866. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 72.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 121.

²¹⁷ Національний архів Грузії. Ф. 1866. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 72.

²¹⁸ Там само. Арк. 73 зв.

²¹⁹ Там само. Арк. 72.

звітом до МЗС Грузії²²⁰. Так через Тифліс звіт потрапив у Москву. Секретареві відшкодували в МЗС кошти за подорож і видали 7000 руб. На діяльність консульства²²¹. Проте відповідь з Москви була дещо неочікуваною. Г. Хунгадзе схвалив консульську діяльність К. Цагарелі щодо захисту прав грузинських громадян, однак повідомив про своє рішення ліквідувати посольство і виїхати на батьківщину. Віце-консулу він доручив діяти так, як досі діяв, поки де-факто більшовики його «терпітимуть» як грузинського представника²²². Г. Хунгадзе не мав відомостей, чи буде створено дипломатичне представництво Грузії при РНК УСРР, тому «до особливого повідомлення» доручав К.С. Цагарелі зноситися самостійно з харківською владою в якості консула з дипломатичними повноваженнями²²³.

10 січня 1920 р. К.С. Цагарелі отримав офіційне призначення на посаду консула Демократичної Республіки Грузія з дипломатичними повноваженнями та підтвердження його права на встановлення ділових стосунків з усіма державними і громадськими установами в Харкові. На підставі підписаної дипломатичним представником Грузії в Росії Г. Хунгадзе та керівником справами посольства Ш. Лордкіпанідзе²²⁴ ноти № 4 728, консул звернувся з клопотанням щодо надання приміщення (по можливості в центрі міста), підключення телефона та відновлення електропостачання квартири консула на вул. Дмитрівській, буд. 15 та секретаря консульства на вул. Дмитрівській, буд. 16. Йшлося також про харчові пайки, видачу паспортів кур'єрам, безперешкодне приймання телеграм і службової кореспонденції, друкування в державній друкарні бланків консульства²²⁵. Штат генконсульства складав 7 осіб, а загальна чисельність службовців установи з родинами складала 22 особи²²⁶.

Та нові повноваження К.С. Цагарелі українське радянське зовнішньополітичне відомство зустріло насторожено. Тим більше, що він не зголосився до Іноземного підвідділу Харківського губвиконкому і не отримав дозволу місцевої радянської влади на використання печатки²²⁷. Проте консул звернувся до уряду радянської України з проханням про сприяння безперешкодному отриманню дипломів грузинськими студен-

²²⁰ Там само. Арк. 72 зв.

²²¹ Там само. Арк. 73 зв.

²²² Там само. Арк. 72 зв.

²²³ Там само.

²²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 119.

²²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 45.

²²⁶ Там само. Арк. 61.

²²⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 129.

тами, які здобували медичну освіту в харківських вишах, та поверненню їх після закінчення навчання на батьківщину з огляду на гостру потребу Грузії в лікарях²²⁸. За його відомостями, в Харкові завершували курс навчання 12 вихідців із Грузії: 10 юнаків і 2 дівчини²²⁹.

Опікування їхньою долею було небезпідставним і зумовлювалося не лише державною потребою, а й бажанням забезпечити особисту безпеку майбутніх грузинських лікарів: більшовики в Харкові відверто порушували права грузинських громадян, відправляли їх виконувати трудову повинність у вугільних шахтах, забирали особисті речі. Як правник, К.С. Цагарелі розраховував на застосування до грузинських громадян норми Декрету робітничо-селянського уряду УСРР від 13 лютого 1919 р. «Про права та обов'язки іноземців», який не передбачав поширення на іноземних громадян воєнної повинності²³⁰. Невдовзі таке ставлення місцевої адміністрації до грузинського консульства прояснилося. Лише 6 травня К.С. Цагарелі через заступника глави місії Грузії в Києві Г.П. Мамаладзе, який перебував у Одесі перед виїздом на батьківщину, отримав «особливе повідомлення» Г. Хунгадзе від 28 березня 1920 р. У ньому йшлося про те, що «через невизнання радянської владою як в Росії, так і на Україні незалежності Грузії, і небажання вступити з нами ні в ділові, ні в дипломатичні відносини» він ліквідував 31 січня 1920 р. грузинське дипломатичне представництво в Росії²³¹. З ліквідацією дипломатичного представництва мали ліквідуватися консульські установи, тому К.С. Цагарелі доручалося вжити заходів до ліквідації очолюваного ним консульства, при цьому зробивши все від нього залежне, щоб не припинявся захист прав та інтересів співгромадян²³².

Наступного дня, 7 травня 1920 р., радянська Росія підписала мирний договір з Демократичною Республікою Грузією. Враховуючи цю обставину, К.С. Цагарелі вирішив зосередитися на другому дорученні Г. Хунгадзе, тим більше, що ст. 1 цього договору визначала Грузію незалежною державою, що змінювало статус грузинських громадян в УСРР. Вони надалі мали вважатися іноземцями, а це актуалізувало консульські обов'язки К. Цагарелі в УСРР. Радянська преса, коментуючи підписання цього договору, «попри всю свою ненависть до більшовизму», наголошувала на його вигідності для Грузії з позицій визнання і незалежності та гарантованої непорушності кордонів на тлі відсутності зовнішньої допо-

²²⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 198.

²²⁹ Там само.

²³⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 124.

²³¹ Національний архів Грузії. Ф. 1866. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 73.

²³² Там само.

моги та ненадійності грузинської армії в умовах активного більшовицького руху в країні²³³. Для Росії цей договір означав закінчення війни на кавказькому фронті, що відкривало можливість концентрації військових частин проти Польщі²³⁴.

Керуючись інтересами захисту грузинських громадян у Харкові і зважаючи на те, що НКЗС УСРР не наполягало на негайному припиненні його діяльності, вже через два тижні після підписання договору К. Цагарелі порушив перед українською владою питання про доповнення декрету «Про права та обов'язки іноземців» і наказу Головного санітарного управління від 21 квітня 1920 р. про звільнення іноземних громадян від воєнної повинності та звільнення мобілізованих, спеціальною нормою про грузинських громадян²³⁵. У відповідь консул отримав роз'яснення, що норми декрету від 13 лютого 1920 р. не поширюються на грузинських підданих, оскільки між Україною і Грузією немає договору. А в Росії «іноземці»-лікарі звільнялися від військової повинності за умови, якщо вони отримали освіту не в Росії²³⁶. Повністю від військово-санітарної служби звільнялися всі іноземні піддані, які отримали освіту за кордоном. Такими вважалися й іноземці, які прослухали курс в іноземних університетах, а в Росії склали іспити на допуск до медичної практики²³⁷. Серед представників медперсоналу, які отримали освіту в Росії, звільненню від військової служби підлягали лише громадяни Англії, Франції, Італії і Бельгії, згідно з укладеними УСРР та урядами цих держав угодами, за умови, якщо вони виявили бажання повернутися на батьківщину. Піддані держав, з якими уряд РРФСР уклав або збирався укласти угоди, що не поширювалися на УСРР (Грузія, Латвія, Литва, Естонія) підлягали звільненню від військово-санітарної служби лише в тому випадку, якщо вони були мобілізовані не на території УСРР. Однак НКЗС УСРР не реагував на звернення К. Цагарелі. Видані ним національні паспорти та посвідчення вважалися недійсними, а він — приватною особою²³⁸.

14 травня консул відправив до Тифлісу звіт про свою діяльність, однак відповіді не отримав²³⁹. 3 червня секретар зовнішньополітичного відомства особисто роз'яснив грузинському консулові, що його діяльність може вважатися легітимною в Харкові лише за умови підписання

²³³ Н.Н. По поводу мира с Грузией // Вісті ВУЦВК. 1920, 11 травня. № 117. С. 1.

²³⁴ Там само.

²³⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 124.

²³⁶ Там само.

²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 733. Арк. 15 а.

²³⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 127.

²³⁹ Національний архів Грузії. Ф. 1866. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 73 зв.

договору про мир і дружбу Грузії з Українською СРР²⁴⁰. Збентежений відповіддю, консул написав редактору газети «Борьба» Сеїту Девдаріані, колишньому лідерові грузинських меншовиків і члену Конституційної асамблеї Демократичної Республіки Грузія: «Х. Раковський вирішив самовизначити Україну тільки після того, як було підписано договір із Росією, досі все йшло з Москви і завжди нам кивали на Москві і на Чичеріна. 7 травня — дата не лише в житті Грузії, але й Української СРР. Тут Раднарком вирішив не визнавати ні консула, ні грузинських громадян, оскільки немає договору між УСРР і Грузією, а УСРР незалежна у відносинах. А коли поставили питання — А як же визнані перський консул та перські й естонські громадяни, коли немає договору між УСРР і цими країнами? На не знали, що відповісти, відповідають: хто Вам сказав, що їх ми визнаємо?... Вони мені самі говорили. Та що тут сперечатися і з ким сперечатися... Послідовність політики тут вада, розмаїття — перевага. От від цієї переваги тутешньої політики та її керівників і відбулося те, що після факту укладення договору з Росією ми опинилися в гіршому становищі, ніж були до нього»²⁴¹.

К. Цагарелі був добре знайомий з адресатом, оскільки той до кінця 1917 р. мешкав у Харкові, був членом Харківської міської думи, мав активну життєву й політичну позицію. Консул сподівався через С. Девдаріані донести до грузинського уряду інформацію про скрутне становище співробітників консульства, що проживали в у Харкові, «без усяких прав і права виїзду на батьківщину»²⁴². Допомоги в виїзді в Грузію потребувала й харківська грузинська інтелігенція. За відомостями консульства, в Харкові мешкали один професор, 15 лікарів, три юристи²⁴³. Вони були готові залишити радянську Україну в будь-який час. Про це разом зі звітами К.С. Цагарелі писав майже щотижня, відправляючи кур'єрів, але відповіді не отримував²⁴⁴. Намагався знайти підтримку К. Цагарелі і в особі Г. Лордкіпанідзе. Вітаючи його з призначенням на посаду в Військовому міністерстві, він констатував, що попри свій статус «напіввигнаного» консула, все-таки проводив роботу, не «марну» для міністерства закордонних справ Грузії.

Найбільша трудність в організації роботи консульської установи для К.С. Цагарелі полягала в його фінансуванні. Окрім отриманих від В.В. Тевзаї та МЗС Грузії коштів, бюджет установи складала надход-

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 575. Арк. 10 зв.

²⁴² Там само. Арк. 11 зв.

²⁴³ Там само. Арк. 12.

²⁴⁴ Національний архів Грузії. Ф. 1866. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 73 зв.

ження консульські збори (224 830 руб. за увесь час існування)²⁴⁵, які не могли покрити потреб установи. К.С. Цагарелі вдавався до позичок у грузинських громадян, видаючи розписки про повернення коштів зовнішньополітичним відомством у Тифлісі²⁴⁶. Консульство проіснувало до 17 червня 1920 р., коли його діяльність було припинено до «оформлення відносин» між Україною і Грузією²⁴⁷. 20 червня кур'єр доправив у Тифліс детальний звіт про діяльність консульства та становище грузинської громади в Харкові. Нагального вирішення вимагало зокрема питання демобілізації грузинських громадян та отримання дозволу на виїзд у Грузію. Консул просив сприяння міністра закордонних справ щодо доправлення харківських грузинів до Владикавказу, оскільки без державної допомоги вони мали для оплати переїзду розпродати всі речі. Вже 8 липня К. Цагарелі викликав на допит (спершу, як свідка) уповноважений Харківської Губернської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією Гуве.

Крапку в протистоянні було поставлено рішенням Москви. Х.Г. Раковський отримав розпорядження з РСФРР «войти в сношение для выработки соглашений для восстановления между собой нормальных взаимоотношений с общими экономическими интересами»²⁴⁸. Відповідну ноту № 72 33 від 30 липня скерував Х.Г. Раковському міністр закордонних справ Демократичної Республіки Грузія Є.П. Гегечкорі. Доручення щодо проведення попередніх переговорів із українською стороною «для відновлення нормальних відносин» як Повноважний представник Грузії в РСФРР отримав член парламенту Демократичної Республіки Грузія Г.Ф. Махарадзе²⁴⁹.

9 листопада 1920 р. К.С. Цагарелі звернувся до нього з детальною інформацією про діяльність консульства у Харкові та проханням дати вказівку щодо подальшої діяльності консульства, в разі ліквідації установи сприяти (організаційно і матеріально) виїзду його та секретаря консульства до Тифлісу разом із консульським архівом та поточним діловодством консульства²⁵⁰. Деякий час відповіді не було.

26 листопада 1920 р. Г.Ф. Махарадзе порушив телеграмою питання щодо місця і часу проведення переговорів з УСРР. Копію телеграми

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 575. Арк. 8–8 зв.

²⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 136.

²⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 183–184.

²⁵⁰ Національний архів Грузії. Ф. 1866. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 74.

отримав і консул Цагарелі²⁵¹. Місцем переговорів було обрано 1 грудня 1920 р. Москву²⁵². Відтак 4 грудня з Харкова телеграфували Г.Ф. Махарадзе про готовність негайно розпочати переговори. Повпред УСРР в Москві Ю.М. Коцюбинський отримав доручення ознайомитися з договором РСФРР і Грузії та укласти аналогічний договір, з'ясувавши в процесі переговорів, які особливі пункти треба буде передбачити щодо України²⁵³. В цей момент К. Цагарелі приїхав до Москви зі зверненням до Г.Ф. Махарадзе щодо досягнення «дипломатичним шляхом» дозволу більшовиків на виїзд грузинської молоді з Харкова. Г.Ф. Махарадзе до вирішення справи не взявся, лише порадив негайно їхати до Тифлісу для доповіді уряду. В Тифлісі, куди К.С. Цагарелі негайно, його прийняв заступник міністра закордонних справ Костянтин Сабахтарішвілі, відбулася зустріч із Сеїтом Девдаріані. Всі співрозмовники впевнено прогнозували «швидкий кінець» радянської влади²⁵⁴. Однак сталося інакше.

31 січня 1921 р. у Москві між РСФРР, УСРР і ДРГ було підписано загальний договір²⁵⁵, що містив положення про взаємне визнання незалежності республік (ст. 1), започаткування дипломатичних і консульських зносин, встановлення принципу найбільшого сприяння в економічних зв'язках, організації обміну громадянами (ст. 5) та повернення пам'яток мистецтва і архівів. З боку УСРР акт підписав Ю.М. Коцюбинський, з грузинського — Г.Ф. Махарадзе. Того самого дня було підписано договір «Про оптацію громадянства» та «Тимчасові правила перевезення майна залізницями та засобами УСРР грузинами, які оптували громадянство Грузії, під час переселення з УСРР»²⁵⁶.

20 лютого 1921 р. К.С. Цагарелі отримав аудієнцію у Х.Г. Раковського і вручив йому свій «мандат». Відтак повноваження грузинського генерального консула було формально підтверджено. К.С. Цагарелі отримав право користуватися прямим проводом, як у РНК УСРР, так і у центральному телеграфі, для зносин із представниками Грузії в Одесі, Києві, Москві та грузинським урядом у Тифлісі²⁵⁷. Його родину (5 осіб), родину секретаря консульства, його брата (3 особи), співробітника кон-

²⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 184.

²⁵² Там само. Арк. 185.

²⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 189.

²⁵⁴ ГДА СБУ (УСБУ Харків). Ф. 011153. Арк. 40–41.

²⁵⁵ Див.: *Хміль І.С.* З прапором крізь полум'я війни. Київ, 1962. С. 351.

²⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 546. Арк. 3–3 зв.; Спр. 643. Арк. 17–19 зв., 20 зв.–21 зв.

²⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 114; Див. також: *Бежуашвілі Аміран.* Консульство в Харкові // *Хроніка-2000.* К., 2002. Вип. 43–47. С. 46.

сульства М.Р. Клігулашвілі та родину кур'єра С.С. Татарішвілі (2 особи) на початку березня 1921 р. у НКЗС було поставлено на облік для забезпечення продовольством²⁵⁸. Однак підписана угода підлягала ратифікації, якої через захоплення Тифлісу більшовиками 25 лютого 1921 р. не відбулося. На той момент К.С. Цагарелі ще не отримав офіційного повідомлення про визнання його повноважень урядом Української СРР і фактично не розпочав їх виконання. Він підтримував стосунки зі співвітчизниками, намагався роздобувати грузинську пресу, вивчав постанови та розпорядження більшовицького уряду щодо іноземців тощо.

В ніч з 8 на 9 березня до помешкання К. С. Цагарелі як «представника Грузії» завітали непрохані гості з Особливого відділу харківської надзвичайки, щоб оголосити йому про домашній арешт згідно з ордером № 303/с від 8 березня²⁵⁹. Напередодні з подібним формулюванням було арештовано в Одесі грузинського консула О.І. Ушверідзе, але вже 11 березня його випустили, розглядаючи як приватну особу, до якої застосування мір, аналогічних до офіційних представників Грузії, визнавалося «непорозумінням»²⁶⁰.

Припис поширювався не лише на консула, але й на його дружину та її батьків, котрі не були громадянами Грузії²⁶¹. За розпорядженням Х.Г. Раковського під час оголошення консулові рішення був присутнім секретар Бюро реєстрації іноземців при НКЗС УСРР А.Б. Стахов. Цей момент та формулювання підстав щодо арешту К.С. Цагарелі дали підстави думати йому, що арешт відбувся з відома Х.Г. Раковського і не з причин особистого характеру. Скориставшись присутністю А.Б. Стахова, К.С. Цагарелі висловив до НКЗС УСРР три прохання: 1) дізнатися про взаємини України з Грузією; 2) забезпечити його харчами на час арешту; 3) зменшити кількість представників Особливого Відділу (оскільки «сторожити» його залишилося аж 4 особи)²⁶². До уваги було прийнято лише другий пункт. Заступник наркома В.І. Яковлев доручив Крутикову забезпечити «самые срочные меры» до його виконання. Водночас, використовуючи всі можливості для роз'яснення ситуації, К.С. Цагарелі скерував до Х.Г. Раковського ноту протесту, в якій завірив, що не вчиняв дій, які могли б спричинити його арешт чи навіть протест з боку УСРР, так само як і його уряд не припускався ніяких «недружніх» дій щодо українського

²⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 3.

²⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 575. Арк. 18.

²⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 210.

²⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 575. Арк. 18 зв.

²⁶² Там само. Арк. 19.

уряду, його представників чи громадян²⁶³. «Неособистий» характер ноти підкреслювало звернення до Х.Г. Раковського як до Голови РНК і Наркома закордонних справ УСРР, використання бланку консульства та констатація факту, що допущення зовнішньополітичним відомством його арешту може мати наслідком «надрив добрих відносин між двома Республіками»²⁶⁴.

Залишившись без офіційного представника, грузинська громада в Харкові пробувала самотужки організувати виїзд співвітчизників на батьківщину і звернулася за допомогою до повпреда Грузинської СРР при уряді РСФФР Міхо Цхакая. Той звернувся відповідно в червні 1921 р. до українського уряду з проханням дати розпорядження щодо звільнення грузинських підданих від служби на підставі рішення ради громади та не перешкоджати виїзду 65 грузин на батьківщину потягом, який виходив із Москви через Харків 30 червня. Відповідь на звернення повпреда надійшла через голову української місії в Москві Ю. Коцюбинського. Дії М. Цхакая розглядалися як сепаратні та наголошувалося на неприпустимості прямих контактів з українською владою. Відтак було рекомендовано всі питання, пов'язані зі звільненням від військової і цивільної служби, як і питання реєвакуації вирішувати через українську місію в Москві²⁶⁵. Грузинська колонія в Харкові отримала вказівку вирішувати питання про становище громадян Грузії та виїзд спеціалістів на батьківщину вирішувати з Тифлісом, а не з Москвою²⁶⁶. В серпні 1921 р. Рада грузинської громади в Харкові вирішила відрядити до Тифлісу свого представника Манухо Елігулашвілі для безпосередніх переговорів із урядом Грузії²⁶⁷.

Для К.С. Цагарелі його перебування на консульській посаді й контакти з грузинською опозицією спричинили новий арешт у 1930 р. за звинуваченням в участі в діяльності меншовицької організації. Тоді він провів два місяці у в'язниці і вийшов на волю. Працював за здобутим в університеті фахом, був членом Харківської обласної колегії адвокатів. Грузини, які залишалися в Харкові, довіряли К. Цагарелі, ділилися з ним своїми мріями про звільнення від більшовиків Грузії й України, збирали кошти на боротьбу за державну незалежність. Водночас він товаришував з харківською творчою інтелігенцією: письменником-гумористом Остапом Вишнею, заарештованим 1933 р. за звинуваченням у замаху на організатора голодомору П.П. Постишева і засланим до виправних таборів,

²⁶³ Там само. Арк. 18 зв.

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 6.

²⁶⁶ Там само. Арк. 4.

²⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 575. Арк. 10.

режисером М.Г. Кулішем, заарештованим у грудні 1934 р. за звинуваченням у належності до націоналістичної терористичної організації; харизматичним засновником театру «Березіль» Лесем Курбасом, заарештованим у справі Української військової організації в грудні 1933 р. Такі сумнівні контакти для радянських спецслужб, які не припиняли за ним нагляду, лише додавали компромату для оцінки діяльності консула. К. Цагарелі продовжував мешкати у будинку на вул. Дмитрівській, 15, який раніше був резиденцією грузинського консула. Звідси енкасти забрали його знову восени 1937 р.

Новий арешт не залишив сподівань на порятунок. Йому висунули звинувачення в проведенні активної меншовицької діяльності, особистих зв'язках із українськими контрреволюційними колами та меншовиками Закавказзя²⁶⁸. Під час допитів К. Цагарелі відкидав звинувачення, але не заперечував, що вважав українських «націоналістів» реальною силою, спільна боротьба з якими могла привести до звільнення України і Грузії. Сподіватися на помилування після такого зізнання людині, яка близько зналася з Остапом Вишнею, Лесем Курбасом, обговорювала з Василем Вишиваним тактику спільних дій, сприяла культурному зближенню українського і грузинського народів, влаштовуючи гастролі в Харкові театру Олександра Ахметелі, не доводилося. 22 вересня 1938 р. на закритому судовому засіданні його було визнано винним у здійсненні злочинів, передбачених статтями 54-1а, 54-8, 54-11 Карного кодексу УРСР. Вирок — вища міра з конфіскацією всього належного йому майна було виконано негайно.

Загалом доля консула Демократичної Республіки Грузія в УСРР К.С. Цагарелі багатогранно відображає ставлення радянської влади до іноземних представників, демонструючи ігнорування та відсутність взаємодії на засадах міжнародного права і зрештою — фізичне знищення. Продовжуючи діяльність створеного 1918 р. консульства в Харкові, він мав завдання захищати права та інтереси грузинських громадян, однак його визнання новою владою було поставлено в повну залежність від визнання Грузією УСРР. Відтак грузинському консулові доводилося балансувати між своєю неполітичною місією і політичними цілями більшовиків.

²⁶⁸ ГДА СБУ (УСБУ Харків). Ф. 011153. Арк. 1.

2.2.3. Перське консульство: перешкоди у виконанні основної місії

Після перенесення до Харкова столиці радянської України там продовжувало діяльність перське генеральне консульство. Це було перша іноземна консульська установа в Харкові за часів Російської імперії, що діяла з 1893 р. Від 1914 р. її очолював Володимир Захарович Дубинський (18...–1920). Він отримав повноваження на управління справами консульства від першого генерального консула перського шаха в Харкові — титулярного радника Григорія Ісааковича Рубінштейна, котрий залишив місто з початком світової війни. Консульство спершу працювало в будинку Г.І. Рубінштейна на вул. Сумській, 31, а згодом було перенесено на вул. Максиміліанівську, 18.

Своє основне завдання в нових умовах В.З. Дубинський вбачав у захисті прав та інтересів перської громади Харкова. Про систематичне порушення прав перських підданих свідчили конкретні факти: секвестрування майна колишнього кондитера Абдули Таїрова; вилучення товару вартістю 44 000 рублів — у дрібного торговця Мамеда Абасова та 4 000 рублів і білизни у Садика Огли Джафара; арешт без суду і слідства Вагана Халогляна, у якого родина з 7 осіб залишилася без засобів для життя, Тарверова, з арештом якого залишалися напризволяще родина з 4 дітьми; загроза примусових робіт через оголошену реєстрацію для 55 осіб та ін.²⁶⁹ Консул просив Х. Раковського як Голову РНК УСРР повернути вилучене майно консульства, випустити арештованих і відмінити обов'язкову реєстрацію²⁷⁰. В травні 1920 р. привід для його занепокоєння (як і всіх іноземців) створила постанова ВУЦВК «Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів», згідно з якою передбачалося в найкоротший термін провести реєстрацію всіх бельгійських, турецьких і естонських громадян, що жили в межах УСРР. В.З. Дубинський спробував протидіяти обов'язковій реєстрації. Однак виключення для перської громади радянська влада не зробила.

Захисту особистих прав потребували й члени харківської громади турецьких підданих, яка з 1914 р. існувала без спеціального органу правління. Їхнє життя та майно залежало від волі радянських чиновників, які систематично здійснювали так зване «изъятие излишков у буржуазии»²⁷¹. Під ці заходи потрапляли члени громад іноземців. Відправивши в червні

²⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 57.

²⁷⁰ Там само. Арк. 63.

²⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 726. Арк. 44.

1920 р. до Центрального управління надзвичайних комісій УСРР сімнадцять заяв про арешт майна та затримання окремих осіб, турецькі громадяни сподівалися на позитивне вирішення проблеми. Натомість ЦУНК НКВС УСРР і НКЗС УСРР вирішили узгодити практику і розробити перелік предметів, які можна конфіскувати під час компанії вилучення надлишків у іноземних підданих, «задля уникнення непорозумінь і претензій з боку іноземних урядів»²⁷². Іноземні піддані, які мали достатні документальні докази свого громадянства, визнавалися такими, що не складають виключення в питанні конфіскації майна. В зв'язку з цими подіями в липні 1920 р. актуалізувалася потреба консульського захисту. Єдиним порадником громади залишався перський генеральний консул у Харкові В.З. Дубинський. Та 3 листопада 1920 р. він раптово помер. Документи діловодства, печатку і архів (5 в'язок) консульства вилучили представники НКЗС УСРР, залишивши кімнату померлого «під особисту охорону дружини Олени Олександрівни Дубинської»²⁷³. Згідно з процедурою все майно і документи мали повернути новому консулові.

Харківська перська громада рішенням загального зібрання обрала генеральним консулом 7 листопада 1920 р. свого старосту, уродженця м. Хамадана Абдула Алі Таїрова та його помічником — Мугбільбека Мамедова. Підтвердження повноважень новообраних репрезентантів перської громади в Харкові мало надати Посольство Персії в РСФРР²⁷⁴.

Тижнем пізніше член перського виконкому К. Зульфуміров провів у мусульманській мечеті зібрання перських підданих. Вони обрали генеральним консулом харківського округу Вольдемара Депарма, колишнього перського віце-консула Персії в Петрограді, який залишив найкращі спогади співвітчизників про свою діяльність на консульській посаді. Натомість у НКЗС УСРР мали інформацію про те, що цю посаду він отримав «за певну мзду», а після жовтневого перевороту виїхав до Калуги, де його родина мала маєток²⁷⁵. Через переслідування калузької надзвичайки В. Депарм змушений був переїхати до Лоева Мінської губернії, а звідти — до Києва. В жовтні 1919 р. під час відступу Добровольчої армії з Києва разом із перським консулом І.М. Вітенбергом він виїхав до Одеси. Звідти на початку лютого 1920 р. вони разом повернулися до Києва²⁷⁶. В. Депарм сподівався отримати для легалізації офіційну посаду за сприяння консула Мір Тагієва. Після арешту

²⁷² Там само. Арк. 44.

²⁷³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 29.

²⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 29.

²⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 8.

²⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 16.

І.М. Вітенберга Особливим відділом XII Робітничо-селянської Червоної армії він виїхав у Харків.

Телеграму про обрання В. Депарма, запроTOCOLьовану й засвідчену 231 підписом²⁷⁷, про незаконність і недійсність кандидатури А. Таїрова було скеровано до Перського виконавчого комітету в Москві та лист з вимогою передати печатку і архів консульства В. Депарму — до НКЗС УСРР. До листа додавалася колективна заява з 93 підписами²⁷⁸.

Однак Генеральне консульство Персії в РСФРР надало повноваження А.А. Таїрову «до призначення нового представника перського уряду в м. Харкові» й одночасно дозволило продовжити роботу старости²⁷⁹. Новий консул подав заяву до НКЗС УСРР щодо прийняття обов'язків щодо захисту прав та інтересів перських підданих у Харкові та повернення документів і архіву консульства 29 листопада 1920 р. перський генконсул прозвітував своєму безпосередньому керівникові в Надзвичайне Посольство Персії в РСФРР: «функции харьковского генерального консульства, прерванные после смерти консула Дубинского 6 декабря вновь восстановлены»²⁸⁰. Щоб улагодити напружену ситуацію з частиною громади, яка обрала консулом В. Депарма, А. Таїров запропонував його кандидатуру колонії турецьких підданих на посаду їхнього губернського уповноваженого. В. Депарма було обрано, а 4 лютого 1921 р. затверджено губвиконкомом. Конфлікт вичерпався.

Вже 14 лютого 1921 р. почав функціонувати технічний апарат представництва. Новий уповноважений звернувся до Харківського губвиконкому щодо надання йому права видавати охоронні грамоти на майно та житло турецьких підданих і документів про звільнення від трудової мобілізації за взірцем посвідок, які видавалися Київським губвиконкомом²⁸¹. Харківська міська влада не бачила потреби у видаванні таких грамот, з одного боку, через наявність серед турецьких громадян певної кількості спекулянтів, торговців та осіб, що «живуть на нетрудові доходи», а з другого — чесних громадян, які користувалися в радянських республіках усіма правами, наданими громадянам цих республік²⁸². Для перших, на думку влади, такі грамоти були зайві через те, що вони на них не заслуговували, а для других — тому, що вони їм були не потрібні²⁸³.

²⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 80.

²⁷⁸ Там само. Арк. 14.

²⁷⁹ Там само. Арк. 21.

²⁸⁰ Там само. Арк. 33.

²⁸¹ Там само. Арк. 36.

²⁸² Там само.

²⁸³ Там само.

Відтак Харківський губвиконком категоричне заборонив перському консульству видавати будь-які охоронні грамоти²⁸⁴. Позицію губвиконкому підтвердив НКЗС УСРР²⁸⁵.

На початку серпня 1921 р. на підставі телеграми заступника наркома закордонних справ Л.М. Карахана В. Депарма без пояснення причин арештували²⁸⁶. Розслідування проводило секретно-оперативне управління ВУНК. Громада звернулася до НКЗС щодо захисту свого голови, та отримала лаконічну відповідь: «Удовлетворить ходатайство не нахожу возможности. С. Ковалев»²⁸⁷. Його зв'язок із розстріляним в листопаді 1920 р. перським консулом у Києві І. Вітенбергом, очевидно, став відомий більшовикам, відтак спроба сховатися в Харкові виявилася невдаю. Клопотання перської громади про звільнення свого очільника НКЗС УСРР не задовольнила. Так консул зник у застінках харківської надзвичайки.

Натомість перське консульство в Харкові на чолі А. Таїровим поки не втратило свого офіційного статусу як установи, «допущеної» НКЗС УСРР до виконання своїх обов'язків²⁸⁸. У виданій йому охоронній грамоті вказувалося, що «Абдул Алі Таїр-огли є виконувачем обов'язків перського генерального консула в Харкові і не підлягає затриманню, а приміщення яке він займає на Класичному провулку, 8 кв. 8 не підлягає обшуку»²⁸⁹. Обов'язки заступника виконував Ісмаїл-ага Юзбашинський. Свідченням визнання генконсульства радянською владою був також допуск його співробітників та членів їх родин до користування послугами Бюробін'у щодо отримання продуктів. До списку клієнтів Бюробін'у було внесено А. Таїрова та 3 членів його родини і прислугу, І. Юзбашинського з дружиною, М.Б. Мамюбекова — секретаря (4 особи родини), Салтан Хатум машиністку (2 особи родини), Над Алі Таїрова — охоронця (2 особи родини), Ізмаїла Джалал-Огли — швейцара (2 особи родини), кур'єра Зейнала Акпер Огли — всього 18 осіб²⁹⁰. У такому складі штат перського генерального консульства продовжував свою діяльність до входу УСРР до складу СРСР²⁹¹. Для перської громади, щодо членів якої радянська влада систематично вдавалася до репресивних дій,

²⁸⁴ Там само. Арк. 34.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 55.

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 79.

²⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 4.

²⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 4.

²⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 618. Арк. 6.

наявність консула в місті була дуже важливою. Лише за допомогою офіційного представника вони могли апелювати до державних органів.

Упродовж свого нетривалого перебування в радянській Україні перські консули (В. Дубинський, В. Депарм, А. Таїров) зосередилися на захисті інтересів співвітчизників. Однак смерть В. Дубинського та арешт В. Депарма змусили перську громаду вдаватися до активних дій щодо оновлення складу консульства. Дії більшовиків щодо В. Депарма засвідчували системні зміни в ставленні до іноземних представників, що полягали в порушенні прав іноземних представників. Утім радянська влада виправдовувала їх захистом своїх ідеологічних цінностей.

2.2.4. Міжнародні договори як правова засада заснування іноземних представництв у Харкові

Окрім перського і грузинського консульств та виконкому Союзу китайських громадян, в Харкові розпочали роботу інші офіційні іноземні представництва. Вони мали різний статус і повноваження. Це були торговельні місії, комісії з репатріації, делегації з оптації тощо. Їхнє призначення зумовлювалося підписанням Українською СРР двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів, а функції зосереджувалося на організації оптації громадянства підданими своїх країн, їх репатріації, реевакуації майна, започаткування товарообміну.

Упродовж квітня–липня 1920 р. Українська РСР стала підписантом на боці більшовицької Росії в низці двосторонніх угод про обмін цивільних і військовополонених з Литвою, Латвією, Естонією, Австрією та іншими країнами. Після підписання договорів розпочався процес реєстрації військовополонених радянськими органами (губевакуами, особливими відділами Південно-Західного фронту, польове управління якого перебувало в Києві; надзвичайними комісіями). Реєстрували військовополонених, що вже служили в радянській армії; тих, хто перебував у таборах примусових робіт і місцях ув'язнення; хто проживав на свободі й бажав виїхати на батьківщину, а також усіх, хто залишався в УСРР.

Литовська Демократична Республіка

Потреба акредитації офіційного представника Литовської Демократичної Республіки в УСРР зумовлювалася підписанням 12 липня 1920 р. російсько-литовського договору, яким РСФРР безумовно визнавала самостійність і незалежність Литви (ст. 1), а осіб, які до моменту ратифікації договору проживали на території Литви (постійно або не менше 10 років до 1914 р. та мали постійну роботу) або третіх держав, де не були натуралізовані, — громадянами Литви (ст. VI). Відповідно договором

визначалися умови оптації литовського громадянства²⁹². Цей акт не поширювався на УСРР, проте відповідно до інструкції «Про спосіб застосування основного закону про чужоземців» від 25 квітня 1920 р., виданої на підставі ст. 21 Декрету РНК УСРР від 13 лютого 1919 р.²⁹³ громадяни Литви як держави, що виокремилася зі складу імперської Росії «волею самої людяності», «zareєстровані в характері чужоземців відповідною російською або українською владою» визнавалися на території УСРР іноземними громадянами²⁹⁴. 25 листопада 1920 р. РНК УСРР на звернення країн Балтії щодо статусу їхніх громадян запропонував провести переговори щодо підписання двосторонніх угод щодо взаємного офіційного визнання і встановлення дипломатичних відносин²⁹⁵. 13 грудня 1920 р. було поширено радіоноту до урядів усіх країн з пропозицією про підписання відповідних договорів.

Переговори між представниками УСРР і Литви відбулися в Москві в січні 1921 р. Гострі дискусії виникали щодо повернення з УСРР литовського майна, вивезеного російськими військами під час Першої світової війни, та амністії литовців, засуджених за політичні злочини²⁹⁶. 28 січня 1921 р. було підписано угоди про порядок оптації литовського громадянства та про ухвалення Тимчасових правил про перевезення майна по залізницям і засобами УСРР біженців з Литви під час реєвакації їх з УСРР²⁹⁷. В першій угоді визначалися підстави для отримання права на оптацію литовського громадянства (литовське походження, шлюб із особою литовського походження, законне всиновлення особою литовського походження), містився перелік документів для отримання права на оптацію литовського громадянства, надавав права і пільги іноземців на території УСРР, звільняв від усіх повинностей державного і муніципального

²⁹² Див. Договір между РСФСР и Литовской

²⁹³ Збір законів і розпоряджень РСУ. 1919. № 9. Ст. 115.

²⁹⁴ Про спосіб застосування основного закону про чужоземців // Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України... 1920. 23–30 квітня. № 8. Ст. 138. С. 199.

²⁹⁵ Українська СРР на міжнародній арені. (1917–1923 рр.). Зб. документ. К., 1966. С. 218.

²⁹⁶ Див. зокрема: *Купчик О.* Держави Центральної Європи у налагодженні офіційних відносин з УСРР (початок 1920-х років) // *Європейські історичні студії.* 2017. № 6. С. 120–138.

²⁹⁷ Соглашение между УССР и ЛДР о порядке оптации Литовского гражданства // *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины.* 1921. № 8. С. 266–269; *Временные правила о провозе имущества по железным дорогам и средствами УССР беженцев Литвы при реэвакуации их из УССР, впредь до изменения условий транспорта* // Там само. С. 269–270.

характеру і зобов'язував упродовж року залишити межі УСРР²⁹⁸. Виконання всіх необхідних для встановлення права особи на оптацію литовського громадянства покладалося на офіційне представництво Литви в УСРР. Відтак особа, що бажала оптувати литовське громадянство, мала звертатися з заявою до литовської дипломатичної або консульської установи на території УСРР. Однак питання про створення таких установ ще не було вирішено.

Одразу після підписання документу відповідно до телеграми представника УСРР у Москві Ю.М. Коцюбинського, НКЗС УСРР циркуляром поширив вимогу до державних органів розпочати підготовчі роботи до реєвакації литовських підданих та їхнього майна. Безпосереднє керівництво процесом, нагляд за підготовкою до повернення вивезеного в Україну майна та організація репатріації литовських громадян покладалася на НКЗС УСРР і уповноважених НКЗС у Києві та Одесі. На звернення НКЗС УСРР інші наркомати зобов'язали свої органи на місцях сприяти цьому процесові в частині обстеження, обліку та забезпечення збереженості відповідного майна²⁹⁹.

Негайне встановлення українсько-литовських дипломатичних і консульських зносин після ратифікації передбачав підписаний у Москві 14 лютого 1921 р. Договір між УСРР і Литвою³⁰⁰. Від уряду УСРР акт підписали перший секретар ЦК КП(б)У Ф.Я. Кон та Ю.М. Коцюбинський, від уряду Литви — Ю.К. Балтрушайтіс, І.К. Ванагас-Симонайтис, Р.А. Іоделіс, К.М. Свілас. Акт містив положення про взаємне визнання сторін самостійними, незалежними і суверенними державами без жодних зобов'язань, що впливали з колишньої належності їхніх земель і народів до Російської імперії (ст. 1), декларував недопущення перебування на своїй території будь-яких військ, окрім державних, та дружніх держав, з якими укладено військову конвенцію, заборону для країн, які перебувають у стані війни з іншими країнами, перевезення через свої порти військового спорядження і техніки, або плавання в свої територіальних водах судів таких держав (ст. 2), унормовував питання громадянства та майнових прав, наголошував на забезпеченні повернення на батьківщину

²⁹⁸ Угода між УРСР і Литвою про порядок оптації литовського громадянина // Українська РСР на міжнародній арені... С. 235–238.

²⁹⁹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 9.

³⁰⁰ Договор между УССР и Литвой, заключенный в Москве 14 февраля 1921 г. // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СРФСР с иностранными государствами. Вып. I–II. Действующие договора, соглашения и конвенции, вступившие в силу до 1 января 1925 г. М., 1925. С. 68–72.

біженців (ст. 5), передбачав укладання торговельного та транзитного договорів, поштово-телеграфної та консульської конвенцій (ст. 8)³⁰¹.

До укладення між договірними сторонами консульської конвенції визнавалася чинність нормативних документів щодо прав і обов'язків консулів, які існували в кожній з країн-підписантів. Громадяни, які оптували українське або литовське громадянство в країні свого проживання, підлягали негайному звільненню з в'язниць обох країн (ст. 9). Щодо вивезеного під час Першої світової війни на українську територію майна юридичних осіб (архівів, бібліотек, музеїв), творів мистецтва ст. 6 договору дублювала текст російсько-литовського договору і передбачала вивезення в Литву нотаріальних архівів, діловодних комплексів підприємств та інших цінностей коштом української сторони. Застерігалось право литовського уряду порушувати питання про реєвакуацію примусово вивезеного з Литви в 1914–1917 рр. майна приватних осіб (ст. 6)³⁰². Договір підлягав ратифікації, а обмін ратифікаційними грамотами мав відбутися в Харкові. Для його реалізації створювалася Особлива змішана комісія з рівною кількістю членів обох сторін.

Того ж дня було підписано угоду про реєвакуацію біженців, яка визначала статус біженців, способи їх повернення на батьківщину «по можливості в найкоротший термін», порядок і умови реєвакуації та органи, на які покладалися обов'язки організації цього процесу³⁰³. Важливий момент угоди для УСРР полягав у відкритті шляху повернення своїх військовополонених з Німеччини транзитом через Литву³⁰⁴.

ВУЦВК ратифікувала договір 3 березня 1921 р. Натомість Литовський сейм відтермінував ратифікацію, наполягаючи на внесенні до договору доповнень у частині, що стосувалася реєвакуації вивезеного під час Першої світової війни майна литовських громадян, приватних товариств, а також судових та урядових справ, архівів, бібліотек, музеїв, художніх творів. З метою проведення переговорів з цього питання до Харкова як офіційний представник уряду Литовської Демократичної Республіки виїхав Вітовт Карлович Мошинський. 23 квітня 1921 р. НКЗС УСРР визнав його права як Уповноваженого з питань реєвакуації литовських біженців

³⁰¹ Мирный договор между Украиной и Литвой // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. № 8. С. 263–266.

³⁰² Мирный договор між Україною і Литвою від 14 лютого 1921 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 243.

³⁰³ Договор между Украинской Социалистической Советской Республикой и Литовской Демократической Республикой о реэвакуации беженцев // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. № 8. С. 270–272.

³⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 662. Арк. 35. 20.

в Харківській, Полтавській, Катеринославській, Кременчуцькій губерніях та північній частині Таврії з відповідними привілеями і правами, передбаченим для консулів іноземних держав³⁰⁵. Делегацію з реєвакуації литовських біженців очолив Толюшиць-Стасюлевич як Уповноважений ЛДР в Україні зі спеціальною місією³⁰⁶.

До литовських представників одразу почали звертатися особи, які оптували литовське громадянство, з проханням сприяти забезпеченню виконання українсько-литовської угоди в частині майнових прав громадян. В.К. Мошинський адресував вимогу повернути майно литовським громадянам через зовнішньополітичне відомство до РНК УСРР 2 вересня 1921 р.³⁰⁷ Переговори з метою підписання додаткового договору розпочалися 17 грудня. «Потребу складання додаткової угоди, — повідомляли «Вісті ВУЦВК», — викликало те, що деякі статті складеної між Україною і Литвою угоди викликали опозицію в литовській сторони»³⁰⁸. Йшлося про внесення додаткової статті, що передбачала б відшкодування литовським громадянам, які перебували в УСРР, збитків у зв'язку з незаконною реєвакуацією, та уточнення питання про вивезення евакуйованого під час Першої світової війни майна. Українську сторону під час переговорів представляв завідувач відділу дипломатичних зносин НКЗС УСРР Я.О. Істомін, литовську — В.К. Мошинський. 5 квітня 1922 р. вони підписали в Харкові від імені своїх урядів «Додатковий договір до мирного договору між Українською соціалістичною радянською республікою і Литовською демократичною республікою, укладеного 14 лютого 1921 р. в м. Москві», «Тимчасові правила про провезення залізницею УСРР, при поверненні на батьківщину, майна осіб, які оптували литовське громадянство» та «Додатковий протокол до додаткового договору між ЛДР і УСРР», що містив тлумачення поняття «евакуйоване майно» як майно, вивезене з Литви в період світової війни 1914–1917 рр.³⁰⁹

Уточнення в додатковому договорі торкалися питання оптації громадянства (додавався пункт про право на оптацію українського громадянства особами, що проживають на території Литви); повернення майна громадян, приватних установ та громадських, благодійних, культурно-освітніх організацій, архівів, бібліотек, музеїв, художніх творів (змінювався зміст ст. VI договору); повернення литовським громадянам

³⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 618. Арк. 313.

³⁰⁶ Там само. Арк. 314.

³⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 662. Арк. 67.

³⁰⁸ Переговори з Литвою // Вісті ВУЦВК. 1921. 21 грудня. № 251. С. 2.

³⁰⁹ Дополнительный договор... // Сборник действующих договоров... М., 1925. С. 76; ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 83. Арк. 1; Спр. 700. Арк. 3.

коштів за незаконні реквізиції; було зафіксовано досягнуті в ході переговорів домовленості про повернення з УСРР вивезеного майна духовних і культурно-освітніх закладів³¹⁰. Реалізація положень договору покладалася на представництво Литви в УСРР. Складену за заявою громадянина, що претендував на оптацію литовського громадянства, В.К. Мошинський мав перевірити і в разі визнання за заявником такого права надіслати до НКЗС УСРР разом із документами оптанта. Термін розгляду справи оптанта визначався як місяць. При цьому в разі незгоди з рішенням литовського представника зовнішньополітичне відомство повідомляло йому впродовж двох тижнів. Остаточний висновок мала зробити Змішана комісія з питань оптації. В разі неодержання відповіді впродовж місяця оптанта вважався таким, що набув литовського громадянства й отримував через литовського представника документи про вихід з українського громадянства³¹¹.

Проблемним у реалізації його положень стало питання про відшкодування радянською Україною литовським громадянам збитків за незаконні реквізиції, «проведені всупереч існуючим в УСРР законоположенням і революційній законності» (ст. 4 додаткового договору)³¹². Вбачаючи в цьому «політичну справу» друга сесія ВУЦВК 6-го скликання додатковий договір не ратифікувала³¹³. На той момент Литовський парламент ратифікував 5 травня 1922 р. основний і додатковий договори. Та литовська сторона погодилася узгодити момент настання строку «революційної законності» в Україні. Це питання мала вирішити комісія в складі представників НКЗС і литовського міністерства закордонних справ, очолювана заступником наркома закордонних справ УСРР В.І. Яковлєвим і повіреним у справах Литви В.К. Мошинським. Спеціальною нотою вони погодилися вважати строком установлення революційної законності в Україні 26 липня 1922 р., коли вийшла постанова ВУЦВК «Про основні приватні майнові права, які визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР»³¹⁴. З урахуванням цього погодження 3-я сесія ВУЦВК ратифікувала договір «у всім обсязі» 13 жовтня 1922 р.³¹⁵ Обмін ратифікаційними грамотами мирного договору, додаткового договору і додаткового протоколу відбувся в Харкові, в приміщенні НКЗС УСРР

³¹⁰ Додатковий договір до Договору між УСРР і Литовською Республікою, укладений 14 лютого 1921 р. // Українська РСР на міжнародній арені ... С. 450–451.

³¹¹ Там само. С. 453.

³¹² Там само.

³¹³ Про затвердження угоди з Литвою // Вісті ВУЦВК. 1922. 14 жовт. № 231. С. 2.

³¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1035. Арк. 10.

³¹⁵ Про затвердження угоди з Литвою...

26 жовтня 1922 р.³¹⁶ Його здійснили В.І. Яковлев і В.К. Мошинський. Литовський представник у своїй промові подякував українському народові за доброзичливе ставлення до литовських громадян в УСРР³¹⁷.

Польська Республіка

Створення офіційних польських представництв в УСРР передбачала підписана 24 лютого 1921 р. на виконання ст. VII Договору про прелімінарні умови миру від 12 жовтня 1920 р. Угода про репатріацію між УСРР і РСФРР та Польщею³¹⁸. Документ містив зобов'язання обох сторін негайно розпочати репатріацію заложників, цивільних в'язнів, інтернованих, військовополонених, біженців та емігрантів; роз'яснював статус усіх цих категорій громадян, наголошував на добровільності репатріації, декларував створення змішаних комісій з репатріації в Москві (для РСФРР і УСРР) і Варшаві (для Польської Республіки) та визначав алгоритм організації репатріації, регламентував норми й умови провезення багажу і цінностей. Під цивільними в'язнями та інтернованими розуміли всіх польських громадян, арештованих, утримуваних під адміністративним наглядом у в'язниці за політичні чи державні злочини на користь Польської Республіки, а також заложників. Військовополоненими вважалися комбатанти договірних сторін, що входили до складу відповідних збройних сил і були взяті в полон арміями другої сторони на російсько-українсько-польському фронті. Польськими громадянами вважалися всі особи, визнані такими до жовтневого перевороту 1917 р. та зареєстровані як польські громадяни, а емігрантами — особи, які до серпня 1915 р. виїхали на територію України через переслідування за політичні погляди чи національну належність³¹⁹. Гранична чисельність делегації кожної сторони у складі змішаної комісії становила 5 осіб основного складу (трьох членів і двох їхніх заступників) та 30 осіб допоміжного персоналу. Відповідно до ст. XV керівникам делегацій змішаної комісії та їхнім заступникам гарантувався дипломатичний імунітет, а членам делегацій і

³¹⁶ Обмін ратифікаційними грамотами // Вісти ВУЦВК. 1922. 27 жовт. № 242. С. 3.

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Соглашение о репатриации, заключенное между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой // Собр. узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. № 8. С. 252–262. Протокол про продовження перемир'я між РРФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею — з другого від 24 лютого // Українська СРР на міжнародній арені... С. 248; Додатковий протокол про виконання ст. I Договору про прелімінарні умови миру між РРФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею — з другого від 24 лютого // Українська СРР на міжнародній арені... С. 248–251.

³¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 43 об.

службовому персоналу — особиста безпека і безпека необхідного особистого та службового майна. Комісії мали бути створені впродовж місяця.

Безумовному виконанню всіма виконкомами підлягали зокрема розроблені НКЗС УСРР вимоги, які передбачали призупинення всіх судових, адміністративних, дисциплінарних та інших переслідувань підданих Польської Республіки, а також негайне призупинення покарань польських громадян, цивільних в'язнів, інтернованих, заручників, біженців, емігрантів і військовополонених. Нагляд за виконанням постанови про припинення переслідувань поляків покладался на Народний комісаріат юстиції УСРР та Робітничо-селянську інспекцію УСРР, а підготовка інструкцій на її розвиток — на НКЗС УСРР.

Змішана польсько-українсько-російська комісія у справах репатріації розпочала діяльність у червні 1921 р. Її завдання полягали в реалізації репатріації з територій своїх країн заручників, цивільних полонених, полонених військовополонених, біженців та емігрантів; виробленні інструкції щодо проведення репатріації та нагляду і контролю за її дотриманням; з'ясуванні кількості, місцеперебування і походження осіб, що підлягали репатріації; підготовці точних і повних списків осіб із числа можливих репатріантів, які померли; відвіданні таборів, в'язниць, госпіталів та інших місць перебування осіб, які підлягають репатріації; розгляд заяв від кожної делегації³²⁰. Керівники делегацій мали засвідчувати списки осіб, які виїздили з країни як репатріанти, та опікуватися можливими репатріантами, надавати їм матеріальну допомогу, захищати їхні інтереси в межах, окреслених угодою. З метою забезпечення ефективної роботи делегаціям надавалося право безперешкодних зносин зі своїми урядами із застосуванням технічних засобів та через дипломатичних кур'єрів, а також користування шифром і офіційною печаткою. Члени делегацій мали відповідні права щодо закупівлі продовольства, палива і освітлення, оренди належних приміщень для офісу та житла, обслуговування Бюробіном. Репатріації підлягали особи, які оптували польське громадянство, та реєвакуації — вивезені в Україну установи і майно, в тому числі культурні і мистецькі скарби, бібліотеки, архіви, передбачені для повернення Польщі. Репатріація розглядалася як принципово добровільний акт, тому заборонявся будь-який примус до неї: прямий чи опосередкований.

Очільник польської частини комісії мав статус Уповноваженого по Україні, Криму й Кавказу. Ці обов'язки виконував д-р Станіслав Стшемєцький. Йому підпорядковувалися відповідні делегації в Києві та Одесі. На звернення НКЗС УСРР інші наркомати зобов'язали свої органи на

³²⁰ Українська УРСР на міжнародній арені... С. 257.

місцях сприяти цьому процесові в частині обстеження, обліку та забезпечення збереженості відповідного майна. Безпосереднє керівництво та нагляд за здійсненням організаційних заходів покладалися на управління Уповноважених НКЗС УСРР у Києві та Одесі. Для цього вони отримали з Харкова список евакуйованих із колишнього Царства Польського установ та копію телеграми Командування військами УСРР органам військового відомства на місцях про надання сприяння НКЗС у цій справі³²¹.

Процедуру визначення підданства уродженців Польщі регламентувала спеціальна інструкція³²². Іноземцями визнавалися піддані держав, що відділилися від Росії за умови визнання їх відділення Російською і Українською радянськими республіками. Відділення Польщі визнавалося в межах Варшавської, Петраківської, Сувалковської, Плоцької, Седлецької, Калиської, Келецької, Ломжинської, Люблінської (з Холмською) і Радомської губерній. Доказами польського походження вважалися національні паспорти або інші подібні документи, що формально засвідчували належність особи до Польської Держави на підставі чинних там законів; документи, видані законними і повноважними представниками польської влади за межами Польщі; посвідчення, видані російськими властями замість національних паспортів і посвідчень; метричні довідки та інші акти громадянського та службового стану, що засвідчували належність до іноземного підданства; інші національні документи, визнані радянською владою. За умови відсутності відповідних документів припускалося засвідчення належності до польського громадянства не менше ніж семи благонадійними особами, що перебували у родинних зв'язках із такою особою. У сумнівних випадках потребувалися інші документи, що усували підстави для сумнівів. Уродженці місць, які відходили згідно з Ризьким мирним договором до Польщі, мали довести своє громадянство перед комісією з оптації³²³.

Права осіб, визнаних польськими громадянами, регулював також Декрет ВУЦВК «Про амністію польським громадянам» від 11 травня 1921 р., що ґрунтувався на вимозі припинення судових, адміністративних та інших переслідувань польських громадян, звільнення їх із в'язниць та відміни дії вироків щодо них, та інструкція НКЗС і НКЮ щодо застосування амністії до польських громадян від 3 червня 1921 р.

³²¹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10.

³²² Там само. Арк. 28.

³²³ Там само.

Австрійська Республіка і Королівство Угорщина

Появу в Харкові офіційного представника Австрійської Республіки, яка після поразки в Першій світовій війні й виокремлення з Австро-Угорської монархії не визнала радянські уряди, зумовило підписання 5 липня 1920 р. у Копенгагені угоди між РСФРР та УСРР в Австрійською Республікою про обмін військовополоненими³²⁴. З австрійського боку акт підписав віце-президент Державної комісії в справах військовополонених депутат Павел Ріхтер, за обидві радянські республіки підпис поставив відряджений Г.В. Чичеріним до Копенгагена для підписання таких договорів М.М. Литвинов. Уряди держав-підписантів домовилися повернути на батьківщину всіх військових і цивільних полонених (офіцерів, унтер-офіцерів, військових чиновників, лікарів, санітарів), хоч обумовлювалася можливість для таких осіб за бажання залишитися в країні перебування. Основним місцем обміну визначалася ділянка російсько-естонського кордону поблизу м. Нарва (припускалися за потреби — інші місця, запропоновані сторонами). З метою забезпечення цього процесу сторони мали взаємно скерувати своїх представників до столиць («місць перебування центральної влади») — Відня, Москви, Харкова. Кількісний склад кожного представництва визначався в 5 осіб, зокрема одного лікаря в штаті³²⁵. Призначення на посаду Уповноваженого Австрії в УСРР з питань репатріації отримав Франц Вагер³²⁶. До Відня поїхали з аналогічною місією російський представник М.Г. Бронський (заступник наркома Народного комісаріату торгівлі і промисловості РРР у 1917–1918 рр.) та український — М.В. Левицький (прибув у серпні 1921 р.), які розпочали, крім того, переговори про підписання політичного договору.

На той час Франц Вагер уже розгорнув діяльність у столиці радянської України³²⁷. В питаннях організації виїзду військовополонених на батьківщину, австрійський представник взаємодіяв з НКЗС УСРР, Всеукраїнським комітетом та іншими профільними органами. Заснована в лютому 1919 р. Головна Українська комісія у справах полонених та біженців підпорядковувалася Центральній колегії у справах полонених та біженців при уряді РСФРР. З огляду на обумовлену в угоді можливість обирати шлях евакуації військовополонених, Ф. Вагер скористався австрійсько-польською угодою про транспортування австрійських полонених через територію Польщі. В червні 1921 р. австрійська місія організувала виїзд

³²⁴ Сборник действующих договоров... М., 1925. С. 117–118.

³²⁵ Там само.

³²⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 33; Спр. 572. Арк. 167.

³²⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 4.

цим коридором на батьківщину 110 військовополонених³²⁸. Для виїзду потрібна була згода Всеукроглововаку, вирішення технічних питань, а також забезпечення взуттям (50 пар) та одягом (50 комплектів) тих, хто зовсім не мав амуніції.

7 грудня 1921 р. у Відні представники РСФРР і УСРР М.Г. Бронський та М.В. Левицький підписали з представником Австрії Йоганом Шобером «Тимчасову угоду між РСФРР і УСРР з одного боку та Австрійською Республікою з другого боку»³²⁹ та «Додаткову угоду на розвиток відносин про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих з обох сторін від 5 липня 1920 р.». Уряд РСФРР ратифікував обидва акти 12 січня 1922 р., ВУЦВК — 14 січня, а 14 лютого сторони обмінялися у Відні ратифікаційними грамотами³³⁰. Стаття 1 «Тимчасової угоди» містила принципово важливі для радянських республік позиції: делегації в справах військовополонених набували консульських і дипломатичних повноважень та отримували статус повноважних представництв; для розвитку економічних зносин утворювалися торгівельні представництва³³¹. Місцем їх розташування залишалися Відень, Москва і Харків. Уряд договірних сторін зобов'язувалися забезпечити представництва відповідними приміщеннями та сприяти отриманню співробітниками необхідних для забезпечення повноцінної діяльності речей (ст. 3). Потреба отримання продовольства з України домінувала в інтересах Австрії — на той час «найбіднішої країни Європи»³³². Для більшовицької України визнання представництв УСРР і РСФРР єдиними представництвами «Російської та Української держав у Австрії» переважало над економічними інтересами, оскільки означало майже безкровну перемогу над дипломатією УНР у Відні, який став на той час центром «українського дипломатичного життя» і місцем зосередження борців за незалежну Україну³³³. Уповноважені з питань репатріації отримували статус керівників повноважних представництв та до моменту підписання «особливої угоди» — привілеї та імунітет голів акредито-

³²⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 34.

³²⁹ Українсько-австрійська угода // Вісті ВУЦВ. 1922. 18 січня. № 14. С. 2; Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР за 1922 г. № 3. Ст. 39.

³³⁰ ЦДАВО України. Ф. Р. 4. Оп. 1с. Спр. 45. Арк. 17; Спр. 622. Арк. 10.

³³¹ Українсько-австрійська угода // Вісті ВУЦВ. 1922. 18 січня. № 14. С. 2.

³³² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 8.

³³³ Див.: *Матяш Ірина*. Відень «як центр» українського дипломатичного життя 1918–1919 рр. // Австрія й Україна на історичних перехрестях: Наук. зб. / Дип. академія України при МЗС України; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Австрійський культурний форум у Києві. К., 2016. С. 194–207.

ваних місій (ст. 2) та акредитувалися при урядах країн перебування (ст. 5). Штат представництв розширювався до 7 осіб з відповідними пільгами екстериторіальності та обумовлювалося негайне повідомлення в разі затримання чи арешту співробітників представництва зовнішньополітичному відомству країни перебування, яке в свою чергу впродовж 24 годин мало повідомити представництву, та звільнення від трудової і військової повинності співробітників представництв та членів їх родин³³⁴.

Консульські повноваження іноземних представництв (ст. 6) поширювалися на захист прав та інтересів громадян своїх країн за нормами міжнародного права, видавання паспортів та інших посвідчень особи, віз; укладання актів громадянського стану, духовних заповітів, засвідчення підписів тощо. Сторони зобов'язувалися негайно розпочати переговори про підписання угоди щодо укладання шлюбів та засвідчення актів громадянського стану³³⁵. Це питання мало актуальність для обох сторін через невідповідність законодавства (ще імперського), пов'язаного з укладанням шлюбів та розлученням, реаліям дійсності, коли шлюби, які уклалися з австрійськими військовополоненими, іноді використовувалися як привід для виїзду з країни, а для розлучення потребувався виїзд на місце укладання шлюбу³³⁶. Новостворювані торгівельні представництва визнавалися законними представництвами, покликаними захищати економічні інтереси своєї держави та її громадян (ст. 11). Окрема стаття угоди наголошувала на суворому слідуванню представництв визначеним завданням своєї діяльності та утриманню від «усілякої агітації та пропаганди» проти урядів країн перебування (ст. 14). До укладання торгівельної угоди тимчасова угода склала правову основу господарських відносин договірних сторін і передбачала розвиток економічних взаємин з позицій взаємної прихильності (ст. 15)³³⁷.

Евакуація австрійських громадян-військовополонених і цивільних інтернованих продовжувалася відповідно до додаткової угоди на засадах добровільності і забезпечення прав евакуйованих. Відтак у лютому 1922 р. відповідно до ноти Управителя союзного Міністерства закордонних справ у Відні № 8785/4-А та за погодженням із Українською СРР та Російською СРР делегацію в справах військовополонених у Харкові було реорганізовано в Повноважне представництво Австрійської Республіки в УСРР, функції керівництва яким поклалися на Повноважного

³³⁴ Сборник действующих договоров... С. 5; ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 648. Арк. 40–45.

³³⁵ Сборник действующих договоров... С. 6.

³³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 560. Арк. 116.

³³⁷ Сборник действующих договоров... С. 8.

представника Австрійської Республіки в Москві Отто Поля. Очільником представництва з офіційним титулом «Делегований в Харків Австрійським повноважним Представником у Москві для Радянської Росії і Радянської України» став відповідно до Тимчасової угоди Франц Вагер (Вассер)³³⁸. Ф. Вагер разом із дружиною Інною Вагер прибув до Харкова в травні 1922 р. Делегація дипломатичного представництва Австрійської Республіки в СРСР розташувалася на вул. Чернишевського, 63³³⁹. Представниками «австрійської місії» стали Франц Соскола (в Києві) та Карл Ган (в Одесі), який одночасно опікувався там угорцями і завідував Німецьким бюро³⁴⁰. Враховуючи наявність в Харкові австрійського представництва туди на початку 1923 р. вирушив кореспондент журналів «Der Weg zum Osten» та «Мировое хозяйство» І.Я. Ющинський. Перед виїздом з Відня він надав розписку українському повпреду в Австрії Н.М. Калюжному в тому, що їде в УСРР у справі видання і поширення журналів, які він представляє, й іншими справами поза межами компетенції журналіста, займатися не буде³⁴¹. Тим самим Н.М. Калюжний убезпечився від відповідальності за можливі дії журналіста задля вирішення особистих питань. Повпред підозрював, що ця подорож пов'язана з бажанням І.Я. Ющинського налагодити торгівлю спиртними напоями, виробництв яких він налагодив в Австрії після виїзду з України 1914 р.³⁴² НКЗС мало забезпечити його контакти під час відрядження лише в сфері журналістики з місцевими органами та з австрійським представництвом. Діяльність представництва на чолі з Ф. Вагером у такому статусі тривала до лютого 1924 р., коли представництво в Москві було реорганізовано в місію, а його очільника О. Поля призначено Надзвичайним посланником і повноважним міністром Австрійського союзного уряду при уряді СРСР у якості повіреного в справах³⁴³. У вересні 1924 р. після підписання в Москві радянсько-австрійського договору про юридичну взаємодопомогу в цивільних справах втратили чинність тимчасова і додаткова угода з УСРР від 7 грудня 1921 р.³⁴⁴

З входженням УСРР до складу СРСР втратила чинність також низка угод, підписаних Російською СФРР і Українською СРР із другою час-

³³⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 4.

³³⁹ Справочная книга «Весь Киев» на 1926 г. К.: Изд-во Киевского окрком КП(б)У, 1926. С. 73.

³⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 6.

³⁴¹ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 70.

³⁴² Там само.

³⁴³ Сборник действующих договоров... С. 9.

³⁴⁴ Там само. С. 173–175.

тиною Австро-Угорської монархії — Угорщиною: у Копенгагені 21 травня 1920 р. про повернення на батьківщину військовополонених; у Ризі 28 липня 1921 р. про обмін військовополоненими та цивільних інтернованих і 3 жовтня 1921 р. про взаємний обмін військовополоненими за участі Литви і Міжнародного товариства Червоного Хреста³⁴⁵.

Питаннями повернення угорських військовополонених з української території упродовж 1920–1923 рр. як тимчасовий повірений займався Міхай Юнгер-Арноті. Вивезення великої групи угорських військовополонених (100 осіб) він організував через Одесу в листопаді 1921 р.³⁴⁶ Згодом в організації евакуації виникли політичні моменти. Відповідно до погоджених Карлом Ганом як уповноваженим представником Угорщини та членом колегії НКЗС УСРР С.М. Конарським 13 лютого 1922 р. технічних умов виконання пункту, що стосувався повернення угорських полонених на батьківщину відповідно до ст. IV пункту 2 Договору з Угорщиною, укладеного в Ризі 28 липня 1921 р., М. Юнгер-Арноті в першу чергу готував до евакуації громадян, «не ворожих радянській владі»³⁴⁷. Особи, «ворожі радянській владі» за вимогою радянської сторони евакуювалися в обмін на осіб радянського або комуністичного «походження», що перебували в Угорщині.

Веймарська республіка

Перші офіційні представництва Німеччини в Харкові з'явилися у зв'язку реалізацією підписаної 23 квітня 1921 р. М. Шлезінгером та В. Коппом угоди між Німеччиною і УСРР «Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими»³⁴⁸. Аналогічний договір з радянською Росією було підписано понад рік тому. Тоді було створено бюро Уповноваженого Німеччини з питань репатріації в РСФРР та Бюро РСФРР зі справ репатріації в Німеччині. Згідно з підписаною з УСРР угодою, його повноваження поширювалися на Україну. Відтак у Харкові, Києві й Одесі засновувалися його відділення. 6 травня 1921 р. РСФСР підписала додатковий договір про обмін військовополоненими та інтернованими³⁴⁹. Важливим моментом договору було розширення повнова-

³⁴⁵ Там само. С. 176.

³⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 20–24.

³⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 3.

³⁴⁸ Советско-германские отношения. От переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора: сб. документов / ред. кол.: С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц, Н. Земсков и др. Москва: Политиздат, 1971. Т. 2 (1919–1922 гг.). С. 316.

³⁴⁹ Дополнительное соглашение к заключенному 19 апреля 1920 г. Соглашению между РСФСР и Германской империей о возвращении на родину военнопленных и

жень делегацій для допомоги військовополоненим захистом прав та інтересів громадян своїх країн і створення торговельних представництв з метою розвитку економічних відносин. До встановлення нормальних відносин делегації отримували статус представництва з повноваженнями і пільгами акредитованих місій³⁵⁰. Але основною подією того дня було підписання російсько-німецького тимчасового торговельного договору. Його дія на УСРР не поширювалася.

8 червня 1921 р. до Харкова для реалізації договору з репатріації вирушив Е. Зассе³⁵¹. Заступником і секретарем Німецького бюро в справах полонених став А. Ріхтер. Організація розташувалася на вул. Сумській, 54³⁵². Особливе українське відділення у справах військовополонених Бюро РСФРР у Берліні³⁵³, створене 28 серпня 1921 р., очолив В.Х. Ауссем³⁵⁴. Спроби українського представника порушити питання про заснування торговельного представництва в Берліні не мали успіху через нечинність російського договору для УСРР. В.Х. Ауссем систематично доповідав про розвиток подій Х.Г. Раковському, наполягаючи на створенні несприятливих умов для німецького репатріаційного бюро.

На початку лютого 1922 р. у Берліні відбулася зустріч Х.Г. Раковського з міністром закордонних справ Веймарської республіки Вальтером Ратенау. Офіційне видання ВУЦВК наголошувало, що цю зустріч слід розглядати не лише «як акт дипломатичної ввічливості», а як пошук спільних інтересів «перед лицем спільного ворога — залізного чобота імперіалістів держав-переможців і господарчої руїни»³⁵⁵. За результатом переговорів у визначеному РСФСР напрямку «відновлення міжнародної економічної співпраці» 8 квітня 1922 р. між УСРР і Веймарською республікою у Берліні В. Ауссем і З. Хей підписали «Протокол про обмін торговельними місіями». Угоду планувалося підписати пізніше³⁵⁶. Проте підстави для створення посад торговельних представників уже існували: до Берліна поїхав з цією метою від УСРР Ю. Новаковський, до Харкова — Г. Гаушильд³⁵⁷.

гражданских интернированных обеих сторон. 6 мая 1921 г. // Советско-германские отношения... Т. 2. С. 323–326.

³⁵⁰ Там само.

³⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549; Спр. 640.

³⁵² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 15.

³⁵³ Угода між Україною та Німеччиною // Вісти ВУЦВК, 1921, 5 трав.

³⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 32; Спр. 667. Арк. 67.

³⁵⁵ *Блакитний В.* Україна й Німеччина // Вісти ВУЦВК. 1922. 18 лют. № 40. С. 1.

³⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1035. Арк. 19.

³⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 591. Арк. 32, 52.

До співробітників німецького представництва в УСРР прирівнювалися співробітники Німецького товариства Червоного Хреста, що розгорнуло діяльність в УСРР відповідно до Угоди між Німецьким товариством Червоного Хреста і Центральною Комісією допомоги голодуючим при ВУЦВК УСРР, підписаної його представниками Гільпером та Броєром 12 червня 1922 р.³⁵⁸ На Центральний Комітет допомоги голодним як державний орган покладалася в межах керівництва кампанією допомоги голодуючим взаємодія з іноземними донорами і благодійними організаціями задля організації допомоги постраждалому від неврожаю населенню УСРР.

Завдання Німецького товариства Червоного Хреста полягало в доставлянні населенню УСРР медикаментів та надання йому лікарської допомоги в межах статутної діяльності, що передбачала надання допомоги тій частині населення України, яка у зв'язку з неврожаєм особливо потерпіла від епідемій і хвороб. Керівником організації призначався Головний уповноважений Німецького товариства Червоного Хреста в УСРР. У Харкові засновувалося «Центральне бюро Німецького Червоного Хреста по наданню допомоги населенню УСРР, що потерпіло від неврожаю». Предмети устаткування і продовольства, які привозили представники організації звільнялися від мита і підлягали безоплатному перевезенню залізничними, водними та іншими шляхами³⁵⁹. Всім співробітникам організації видавалися посвідчення від НКЗС УСРР, що гарантували їм відповідні права. Угода була безстроковою і припинялася за згодою сторін за умови виконання поставлених перед нею завдань.

Латвійська Демократична Республіка

Встановлення дипломатичних та консульських зносин УСРР із Латвійською Демократичною Республікою передбачала ст. XI підписаного з українського боку Ю.М. Коцюбинським та з латвійського — Е.А. Фельдманом, Е.Я. Шкіпсном, О.В. Харитоновським в Москві 3 серпня 1921 р. договору між УСРР та ЛДР³⁶⁰. Його підготовка тривала з листопада 1920 р., а обговорення основних положень у бурхливих дискусіях від-

³⁵⁸ Угода між Німецьким Червоним Хрестом і Центральною Комісією по наданню допомоги голодуючим України при ВУЦВК від 12 червня 1922 р. // Українська СРР на міжнародній арені... С. 511–513.

³⁵⁹ Там само. С. 511.

³⁶⁰ Договор между Украинской Социалистической Советской Республикой и Латвийской Демократической Республикой // Собр. узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921, 14 сентября. № 18. С. 602–611; Конвенция о порядке отправления на родину Латвийских беженцев, проживающих на территории УССР // Там же. С. 612–616.

бувалося в Москві впродовж травня–липня 1921 р. Українська сторона мала пріоритетом визнання радянського уряду латвійським, латвійська — питання обміну біженцями й повернення майна, вивезеного російськими військами з Латвії в роки Першої світової війни і розташованого для тимчасового перебування в УСРР³⁶¹. Мирний договір Латвії з РСФРР від 11 серпня 1920 р. на УСРР не поширювався³⁶², тому переговорники намагалися максимально врахувати вигоди для радянської України.

Положення в цілому корелювали з положеннями мирного договору між УСРР із Литовською Демократичною Республікою, а текст розпочинався з беззастережного взаємного визнання самостійними, незалежними і суверенними державами в існуючих кордонах, встановлених РСФРР та іншими сусідніми державами. При цьому, на відміну від інших міжнародних актів, українсько-латвійський договір указував на функції консулів у вирішенні питань оптації (ст. IV) та вирішенні долі спадку померлого за кордоном громадянина (ст. X). Передбачалася участь консульських працівників і в організації взаємного повернення архівів, бібліотек та музейних цінностей, за умови, якщо таке повернення не зашкодить фондам цих інституцій (ст. VI). Питання виїзду біженців регулювала Конвенція про порядок відправлення на батьківщину латвійських біженців, що мешкають на території УСРР. Було підписано також «Додаткову угоду про майно латвійських громадян» і «Конвенцію про відправлення на батьківщину латвійських громадян, які проживають на території УСРР». Уже у вересні 1921 р. у Харкові було створено Управління Уповноваженого Латвії у справах репатріації в УСРР. Його очолив Є. Ульман у статусі Уповноваженого Латвії у справ репатріації.

14 жовтня 1921 р. ВУЦВК ратифікувала договір. Але 19 липня 1922 р. ратифікацію через відсутність відповідних дій з боку Латвії було скасовано. Постанова ВУЦВК «Про недійсність угоди з Латвією» забороняла урядовим установам і урядовим особам її виконувати³⁶³. Через незгодженість положень сторонами репатріацію латвійських громадян українською стороною було тимчасово припинено. Латвійська сторона вбачала в таких діях перешкоджання латвійським біженцям у поверненні на батьківщину. Відтак Є. Ульман незабаром залишив Харків³⁶⁴.

Латвійський представник Е.А. Фельдман зустрівся в Москві з повпредом УСРР М.М. Полозом. За результатами зустрічі було визнано

³⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 62–63.

³⁶² *Миллер В.О.* Первое суверенное государство Латышского народа. Рига, 1988. С. 248, 253.

³⁶³ Про недійсність угоди з Латвією // Вісті ВУЦВК. 1920. С. 511.

³⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 75. Арк. 4–5 зв.

строком установлення революційної законності 26 липня 1922 р., відтак відшкодування збитків для латвійським громадян через реквізиції, як і для литовських, практично нівелювалися. 10 листопада 1922 р. було підписано Уповноваженим уряду ЛДР В.Я. Спрогісом та уповноваженим уряду УСРР А.Т. Приходьком додатковий протокол до Договору між УРСР і Латвією від 3 серпня 1921 р.³⁶⁵ В ньому тлумачилася стаття щодо зобов'язань уряду УСРР за незаконними реквізиціями. Уряд не брав на себе жодних зобов'язань щодо відшкодування реквізицій, проведених «різними збройними загонами, бандами і ворожими військами»³⁶⁶. Латвійські Установчі Збори ратифікували угоду 5 січня 1923 р. й набула чинності 16 березня 1923 р.

Естонська Демократична Республіка

Як договір з Латвією, на УСРР не поширювався мирний договір РСФРР та Естонської Демократичної Республіки, підписаний 2 лютого 1920 р. та ратифікований естонською стороною за погодженням з урядом Великої Британії³⁶⁷. Ключова споника цього акту — припинення військових дій (в ст. 1 декларувалося припинення стану війни) — не торкалася України, але питання про обмін військовополоненими (ст. 9)³⁶⁸ мало пряме відношення до УСРР, оскільки на її території перебували такі особи — вихідці з Естонії. Вони потребували консульського захисту і повернення на батьківщину. На підставі російсько-естонського договору з метою з'ясування загальної кількості військовополонених та біженців естонців, що опинилися в УСРР, у травні 1920 р. розпочалася реєстрація таких осіб. Завдання скласти списки трьох категорій військовополонених естонців — осіб, що служать в Червоній армії; осіб, що перебувають у таборах примусових робіт і в'язницях; осіб, що вільно живуть в УСРР і виявили бажання виїхати на батьківщину, та естонців, які хочуть залишитися в УСРР — отримали губеваки і відділи надзвичайок³⁶⁹.

³⁶⁵ Додатковий протокол до Договору між УРСР і Латвійською Демократичною Республікою від 3 серпня 1921 р., 10 листопада 1922 р. // Українська СРРР на міжнародній арені... С. 528.

³⁶⁶ Там само. С. 529.

³⁶⁷ *Арумяэ Х.Т.* За кулисами Балтийского союза (из истории внешней политики буржуазной Эстонии в 1920–1925 гг.). Таллин, 1966. С. 93; ЦДДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 14–16 зв.

³⁶⁸ Сборник действующих договоров... М., 1928 Вип. 1–2 дополн. С. 154, 159.

³⁶⁹ Про реєстрацію військовополонених естонців // Збір законів і розпоряджень... 1920. 12–22 травня. № 10. Ст. 180. С. 251; Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів // Там само. С. 182. С. 252.

Водночас уряд УСРР ініціював переговори з Естонською Демократичною Республікою щодо взаємного визнання та встановлення дипломатичних відносин. Для естонської сторони актуальність переговорів полягала в підписанні угоди про репатріацію естонців, які проживали в Україні. Статус іноземців в УСРР естонці могли отримати відповідно до декрету РНК УСРР від 13 лютого 1919 р. після реєстрації органами російської або української влади. В іншому разі на них поширювалася військова, трудова та інші повинності українських громадян.

Естонська громада в Харкові, дізнавшись про переговори естонського і українського урядів і про можливість призначення представника при українському уряді, висунула кандидатуру на цю посаду ще 20 січня 1921 р. Йшлося про голову Батумської національної ради Якова Генриховича Лукица, добре відомого серед естонської колонії громадського діяча, який проживав у Харкові, з солідною науковою і дипломатичною підготовкою, що добре знав Україну³⁷⁰. Для ведення переговорів з цього приводу харківська естонська колонія уповноважила М.М. Михельсона.

На цю думку естонську громаду Харкова надихнула діяльність відомого лікаря і захисника інтересів естонців Едуарда Рітсона в Києві. Очолюваний ним Естонський народний комітет з консульськими повноваженнями він реорганізував у Естонський комітет допомоги, продовжуючи організовувати доправлення співвітчизників на батьківщину та захищати їх інтереси.

14 жовтня 1921 р. у Москві розпочалися українсько-естонські переговори, в яких взяли участь Ю.М. Коцюбинський від УСРР та Д.Г. Варес і Ф.А. Вельнер — від ЕДР. За результатами переговорів 25 листопада 1921 р. було підписано «Договір між УСРР і Естонією», угоди «Про порядок оптації громадянства» та «Про вивіз майна осіб, які оптують українське (естонське) громадянство». Важливим досягненням українських переговорників була констатація взаємного державного визнання (ст. 1) та негайне встановлення після ратифікації дипломатичних і консульських зносин (ст. 14). ЕДР також отримала очікуваний результат в частині повернення естонського майна, що опинилося на українських землях під час Першої світової війни, обмін військовополоненими та біженцями, оптації громадянства. Особи, які бажали оптувати громадянство, мали звернутися до відповідного дипломатичного представництва чи консульської установи. Естонський парламент ратифікував договір 16 грудня 1921 р.³⁷¹

³⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 73.

³⁷¹ Ратифікація угоди УСРР з Естонією // Вісти ВУЦВК. 1923. 12 квіт.

На підставі договору було створено Естонську репатріаційну комісію. Відтак потреба в наданні консульських повноважень представнику естонської громади втратила актуальність. 27 травня 1922 р. Ф.А. Вельнер підписав у Москві з українським представником М.М. Полозом додатковий протокол до договору від 25 листопада, в якому уточнювалося питання про оптацію українського громадянства (право на оптацію визнавалося за особами неестонського походження, які самі або їх батьки були приписані до міських, сільських і станових громад, що знаходяться на території України) та відповідальності УСРР за дії з боротьби за «відновлення радянського правопорядку» правопорядку (жодних зобов'язань не визнавалося до 1 січня 1921 р.)³⁷². На тлі наголошення відмови від відповідальності особливо брутальним був арешт у травні 1922 р. Е. Рітсона, якого засудили до 10 років концтаборів.

Голова естонської місії як офіційний представник ЕДР — Александр Тамман — прибув до Харкова лише 1 вересня 1922 р. В НКЗС його прийняв член колегії С. Конарський³⁷³. В розмові про перспективи роботи місії він не обійшов увагою «сумне вражіння», яке справив на українських «робітників і селян» розстріл естонським урядом Кінігсена. Окрім виконання практичних завдань організації роботи місії, А. Тамман мав прискорити ратифікацію українською стороною основного і додаткового договору. 17 лютого 1923 р. він підписав у Москві ще один додатковий протокол до договору, яким дата «невідповідальності» пересувалася на 26 липня 1922 р.³⁷⁴ Ратифікація урядом УСРР відбулася лише 7 квітня 1923 р., а обмін ратифікаційними грамотами 27 жовтня 1923 р.

Соціалістична Радянська Республіка Вірменія

З деякими державами, що виникли після розпаду Російської імперії, через відсутність двостороннього договору УСРР спершу демонстративно не впорядковувала відносини щодо повернення їхніх громадян. На цій підставі було відмовлено зокрема Вірменії щодо акредитації призначеного 28 серпня 1920 р. тимчасового дипломатичного представника з евакуації біженців з України Александра Авакович Гянджецяна, якому

³⁷² Додатковий протокол до Договору між УРСР та Естонською демократичною Республікою від 25 листопада 1921 р. 27 травня 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 505; Додатковий договір між УСРР та Естонією // Вісті ВУЦВК. 1922, 30 трав.

³⁷³ Приїзд естонської місії // Вісті ВУЦВК. 1922. 3 вересня. № 100. С. 3.

³⁷⁴ Дополнительный протокол к Договору между УССР и Эстонией от 25 ноября 1921 г. // Сборник действующих договоров... М., 1928 1–2 дополн. С. 171–172.

надавалося право вести переговори з цих питань і звертатися до установ РСФРР і Центроеваку³⁷⁵.

Визнання як Повноважний представник Соціалістичної Радянської Республіки Вірменія лише 14 липня 1921 р. отримав Йосип (Іосиф) Якимович (Іокамович) Караханян³⁷⁶. У штаті представництва в Харкові працювали Ксенія Павлівна Матвеева (друкарка), Вагаршак Оганесян (співробітник для доручень), Варвара Чароян (кур'єр)³⁷⁷. Серед перших питань, які довелося вирішувати вірменському представнику, було скасування притягнення членів вірменської секції до примусових суспільних робіт. Ще до приїзду в місто Й.Я. Караханяна до РНК УСРР з цього питання звернулися представники Вірменської секції при Губернському відділі народної освіти. Членами секції були вірмени, турецькі та перські піддані. Більшість вірмен — турецьких підданих були приватними підприємцями (так званими «кустарями»). До них представники влади ставилися переважно як до «паразитів». Завдання консула полягало в досягненні відміни декрету про примусові роботи по відношенню до вірмен будь-якого підданства. Відтак він намагався довести, що з точки зору економічної політики радянської влади їх слід вважати «не паразитами, а трудовими елементами».

Турецька Республіка

На початку 1922 р. з'явилися підстави для встановлення дипломатичних відносин УСРР з Туреччиною. Слідом за підписаним урядом РСФРР на звернення створеного у квітні 1920 р. ході греко-турецької війни Великого національного зібрання Туреччини на чолі з Мустафою Кемалем щодо фінансової і військової допомоги 16 березня 1921 р. договором «про дружбу і братерство» аналогічний договір було підписано в Анкарі 2 січня 1922 р. Українською СРР. Цей акт дублював положення Московського договору, який засвідчував підтримку РСФРР війни за незалежність Туреччини і встановлював її північно-східні кордони. Договір між УСРР і Турецькою Республікою мав продемонструвати разом Карською угодою про дружбу з Азербайджанською, Вірменською та Грузинською СРР від 13 жовтня 1921 р. міжнародне визнання нової влади та її боротьби, що призвела до скасування 1 листопада 1922 р. султанату і остаточного оформлення 29 жовтня 1923 р. Турецької Республіки. Не визнана світовими державами більшовицька Росія також мала привід засвідчити міжнародну активність, відкривши 7 листопада (на

³⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 213.

³⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 623. Арк. 4.

³⁷⁷ Там само. Арк. 13.

річницю жовтневого перевороту) 1920 р. своє посольство в Анкарі та залучивши до підписання договорів з Туреччиною радянські республіки.

Серед іншого в договорі між УСРР і Туреччиною передбачалося не допускати утворення або перебування на своїх територіях ворожих відповідно до Туреччини та УСРР організацій, груп, офіційних осіб; встановити на своїх територіях режим найбільшого сприяння для громадян кожної з договірних сторін, які перебували на території; укласти консульську конвенцію. До укладання консульської конвенції стосунки між обома державами мали регулюватися нормами міжнародного права на засадах взаємності. Вже 23 червня 1922 р. у Харкові в приміщенні НКЗС УСРР відбувся обмін ратифікаційними грамотами договору. Турецьку сторону представляв Надзвичайний посол Ангори в РСФРР, міністр охорони здоров'я Різа Нур-бей та член посольства депутат Великого національного зібрання Туреччини Раджал-бей, майор Якуб-бей, секретар посольства Валі-бей. З боку УСРР делегацію у складі надзвичайного посла УСРР в Ангорі і командувача збройними силами УСРР і Криму М.В. Фрунзе, члена колегії НКЗС В.А. Балицького і керівника секретаріату НКЗС Л.І. Величка головував заступник наркома закордонних справ УСРР В.І. Яковлев³⁷⁸. Як склад делегації УСРР, так і обставини підписання договору засвідчували домінування інтересів РСФРР у підписанні договору, але формально давали підстави для взаємного відкриття українською і турецькою стороною консульських установ.

Болгарія

Натомість спроби встановити дипломатичні відносини з Болгарією були для УСРР невдалими через кілька причин. Перша причина полягала в не надто прихильному ставленні болгарського уряду на чолі з Александром Стамболійським до радянських республік і готовності прийняти на своїй території військовиків Російської армії³⁷⁹. Їх почали переправляти в Варну за рішенням Союзної ради Антанти з Галіполійського табору в Туреччині вже в грудні 1920 р. 10 грудня НКЗС РСФРР відреагував нотою протесту на готовність болгарського уряду прийняти врангелівців. Втім, водночас висловлювалася пропозиція про встановлення офіційних відносин між радянською Росією і Царством Болгарія³⁸⁰.

³⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 222.

³⁷⁹ Російська Армія перейменована 28 квітня 1920 р. зі Збройних сил Півдня Росії. Головнокомандувач П.М. Врангель. Евакуйована в листопаді 1920 р. до Туреччини.

³⁸⁰ *Панайотов П.* Руските емігранти в България и движението сред тях за връщане в Съветска Русия (1920–1923 г.) // Исторически преглед. София, 1963. Кн. 5. С. 44.

В ноті-відповіді від 16 грудня зазначалося, що Болгарія допустила на свою територію з гуманних міркувань лише хворих, жінок і неповнолітніх, й висловлювалося запевнення, що болгарська сторона не втручатиметься у внутрішні справи дружніх держав і не буде слугувати базою для ворожих дій по відношенню до цих держав. Пропозицію щодо відновлення відносин було проігноровано³⁸¹. До початку лютого 1921 р. розташування врангелівських військ у Болгарії завершилося. Більшість військових емігрантів розглядала перебування в Болгарії як тимчасове, щоб далі рухатися до інших країн.

Другу причину «дипломатичної активності» радянської України щодо Болгарії складало перебування на території Болгарії, крім білогвардійців, представників армії УНР, якими опікувалося Посольство УНР³⁸². Діяльність українського дипломатичного представництва в Софії була для більшовицької України вагомим політичним подразником. Більше того очільник посольства О. Шульгин та співробітники (Ф. Шульга, В. Драгомирецький, П. Сікора) ще з вересня 1918 р. співпрацювали в складі спеціальної комісії в справах репатріації військовополонених українців за участі представника військового міністерства капітана Балтова, начальника Софійської інспекції у справах військовополонених Іванова та секретаря Бюро у справах військовополонених при болгарській армії. За зверненням комісії до болгарської влади, в якому висвітлювалися незадовільний стан забезпечення військовополонених одягом і харчами, важкі умови їх праці, знущання над ними наглядачів, антисанітарний стан бараків тощо, було вжито заходів щодо покращення умов утримання військовополонених³⁸³. У березні 1921 р. Софію відвідав голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії К.А. Мацієвич. Він провів низку офіційних зустрічей з болгарськими державними діячами та представниками дипломатичного корпусу і навіть вручив вірчі грамоти Прем'єр-Міністру Болгарії та міністру закордонних справ Александру Стамболійському. З метою допомоги українським біженцям К.А. Мацієвич організував тимчасовий комітет Українського товариства Червоного Хреста³⁸⁴. До збирання коштів для допомоги біженцям і військово-

³⁸¹ Там само. С. 46.

³⁸² *Власенко В.М.* Друга хвиля міжвоєнної української політичної еміграції у Південно-Східній Європі // Сумська старовина. 2013. № XL. С. 22–35.

³⁸³ *Власенко Валерій.* Перша хвиля міжвоєнної української політичної еміграції до Болгарії // Българска украинистика. Брой 3. 2013. С. 181.

³⁸⁴ *Власенко В.М.* Візит Костя Мацієвича до Болгарії навесні 1921 р. // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.) / ред. колегія :

полоненим у Болгарії долучалися інші червонохресні організації: Міжнародне товариство Червоного Хреста, Болгарське й Американське товариства Червоного Хреста³⁸⁵.

УСРР вживала певних заходів для з'ясування можливості встановлення українсько-болгарських відносин та витіснення посольства УНР з Софії. Провести в Софії переговори в справі організації допомоги голодним та репатріації українських і російських громадян з Болгарії отримав доручення Х.Г. Раковського заступник голови президії Українського товариства Червоного Хреста П.К. Линниченко³⁸⁶. Для його виїзду були офіційні підстави, оскільки після визнання 4 квітня 1921 р. Міжнародним комітетом Червоного Хреста радянських червонохресних організацій до Болгарії вже була допущена російська місія. П.К. Линниченко мав їхати через Одесу, де його чекав Христофор Каліфарський — болгарський громадянин, який виконував обов'язки представника УЧХ в Болгарії. Очікуючи виїзду, П.К. Линниченко поспілкувався з артистами російської драми і Одеської опери й запропонував їм провести двомісячний гастрольний тур у Болгарії та Югославії з метою збору коштів для голодних в УСРР. За день до виїзду він повідомив про свою ідею започаткування радянської «культурної дипломатії» Х.Г. Раковському³⁸⁷. Делегація УСРР у складі 6 осіб на чолі з П.К. Линниченком прибула до Варни 16 вересня 1921 р. на теплоході «Софія». Ще одне завдання делегації полягало в організації допомоги «братської Болгарії» голодному населенню РСФРР і УСРР³⁸⁸. За день до їхнього приїзду в Софії відбулося засідання щойно створеної Комісії для збирання добровільних пожертв голодним у Радянській Росії³⁸⁹. Однак у Варні всіх членів делегації

В.М. Власенко, С.І. Дегтярьов, С.М. Король та ін. Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. Ч. 1. С. 3–7.

³⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 308. Арк. 65.

³⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 65–65 зв.; Ф. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 101–101 зв.

³⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 308. Арк. 317.

³⁸⁸ Заявление делегации украинского Красного креста председателю совета министров Болгарии по поводу ареста делегации болгарскими властями в Варне // Советско-болгарские отношения и связи: документы и материалы. Т.1: ноябрь 1917 — ноябрь 1944 / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, БАН, Ин-т истории; редкол. Л.Б. Валев (отв. ред.), В. Хаджиниколов (отв. ред.). М.: Наука, 1976. С. 125.

³⁸⁹ Циркулярное письмо Центральной комиссии по оказанию помощи голодным Советской России окружным и местным партийным организациям об учреждении комиссии и о сборе средств помощи // Советско-болгарские отношения и связи: документы и материалы. Т. 1: ноябрь 1917 — ноябрь 1944 / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, БАН, Ин-т истории; редкол. Л.Б. Валев (отв. ред.), В. Хаджиниколов (отв. ред.). М.: Наука, 1976. С. 126.

заарештували ще на теплоході, де утримували під наглядом тиждень, потім перевели в карантин. П.К. Линниченко безуспішно неодноразово звертався до місцевої влади. Ноту протесту з цього приводу за підписом Х.Г. Раковського з огляду на відсутність офіційних відносин з Болгарією було скеровано через посла Болгарії в Польщі, якому вручив цей дипломатичний документ повпред УСРР у Польщі О.Я. Шумський.

Реагуючи на звернення, виконувач обов'язків голови ради міністрів та міністра закордонних справ і віросповідань К.Д. Батолов писав міністру внутрішніх справ для прийняття ним рішення про звільнення української делегації та дозволу в'їзду їм до Софії про мету їх приїзду як обговорення питання про допомогу Болгарського товариства Червоного Хреста голодним Росії та обговорення питання про прийняття Болгарією 20 тис. голодних дітей з Росії. При цьому наголошувалося, що болгарський уряд має подбати про болгарських підданих, приречених на голодну смерть в Росії, але не вважає за можливе скерувати до Росії когось для переговорів з радянським урядом про організацію репатріації болгар³⁹⁰. У зовнішньополітичному відомстві планували скористатися присутністю української делегації для вирішення цього питання. Зрештою болгарський уряд дозволив радянському Українському товариству Червоного Хреста працювати в Болгарії³⁹¹.

30 листопада 1921 р. слідом за російським РНК ВУЦВК ухвалив до четвертої річниці російської революції постанову про амністію членам білих армій та цивільним емігрантам. До них прирівнювалися українські громадяни, які брали участь в «військових організаціях» П.П. Скоропадського, С.В. Петлюри та «інших ворогів робітничо-селянської держави»³⁹². Документ декларував можливість повернення в Українську СРР особам, що отримують особисту амністію, на тих підставах, як і військовополонені. Вже в січні 1922 р. пароплав «Кирилл» доставив до Одеси 650 військовополонених³⁹³.

12 квітня 1922 р. ВУЦВК ухвалила на додаток до цієї постанови ще одну. На НКЗС УСРР покладалося завдання вжити негайних засобів для

³⁹⁰ Письмо и.о. министра иностранных дел Болгарии министру внутренних дел в связи с прибытием делегации украинского Красного Креста в Софию // Советско-болгарские отношения и связи: документы и материалы. Т. 1: ноябрь 1917 — ноябрь 1944 / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, БАН, Ин-т истории; редкол. Л.Б. Валев (отв. ред.), В. Хаджиниколов (отв. ред.). М.: Наука, 1976. С. 126.

³⁹¹ *Панайотов П.* Руските емігранти в България и движението сред тях за връщане в Съветска Русия (1920–1923 г.) // Исторически преглед. София, 1963. Кн. 5. С. 57.

³⁹² ЦДАВО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2; Спр. 2592. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1.

³⁹³ *Панайотов П.* Руските емігранти в България... С. 44.

якнайширшого оповіщення про цей акт емігрантських мас та урядів тих держав, на території яких вони перебували³⁹⁴. Болгарія належала до таких держав³⁹⁵. Проте формування у Варні «Русского добровольческого полка» викликав занепокоєння урядів радянських республік і протидію болгарських комуністів. РСФРР і УСРР окремо і спільно подавали ноти протесту. Зокрема УСРР розглядала ці дії як підготовку до нападу на її територію. На початку квітня 1922 р. заступник наркома закордонних справ УСРР А.І. Яковлів звернувся до прем'єр-міністра і Міністра закордонних справ Болгарії А. Стамболійського з нотою протесту, вказуючи, що болгарський уряд відверто підтримує на своїй території білогвардійські збройні сили й сприяє поповненню їх російськими біженцями³⁹⁶. При цьому висувалося попередження, що будь-який напад з території Болгарії урядом УСРР буде розглядатися як напад Болгарії. Водночас ішлося про готовність української сторони до «мирних відносин і мирного співробітництва з Болгарським Урядом», що ґрунтувалося на незмінному доброзичливому ставленні до захисту економічних і національних прагнень болгарського народу³⁹⁷.

За кілька днів, 14 квітня, Х.Г. Раковський мав зустріч з А. Стамболійським під час Генуезької конференції (10 квітня — 19 травня 1922 р.). Розмова зайшла про ноту протесту і болгарську допомогу врагелівцям³⁹⁸. Болгарський прем'єр телефонував у Софію з завданням дати «якнайучтивішу» відповідь. Нота-відповідь від 21 квітня за підписом Райко Даскалова містила запевнення в дружніх почуттях до УСРР і обіцянку вжити всіх заходів, щоб паралізувати будь-які дії «російських біженців» проти УСРР³⁹⁹. Та вже наступного дня РСФРР та УСРР подали

³⁹⁴ Там само.

³⁹⁵ *Власенко В.М.* Друга хвиля міжвоєнної української політичної еміграції у Південно-Східній Європі // Сумська старовина. 2013. № XL. С. 22–35.

³⁹⁶ Нота Заступника Народного Комісара Закордонних Справ УСРР прем'єр-міністрові і Міністрові Закордонних Справ Болгарії Стамболійському про прагнення УСРР встановити з нею мирні відносини від 24 квітня 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 477.

³⁹⁷ Нота Заступника Народного Комісара Закордонних Справ УСРР прем'єр-міністрові і Міністрові Закордонних Справ Болгарії Стамболійському про прагнення УСРР встановити з нею мирні відносини від 24 квітня 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 478.

³⁹⁸ *Спасов Л.Й.* България и СССР 1917–1944 г. (политико-дипломатически отношения). Велико Търново: Фабер, 2008. С. 91.

³⁹⁹ *Панайотов П.* Руските емігранти в България... С. 47.

спільну ноту протесту проти надання зброї болгарською стороною мешканцям варненського табору⁴⁰⁰.

Тим часом 12 квітня 1922 р. ВУЦВК ухвалила додаток до постанови про амністію військовим і цивільним біженцям⁴⁰¹. На НКЗС УСРР покладалося завдання вжити негайних засобів для якнайширшого оповіщення про цей акт емігрантських мас та урядів тих держав, на території яких вони перебували. До Софії він потрапив через повноважного представника Болгарії у Празі Спаса Дупаринова, якому представник УСРР М.В. Левицький вручив звернення до уряду Болгарії від 7 липня 1922 р.⁴⁰² Документ з пропозицією широко інформувати російських військових і біженців на місцях отримали лише у вересні⁴⁰³. Український і болгарський представники обговорили питання про репатріацію біженців і військовополонених до Одеси.

Шлях до встановлення торговельних відносин відкривала зустріч Г.В. Чичеріна та Х.Г. Раковського під час Генуезької конференції. У контексті основної тематики дипломатичного форуму А. Стамболійський провів розмову з про відновлення торгівлі й досягнув домовленості про підготовку проєкту відповідного договору. Його підписання відкладалося, але у вересні 1922 р. до Одеси було скеровано І.П. Орманова для організації торговельного обміну між Болгарією і Україною⁴⁰⁴. Його посада трактувалася як представник Загального робітничого кооперативного товариства «Освобождение» при Українському уповноваженому НКВТ по Одеському району. З 1921 р. І.П. Орманов керував при товаристві закупівлею і відправкою в радянську Росію зернових продуктів. Тим самим балансує між визнанням і невизнанням радянських республік, Болгарія розпочинала торговельні відносини з УСРР. У 1923 р. болгарський представник виїхав за переведення у Москву. Радянсько-болгарський договір було підписано лише в середині 1930-х рр.

⁴⁰⁰ Советско-болгарские отношения и связи: документы и материалы. Т. 1: Ноябрь 1917 — ноябрь 1944. М., 1976. С. 79.

⁴⁰¹ *Панайотов П.* Руските емігранти в България... С. 44.

⁴⁰² Там само. С. 57.

⁴⁰³ Письмо представителя Советской Украины в Чехословакии в министерство иностранных дел Болгарии с просьбой информировать проживающих в Болгарии русских военных и беженцев об объявлении ЦИК Советской Украины амнистии // Советско-болгарские отношения и связи : документы и материалы. Т. 1: ноябрь 1917 — ноябрь 1944 / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, БАН, Ин-т истории; редкол. Л.Б. Валев (отв. ред.), В. Хаджиниколов (отв. ред.). М.: Наука, 1976. С. 162.

⁴⁰⁴ Сообщение представителя кооператива «Освобождение» в Советской России И. Орманова уполномоченному Наркомвнешторга по Одесскому району об открытии представительства кооператива // Советско-болгарские отношения ... С. 169.

Чехословацька Республіка

6 червня 1922 р. у Празі після тривалих і нелегких переговорів було підписано з метою встановлення торговельних і економічних відносин Тимчасовий договір між УРСР і Чехословацькою Республікою⁴⁰⁵. З українського боку його підписав уповноважений уряду УСРР в Чехословаччині М.В. Левицький, з чехословацького — уповноважені уряду Чехословацької Республіки: заступник міністра закордонних справ д-р Вацлав Гірса та начальник економічної секції МЗС інж. Ян Дворжачек. За день до того аналогічний договір про встановлення торговельно-економічних відносин між РСФСР і Чехословаччиною В. Гірса і Я. Дворжачек підписали з керівником торговельної делегації РСФСР в ЧСР П.М. Мостовенком⁴⁰⁶. На одночасному підписанні цих договорів наполягала чехословацька сторона. Офіційно підписаний акт (хоч і тимчасового характеру) підтверджував формальне визнання Чехословаччиною радянського уряду, декларував офіційних представництв і фактично склав разом із російським договором міжнародно-правову підставу радянсько-чехословацьких відносин аж до 1934 р.⁴⁰⁷

Міністр закордонних справ Чехословацької Республіки Едвард Бенеш не відкидав можливості встановлення нормальних відносин з РСФРР, враховуючи підписання Раппальського мирного договору, результати Генуезької конференції та вихід радянської Росії з міжнародної ізоляції, але залишався принциповим противником більшовицької ідеології. В середині країни не відчувалося одностайної готовності визнати уряд більшовиків де-юре зокрема через опір консервативних політичних партій. «Були ми й будемо рішучими противниками большевикам, але були ми й будемо проти інтервенції. — писав Е. Бенеш. — Зміни умов життя в Росії може провести лише сам нарід, а наше діло й діло Європи допомогти російському народові розумною політикою. Це можна зробити, нав'язавши насамперед торговельні зносини, а потім і політичні»⁴⁰⁸. В аналогічному до російського акті йшлося лише встановлення торговельних та економічних зносин, питання визнання de jure уряду другої держави не передбачалося. Так само не розглядалося питання про претензії щодо виплати компенсацій або повернення майнових прав тій чи іншій стороні та/або її громадянам. Договір визнавав право на ведення

⁴⁰⁵ Тимчасовий договір між УРСР і Чехословацькою Республікою від 6 червня 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 506.

⁴⁰⁶ Сборник действующих договоров... Т. I-II. М., 1925. С. 145–149.

⁴⁰⁷ Там само. С. 149.

⁴⁰⁸ *Омельченко Григорій*. Едвард Бенеш — журналіст. Едвард Бенеш — будівничий Чехословацької держави. Прага: Вид-во «Українська книга», 1934. С. 139.

економічної діяльності за громадянами Чехословаччини та органами радянського уряду як юридичних осіб з гарантуванням юридичного захисту їхнього майна і особи (ст. 11). Примітка до ст. 1 зобов'язувала сторони припинити відносини з усіма установами, представництвами, організаціями і особами, що мають на меті боротьбу проти другої держави-підписанта⁴⁰⁹. Сторони мали утримуватися від пропаганди, спрямованої проти уряду іншої країни, а також від участі в політичних і соціальних конфліктах, що можуть виникнути на території держави перебування. Договір декларував заснування в Празі й Харкові офіційних представництв у складі голови і двох членів із наданням їм прав та привілеїв консульських працівників (ст. 2). Всі співробітники мали бути громадянами держави, яку представляли, а голова представництва акредитувався при зовнішньополітичному відомстві держави перебування. За взаємним погодженням урядів договірних сторін передбачалося утворення відділів представництв у інших містах, крім столиць. Коло питань, що входили до компетенції представництв, визначалося насамперед у сфері торговельних та економічних зносин і репатріації громадян. Водночас вони мали консульські повноваження щодо видавання віз і паспортів, посвідчення документів тощо. Представники мали право безпосередніх зносин із відповідними центральними установами задля виконання своїх обов'язків, а відділи представництв — із місцевою владою. Їм надавалися можливості користування радіостанціями, публічними поштовими установами, кур'єрським зв'язком (ст. 7). Для розташування представництв сторони мали взаємно вживати необхідних заходів. Обумовлювалася можливість викликати зі своєї країни фахівців для розгляду технічних, економічних, юридичних та інших питань. Клопотання про згоду на дозвіл в'їзду таких фахівців мали погоджувати зовнішньополітичні відомства обох країн. Договір набував чинності з дня обміну повідомленнями про його затвердження, а відмова від договору визнавалася лише за умови попередження про це за шість місяців⁴¹⁰. Попри присутність у акті положень, що виходили за межі економічних питань, чутливим для радянської сторони залишалася відкритість питання про визнання *de jure* радянської влади.

Підготовку до підписання договору забезпечували профільні місії УСРР та Чехословаччини. В Празі з цією метою з травня 1921 р. перебувала торговельна місія на чолі з М.В. Левицьким, до Харкова на початку

⁴⁰⁹ Тимчасовий договір між УСРР і Чехословацькою Республікою від 6 червня 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 506.

⁴¹⁰ Тимчасовий договір між УСРР і Чехословацькою Республікою від 6 червня 1922 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 510.

1921 р. як тимчасовий представник Чехословацької торгівельно-промислової місії в Москві прибув Вацлав Бенеш. У червні 1921 р. для ознайомлення з економічним станом Української РСР та підготовки економічного договору було створено торгово-промислову місію на чолі з Йосефом Гірсою (1874–1967) — братом відповідального за східну політику заступника міністра закордонних справ Чехословаччини, соратника Т.Г. Масарика і колишнього відомого київського лікаря Вацлава Гірси (1875–1954)⁴¹¹.

Україна була не чужою країною для братів — вони народилися на Волині. Йосеф навчався в житомирському чотирикласному училищі, згодом — в Уманському головному училищі садівництва. Влітку 1904 р. вся родина переїхала на Черкащину, в містечко Корсунь. Й. Гірса отримав там посаду управителя маєтку князя М.П. Лопухіна-Демидова, В. Гірса був у маєтку сімейним лікарем і мав практику в Києві. В 1918–1919 рр. Й. Гірса працював у керівництві цукрових заводів у Херсонській, Чернігівській та Харківській губерніях. Після приходу до влади більшовиків його заарештували і ледь не розстріляли. Останнім його місцем роботи став цукровий завод у селищі Дубов'язівка, неподалік Конотопу. В грудні 1919 р. селище захопили більшовики. Й. Гірсу й польських вояків, що перебували в селищі, арештували й засудили до розстрілу. Зусиллями дружини Й. Гірса був врятований від розстрілу й за рік обміняний разом із групою поляків на полонених у Польщі червоних командирів. Відтак він опинився в Варшаві. Не маючи можливості повернутися додому, деякий час працював за фахом в управлінні сільського господарства в Познані⁴¹². На початку 1921 р. його брата було призначено не лише заступником міністра закордонних справ, але й послом Чехословаччини в Польщі⁴¹³. Відтоді доля Й. Гірси кардинально змінилася. З роками його згадували як «витонченого дипломата», що демонстрував на своїх посадах найвищі якості «дуже доброї і розумної» людини⁴¹⁴.

Торгівельно-промислова місія вирушила до столиці радянської України через Москву лише 20 липня 1921 р. через неузгодженість позиції української сторони щодо складу місії. На той час Вацлава

⁴¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 44.

⁴¹² *Муратов Александр, Муратова Дина.* Дипломаты Йосеф и Вацлав Гирса // Русское слово. 2011. Вип. 7–8. С. 22.

⁴¹³ Там само. С. 21.

⁴¹⁴ *Брусилев А.А.* Мои воспоминания. Москва, 2004. URL: <http://www.library.fa.ru/files/Brusilov.pdf> (17.06.2020).

Бенеша в Харкові заарештували з дружиною і відправили до Москви⁴¹⁵. Вже після погодження 15 червня 1921 р. українською стороною кандидатур призначених до складу місії Й. Гірси та Войтеха Амброжа надійшла відмова прийняти спершу їх обох, а згодом — В. Амброжа через його участь у колчаківському русі та негативні відгуками про нього чеських комуністів⁴¹⁶. Кандидатуру Й. Гірси все ж погодили. Як уповноважений представник уряду Чехословаччини він мав повноваження на вирішення не лише торговельних, а й політичних питань. Місія прибула до Харкова 6 серпня 1921 р., а вже наступного дня Й. Гірса вручив Х.Г. Раковському вірчу грамоту.

Появу Й. Гірси в Харкові як офіційної особи зумовлювали не лише державні, а й особисті інтереси. В Корсуні залишалася його родина. Розповівши про це Х. Раковському під час приватної розмови в день вручення вірчих грамот, Й. Гірса отримав реальну допомогу — за вказівкою очільника НКЗС виділили вагон для переїзду родини. Та працювати в Харкові йому практично не довелося. В кінці місяця Й. Гірса отримав повноваження очолити торговельну місію ще й у РСФРР і невдовзі виїхав з родиною до Москви.

Керувати торговельно-промисловою місію Чехословацької Республіки в Харкові, а фактично — виконувати обов'язки торговельного представника Чехословацької Республіки в УСРР — залишився Вацлав Бенеш. Його заступником став член Чехословацької народної ради, соратник В. Гірси по перебуванні в Києві та евакуації до Владивостоку, колишній прапорщик Чехословацького корпусу в Києві Вацлав Гоуска, секретарем — Богуслав Неуман⁴¹⁷. Як офіційне представництво Чехословаччини, місія мала обмежені консульські функції. Разом із очільником місії з репатріації В. Бенеш давав поручительство за чехословацьких громадян, яких вони переправляли на батьківщину, в тому, що вони ні до яких дій проти уряду УСРР до від'їзду вдаватися не будуть⁴¹⁸. Першочергове завдання місії полягало в підготовці тексту економічного договору, однак детальних інструкцій її керівництво з цього приводу не мало, тому переговори просувалися повільно⁴¹⁹. Необхідність домовлятися вимагали політичні пункти. УСРР була готова на поступки в

⁴¹⁵ *Бетлій О.В.* Історія взаємин між ЧСР та УСРР 1921 р.: обмін репатріаційними і торговельними місіями // Наукові записки НАУКМА. 2002. Том 19. Історичні науки. С. 59–66.

⁴¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 559. Арк. 66; Спр. 640. Арк. 74.

⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 37, 40.

⁴¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 283.

⁴¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 559. Арк. 8.

частині про нейтралітет (пропонувалося перенести до вступної статті), наполягаючи при цьому на визнанні представництва УСРР єдиним українським офіційним представництвом⁴²⁰. Таке формулювання копіювалося з російсько-німецького договору від 6 травня 1921 р., в якому російське представництво визнавалося єдиним законним представництвом РСФРР у Німеччині⁴²¹, і було необхідним УСРР для позбавлення законності дипломатичних установ УНР у Празі. Зрештою було погоджено формулу «кожне з цих представництв є самотнім представництвом належної держави в другій державі»⁴²². Чехословацька сторона прийняла позицію про нейтралітет, але наполягала на підписанні договору без політичних питань. Водночас розглядалося питання про підписання договору про репатріацію.

Нагальність його підписання зумовлювалася тим, що у Харкові на виїзд на батьківщину очікували чехословацькі репатріанти. Вони залишили місця, де проживали й працювали, сподіваючись на реевакуацію. Репатріаційну місію на чолі з капітаном Я. Шагреню було створено одночасно з торгівельно-промисловою і в другій половині червня 1921 р. відправлено до Харкова⁴²³. Ситуацію, що склалася, М.В. Левицький використував під час переговорів на користь УСРР, наголошуючи, що реевакуація розпочнеться одразу після підписання угоди⁴²⁴. Та створена у вересні 1921 р. у Празі спеціальна комісія для розгляду українсько-чехословацької угоди об'єднала обидві договори в «Угоду між УСРР та ЧСР»⁴²⁵. Повноправною залишалася лише торгівельна місія. 28 жовтня 1921 р., у день національного свята «День свободи», В. Бенеш за погодженням з НКЗС УСРР і ВУЦВК підняв над будівлею місії урядовий прапор Чехословацької Республіки⁴²⁶.

До підписання договору чехословацька сторона була готова в середині листопада. Планувалося підписати одночасно угоди з РСФСР та

⁴²⁰ Там само. Арк. 56.

⁴²¹ Временное соглашение между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германией, заключённое в Берлине 6 мая 1921 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске Т. 2. 1919–1922. М., 1968. С. 318–323.

⁴²² Сборник действующих договоров ... С. 149.

⁴²³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 559. Арк. 66; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К., 1996. С. 294.

⁴²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 559. Арк. 38.

⁴²⁵ *Бетлій О.В.* Історія взаємин між ЧСР та УСРР 1921 р.: обмін репатріаційними і торговельними місіями // Наукові записки НАУКМА. 2002. Т. 19. Історичні науки. С. 59–66.

⁴²⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 334.

УСРР, та церемонію підписання було відкладено через вимоги російської сторони вислати з Чехословаччини оголошеного «поза законом» колишнього очільника «Російського політичного комітету» у Варшаві та лідера «Бойової організації есерів» Б.В. Савінкова і української — закрити табори, в яких утримувалися українці⁴²⁷. Переговорний процес завершився підписанням тимчасового договору 6 червня 1922 р. Чехословацький уряд ратифікував акт 14 липня 1922 р., а ВУЦВК — 19 липня⁴²⁸.

Після підписання та ратифікації договорів Й. Гірса провів реорганізацію торговельних місій в представництва. Московську місію було реорганізовано в Торговельне представництво Чехословаччини в РСФСР з філіями Петрограді, Томську, Тифлісі та Владивостоку⁴²⁹, а харківську — в Торговельне представництво Чехословаччини в УСРР з філією в Києві.

В цей час чехословацькі торговельні місії брали участь у масштабній акції допомоги голодним РСФРР і УСРР, який охопив Поволжя і Південь України в 1921–1922 рр. На звернення більшовицького керівництва до держав Європи та Америки з проханням про надання кредиту для закупівлі продовольства і посівного матеріалу виникло питання виплати боргів Російської імперії. На допомогу замість урядів спершу прийшла громадськість світу⁴³⁰. Знайомство Й. Гірси в Москві з Ф. Нансеном⁴³¹ додало особливого розуміння здійснюваної місії. Під час другої Міжнародної конференції з допомоги голодним Росії в Женеві у січні 1922 р. Ф. Нансен закликав світове співтовариство скеровувати гуманітарні вантажі до УСРР⁴³².

Саме тоді Чехословаччина розпочала акцію допомоги голодним в РСФСР та УСРР: транспорти з продуктами (крупкою, горохом, цукром, чаєм, милом) вирушили в Бузулуцький повіт Самарської губернії в супроводі консула А.А. Бабки та в Челябінськ у супроводі консула А.М. Брабеця. В березні 21 вагон допомоги отримали в Запорізькій області. Тут, у Мелітопольському повіті, з кінця XIX ст. зосереджувалися чеські поселення. Серед отримувачів були мешканці Чехограда, Богемки, Олександрівки, Кінського Затону, а також чехи Харкова і Києва. На

⁴²⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 85.

⁴²⁸ Сборник действующих договоров ... С. 152.

⁴²⁹ Муратов Александр, Муратова Дина. Дипломаты Йосеф и Вацлав Гирса // Русское слово. 2011. Вип. 7–8. С. 22.

⁴³⁰ Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // УІЖ. 1989. № 10. С. 77–84.

⁴³¹ Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // УІЖ. 1989. № 10. С. 77–84.

⁴³² Див.: Журба М.А., Черніговець Н.М. На темному боці Місяця. Зваблені інтернаціоналізмом. К.: Неопалима купина, 2013. 368 с.

початку червня 1922 р. Чехословаччина скерувала транспорт з гуманітарною допомогою голодним в УСРР. Його супроводжували співробітники місії Карл Кодер і Юсиф Кроут⁴³³. До липня 1922 р. за участі чехословацького представництва в Харкові надійшло з Праги шість транспортів. До акції допомоги долучалася Чехословацька місія Червоного Хреста, яка передала голодним УСРР 2,1 млн. пайків⁴³⁴. Виїжджаючи в відпустку в липні 1922 р. В. Бенеш просив прискорити видання закордонних паспортів на право виїзду в США знайомій йому родині з Полтави Рабинович⁴³⁵.

Зі створенням Радянського Союзу Й. Гірса був затверджений на посаді торговельного представника Чехословаччини в СРСР⁴³⁶. 1923 р. Радянський Союз відмовився від закордонної допомоги.

Таким чином, двосторонній договір між УСРР і Чехословацької Республікою був достатньою ефективним і знайшов реальне втілення. В цьому особливу роль відіграв особовий чинник і персональні зв'язки з українською землею братів Й. і В. Гірса. Реальну роботу в Харкові розпочали чехословацькі торгівельно-економічна та репатріаційна місії, які заклали підґрунтя діяльності чехословацьких представництв в УСРР/УРСР. Не визначеним договорами обов'язком, але дієвою і необхідною була гуманітарна допомога, скерована Чехословацькою Республікою голодним Запорізької області 1922 р. і зокрема в чеських поселеннях Мелітопольського повіту.

Королівство Італія

Перші спроби налагодження українсько-італійських відносин відобразила підписана у Римі 26 грудня 1921 р. попередня торговельна угоди між УСРР та Італією. Цей міждержавний акт дублював підписану того дня аналогічну російсько-італійську угоду. Обидва документи підписав від імені РСФСР і УСРР російський повпред в Італії В.В. Воровський. Заувага щодо мети угоди «відновлення відносин і торгівлі між обома країнами» на засадах принципу найбільшого сприяння вказувала на ширше, ніж економічне, значення договору та намір надалі укласти політичний договір. Сторони брали на себе зобов'язання забезпечити можливість повернення своїх громадян, що проживали на території УСРР чи

⁴³³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 39.

⁴³⁴ Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. документів і матеріалів. К., 1993. С. 191–193.

⁴³⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 46.

⁴³⁶ Див.: *Муратов Александр, Муратова Дина*. Дипломати Йосеф и Вацлав Гирса // Русское слово. 2011. Вип. 7–8. С. 23.

Італії, повернутися на батьківщину. З метою захисту прав та інтересів своїх співвітчизників держави-підписанти відповідно до ст. IV мали право призначити одного або кількох своїх офіційних агентів із забезпеченням їм дипломатичного імунітету, насамперед свободи від арешту і обшуків, недоторканності службових приміщень і житла⁴³⁷. Планувалося відновлення поштово-телеграфного зв'язку (ст. VI) між країнами-підписантами. В радянській Україні усвідомлювали, що інтерес Італії в підписанні цієї угоди полягає насамперед у відновленні активної торгівлі з українськими містами, зокрема з Одесою, але насолоджувалися «перемогою радянської дипломатії в її боротьбі за визнання республік», що делегалізувала діяльність у Римі невідомої їм УНР⁴³⁸, та сприяла формуванню ставлення до УСРР у Європі як до «окремої економічної суцільної одиниці»⁴³⁹.

Проте до Харкова італійський представник негайно скерований не був. Значно більший інтерес за представництво в столиці складало відновлення діяльності італійського консульства в Одесі. В.В. Воровський представляв за сумісництвом в Італії інтереси РСФРР і УСРР. Відповідно повноваження торговельного представника Італії в Москві Д. Аматорі, що працював упродовж 1923 р., поширювалися на УСРР.

* * *

Загалом у Харкові розпочали роботу іноземні представництва відповідно до підписаних УСРР договорів з Литовською Демократичною Республікою, Латвійською Демократичною Республікою, Естонією, Німеччиною, Австрією і Угорщиною, Чехословаччиною: Управління німецького уповноваженого (уповноважений — Зігфрід Хей); Естонська репатріаційна комісія (голова — Александр Тамман); Чехословацька торговельна місія/представництво (голова — Вацлав Гірса, Вацлав Бенеш) та репатріаційна місія; Литовська репатріаційна комісія (уповноважений — Вітовт Мошинський); Австрійська репатріаційна комісія (повноважний представник для РРФСР і УСРР — Франц Вагер); польська репатріаційна комісія (Станіслав Стшемецький)⁴⁴⁰. Їхні завдання полягали в реалізації міждержавних домовленостей щодо забезпечення оптації громадянства, репатріації іноземних громадян, організації торговельних відносин. Попри те, що практично в усіх текстах договорів фіксувалася норма про

⁴³⁷ Документи внешней политики СССР. Москва: Госполитиздат. 1960. Т. 4. С. 596.

⁴³⁸ Блакитний В. Угода з Італією // Вісті ВУЦВК. 1921. 6 січня. № 5. С. 1.

⁴³⁹ Мазуренко Вас. Розклад Антанти і наші інтереси // Вісті ВУЦВК. 1921. 27 січня. № 21. С. 2.

⁴⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 71–73.

встановлення дипломатичних та консульських відносин, ці представництва не мали політичних повноважень. Для української сторони важливість їх приїзду полягала в засвідченні хоча б у такій формі визнання більшовицького уряду України. Відтак УСРР концентрувала зусилля на переговорах щодо встановлення офіційних відносин — як у «пакеті» з РСФРР, так і самостійно. Зокрема безуспішною була спроба встановлення офіційних відносин з Болгарією, однак болгарська сторона скерувала свого торговельного представника до Одеси. Активно діяла чехословацька торговельна місія. Таким чином, місії з репатріації та торговельні делегації стали передвісниками місій з дипломатичними і консульськими функціями.

2.2.5. Завдання та функції китайського представництва в Харкові

У листопаді 1921 р. до Харкова переселилося Центральне представництво в УСРР Союзу китайських робітників і розпочало діяльність як організація «трудящих китайських громадян, що мешкали на території України»⁴⁴¹ з правами юридичної особи. Забезпечуючи переведення сюди центрального управління з Києва, Лі Зун Син фактично реорганізував його із Харківського відділу Виконкому Союзу китайських робітників України. Сам керівник продовжував перебувати в Києві й систематично їздити до Харкова і Москви.

Управління Союзу знайшло осідок на одній із найстаріших харківських вулиць — Рибній (нині — Кооперативна) в будинку № 4. Район її розташування харків'яни асоціювали з Рибним базаром, де панував запах риби і мешкали переважно торговці цим товаром та шукали поживи місцеві злочюжки. Відома вона була й тим, що в будинку № 15 близько місяця в 1920 р. тут у родини Лур'є гостював російський поет Сергій Єсенін⁴⁴². З поваги до його творчості місцева шантрапа, яка викрала в центрі міста годинник званого «гультя», підкинула викрадене під двері цього будинку з вибаченнями. На Миколаївській площі, 19 розташував свою резиденцію захисник інтересів китайських громадян в УСРР віце-консул Королівського посольства Данії Карл Нільсен⁴⁴³.

⁴⁴¹ Карпенко Н.М. Китайский легион... С. 327.

⁴⁴² URL: <http://ukr.segodnya.ua/regions/kharkov/progulka-po-harkovskomu-podolu-575008.html>

⁴⁴³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 46.

Завдання Союзу в нових умовах визначалися як «організація взаємодопомоги і культурно-просвітницької роботи серед китайських громадян»⁴⁴⁴. Китайське представництво займалося охороною і захистом особистих і майнових прав китайських громадян в усіх центральних і місцевих установах відповідно до законодавства УСРР, засвідченням справжності національних документів та засвідченням особи, видаванням посвідчень для подальшого отримання його власником у відповідних губвиконкомах видів на проживання на території УСРР, відкриттям для своїх членів культурно-освітніх установ, організацією артілей, укладанням угод, придбанням рухомого майна для своїх потреб, поданням позовів до суду. Для посвідчення документів Союз мав печатку.

Членства в Союзі набували китайські громадяни або особи китайської національності віком від 18 років, які мешкали на території УСРР, не експлуатували чужу працю, не мали судимості й не були позбавлені права на участь у громадських організаціях⁴⁴⁵. На молодь, якій не виповнилося 16 років, що не мала рідних в УСРР, також поширювалося право на членство в Союзі, але без вирішального голосу під час голосування та без можливості до набуття повноліття обрання на керівні посади. За наявності не менше 20 членів Союзу дозволялося відкривати свої відділення в інших містах. Такі відділення розгорнули активну діяльність на Донеччині та Луганщині⁴⁴⁶. Розмір членських внесків визначали делегатські збори як вищий орган Союзу, що мали збиратися раз на рік з повідомленням про це за два тижні в газеті «Вісті ВУЦВК». У період між зборами управління Союзом покладалося на Правління, що обиралося делегатськими зборами на рік. При цьому доля Союзу прямо залежала від радянського керівництва, оскільки право на його ліквідацію мали як делегатські збори, так і «влада»⁴⁴⁷.

Упродовж листопада 1921 р. Союз організував «експедицію» для організації реєвакуації китайських громадян. Членам експедиції на клопотання Союзу було надано право закупівлі, провезення та зберігання продуктів харчування у своєму вагоні⁴⁴⁸. Вже 20 листопада 1921 р. Лі Зун Син телеграфував у Москву до Китайського центрального виконавчого комітету про організовану ним відправку з Харкова 118 робітників до Москви за старою процедурою для подальшого виїзду на батьківщину, та переведення Центрального представництва Союзу китайських робітників

⁴⁴⁴ Там само.

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ Карпенко Н.М. Китайский легион... С. 327.

⁴⁴⁷ Там само. С. 328.

⁴⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 18.

в Україні до Харкова. Китайський представник наголошував на потребі додаткових офіційних інструкцій від китайського Уряду щодо евакуації китайців із радянської України та інформував про намір приїхати в Москву для детальних роз'яснень цих питань⁴⁴⁹.

Появи нової редакції документу очікували якомога швидше. Відправка китайців була важливою як із організаційного боку, оскільки в Одесі зібралася 70 китайців, які просили підправити їх додому, так і з матеріальної точки зору, оскільки утримання Союзу китайських робітників в Харкові покладалося на НКЗС УСРР⁴⁵⁰. Та й будь-які зносини між іноземними представництвами відповідно до ухвалених у червні–липні 1921 р. російським радянським урядом, а за ним — і українським низки постанов, які врегульовували зносини між урядовими органами та іноземними представництвами, мали здійснюватися лише за виключного посередництва НКЗС УСРР⁴⁵¹. Усі офіційні документи та акти, що торкалися проблем іноземців, набували легітимності лише за умови засвідчення представником НКЗС УСРР підпису іноземного представника, якщо ці документи було створено в УСРР⁴⁵².

Однак Москва вимагала обов'язкового погодження остаточного тексту інструкції з представником виконкому Союзу китайських робітників в Україні. Проте перебування Лі Зун Сіна в Москві 1 грудня 1921 р. російським зовнішньополітичним відомством було проігноровано, і нова редакція вироблялася без участі китайського представника⁴⁵³. Начальник відділу Сходу НКЗС РСФРР С.І. Духовський причину незалучення китайського представника до обговорення тексту інструкції пояснював тим, що той прибув до Москви виключно «у власних справах» і до НКЗС з'явився задля отримання візи на право повернення в Київ. Відтак він замість зворотної візи отримав демонстративну відмову. Відправлений 7 грудня 1921 р. з Москви лист із цією інформацією у Харкові отримали лише 20 грудня⁴⁵⁴. При цьому С.І. Духовський вказав уповноваженому НКЗС УСРР у Київському районі Л.С. Савельєву на те, що надалі відрядження представникам китайського союзу мають видаватися у разі «дійсної і крайньої потреби»⁴⁵⁵. Очевидно, він мав інформацію про те, що китайський представник, попри переведення резиденції Союзу китайських

⁴⁴⁹ Там само. Арк. 21.

⁴⁵⁰ Там само. Арк. 20, 23, 28.

⁴⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 733. Арк. 7.

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 34.

⁴⁵⁴ Там само. Арк. 33.

⁴⁵⁵ Там само. Арк. 33 зв.

робітників в Україні до Харкова, переселятися до столиці радянської України не поспішав.

Наступну телеграму щодо погодження змін в процедурі виїзду китайців на батьківщину український НКЗС скерував до Москви вже 3 грудня 1921 р. На цей раз копію телеграми отримав і повноважний представник Української РСР у Москві Ю.М. Коцюбинський. Та до міста, де очікували на відправку в Китай десятки його громадян, ця інструкція не надійшла й до середини грудня 1921 р. Додаткову проблему організації евакуації складала відсутність у багатьох претендентів на виїзд одягу і взуття. Центроєвак відмовився видавати їм амуніцію. Лі Зун Син звернувся за підтримкою їхнього прохання до російського НКЗС. Уповноважений НКЗС УСРР у Одесі Йосип Горенюк 15 грудня 1921 р. телеграфував керівництву про скупчення там у пунктах місцевого губеваку 70 китайців і просив вказівок про можливість відправлення їх на батьківщину⁴⁵⁶. Однак відповідь на його звернення містила лише пропозицію «утриматися» від відправки цих китайських громадян до отримання інструкції з Москви⁴⁵⁷.

28 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалила постанову «Про іноземців в УСРР та порядок набуття і втрати українського громадянства», яка визнавала іноземними громадянами всіх осіб, що не мали громадянства УСРР або інших радянських республік. Автоматично набували українського громадянства всі біженці з територій, що відійшли до нових республік, якщо вони не прийняли в установленому порядку громадянства інших країн. Доказами громадянства вважалися видані уповноваженими на такі дії посадовими особами в іноземних державах або за їх межами й завізовані повноважними представниками іноземні паспорти та інші посвідчення, в тому числі документи, строк дії яких закінчився; документи видані до жовтневого перевороту й після нього чинною на той час владою; акти громадянського стану, в яких була вказівка на іноземне походження; акти службового стану, що мали згадку про іноземне походження; різні інші документи, що могли бути визнаними за докази; свідчення не менше шести повноправних громадян УСРР, дані в народному суді⁴⁵⁸. До іноземців не застосовувалася військова повинність, а для

⁴⁵⁶ Там само. Арк. 28.

⁴⁵⁷ Там само. Арк. 27.

⁴⁵⁸ Об иностранцах в УСРР и порядке приобретения и утраты Украинского гражданства // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922, 24–28 марта. № 14. С. 238–243.

обґрунтування можливої реквізиції і конфіскації майна застосовувалося формулювання «дозволяється лише в дозволених законом випадках»⁴⁵⁹.

Всі повнолітні іноземні громадяни мали право просити про надання їм українського громадянства. Вирішення питання про надання громадянства для іноземців скеровувалося на губвиконкоми за місцем проживання претендента на громадянство. Для набуття українського громадянства іноземці мали особисто подати про це заяву до відповідного представника влади із зазначенням відомостей про рід занять та наявність чи відсутність судимостей. Інформація про осіб, які отримали українське громадянство, акумулювалася в НКЗС УСРР, де здійснювалася реєстрація і надсилалися повідомлення до країн, громадянами яких вони раніше були. Відомості про прийняття іноземцями українського громадянства підлягали оприлюдненню двічі на місяць в «Известиях Рабоче-Крестьянского Правительства Украины» і в журналі НКВС УСРР.

3 травня 1922 р. за вимогою НКВС всі іноземні громадяни мали пройти реєстрацію за місцем проживання і стати на облік. Для багатьох китайців, які нелегально потрапили в УСРР, не мали відповідних віз, не могли впоратися з оформленням документів, чи не мали коштів на доведення своїх прав через суди, реєстрація стала надзвичайно складним завданням. Китайські громадяни, які планували залишитися на території УСРР хоча б на певний час, отримували на підставі виданого Союзом китайських громадян посвідчення тимчасовий дозвіл на проживання терміном на 6 місяців. «Тимчасові правила», які регулювали видавання таких дозволів НКВС УСРР у вересні 1922 р. розіслало циркулярним листом за належністю⁴⁶⁰. Від необхідності отримувати відповідний дозвіл звільнялися члени ВУЦВК, ЦК КП(б)У, губвиконкомів, партійних комітетів, завідувачі повітовими відділами виконкомів, військовослужбовці й учні. Ключовою ланкою в отриманні китайцями права на легальне перебування на території УСРР залишався Центральний виконком Союзу китайських громадян в Україні.

Маючи повноваження на обмежені консульські функції, виконком видавав китайцям посвідчення, що засвідчували їх громадянство. Такі документи набували легітимності за умови наявності фотографії особивласника та діяли впродовж 6 місяців від дня отримання. Важливим елементом легітимації документа був підпис голови та секретаря управління або лише за підписом голови управління. Після від'їзду Лі Зун Сина управління очолював у 1922 р. Фу Сун Тин, секретарювала Козлова.

⁴⁵⁹ Там само. С. 239.

⁴⁶⁰ Карпенко Н.М. Китайский легион... С. 323.

Особлива вимога до кваліфікації секретаря полягала в володінні російською мовою і писемною грамотністю, та вмінні працювати з документами.

Члени Союзу китайських робітників в Україні реєструвалися як особи, що належали до нацменшин, і перебували під наглядом НКВС УРСР. Назву посади керівника виконкому було скориговано на «начальник Китайської робітничої секції Наркомпраці УСРР». Згідно з відомостями про реєстрацію представників нацменшин в 1922–1924 рр., Харківський осередок китайських громадян, членів Союзу китайських робітників в Україні, складала близько 100 осіб⁴⁶¹. Діти, народжені в шлюбі китайця й українки вважалися громадянами УСРР до досягнення повноліття, коли вони отримували право впродовж року щодо обрання громадянства одного з батьків⁴⁶². Переважна більшість членів Союзу були чорноробами на Краснопільській шахті. Одиннадцять осіб прибуло до Харкова із Запоріжжя після звільнення з більшовицьких військових загонів Червоної Армії та лікування в госпіталях. Найстаршому серед такої категорії китайських «червоних вояків» у харківській китайській громаді — Лу Ха Чаю — було 57 років. Решта звільнених мали різний вік: від 21 до 40 років⁴⁶³. Їхнє перебування на «Рибному Базарі» розглядалося як тимчасове, відтак офіційний список таких осіб містив графу «Відправлення на батьківщину».

В 1923–1924 рр. виконкомом керував Сю Шен, обов'язки секретаря виконували Талупов, Лю Тан Юн, Лі Кси Ну. Загалом Союзу за час перебування в Харкові вдалося зібрати інформацію про китайських громадян та забезпечити їх необхідними для перебування на території УСРР/УРСР та підготовки до евакуації в Китай документами. Проте частина китайців, які жили й працювали в українських містах, уже втратили бажання виїжджати на батьківщину, створивши родини і розглядаючи Україну як подальше місце свого перебування. Діяльність виконкому тривала до 9 січня 1925 р. Відтоді його функції частково перебрали Центральна комісія у справах національних меншин ВУЦВК та Всеукраїнський Союз Професійних Спілок УСРР. Зміни в організації діяльності китайського представництва в УСРР зумовлювалися реалізацією рішень XII з'їзду РКП(б) (1923) та впровадженням політики коренізації в УСРР, ключові аспекти якої декларувалися як українізація та

⁴⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1837. Арк. 31.

⁴⁶² Див.: *Карпенко Н.М.* Китайский легион... С. 323.

⁴⁶³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 32.

створення умов для розвитку в УСРР національних меншин⁴⁶⁴. До цієї категорії населення, найчисленнішими групами представників якої були росіяни, євреї, поляки, німці, болгари, потрапили й китайці.

Припинення діяльності Союзу китайських робітників та його підрозділів, очевидно, було пов'язано також із арештами 1924 р. членів Таємного братства. Слідство за їхніми діями було об'єднано в так звану «справу Лі Кай Цзя»⁴⁶⁵. Злочинна китайська організація на чолі з виключеним з Комуністичної партії за контрабанду і торгівлю наркотиками китайцем Лі Кай Цзя діяла на території Уралу, Сибіру та решти території Росії, України. Вона контролювала трафік наркотиків, займалася пограбуваннями й вбивствами. Деякі фігуранти справи належали до керівного складу виконкомів Союзу китайських робітників у Росії та, користуючись обмеженими консульськими повноваженнями, видавали фіктивні посвідчення, давали неправдиві свідчення, прикривали злочини, або й самі брали в них участь⁴⁶⁶. Тим самим діяльність китайських представництв дискредитувалася.

Таким чином, у Харкові робота Союзу китайських робітників, що мав консульські повноваження, продовжувалася в напрямку підготовки до евакуації китайців, які опинилися в українських містах під час світової війни на будівництві оборонних споруд і не змогли потрапити додому. Організація виїзду виявилася нескінченним процесом. Не виконавши своєї місії, виконком союзу припинив діяльність, частково передавши функції Центральній комісії в справах національних меншин ВУЦВК та Всеукраїнському Союзу Професійних Спілок УСРР.

2.2.6. Особливості діяльності представництва Польської Республіки

Найбільшою за чисельністю іноземною дипломатичною установою в Харкові було представництво Польської Республіки в УСРР, створене відповідно до умов Ризького мирного договору. Рішення про терміни встановлення дипломатичних відносин ґрунтувалося на результатах спеціального обговорення питання про створення дипломатичних представництв. З огляду на існування в європейських країнах

⁴⁶⁴ Даниленко В.М. «Коренізація» // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 5 : Кон-Кю. С. 152.

⁴⁶⁵ Василевский В.П., Сушко А.В. Деятельность органов ГПУ... С. 27.

⁴⁶⁶ Там само.

дипломатичних місій УНР член делегації УСРР Е.Й. Квірінг наполягав на заснуванні окремого від посольства РСФРР представництва УСРР у Польщі та «інших країнах, де українські елементи мають серйозне значення (Сполучені Штати, Чехословаччина і Румунія)»⁴⁶⁷. Ця ситуація зумовлювала й відображену в договорі (ст. V) вимогу про взаємне гарантування договірних сторін утримуватися від усякого втручання в її внутрішні справи, в тому числі «агітації, пропаганди і всяких інтервенцій, або їх підтримки» та від створення, підтримки й дозволу на перебування на своїй території організацій, які ведуть збройну боротьбу проти другої договірної сторони. Сторони зобов'язувалися не дозволяти на своїй території таких організацій, їх офіційних представництв та інших органів, заборонити вербування і ввезення на свою територію збройних сил, зброї, бойових припасів, амуніції, призначених для таких організацій⁴⁶⁸. Польська сторона пропонувала спершу призначити тимчасових представників у ранзі повірених у справах як уповноважених відомства закордонних справ. На підставі тексту договору і додаткових інструкцій щодо вивозу майна опантів та виконання вимоги про повернення архівів і культурних цінностей, про використання прикордонних рік НКЗС УСРР розробило вказівки щодо діяльності в цій сфері установ із консульськими повноваженнями.

Польський сейм ратифікував Ризький мирний договір 15 квітня 1921 р., ВУЦВК — 17 квітня, слідом за ратифікацією цього акту Московією. Через два тижні сторони обмінялися в Мінську ратифікаційними грамотами. 16 травня 1921 р. Х.Г. Раковський скерував до міністра закордонних справ Польської Республіки Є. Сапегі ноту про заснування дипломатичного представництва УСРР у Варшаві. На відміну від запропонованого польською стороною статусу тимчасових повірених у справах він вважав за необхідне обмінятися представництвами на чолі з повноважними представниками як «уповноваженими верховної влади країни», що зможуть належно вирішити «виникаючі на кожному кроці серйозні питання»⁴⁶⁹. Відтак очільник зовнішньополітичного відомства УСРР вважав за необхідне засновувати дипломатичні представництва в формі посольств у Харкові і Варшаві з граничною кількістю штату представництва — 9 осіб та а загальною чисельністю (включаючи технічний персонал) — 65 осіб. Очолити українське представництво в Варшаві мав

⁴⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 35.

⁴⁶⁸ Мирный договор между Россией и Украиной... С. 272.

⁴⁶⁹ Нота Народного Комісаріату Закордонних справ УСРР Міністрові Закордонних Справ УСРР Міністрові Закордонних справ Польщі Сапезі // Українська РСР на міжнародній арені... С. 313–314.

О.Я. Шумський — волинянин, колишній член Української Центральної Ради і свідомий прихильник більшовизму.

Та швидко створити дипломатичні установи не вдалося. Впродовж весни й літа 1921 р. точилося нотне протистояння, в якій УСРР звинувачувала Польщу у втручанні в свої внутрішні справи та сприяння уряду УНР, що перебував у Тарнові, створення на своїй території умов для банд, які перекидалися на територію УСРР для влаштування грабежів, підпалів, єврейських погромів та убивств радянських службовців, а Польща вказувала українській на потурання галицьким військовим формуванням, які мали намір вести воєнні дії проти Польської Республіки⁴⁷⁰.

Питання про відкриття польського представництва в Харкові, яке прирівнювалося за значенням до представництва в Москві, перед Радою Міністрів Польської Республіки порушив 22 серпня 1921 р. міністр закордонних справ Констати (Константин) Скірмунт (1866–1949). 18 вересня польський представник у Москві висунув НКЗС РСФРР ультиматум з вимогою виконати до 1 жовтня викладені в Ризькому мирному договорі зобов'язання або розірвати дипломатичні відносини в разі відмови. НКЗС УСРР вдався до дзеркальних дій і нотою від 28 вересня наголосив на можливості виконання умов договору лише на засадах взаємності, вкотре наголосивши на бездіяльності польського уряду щодо перебування на території Польщі ворожих для УСРР організацій та вказавши на фінансування польською стороною «петлюрівського штабу» та наявність документальних доказів щодо цього⁴⁷¹. Відтак протистояння на певний час вгамувалося.

Посольство Польської Республіки в УСРР на чолі з істориком, істориком літератури, громадським діячем графом Францішеком Яном Пулаським (1875–1956) офіційно розпочало існування 30 вересня 1921 р. Призначений керівником дипломатичної установи все-таки в ранзі постійного повіреного в справах (Charge d'Affaires) польський посол народився на Поділлі й мав достатній дипломатичний досвід. Від 1919 р. він працював у Посольстві Польської Республіки в США, брав участь як член польської делегації у роботі Версальської мирної конференції⁴⁷². В персональному вимірі Україна не була для нього чужою країною: він нав-

⁴⁷⁰ Нота уряду УСРР Урядові Польщі про порушення Мирного договору // Українська РСР на міжнародній арені... С. 317.

⁴⁷¹ Нота Народного Комісара Закордонних справ УСРР Міністрові закордонних справ Польської Республіки Скірмунту від 28 вересня 1921 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 359.

⁴⁷² Див.: *Szklarska-Lohmannowa A. Pułaski Franciszek Jan* // *Polski Słownik Biograficzny. Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1986. T. XXIX/3. Zeszyt 122. S. 374–380.*

чався університетах Києва та Одеси, після тривалого проживання в Варшаві (з 1900 р., де працював у бібліотеці Ординації Красинських, упродовж 1905–1908 р. був серед фундаторів Товариства любителів історії, членом правління Товариства опіки пам'яток минулого, співзасновником і секретарем Варшавського наукового товариства) 1917 р. переїхав до Києва, де очолив Народний польський клуб⁴⁷³. У вересні 1918 р. Ф. Пуласький мав зустріч із П.П. Скоропадським під час державного візиту гетьмана до Берліну і намагався з'ясувати питання про встановлення дипломатичних відносин між Польщею та Українською Державою⁴⁷⁴. Тепер йому довелося очолити польське посольство в радянській Україні.

Штат дипломатичної установи складала 67 осіб. Радником посольства став відомий правник, випускник Паризького університет, один з фундаторів польської судової системи, член Міської ради Варшави, Леон Беренсон (1882–1941)⁴⁷⁵. Він мав досвід роботи на державній (співпрацював з Міністерством справедливості) та дипломатичній (у Вашингтоні) службі. Консульський відділ посольства очолив уродженець Станіслава — Францішек Харват (1881–1943) у ранзі генерального консула. Уродженець Станіслава, випускник Чернівецького університету, Ф. Харват тривалий час перебував на державній службі в Австро-Угорській імперії, був цивільним чиновником в Австро-Угорському генерал-губернаторстві в Любліні⁴⁷⁶, з грудня 1918 р. перебував на дипломатичній службі. До Харкова він приїхав з аналогічної посади в Берліні. Обов'язки віце-консула було покладено на 35-річного інженера Міхала Свірського⁴⁷⁷. Він народився в Каліші й здобувши інженерну освіту до 1917 р. працював в управлінні дорожньої служби російської армії. Мав уже й досвід дипломатичної служби на посаді начальника канцелярії Генерального консульства Польської Республіки у Франції упродовж липня 1920 — вересня 1921 рр.⁴⁷⁸ Призначення на посаду радника з питань

⁴⁷³ Там само.

⁴⁷⁴ Дипломатические сношения Украины с Польшей // Киевское утро. 1918, 9 сентября (27 августа). № 11. С. 2.

⁴⁷⁵ *Pol K. Poczest prawników polskich*. Warszawa, 2000. S. 1143–1153; *Bruski J.J. Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*. Kraków, 2010. S. 87.

⁴⁷⁶ *Franciszek Charwat*. URL: https://www.msz.gov.pl/pl/p/hamburg_de_k_pl/konsulat/konsul/popzedni_konsulowie/charwat1/. (18.06.2020).

⁴⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 71–73.

⁴⁷⁸ *Książek J. Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym* // *Polski Przegląd Dyplomatyczny*. 2006. № 2 (30). S. 131–154.

торгівлі отримав Ромицький. В повному складі співробітники посольства вирушили до Харкова.

Х.Г. Раковський висловив задоволення з цього приводу нотою, в якій повідомив польського колегу про те, що в розпорядження посольства вже відведено окремих будинок, визначений за погодженням із квартир'єром посольства. Для зручності обміну потягами на кордоні виїзд до Варшави повпреда УСРР О.Я. Шумського⁴⁷⁹ він відклав на 30 вересня, доручивши йому чекати місію Ф. Пуласького на прикордонній станції залізниці Шепетівка — Рівне⁴⁸⁰. Символічна зустріч і спільний обід у ресторані вокзалу співробітників польського посольства та українського повпредства, влаштований польською стороною, відбулися лише 6 жовтня 1921 р. У протокольних промовах послів наголошувалося на сподіванні позитивного розвитку українсько-польських стосунків та окреслювалися плани підписання консульської двосторонньої конвенції, під час обіду лунали відповідні тости⁴⁸¹.

Прибуття польської місії до Харкова було пов'язане з особливими труднощами, зумовленими загрозою нападу «куркульських та контрреволюційних банд» на іноземних представників. Щоб забезпечити потяг від нападу повстанців, більшовики пустили попереду і позаду нього броньовики⁴⁸². Польські дипломати з місця зустрічі в Здолбунові мали їхати до Харкова супроводжуваним броньовиками потягом, в якому під охороною курсантів школи червоних старшин імені ВУЦВК у вагонах, прикрашених золотими державними гербами прибули члени українського повпредства. Польських дипломатів супроводжували М.П. Любченко та Поліщук, а від Києва — ще й Уповноважений НКЗС УСРР у Київському районі Л.С. Савельєв.

⁴⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 102; О.Я. Шумський був заарештований 13 травня 1933 р. за звинуваченням у належності до Української військової організації та участі в підготовці збройного антирадянського повстання і засуджений до 10-річного ув'язнення у ВТТ. Покарання відбував 1933–1935 рр. у соловецьких таборах, з грудня 1935 р. Був на засланні в Красноярську. В жовтні–листопаді 1937 р. перебував під слідством у зв'язку зі справою боротьбистів, тяжко хворів. Після закінчення терміну заслання (13 травня 1943 р.) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Вбитий по дорозі з Саратова до Києва. Див.: *Бассехес Н.* Исчезнувшие советские дипломаты // Русские записки. Париж, 1939. Вып. 51. С. 121–132.

⁴⁸⁰ Нота Голови РНК і Народного комісара ЗС УРСР Міністрові Закордонних справ Польщі Скірмунту відносно призначення дипломатичного представника // Українська РСР на міжнародній арені... С. 365.

⁴⁸¹ *Бетлій О.В.* Діяльність польського дипломатичного представництва... С. 471.

⁴⁸² Бюллетень пресс-бюро Украинского советского посольства в Польше. № 89. 1922, 30 янв. // ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 64–64 зв.

У Харкові їх зустрів радник НКЗС УСРР А.М. Ждан-Пушкін, з яким Ф. Пуласький обмінявся промовами французькою мовою. Перша аудієнція у Х.Г. Раковського виявилася доволі знаковою для формування уявлення польських представників про статус зовнішньополітичного відомства УСРР. Ф. Пуласький планував виголосити вітальну промову українською мовою, що зобов'язало б «українського» наркома згідно з вимогами дипломатичного етикету відповісти також українською, якою він не володів. Проте польському дипломатові ще перед початком зустрічі було запропоновано говорити «общепонятной» російською мовою. Ця «дрібниця» дала підстави співробітникам польського посольства зробити висновок про те, що «самостійність совітської України являється повною фікцією»⁴⁸³.

Твереза оцінка і розуміння ситуації не завадило початку роботи дипломатичного представництва Польської Республіки в столиці радянської України. Польські газети повідомили про дружній і доброзичливий характер бесіди Ф. Пуласького з Х. Раковським та окреслення під час зустрічі позитивних перспектив розвитку двосторонніх відносин⁴⁸⁴. Проте у першому надісланому до МЗС Польщі звіті посол повідомляв про те, що розраховувати «на жодну самостійність зовнішньої політики України, бодай часткову незалежність від Москви» не можна, а Харків є «провінційним представництвом тамтешньої метрополії»⁴⁸⁵. «Доброзичливий характер» стосунків виявився насамперед у сприянні Х.Г. Раковського, О.Я. Шумського та Л.С. Савельєва вирішенню особистого прохання Ф. Пуласького щодо допомоги в переїзді з Немирова до Варшави його матері⁴⁸⁶.

Розташувалося польське посольство в просторому будинку в міністерському кварталі, на вул. Чернишевській, 85 неподалік будівлі, де працювало НКЗС УСРР. Натомість повноважне представництво УСРР чекало надання приміщення в Варшаві до середини жовтня в вагонах. По тому українське повпредство розташувалося в готелі «Вікторія» на вул. Ясна⁴⁸⁷. Начальник Польської Держави Юзеф Пілсудський відмовився прийняти вірчі грамоти у репрезентанта радянської України на підставі

⁴⁸³ ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 64 зв.

⁴⁸⁴ Див.: *Єременко Т.І.* Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // УІЖ. 1998. № 4. С. 59.

⁴⁸⁵ *Бетлій О.В.* Діяльність польського дипломатичного представництва... С. 472–473.

⁴⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 68.

⁴⁸⁷ *Гнатюк М.* Перші кроки української радянської дипломатії // УІЖ. 1969. № 5 (98). С. 110–116.

«незрозумілості» його статусу, справу залагоджував міністр закордонних справ Польської Республіки К. Скірмунт⁴⁸⁸. 20 жовтня 1921 р. повпред вручив вірчі грамоти для їх подання Главі держави Юзефу Пілсудському. В таких умовах влада УСРР почала створювати у відповідь перешкоди для роботи польської місії в Харкові: в її приміщенні з'явилася варта і військовий комендант, робилися спроби запровадити перепустки. Вимогу припинити порушення дипломатичного імунітету радник польської місії Л. Беренсон скерував до НКЗС УСРР 13 жовтня. На початку листопада 1921 р. Ф. Пуласький виїхав до Варшави, де мав кілька зустрічей з О. Шумським, брав участь у роботі польської делегації на Генуезькій мирній конференції. Тим часом польське посольство 4 листопада 1921 р. звернулося до НКЗС УСРР з проханням видати 8 дипломатичних карт і 3 охоронні листи для посла Ф. Пуласького і персоналу посольства⁴⁸⁹.

Проте Ф. Пуласький до Харкова швидко не повернувся 5 листопада Х. Раковський підтвердив готовність визнати повноваження раніше призначеного на посаду офіційного представника Польської Республіки в Харкові Гемпеля, одночасно нагадуючи, що польська сторона досі не підтвердила повноваження О. Шумського та статусу українського дипломатичного представництва⁴⁹⁰. Гемпель до Харкова не виїхав.

Напруження у відносинах з більшовицькою владою засвідчували й протокольні сутички. Іноземні представники отримували запрошення на важливі для радянської України події, що підкреслювало повагу до дружніх держав. Одне з таких запрошень польського представництва на відкриття шостої сесії З'їзду Рад у листопаді 1921 р. закінчилося черговим непорозумінням. У тоні голови з'їзду дипломати відчували те, що він ніби не рахується з присутністю зарубіжних гостей. Вони кілька разів підводилися, коли на честь УСРР співали гімн, «Заповіт» Тараса Шевченка і революційну пісню «Вы жертвою пали». Проте під час привітань на адресу комуністичної партії і комуністичного інтернаціоналу, що виходили за межі загальнодержавного етикету, поляки не підводилися⁴⁹¹. З приводу цього інциденту газета «Комуніст» опублікувала статтю, яка змусила повіреного в справах Л. Беренсона написати ноту протесту Х. Раковському з попередженням, що газетна атака не сприятиме укріпленню добросусідських стосунків.

⁴⁸⁸ Там само. С. 472.

⁴⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 369.

⁴⁹⁰ Нота Голови РНК і Народного комісара закордонних справ УРСР Польському міністрові закордонних справ про обмін дипломатичними представництвами // Українська РСР на міжнародній арені... С. 382.

⁴⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 670. Арк. 190.

Труднощі щодо налагодження стосунків із більшовицькою Україною на загал не демонструвалися. На першому етапі посольство займалося й справами оптації, оскільки відкриття консульства затримувалося, тоді як відповідно до ст. VI Ризького мирного договору оптація мала здійснюватися консульськими представниками⁴⁹². 25 листопада Ф. Пуласький дав у Варшаві інтерв'ю кореспонденту газети «Таймс», у якому висловив сподівання на позитивний розвиток польсько-українських двосторонніх відносин, у тому числі торговельно-економічних зв'язків⁴⁹³. Посол залишався поза місцем свого призначення доволі тривалий час і лише на кілька тижнів повернувся в червні 1922 р. в столицю радянської України. Скориставшись фактом скорочення видатків на утримання посольства як формальним приводом, що його можна було трактувати як недовіру до особи офіційного представника, Ф. Пуласький залишив Харків⁴⁹⁴. Деякий час після його від'їзду посольством керував Леон Беренсон. Він продовжував відповідати на ноти протесту, які надходили від уряду УСРР з вимогами припинити підтримку «петлюрівців» та поширювати інформацію про перехід українськими радянськими військами польського кордону⁴⁹⁵. Тим часом активну роботу «з метою шпіонажу та агітації» проти репрезентантів УНР у Польщі розгорнула місія О. Я. Шумського⁴⁹⁶. Зі свого боку виконувач обов'язків посла нагадував українській стороні про галицькі військові формування та існування вербувального бюро до них у Києві⁴⁹⁷. Наприкінці липня 1922 р. повернувся у Варшаву й Л. Беренсон.

10 серпня 1922 р. обов'язки посла було покладено на генерального консула Ф. Харвата⁴⁹⁸. Діяльність нового очільника посольства зосередилася на захисті прав польських підданих, збиранні інформації для

⁴⁹² Там само. Арк. 159.

⁴⁹³ Там само. С. 59.

⁴⁹⁴ *Bruski J.J. Miedzu prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926...* S. 88–89.

⁴⁹⁵ Нота Народного комісара закордонних справ тимчасово керуючому справами польського посольства в Харкові Л. Беренсону // Українська РСР на міжнародній арені... С. 382.

⁴⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 157.

⁴⁹⁷ Нота Повноважного представника УРСР у Польщі Міністрові закордонних справ Польщі Скірмунту // Там само. С. 388.

⁴⁹⁸ Згодом консул у Ризі (1923–1924), повірений у справах Польщі в Таллінні (1924), надзвичайний посол і повноважний міністр в Естонії (1926–1928) і Фінляндії (1928–1936). 1 січня 1936 р. став послом Польщі в Латвії, а з березня 1938 р. — першим представником Польщі в Каунасі (Литва). Після укладання радянсько-литовської угоди 10 жовтня 1939 р., що передала Вільнюс Литві, Ф. Харват на знак протесту склав ноту 12 жовтня, і разом з персоналом представництва залишив Литву в 14 жовтня 1939 р.

обґрунтування позиції Польщі на засіданнях економічної комісії на конференції у Генуї, що розпочалася 10 квітня 1922 р. Офіційно висловлені сподівання на позитивний розвиток двосторонніх відносин на практиці реалізовувалися непросто через помітну напруженість радянсько-польських відносин⁴⁹⁹. Основна причина такої напруженості полягала в лояльному ставленні поляків до дипломатичних представництв та інших організацій УНР, які перебували на території Польщі. Спецслужби УСРР невсипно стежили за польськими дипломатами, вишукуючи будь-які компромати. Перший день роботи Ф. Харвата розпочався з підготовки ноти протесту в зв'язку з арештами польських громадян у Києві та трусом у помешканні співробітника консульського відділу посольства Іполита Заблоцького. До нього співробітники ВУНК прийшли в ніч з 9 на 10 серпня 1922 р. Попри засвідчення його особи і аргументований протест та вимогу знестися з вищою владою нічні «гості» поводитися брутально⁵⁰⁰. Подана польським представником нота не лише містила протест проти конкретних прецедентів, а й вимогу припинити репресії проти поляків.

Ф. Харват двічі просив аудієнції у заступника наркома закордонних справ С.М. Конарського з метою обговорення цієї нагальної проблеми. Однак ДПУ продовжувало свою справу. Одночасно обшуки й арешти було проведено у осіб, які в той чи інший спосіб контактували зі співробітниками польського посольства: навчали італійській та російській мові (проф. Ріттер), утримували їдальню, де харчувалися польські дипломати (Синицький), підтримували дружні стосунки з польськими дипломатами (Клара Халецька, Катерина Поплавська).

Замість зустрічі НКЗС УСРР спершу надало ноту-відповідь. Її зміст був прогнозований. С.М. Конарський чітко сформулював радянську позицію: «Український Уряд... найрішучішим способом вимагає сатисфакції за ту злочинну роботу, що проводилася на території України на шкоду Українському Радянському Урядові під егідою Польського дипломатичного представництва»⁵⁰¹. При цьому наголошувалося, що персональний склад польських представництв на території УСРР поповнюється особами, які «мають фахом організацію потайної нелегальної роботи»⁵⁰², відтак формують мережу агентури. 22 серпня 1922 р. у офіційному виданні «Вісті ВУЦВК» з'явилася публікація «Шпигунство під крильцем дипломатії», яка містила текст нот Ф. Харвата і С.М. Конарського.

⁴⁹⁹ Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини України з Польщею... С. 60.

⁵⁰⁰ Вісті ВУЦВК. 1922, 22 серпня. № 186. С. 2.

⁵⁰¹ Там само. С. 306.

⁵⁰² Там само.

Генеральне консульство Польської Республіки звинувачувалося в сприянні «шпигунській організації войовничої групи польської буржуазії»⁵⁰³. Як більшовицьке попередження звучала в редакційній статті до цієї публікації теза про необхідність «вирвати з коренем» цю організацію, про що має подбати польський уряд, щоб «слідчим органам УСРР не довелося боронити добру честь і волю до миру польського народу, якого не можна ототожнювати з авантюристською військовщиною, найнятою французьким капіталом»⁵⁰⁴. Проте в офіційних заявах наркома внутрішніх справ УСРР В.М. Манцева декларувалася мирна політика і бажання жити в дружбі з сусідніми народами⁵⁰⁵. Ціна такої дружби для Польщі полягала в вимозі «ліквідувати петлюрівщину» на своїй території відповідно до ст. V Ризького мирного договору. Її безумовного виконання радянська Україна прагнула досягнути в будь-який спосіб⁵⁰⁶. Підготовлена зусиллями заступника наркома закордонних справ УСРР В.І. Яковлева у вересні 1922 р. нота з цього приводу містила вимоги відшкодування польським урядом, відповідальним «за злочини петлюрівців» всіх збитків, спричинених УСРР вивезенням 18 березня 1921 р. «награбованого петлюрівськими бандами надбанням трудового народу» та руйнувань, спричинених нападами цих банд; передачі уряду УСРР всього рухомого і нерухомого майна, що належить уряду УНР, українським організаціям та українській кооперації, в тому числі військового, негайного припинення петлюрівської пропаганди на території Польщі. В ролі «важкої артилерії» в разі негативної відповіді польської сторони на ноту готувалася підтримка НКЗС РСФРР. Протести уряду радянської України проти бездіяльності польської влади щодо перебування на її території «осіб, що очолюють рух, спрямований проти радянських республік» та вимоги припинення діяльності уряду УНР у Тарнові були систематичними⁵⁰⁷.

Були й інші заяви. Так, під час урочистих зборів, присвячених 5-й річниці жовтневого перевороту, 7 листопада 1922 р. у присутності польських дипломатів командувач Кримського та Київського військових округів Й.Е. Якір заявив, що в разі перешкоджання Польщі перевезенню через свою територію Росією хліба в Німеччину «радянській Росії доведеться прокласти собі шлях штиками»⁵⁰⁸. Не дивно в зв'язку з цим, що відкриття 10 грудня 1922 р. VII Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові, під

⁵⁰³ Там само. С. 1.

⁵⁰⁴ Там само.

⁵⁰⁵ Україна і Польща 1920–1939 рр. ... С. 136.

⁵⁰⁶ Там само. С. 151.

⁵⁰⁷ Українська РСР на міжнародній арені... С. 305–306.

⁵⁰⁸ *Сременко Т.І.* Політичні та дипломатичні відносини України з Польщею... С. 60.

час якого було схвалено Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції та прийнято звернення до всіх республік щодо законодавчого оформлення єдиної держави, запам'яталося демонстративним вчинком представників польського посольства. Вони не підвелися під час виконання «Інтернаціоналу», а після пояснення М.О. Скрипника про те, що це не лише гімн пролетаріату, а й державний гімн УСРР, залишили дипломатичну ложу⁵⁰⁹. Посольство систематично повідомляло МЗС Польської Республіки про різні форми недоброзичливого ставлення з боку радянської влади в Українській РСР, демонструючи це на прикладі газетних матеріалів та оглядів преси.

Після офіційного оформлення Союзу РСР польське посольство працювало без зміни статусу ще кілька місяців. 19 лютого 1923 р. Ф. Харват отримав офіційну ноту за підписом заступника наркома закордонних справ про припинення діяльності змішаної комісії з репатріації та пропонувався відкликати польські делегації зі складу змішаних комісій⁵¹⁰. Підставою до цього слугувала пропозиція уряду УСРР про припинення роботи комісії через «успішність робіт» і «вичерпання біженецької маси на Україні»⁵¹¹. Робота з репатріації з невеликим групами польських і українських репатріантів надалі покладалася на повноважні представництва обох країн. З 15 березня 1923 р. припинялося відправлення репатріантів ешелонами з українського боку.

12 квітня 1923 р. Міністерство закордонних справ Польської Республіки висловило протест проти вміщення на відношенні Управління Південно-Західної залізниці гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» як агітаційного⁵¹². Українське посольство у відповідь вказало, що це частина герба УРСР і РСФСР, а усунення гасла в заголовку ображає герб держави, з якою Польща перебуває в офіційних стосунках. Відтак нота не було прийнято і повернуто міністерству. Нотою від 24 квітня до Ф. Харвата вказувалося на появу в польській пресі численних неправдивих матеріалів про УСРР: про єврейські погроми, заворушення в Харкові, про евакуацію радянською владою м. Одеса тощо⁵¹³. Наголошувалося, що з моменту

⁵⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 676. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 33.

⁵¹⁰ Нота Заступника Народного комісара Закордонних справ УРСР Повіреному в справах Польщі в УРСР Харвату від 19 лютого 1923 р. // Українська СРР на міжнародній арені... С. 586.

⁵¹¹ Там само.

⁵¹² Нота Посольства УРСР у Варшаві Міністерству закордонних справ Польщі від 21 квітня 1923 р. // Там само. С. 592.

⁵¹³ Нота Заступника Народного комісара Закордонних справ УРСР Повіреному в справах Польської Республіки від 24 квітня 1923 р. // Там само. С. 592–593.

встановлення договірних взаємин з Польщею про неї в українській пресі не з'являлося жодної брехливої звістки, і вимагалось негайного спростування «злісних інформацій та сприяння припиненню дальшого поширення подібних неправдивих чуток»⁵¹⁴.

Напруження в стосунках, що не спадало, негативно впливало не лише на роботу посольства загалом, але й на психологічний стан його співробітників. 30 березня 1923 р. Ф. Харват подав звернення до МЗС Польської Республіки щодо переведення його в іншу країну, мотивуючи психічною депресією, зумовленою «ненормальним щоденним життям» у Харкові⁵¹⁵. А під час святкування в Харкові 1 травня 1923 р. комуністи польської національності провели мітинг перед приміщенням посольства із закликами: «Хай живе совєцька Польща! Хай живе комуністична партія Польщі!» та викрикуючи образи на адресу «представників буржуазної Польщі», які перебували в приміщенні⁵¹⁶. Дозвіл на шеститижневу відпустку Ф. Харват отримав лише 9 травня й одразу виїхав до Варшави.

Останнім керівником Посольства Польської Республіки в УСРР став політичний діяч, журналіст і дипломат Марцелі Шарота (1876–1951) як Повірений у справах Польської Республіки. 21 червня 1923 р. він через Київ виїхав до Харкова. Галичанин М. Шарота розпочав дипломатичну кар'єру до початку Першої світової війни в Галицькому Сеймі, вважався здібним дипломатом, у 1918 р. був представником польського МЗС в Хорватії та Словенії, радником, а в 1919–1921 рр. повіреним у справах у Відні⁵¹⁷, лише єврейська національність не викликала однозначного сприйняття його кандидатури на чолі польського представництва. Виїжджаючи до Харкова, він залишив посаду урядового агента Польської Республіки при Міжсоюзницькій комісії у Клайпеді⁵¹⁸.

Обновився й персональний склад диппредставництва: до Харкова було переведено Ст. Павловського⁵¹⁹, на посаду уповноваженого з репатріації прибув уродженець Подільської губернії, що раніше працював у Москві, Буковський. Колишній пресовий референт посольства С. Літауер продовжив свою діяльність як секретар представництва. Збереження його

⁵¹⁴ Там само. С. 593.

⁵¹⁵ *Grajzul T.* Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937. S. 216.

⁵¹⁶ *Єременко Т.І.* Політичні та дипломатичні відносини України з Польщею... С. 60.

⁵¹⁷ *Marceli Szarota.* https://pl.wikipedia.org/wiki/Marceli_Szarota (18.06.2020).

⁵¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 162. Т. 2. Арк. 91–93.

⁵¹⁹ Україна і Польща 1920–1939 рр. ... С. 188.

посади в нових умовах, на думку деяких дослідників, зумовлювалося завербуванням більшовицькими спецслужбами⁵²⁰.

Уже на момент приїзду М. Шароти до Харкова уряд Польщі отримав ноту від 26 липня 1923 р. про вступ УСРР до складу СРСР та припинення зовнішньополітичної діяльності радянської України, що передбачало зміну статусу іноземних представництв або припинення їх діяльності. Доручення повідомити М. Шароті, що НКЗС СРСР не розглядає польське представництво в Харкові як посольство, відтак не дає дозволу Управлінню візувати польські дипломатичні паспорти, НКЗС СРСР дало Уповноваженому СРСР при РНК УСРР у вересні 1923 р. Подальшу форму існування польського посольства мало визначати зовнішньополітичне відомство СРСР. До остаточного вирішення питання контакти продовжувалися лише з консульським відділом представництва.

Згідно з розпорядженням МЗС Польської Республіки М. Шароту було відкликано з Харкова 1 січня 1924 р., хоч він залишив місто ще 19 грудня 1923 р., виїхавши в відпустку без повернення. Керівництво посольством він передав торговому раднику Ігнатію Ружицькому⁵²¹. Від 1 січня посольство існувало зі зміненою назвою як Представництво Республіки Польща в Харкові. Його активна діяльність зосередилася на відновленні з 15 січня по 15 лютого 1924 р. оптації польського громадянства. Заяви приймалися уповноваженими Польської Республіки з питань оптації в Харкові, Києві й Одесі⁵²². За даними Іноземного відділу НКВС УСРР, упродовж 1923 р. справ щодо оптації польського громадянства було розглянуто найбільше: 236 справ разом із раніше відхиленими 29 справами й видано 273 посвідчення оптанта (в тому числі за попередній рік)⁵²³.

Діяльність представництва офіційно припинилася 1 березня 1924 р. І. Ружицький залишив Харків 5 березня. У жовтні в зв'язку з викриттям спецслужбою ГПУ польської розвідувальної мережі був відкликаний до Варшави Ст. Павловський (Ланевський)⁵²⁴. В приміщенні представництва на вул. Раковського⁵²⁵, 15 до 1 грудня 1937 р. функціонувало Генеральне

⁵²⁰ Визвольні змагання очима контррозвідника : Документальна спадщина Миколи Чоботаріва / Вступна стаття С. Сідака; упоряд. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, В.С. Лоцицький. К.: Темпора, 2003. С. 185–187.

⁵²¹ Україна і Польща 1920–1939 рр. ... С. 203.

⁵²² Там само. С. 209.

⁵²³ Там само. С. 236.

⁵²⁴ *Bruski J.-J.* Między prometeizmem a Realpolitik... S. 126–130.

⁵²⁵ Вулицю Раковського було перейменовано на честь діяча російського революційного руху, публіциста, літературознавця і історика літератури М.С. Ольминського 1936 р.

консульство Польської Республіки⁵²⁶. Його На першому етапі (1924–1926 рр.) керував консульською установою Міхал Свірський. Екзекватуру № 3220 він отримав 25 березня 1924 р.⁵²⁷ і вважався співробітником Посольства Польської Республіки в СРСР, делегованим у Київ⁵²⁸. Йому надавалися всі права консульського представника, зносин в справах генконсульства з усіма місцевими радянськими установами встановлювалися через Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР, гарантувалася недоторканність консульської канцелярії і архіву⁵²⁹.

Його консульський округ поширювався на всю територію УРСР. Генеральному консулові як офіційному представникові Польщі надавалося право спілкуватися з усіма місцевими державними установами через Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР. Листування консула, канцелярія та архів консульства відповідно до норм міжнародного права визнавалися недоторканими і такими, що не підлягають обшуку або огляду⁵³⁰. З перших днів своєї роботи він розпочав спілкування з Уповноваженим НКЗС СРСР в УРСР з приводу безпідставних арештів і виселень польських громадян. 29 квітня 1924 р. йому довелося звернутися з нотою політичного характеру: ввечері 27 квітня поблизу приміщення консульства невідомі спалили прапор в кольорах Речі Посполитої, а міліціонери перебували неподалік і спокійно очікували кінця дійства⁵³¹. На відповідь залишалося очікувати після проходження документа новою схемою: Управління Уповноваженого СРСР в УРСР інформувало Підвідділ Прибалтики й Польщі НКЗС СРСР з проханням розслідувати «справедливість заявлення Польського Генерального Консульства»⁵³².

З 1 жовтня 1924 р. посаду генерального консула обійняв Конstantи Заремба-Скшинський (1891–1978). Він щойно закінчив Академію міжнародного права в Гаазі й отримав дипломатичну посаду. Україна не була також і для нього чужою землею. К. Заремба-Скшинський народився на

⁵²⁶ Див.: *Grajżul T.* Poselstwo i konsulaty Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937 / Tomasz Grajżul // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku* / [praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego]. Olsztyn; Charków, 2010. S. 214–215; *Bruski J.J.* Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na terenie USRR 1921–1924 // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI w.* S. 148–149.

⁵²⁷ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 2.

⁵²⁸ *Bruski J.J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczypospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków, 2010. S. 101.

⁵²⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 145.

⁵³⁰ Україна і Польща 1920–1939 рр. ... С. 226.

⁵³¹ Там само. С. 231.

⁵³² Там само. С. 232.

Поділлі, довго жив у Києві, де закінчив приватну гімназію і отримав правничу освіту в Університеті св. Володимира (1916 р.), був у студентські роки очільником таємної організації «Полонія» і членом Польського товариства допомоги жертвам війни. Від 1919 р. К. Заремба-Скшинський перебував на дипломатичній службі незалежної Польщі. 1921–1923 рр. він працював на різних посадах у змішаній російсько-українсько-польській комісії в справах репатріації у Варшаві. З посади голови комісії перейшов на роботу начальника Східного відділу МЗС Польської Республіки, від 1924 р. навчався в Академії міжнародного права в Гаазі⁵³³. 1 вересня 1926 р. на посаду віце-консула до Харкова прибув з Варшави дипломат і журналіст Станіслав Орачевський (1889–1958) з гарною освітою (Паризький університет, Ягеллонський університет, Краківська школа політичних наук) та досвідом роботи впродовж 1919–1926 рр. у центральному апараті МЗС Польської Республіки на посаді референта відділу преси⁵³⁴.

Людина з різнобічними інтересами, досвідом роботи в журналістиці та зацікавлена літературою, К. Заремба-Скшинський запровадив в приміщенні консульства проведення журфіксів, на які збиралася харківська інтелігенція: адвокати, лікарі, викладачі й студенти, під час гастролей в Харкові бував співак М.Т. Голинський. На такі зустрічі генконсул запрошував колег з німецького генконсульства і представників Управління Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР. Останні одразу після відвідин генконсульства писали керівництву детальні звіти з грифом «цілком таємно» про поведінку господаря вечірок та іноземних дипломатів і викладали свої підозри. Не випадково у зв'язку з цим професійна діяльність К. Заремби-Скшинського потрапила під прискіпливу увагу ГПУ УРСР і навіть спеціально розглядалася на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 9 травня 1927 р.⁵³⁵ Рішення цього засідання містили доручення ГПУ зібрати матеріали, які компрометують польського консула К. Зарембу-Скшинського, та категоричну заборону всім керівникам державних установ приймати іноземних і дипломатичних представників, вступати з ними в будь-які відносини⁵³⁶.

Проте генконсул продовжував брати участь у заходах для дипломатичного корпусу. Наприкінці липня — на початку серпня 1927 р. К. Заремба-

⁵³³ Kaczmarek Z. Skrzyński Konstanty // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1997–1998. T. XXXVIII/3. S. 463–465.

⁵³⁴ Stanisław Oraczewski // Prasa współczesna i dawna: kwartalnik. Kraków, 1958. № 3. S. 209. URL: http://mbc.malopolska.pl/Content/65821/1958_03.pdf (18.06.2020).

⁵³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 123. Арк. 76–78.

⁵³⁶ Там само. Арк. 76.

Скшинський разом із німецьким консулом Карлом Граапом, віце-консулом Отто Бройтігамом у супроводі заступника Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР І.Ю. Кулика і редактора газети ЦК КП(б)У «Комуніст» Ф.П. Тарана був учасником екскурсії на Дніпрельстан, по тому подорожував з послом Польщі в СРСР Станіславом Патеком по Криму і Кавказу.

В цей час Бюробін очолював Г.Г. Петренко. Відповідно до своїх посадових обов'язків він систематично зустрічався з іноземними представниками як зі службових питань, так і на прийняттях в Управлінні Уповноваженого НКЗС СРСР в УРСР. Тим самим він уже потрапляв під «пильне око» спецслужб. Г.Г. Петренко рекомендував на посаду в апарат Уповноваженого колишню співробітницю Генерального секретарства справ міжнародних УНР свою наречену Н.В. Суровцеву, яка в квітні 1925 р. повернулася з Європи. За нею також одразу було встановлено стеження відповідними службами. У Г.Г. Петренка і Н.В. Суровцевої склалися приязні відносини з польським генконсулом, а восени 1927 р. їхні долі перетнулися в коридорах ГПУ. Під час допитів вони обоє розповіли про зацікавленість К. Заремби-Скшинського українською літературою та театром, відвідання ним 5-6 серпня 1927 р. разом із німецьким консулом Карлом Граапом Дніпрельстану, що не характеризувало діяльність польського консула як ворожу радянській Україні⁵³⁷. Проте обом арештованим інкримінували шпигунство на користь Польщі й засудили 28 травня 1928 р. відповідно до десяти і п'яти років таборів⁵³⁸, а генеральний консул К. Заремба-Скшинський 18 червня 1928 рр. був відкликаний і повернувся до Варшави.

Його змінив Станіслав Орачевський, який тимчасово виконував обов'язки генконсула впродовж 19 червня — 7 грудня 1928 р. 8 грудня 1928 р. посаду генконсула обійняв уродженець Волочиського повіту, радник Посольства Польської Республіки в СРСР Адам Стебловський (1896–1941). Він закінчив гімназію в Острозі й отримав ґрунтовну освіту в київських і варшавських вишах: навчався на історико-філологічному факультеті Університеті св. Володимира, правничому факультеті Варшавського університету, закінчив Вищу військову школу в Варшаві. Служив у Генеральному штабі Польської Республіки й долучився до розбудови польських військово-повітряних сил. Дипломатичний досвід Адам

⁵³⁷ Україна і Польща 1920–1939 рр. ... С. 45.

⁵³⁸ Синицький П.Е. «Справа Суровцевої — Петренка 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х — початку 1930-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, факти, події: 36. стат. Київ, 2006. Вип. 33. С. 166–185.

Стебловський отримав як військовий експерт польської делегації на конференціях Ліги Націй, член постійної Дорадчої комісії з військових справ при Лізі Націй. 1928 р. вийшов у запас і перейшов на посаду радника Посольства в Москві⁵³⁹.

Чи не найскладнішим періодом його каденції став 1932 р. Уже на початку року генконсул у своєму звіті зауважував загрозу українським селам залишитися без хліба через політику більшовиків. Його подорож у квітні 1932 р. територією свого консульського округу ствердила гнітючі передчуття генконсула. А. Стебловського супроводжував у цій поїздки радник Жмигорський. Їхні враження і повідомлення, які в генконсульстві отримували від різних осіб, переконували, що в українських селах «люди не мають жодного шансу вижити»⁵⁴⁰. В Харкові А. Стебловський залишався до 26 червня 1932 р.

1 липня 1932 р. генконсульство очолив інший радник Посольства Польської Республіки в СРСР Ян Каршо-Седлевський (1891–1955)⁵⁴¹. Кар'єрний дипломат, він розпочав дипломатичну службу в січні 1919 р. з посади старшого референта дипломатичного відділу МЗС, у 1920–1922 рр. служив генконсулом Польської Республіки в Ополю, по тому — старшим референтом Політичного департаменту МЗС, секретарем посольства I класу у Белграді (1922–1924), директором Політичного департаменту в МЗС, радником посольства у Празі. До призначення 1 жовтня 1931 р. радником посольства у Москві працював на аналогічній посаді в Празі (1 грудня 1924 р. — 31 жовтня 1930 р.)⁵⁴².

Ян Каршо-Седлевський був одним із розробників тексту Договору про ненапад між Польською Республікою і СРСР, підписаного 25 липня 1932 р. у Москві Надзвичайним Посланником і Повноважним Міністром Польської Республіки Станіславом Патеком та заступником наркома закордонних справ СРСР М.М. Крестинським. Відтак він декларував намір вживати заходів для поліпшення радянсько-польських стосунків. З цією метою генконсул потребував широкого кола знайомств і допомоги місцевої влади, що йому вдавалося без складнощів. Будь-які

⁵³⁹ *Grajżul T.* Poselstwo i konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie... С. 221.

⁵⁴⁰ *Бруски Я.Я.* Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки... С. 109–110. *Bruski J.J.* Hołódomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu... S. 369.

⁵⁴¹ *Рубльова Наталія, Рубльов Олександр.* Генеральне консульство Другої Речі Посполитої у Києві за Доби великого терору (1937–1938) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 29/2017. С. 363.

⁵⁴² *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej* / [red. nauk. J.M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana]. Warszawa: BGW, 1994. S. 99–100.

контакти з державними органами, очільник іноземного представництва мав здійснювати через посередництво Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР. Цю посаду після його приїзду послідовно обіймали І. Калина та А.М. Петровський. З ним Я. Каршо-Седлевський пробував обговорювати як ситуацію, що складалася навколо генконсульства, так і свої пропозиції щодо реалізації намірів поліпшення польсько-радянських відносин «на українській ділянці».

Натомість цілими днями напроти його будинку чергували агенти спецслужби, всіх відвідувачів генконсульства викликали на допит до ДПУ, преса публікувала антипольські дописи, а запрошені гості шукали привід не прийняти запрошення до генконсульства. Вже в перших своїх звітах Я. Каршо-Седлевський, добре знаючи страшні наслідки Голодомору, конкретно називав винуватця трагедії українського народу — центральну владу, котра неблаганно вела до розорення українського села, і вказував на безжалісне подавлення будь-яких протестів проти місцевої адміністрації⁵⁴³.

Генконсул докладав зусиль до розвитку культурних відносин. Він пробував 1933 р. організувати в Харкові виставку польської графіки, але отримав відмову влади в проведенні заходу ніби через відсутність належного приміщення. Не мали успіху й спроби провести гастролі польського скрипаля і композитора Гжегожа Фітельберга в Києві і Харкові. Я. Каршо-Седлевський взяв участь у шевченківських святах 1934 р., поклав вінок від Польпра під час закладки пам'ятника Т.Г. Шевченку та взяв участь у церемонії відкриття виставки художніх творів Т.Г. Шевченка⁵⁴⁴. Проте місцева влада вважала, що він за два роки на чолі генконсульства нічого істотного не зробив. Після перенесення столиці до Києва, Я. Каршо-Седлевський вибув туди 1 серпня 1934 р.

До Харкова замість нього приїхав з Києва консул Станіслав Сосницький. Його консульський округ охоплював «весь західний кордон і південний пояс, включаючи Одесу»⁵⁴⁵. Штат консульської установи складала, окрім керівника, три дипломати-референти і шість співробітників допоміжного персоналу. Одразу після приїзду Ст. Сосницький здійснив об'їзд території свого консульського округу. Перетворені на пустелю села, зарослі бур'яном поля і обмаль техніки спростовували оптимістичні публікації радянської преси про досягнення сільського господарства в УРСР. Не менш сумні враження справили й розмови генконсула з

⁵⁴³ *Бруски Я.Я.* Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки... С. 104.

⁵⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6435. Арк. 8–9.

⁵⁴⁵ *Bruski J.J.* Hołódomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie... S. 368, 371.

людьми, що пережили голодомор, а тепер змушені були виконували замість техніки грандіозні плани радянської влади під загрозою репресій⁵⁴⁶. Тотальне стеження велося й за співробітниками консульства через визнання Польщі «потенційним противником у майбутній війні», а її представництва — «розсадником шпигунів»⁵⁴⁷. Ст. Сосницького відкликали до Варшави 1 листопада 1936 р. це відрядження стало останнім у його кар'єрі. 31 грудня 1936 р. він вийшов у відставку.

Останнім генконсульство Польської Республіки у Харкові очолював упродовж 1 листопада 1936 — 16 грудня 1937 р. уродженець містечка Золочів на Львівщині громадський і політичний діяч, адвокат Тадеуш Бжезінський (1896–1990). У 1918–1921 рр. він брав участь у польсько-більшовицькій війні, з 1921 р. перебував на консульській службі Німеччині та Франції. Допоміжний штат консульської установи було значно скорочено. У розпорядженні консула залишилися три референти, двірник і водій. Знаючи, що місцеві мешканці, які наймалися на роботу в іноземні представництва, були переважно таємними агентами, Т. Бжезінський не ризикнув розширити штат у такий спосіб. Ключові завдання консульської установи полягали в збиранні інформації щодо ситуації в СРСР і УРСР. Співробітники реферували пресу, консул здійснював поїздки консульським округом. Та протистояння поступово переростало у фізичний тиск і інформаційну ізоляцію. В приміщенні консульства розбивали вікна, стежили за співробітниками, було накладено заборону на отримання місцевої преси. В серпні 1937 р. розпочалася «польська операція», конкретно орієнтована на винищення «польських шпигунів», яких убачали в кожній особі польського походження. Наказ № 00485 кривавого наркома внутрішніх справ М.І. Єжова від 11 серпня 1937 р. окреслював п'ять категорій поляків, які підлягали арешту⁵⁴⁸. Попри всі старання, захистити їхні права консульство не могло. В квітні 1937 р. СРСР почало переговорну процедуру щодо скорочення іноземних консульських місій, серед яких опинилися польські консульства в Харкові і Тбілісі. Харківське представництво передало архів до Києва, але співробітників перевести туди через відмову радянської сторони не вдалося. Консульство офіційно припинило існування в грудні 1937 р.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Там само.

⁵⁴⁷ Див.: *Жванко Любов*. Дипломатичні представництва Польської Республіки в Харкові: історія та сучасність; переклад на польську мову Т. Довжок. Харків: Золоті сторінки, 2020. С. 73.

⁵⁴⁸ *Жванко Любов*. Дипломатичні представництва Польської Республіки в Харкові... С. 79.

⁵⁴⁹ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico*. Deutschland — Ukraine... S. 62.

Загалом консульське представництво Польської Республіки в Харкові працювало найдовше з усіх іноземних представництв. Створене відповідно до офіційного міждержавного договору, польське консульство мало повноваження на виконання консульських і дипломатичних функцій, проте розгортало свою роботу в умовах цілковитого протистояння з українською стороною. Форми такого протистояння були різноманітними: від нот протесту до репресій з боку УРСР щодо польських дипломатів, ізоляції і фізичного насильства. В таких умовах виконання функцій захисту польських громадян нівелювалося. Основна функція представництва зосередилася на інформаційній діяльності.

2.2.7. Діяльність німецького консульства в Харкові

Першим німецьким генеральним консулом у столиці Радянської України став Зігфрід Хей (екзекватура № 76 від 26 березня 1923 р.)⁵⁵⁰. Його призначив відповідно до Раппальського договору посол Німеччини в РСФРР Ульріх Бронсдорф-Ранцау, якому було спершу доручено представництво Німецького Рейху в УСРР. На той час З. Хей перебував у Харкові вже майже два місяці⁵⁵¹. Народжений у творчій мюнхенській родині (батько — професор музики, старший брат — художник, молодший — учитель співу), він отримав освіту у Мюнхені і Берліні і впродовж 1894–1909, 1914–1918 рр. перебував на військовій службі, зокрема в військовому міністерстві. Між 1909 і 1914 роками З. Хей працював представником інформаційного агентства *Wolffs Telegraphisches Bureau* у Санкт-Петербурзі. Там 1911 р. одружився з донькою російського поміщика Юлією Саєвич. У дипломатію З. Хей прийшов у грудні 1919 р., звільнившись у званні майора⁵⁵². З огляду на «російський досвід» він працював у відділах Росії та Східної Європи Федерального відомства⁵⁵³. Звідти вирушив в УСРР. Підпорядкована йому консульська установа розташувалася на вул. Сумській, 54⁵⁵⁴. Однак щодо його екзекватури у зв'язку з новим статусом більшовицької України як республіки Радянського Союзу вийшло непорозуміння. Союзу екзекватуру він не

⁵⁵⁰ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 16.

⁵⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 13.

⁵⁵² Hey, Hans Erwin // *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL)*. Band 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1959. S. 310.

⁵⁵³ *Matthias Dornfeldt, Enrico Seewald: Die deutschen diplomatischen Vertretungen in Albanien von 1913 bis 1944 // Zeitschrift für Balkanologie*. Band 45 (2009), Nr. 1. S. 19.

⁵⁵⁴ *Dornfeldt Matthias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine... S. 54.*

отримав до кінця 1924 р.⁵⁵⁵ і був переведений до Посольства Веймарської республіки в СРСР, де працював до 1929 р. У Харкові його змінив Карл Граап, який з 6 травня 1921 р. очолював німецьку торговельну місію в Москві⁵⁵⁶. Новий генконсул працював до травня 1928 р.

Місія генерального консульства в радянській столиці, якому безпосередньо підпорядковувалися консульства в Одесі та Києві, полягала в активізації радянсько-німецьких економічних і культурних відносин на теренах УСРР. Керував справами представництва Бернгард Вальден, секретарями було призначено Германа Штрекера та Гертруду Шиман, канцелярським працівником — Вільгельма Зайберліха, водієм Карла Арендса⁵⁵⁷. Всі співробітники генконсульства отримали охоронні свідоцтва з вказівкою про те, що іноземні представники «не підлягають ніяким трусам та арештам, не попередивши про це НКЗС», дипломатичні картки та дозвіл на користування зброєю⁵⁵⁸.

На другу половину 1920-х рр. припав активний розвиток радянсько-німецької торгівлі. Певні зусилля до того докладав генконсул у Харкові. Підписаний 12 жовтня 1925 р. економічний договір між СРСР та Німецьким Рейхом унормовував питання про в'їзд, заняття промислами, захист майна, охорону промислової власності.

З 1929 р. по 1936 р. генеральним консулом Німеччини в Харкові був Карл Вальтер — кар'єрний дипломат, що добре знав Росію — працював у Генеральному консульстві Німецької імперії в Москві в 1918 р. Після семирічної перерви, коли впродовж 1919–1925 рр. перебував на службі в кабінеті президента Рейху в Берліні, К. Вальтер у квітні 1925 р. став генеральним консулом в Ленінграді. Звідти в травні 1928 р. прибув до Харкова⁵⁵⁹.

1931 р. Німеччина надала довготривалий кредит 300 млн. марок для фінансування імпорту з Німеччини. Однак 1933 р. після приходу до влади А. Гітлера вектор зовнішньоекономічної політики більшовиків кардинально змінився. Не відбулося змін у принципах інформаційної політики, що ґрунтувалася на тотальній цензурі з метою убезпечити виток будь-якої негативної інформації про СРСР закордон. Особливі застереження стосувалися інформації про Голодомор 1932–1933 рр. Відтак створювалися перешкоди для іноземних представників щодо отримання такої інфор-

⁵⁵⁵ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 30–30 зв.

⁵⁵⁶ *Locarno Revisited: European Diplomacy 1920–1929* / Edited by Gaynor Johnson. Routledge, 2004. 232 p.

⁵⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 25, 29, 33, 43.

⁵⁵⁸ Там само. Арк. 33.

⁵⁵⁹ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine...* S. 62.

мації, а для гостей з-за кордону влаштовувалися цілі вистави. Зокрема, величезні ресурси задля приховування дійсного стану життя в УРСР було акумульовано для зустрічі в Харкові в серпні 1933 р. делегації з Франції на чолі з Едуардом Ерріо. Програма їхнього перебування передбачала відвідання музею Тараса Шевченка, Харківського тракторного заводу, дитячої трудової комуні ім. Фелікса Дзержинського, на чолі зі знаним радянським педагогом Антоном Макаренком, колгоспу «Червона зірка» на Харківщині⁵⁶⁰. Зустрічі з партійним керівництвом, прийому в дитячій трудовій комуні, підшефній ДПУ, фальшиве прощання з оваціями на вокзалі у «виконанні» працівників ДПУ не викликало підозри в охоплених увагою гостей. Під час зустрічі з головою РНК УСРР В. Я. Чубарем Е. Ерріо позитивно охарактеризував побачене, зокрема, високо оцінив роботу колгоспів та зміну свого ставлення завдяки побаченому до їх організації як такої, що відбувалася під примусом⁵⁶¹. Офіційним перекладачем під час туру французької делегації був Л.І. Величко. Іноземних представників у Харкові, як і в Києві, на прийняття за участі Е. Ерріо не запрошували.

Німецький генконсул у своїх звітах подавав інформацію про організацію колективізації, прямо протилежну тій, яку нав'язували французькій делегації. Він зауважував жахливі наслідки жорстокої боротьби більшовиків з «розкраданням» колгоспного майна та нелюдських методів проведення хлібозаготівель. Особливу увагу генконсул звертав на становище німців-колоністів, наголошував на необхідності збільшення допомоги їм німецького уряду.

На початку 1935 р. К. Вальтеру довелося займатися справами німецьких інженерів, яких масово почали виселяти з Харкова. 7 березня він повідомив у посольство в Москву про те, що радянський уряд видав розпорядження про висилку великої кількості німецьких спеціалістів ніби через недружнє ставлення до радянських громадян у Берліні. З України було заплановано виселити 150 (за іншими відомостями — 187) осіб⁵⁶². До цієї групи потрапили деякі «небажані» іноземці. Усні клопотання і письмові звернення генерального консула до облвиконкому, місцевої і центральної влади, НКЗС не мали успіху. Так, упродовж трьох днів зі Сталіно були виселені розмітчик Вільгельм Шильдгреєр з Дортмунда і диспетчер Еріх Гайдук із Обергаузена, які працювали на місцевих

⁵⁶⁰ Див.: *Чинченко Іван*. Ерріо таки на бачив пухлих з голоду // У 50-річчя трагедії Голодомору: Річник УНС / Ред.: Зенон Снилик. Нью-Йорк: Вид-во «Свобода». 1983. Річн. 73. <http://svoboda-news.com/arxiv/almanachs/1983/files/assets/basic-html/page54.html>

⁵⁶¹ Там само.

⁵⁶² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 161. Т. 1. Арк. 45.

фабриках по 10 років. Висланий німецький комуніст інженер Шталлер брав участь у формуванні інтернаціонального батальйону, однак у Радянському Союзі не був прийнятий у партію. Інженери Фрейнудт і Твардт виїхали без продовження терміну перебування і без довідки про висилку⁵⁶³. Принизлива процедура виселення наносила не лише моральні, а й матеріальні збитки: інженери не встигали за короткий відведений для зборів термін вигідно продати своє майно і несли збитки⁵⁶⁴.

17 вересня 1936 р. Генеральне консульство в Харкові було реорганізовано в зв'язку з втратою містом статусу столиці в консульство. Його консульський округ обмежився Харківською, Дніпропетровською та Донецькою областями⁵⁶⁵.

Загалом від часу створення 1924 р. Генеральному консульству Німеччини вдалося налагодити торговельні зв'язки та розпочати встановлення культурних контактів, що відповідало його місії. На початку 1930-х років, з приходом до влади А. Гітлера, змінилося не лише становище генконсульства в Харкові, але також його основні завдання. Вони полягали в захисті інтересів німецьких громадян, організації їм матеріальної допомоги та сприяння їх виїзду на батьківщину. В процесі збирання інформації про суспільно-політичне становище в УСРР, консули фіксували розгортання Голодомору, вказуючи на його винуватців.

2.2.8. Тверезий погляд на радянську дійсність консула Італії

Італійське представництво у Харкові в статусі консульської установи, з'явилося на початку 1924 р. після офіційного визнання Королівством Італія Радянського Союзу. 7 лютого 1924 р., у день підписання радянсько-італійського договору, голова ради міністрів та міністр закордонних справ Королівства Італія Беніто Мусоліні скерував до НКЗС СРСР ноту про визнання *de jure* уряду СРСР, «остаточно і міцно» встановлені радянсько-італійські відносини та призначення посла при радянському уряді⁵⁶⁶.

Тимчасово виконувати обов'язки віце-консула відповідно до ноти № 2122 від 21 лютого 1924 р. розпочав Ромуло Тубіно⁵⁶⁷. Досвід у сфері

⁵⁶³ Там само.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine... С. 53.*

⁵⁶⁶ *Сборник действующих договоров... С. 29.*

⁵⁶⁷ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 25.

консульської роботи він здобув у Бердянську, де 18 березня 1904 р. до 6 серпня 1914 р. працював почесним консульським агентом Австрійської монархії⁵⁶⁸. Його порекомендував на посаду тимчасовий очільник відомства Далль'Орсо через психічну хворобу почесного консула Мікаеля Орсеро. Однак до кінця року його консульський патент не було подано, відповідно він не отримав екзекватуру і перебував на становищі тимчасового виконувача обов'язків віце-консула.

В середині 1927 р. під час реорганізації реорганізація мережі консульських установ в Італії було вирішено зосередити всю консульську роботу на Чорноморському узбережжі в Генеральному консульстві в Одесі⁵⁶⁹. В Харкові створювати консульство не рекомендувалося.

Проте генеральний консул Італії в Одесі Ф. Меріано поїхав до Харків задля вивчення цього питання. Він зупинився у консула Коппіні⁵⁷⁰, наніс візит до НКЗС, побачився з польськими і німецькими колегами. Згодом у повідомленнях ГПУ з'явилася інформація про очікуване відкриття в Харкові італійського віце-консульства на чолі з Коппіні⁵⁷¹.

Офіційне призначення консульським представником у Харкові Коппіні отримав 12 серпня 1928 р. Спершу проживав у готелі. Планував забезпечити консульство пристойним приміщенням, мати автомобіль і штат прислуг. Штатний розпис консульства був мінімальним за кількістю дипломатів. Окрім посади керівника, в консульській установі була ще одна штатна посада дипкур'єра. Її обійняв Мельве Стро-Маріо. 20 лютого 1929 р. до Харкова приїздив з прощальним візитом італійський посол в СРСР Вітторіо Черутті⁵⁷². Наступного року його змінив на посаді авторитетний італійський дипломат Бернардо Аттоліко, колишній заступник генерального секретаря Ліги Націй (1920–1927), посол Королівства Італії в Бразилії (1927–1930)⁵⁷³.

Під час Голодомору Генеральне консульство Італії в Харкові очолював у ранзі віце-консула Серджо Граденіго (1886–1966). Він не був кар'єрним дипломатом. С. Граденіго народився в Трієсті, який входив до

⁵⁶⁸ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. Wien–Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. С. 302–303.

⁵⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Ч. 1. Арк. 206.

⁵⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 467.

⁵⁷¹ Там само. Арк. 450.

⁵⁷² Там само. Арк. 554.

⁵⁷³ *Баллоні Ніколо.* Ще один внесок до відродження правди // Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італійський ін-т культури в Україні / Юрій Шаповал (наук. ред. укр. вид.), Андреа Граціозі (упорядкув. та вступ. ст.), Мар'яна Прокопович (пер. з італ.), Нікола Франко Баллоні (передм.). Х. : Фоліо, 2007. С. 13.

складу Австро-Угорської монархії. Після закінчення 1912 р. факультету словесності Флорентійського університету він займався викладацькою роботою в рідному місті. З початком світової війни викладач-філолог, талановитий літератор утік від призову до війська в Італію. Але невдовзі записався добровольцем до італійської армії й героїчно виявив себе в боях як патріот Італії. Юнак мав нагороди за бойову звитягу, був послідовним прихильником ідеології Беніто Мусоліні, брав участь 1922 р. у поході «чорних сорочок» на Рим. На дипломатичну службу він потрапив 1928 р., перший досвід консульської роботи отримав у Франції, по тому був Радянський Союз⁵⁷⁴. 1931 року С. Граденіго очолив віце-консульство Королівства Італія в Харкові, згодом підвищене до статусу консульства. Завдання італійського консула Італії в Харкові полягали в захисті інтересів італійських громадян, організації товарообміну та спостереженні за втіленням радянською владою своїх планів побудови комуністичного суспільства. Джерелом інформації для консула були власні спостереження, зустрічі з громадянами, ознайомлення з радянською пресою. С. Граденіго став свідком упокори голодом українці більшовиками в 1932–1933 рр.

Його звіти були джерелом правдивої інформації для італійського уряду про винищення голодом українців «братньою республікою»⁵⁷⁵. На вулицях Харкова в травні 1932 р. він зауважував безкінечні черги змучених людей, які чекали на розподіл хліба в крамницях; голодних жебраків, які просили хліба, відмовляючись від грошей, бо хліба купити на них не могли. В звіті від 31 травня 1933 р. С. Граденіго констатував погіршення ситуації й висловлював нерозуміння, як міжнародна преса може «спокійно спостерігати масове вбивство, яке організував радянський уряд» і впевненість у тому, що «голод штучний і спеціально створений для того, щоб провчити селян» з метою «денаціоналізації території»⁵⁷⁶. Відтак консул прогнозував, що Україна може стати територією переважно з російським населенням. Рік по тому він називав конкретні цифри загиблих — від 11,5 млн. до 18 млн., вказував на скорочення населення УСРР упродовж 1927–933 рр. унаслідок голоду, епідемій, репресій та масових депортацій до межі нижче 1927 р. (консул вважав такою кількістю 28 000 000) та констатував заселення вимерлих

⁵⁷⁴ Там само. С. 13–14.

⁵⁷⁵ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італійський ін-т культури в Україні / Юрій Шаповал (наук. ред. укр. вид.), Андреа Граціозі (упорядкув. та вступ. ст.), Мар'яна Прокопович (пер. з італ.), Нікола Франко Баллоні (передм.). Х. : Фоліо, 2007. С. 158–159.

⁵⁷⁶ Там само. С. 256.

сіл російськими поселенцями з Сибіру та інших російських регіонів⁵⁷⁷. Утім італійський уряд не афішував повідомлення своїх дипломатів, Б. Мусоліні не хотів порушувати відносини з Й. Сталіним. Італійська преса транслювала нейтральне ставлення до «радянського експерименту» як до кризи, з якої є вихід⁵⁷⁸.

Таким чином італійське представництво в УСРР було створено в її столиці після офіційного визнання Королівством Італія СРСР на виконання положень радянсько-італійського договору 1924 р. Італійська сторона не розглядала цю консульську установу як стратегічно важливу, віддаючи перевагу ролі консульства в Одесі. Відтак робота консульської установи Італії не відрізнялася активністю. Інформаційну цінність мали аналітичні звіти консула С. Граденіго, які втім не справили впливу на суспільну думку в Європі через статус дипломатичних документів та позицію уряду щодо оцінки подій в СРСР.

2.3. Повернення іноземних представництв до Києва (1934–1939 рр.)

2.3.1. Основні напрями діяльності німецького консульства

24 червня 1934 р. Києву з ініціативи Й.В. Сталіна було повернуто статус української столиці. Державні та партійні установи спеціальним потягом поверталися до Києва з пафосними мітингами на зупинках і гучними урочистостями в місті, залишаючи змучену штучним голодом Слобожанщину в очікуванні нового більшовицького «подарунку» — тотальних репресій. За офіційною версією, переміщення столиці зумовлювалося необхідністю «наближення уряду України, центрального партійного й радянського апаратів до найважливіших сільсько-господарських районів, розташованих на Правобережжі, а також для подальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації» і розглядалося як «новий доказ незламної моці Радянського Союзу і

⁵⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. С. 241.

⁵⁷⁸ Граціозі А. До читачів українського видання «Листів з Харкова» // Листи з Харкова... С. 18.

невід'ємної його частини — Радянської України»⁵⁷⁹. На момент перенесення столиці у Києві продовжували працювати німецьке та польське консульства, за погодженням з союзним керівництвом з'явилися італійське на чолі з Г. Серпі і чехословацьке на чолі з Рудольфом Брабецем. На деякий час італійську консульську установу вже в статусі генерального консульства очолив переведений з Харкова С. Граденіго, однак його місія закінчилася того ж року⁵⁸⁰.

Перенесення столиці УСРР до Києва в червні 1934 р. А. Хенке вважав політично обґрунтованою з боку московської влади. Перебування адміністративного центру УСРР у Харкові, як згадував він пізніше «визнавалося лише частиною українців» і «пояснювалося близькістю Києва до кордону з ворожою Польщею. Радянська влада не могла забути, як польські війська в травні 1920 року захопили та тимчасово окупували Київ. Коли влада СРСР стала сильнішою та більш впевненою, вони 1934 року перемістили столицю УСРР з Харкова до Києва»⁵⁸¹. Він повідомив у Посольство про урочистості, які супроводжували повернення органів влади та комуністичної партії з Харкова: прикрашене місто, салют, військовий парад, куди німецьке і польське консульства не отримали запрошення⁵⁸². Невдовзі після переїзду, на початку серпня 1934 р., в консульстві зібрали киян німецького походження з сумного приводу — смерті рейхспрезидента П. фон Гінденбурга. В інших випадках до німецької установи кияни переважно без потреби намагалися не ходити. А. Хенке констатував розкручування маховика репресій: «НКВД, організація-наступниця ГПУ, займався широкомасштабним виконанням смертних вироків за «терористичні акти» та «шпигунство». Серед розстріляних були авторитетні українці, які ніколи не були за кордоном і в принципі не могли мати стосунку до приписаних їм злочинів»⁵⁸³. Він перебував на посаді до 12 листопада 1935 р.

На початку 1936 р. до Києва приїхав Георг-Вільгельм Гросскопф (1884–1942). Пруський підданий, уродженець латвійського міста Венден (нині — Цесіс), він ще під час навчання на політико-економічному і комерційному відділеннях Ризького політехнічного інституту 1906 р.

⁵⁷⁹ Вісті ВУЦВК. 1934. 23 червня. № 143 (4130). С. 1. Статус столиці за Києвом закріпила Конституція УСРР 1937 р. (ст. 126).

⁵⁸⁰ *Баллоні Ніколо*. Ще один внесок до відродження правди... С. 13.

⁵⁸¹ *Hencke, Andor*. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936... S. 6.

⁵⁸² *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico*. Deutschland — Ukraine... S. 53.

⁵⁸³ *Hencke, Andor*. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936... S. 51.

розпочав працювати канцеляристом у німецькому консульстві в Ризі. Відтоді набував професійного досвіду на посадах секретаря німецького консульства в Москві (1909–1913 рр.) та драгомана німецького посольства в Петербурзі (1913–1914 рр.), служив під час Першої світової війни в штабі 84 піхотного полку, виконуючи обов'язки коменданта і перекладача, очолював канцелярію німецького посольства в Фінляндії⁵⁸⁴. 12 травня 1922 р. Г. Гросскопф отримав призначення на посаду віце-консула в Петроград, а менше ніж за рік очолив новостворене консульство в Новосибірську, де йому довелося затриматися на 13 років (1923–1935 рр.). «Блискуче ведення справ Гросскопфом» не залишилося поза увагою керівництва. За підтримки і опіки посла Німецького Рейху в СРСР Герберта фон Дірксена він отримав 19 серпня 1933 р. звання консула першого класу від рейхпрезидента Пауля фон Гінденбурга, а 12 січня і 2 вересня 1935 року — Почесного хреста фронтовика і Лицарського хреста Королівського Шведського ордена Північної Зірки від фюрера і райхсканцлера Адольфа Гітлера. Особисто представлений А. Гітлеру Г. Гросскопф був підчас з'їзду НСРПН у вересні 1935 р., в якому він брав участь, щойно вступивши до лав нацистської партії. Вже 7 листопада 1935 р. МЗС Німеччини ухвалив рішення про переведення Г. Гросскопфа в Київ, на посаду генерального консула. Таке рішення погодив представник фюрера в НСРПН М. Борман. Для Г. Гросскопфа таке призначення мало особисту важливість — чудовий українській клімат мав сприяти стабілізації здоров'я, порушеного в суворому кліматі Новосибірська.

Для того, щоб зібратися й виїхати з попереднього місця служби Г. Гросскопфу знадобилося понад місяць часу. Лише 21 січня 1936 р., за його спогадами, було складено останні ящики, якими завантажили цілий товарний вагон вагою 20 тон⁵⁸⁵. Передавши справи секретареві консульства Карлу Кьонітцеру, він вирушив з родиною до Києва.

7 лютого 1936 р., ще не вручивши уповноважувальні документи, німецький генконсул взяв участь разом із своїми секретарями Гагенмайером і Германом Брауном, польським консулом Яном Каршо-Седлецьким та віце-консулом Курницьким, секретарем італійського консульства Баловичем та московським кореспондентом газети «Дейлі телеграф енд морнінг пост» Альфредом Чолертоном у відкриття III сесії ЦВК УРСР⁵⁸⁶. Заступник Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР

⁵⁸⁴ Белковец Лариса, Белковец Сергей. История германского консульства в Новосибирске // Сибирские огни. 2013. № 6. С. 161.

⁵⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6827. Арк. 1–7.

⁵⁸⁶ Там само.

М. Юшкевич занотував у своєму щоденнику: «Німці сиділи з дерев'яним виглядом, ніяк не виявляючи свого ставлення до того, що відбувалося, лише Браун «глупо» посміхався в кількох місцях, коли говорилося про німецький фашизм, так що з боку можна було подумати, що приносить йому задоволення»⁵⁸⁷. Секретар Генконсульства Німеччини в Києві Герман Браун (1897–1951) був особою неоднозначною. Уродженець Одеси і німець за національністю, він працював як там у консульстві, так і в генконсульстві в Харкові до перенесення столиці в Київ. Але основна його функція полягала в іншому: підполковник Браун був співробітником німецької військової розвідки. Його поведінка під час публічного заходу відволікала як професійна мімікрія від його справжніх думок та емоцій. В робочих засіданнях представники німецького консульства участі не брали. Лише 12 лютого разом з іншими представниками дипкорпусу Г. Гросскопф з дружиною Лідією-Доротеею Бергбом взяв участь у відкритті Першої Української виставки народного мистецтва, залишивши в книзі відгуків запис «Чудесная игра красок в соединении с интересными и остроумными мотивами. Веселое и жизнерадостное искусство»⁵⁸⁸. А увечері всі запрошені слухали оперу «Запорожець за Дунаєм», влаштованій для учасників сесії. Родина Гросскопфів належала до справжніх шанувальників оперного мистецтва.

Наказ Рейхсканцлера А. Гітлера про призначення Г. Гросскопфа з'явився лише 24 серпня 1936 р.⁵⁸⁹ Вже як офіційний представник він підтримував тісні контакти з консульським корпусом, зокрема з генконсульством Польської Республіки. 17 вересня 1936 р. Консульство в Києві з запізненням було реорганізоване в Генеральне консульство з консульським округом, що охоплював усю територію УРСР, і підпорядкованими йому консульством у Харкові та Одеським консульським відділом⁵⁹⁰.

Німецький генконсул став в Україні свідком початку Великого терору. Він фіксував у своїх звітах наростання процесу партійних «чисток», таємних страт та самогубств, а з січня 1937 р. повідомляв про щоденні репресії проти партійних діячів, керівників різного рівня фабрик і заводів, викладачів навчальних закладів, чиновників сільських рад, колгоспів у своєму консульському окрузі.

⁵⁸⁷ Там само

⁵⁸⁸ Там само.

⁵⁸⁹ *Белковец Лариса, Белковец Сергей*. История германского консульства в Новосибирске... С. 161.

⁵⁹⁰ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico*. Deutschland — Ukraine... S. 53.

Навесні 1937 року уряд СРСР ініціював приведення до однакової чисельності радянських консульств закордоном та іноземних консульств на території СРСР. Відтак Німеччина мала скоротити 5 своїх консульств, зокрема на території УРСР — консульство в Одесі. Німецька сторона оцінила таку ініціативу як посилення закритості Радянського Союзу від світу на противагу декларованому досягненню паритету в розташуванні диппредставництв. Очевидним було також бажання СРСР обмежити виїзд радянських громадян за кордон. Функції ліквідованих консульств в обмеженому обсязі мав перебрати консульський відділ посольства в Москві. Зокрема, йшлося про візування паспортів членів офіційних радянських представництв. Всі інші громадяни право на виїзд втрачали.

Проте радянська сторона була непорушна в своїх намірах. Посол Німецького Рейху в СРСР Вернер фон дер Шуленбург зауважував, що «радянський уряд в даний момент досить наляканий, бачить скрізь шпигунів, вбивць і диверсантів, а іноземні консульства він вважає осередком всіх цих злочинів»⁵⁹¹. 3 листопада 1937 р. заступник наркома закордонних справ Б.С. Стомоняков⁵⁹² повідомив йому, що «досягнення паритету» має завершитися впродовж двох місяців і запропонував назвати два консульства, які продовжать роботу. Цими двома консульствами стали німецькі представництва в Києві та Новосибірську.

В цей час дії радянських спецслужб щодо стеження за генконсулом та співробітниками консульства набули неприкритого характеру: агенти НКВС чергували по кілька осіб біля приміщення генконсульства та в під'їздах будинків, де жили співробітники генконсульства, супроводжували їх під час походів за покупками чи на прогулянку, чекали біля магазинів або навіть сідали у викликане ними таксі, припускалися відвертих грубощів. Кожен співробітник добре знав прикріпленого до нього «шпиґа». Активізувалися переслідування та допити відвідувачів генконсульства. Частина технічного персоналу генконсульства та осіб, які обслуговували квартиру генконсула, було арештовано. Інша частина персоналу змушена була звільнитися. Г. Гросскопф неодноразово повідомляв у Москву та Берлін про «екстраординарність» встановленого поліцейського нагляду за консульством і німецькими громадянами, які залишалися в Києві. Виникали небезпідставні побоювання щодо прямого

⁵⁹¹ Там само. С. 62–63.

⁵⁹² 17 грудня 1938 р. Б.С. Стомоняков був арештований за звинуваченням у створенні контрреволюційної троцькістської організації та співпраці з Німеччиною, Великою Британією і Польщею. 16 жовтня 1940 р. його розстріляли. Див.: *Коларов Г.И.* Борис Спиридонович Стомоняков: болгарский революционер, советский большевик // *Архонт*, 2018. № 1 (4). С. 48–54.

нападу на приміщення генконсульства, оскільки власної охорони у них майже не залишилося. «У моєму розумінні вже немає сумнівів, що метою цих актів насильства і постійного переслідування є закриття Генерального консульства у Києві», — констатував Г. Гросскопф. Він спрямовував відповідні ноти протесту до НКЗС УРСР. Систематичне цькування співробітників німецького генконсульства в Києві (як і в Новосибірську) стало офіційною причиною закриття останніх консульських установ Третього Рейху в СРСР. Таке рішення було прийнято 28 лютого 1938 р. Про закриття генконсульства і свій виїзд з Києва Г. Гросскопф повідомив у Берлін 15 травня 1938 р. Напередодні він відповідно до інструкції спалив документацію генконсульства: підшивки газет і журналів, матеріали про торговельні відносини з СРСР, про сільське господарство, промисловість, листування, паспортні справи, матеріали про евакуацію військовополонених у 1922–1928 рр., про «гітлерівську допомогу» та ін. Було розпродано майно генконсульства. По тому Г. Гросскопф вирушив з Києва. Підписання 30 вересня 1938 р. Мюнхенської угоди вже не впливало на розвиток інституційної історії дипломатичних відносин між Третім Рейхом і СРСР, а світ невдовзі вибухнув війною.

2.3.2. Польське консульство: трагічний фінал

З поверненням у серпні 1934 р. Києву статусу столичного міста з Харкова сюди було переведено Генеральне консульство Польської Республіки на чолі з Яном Каршо-Седлевським (1891–1955). У Харкові польська консульська установа продовжила роботу в статусі консульства, керувати яким поїхав з Києва Ст. Сосницький. Сподіваючись реалізувати не втілені в Харкові плани розвитку польсько-радянських відносин у сфері культури, Я. Каршо-Седлевський вже на початку вересня 1934 р. здійснив низку візитів до керівників закладів культури і важливих громадських організацій. Серед перших зустрічей планувався візит до очільника Всеукраїнського товариства культурних зв'язків з закордоном Л.І. Величком. З ним генконсул був знайомий ще в Харкові. Л.І. Величко мав великий досвід дипломатичної роботи, а в 1923–1925 рр. був заступником Уповноваженого НКЗС СРСР в УССР. ВТЗЗ і редакцію газети «Вісті ВУЦВК» він очолив 1933 р. Прийому польського консула в себе він уникнув, мотивуючи тим, що товариство ще не достатньо «обосновалось» в Києві. Зустріч відбулася в приміщенні генконсульства. Я. Каршо-Седлевський висловив бажання активізувати польсько-радянські культурні зв'язки під час роботи в Києві й сподівання на підтримку очолюваного Л.І. Величком товариства. Досвід невдалої організації поль-

ським генконсулом виставки в Харкові спонукав його до попереднього обговорення намірів у цій сфері. Однак радянський функціонер не виявив зацікавлення мистецькими проектами, як і не підтримав ідею генконсула про проведення в Києві «інтернаціональних спортивних змагань». За зовні доброзичливою розмовою відчувалася підозрілість і відстороненість радянського представника, відтак вона залишилася лише протокольною зустріччю й не мала істотних наслідків.

Натомість Я. Каршо-Седлевському вдалося порозумітися з більшовицькою адміністрацією в іншому питанні. В рік свого приїзду до Києва він здійснив практично безнадійну в умовах більшовицького режиму справу — забезпечив ремонт костелу св. Олександра⁵⁹³. Обстеження технічного стану костелів «советськими» службами у цей час переважно закінчувалися вказівками на аварійний стан приміщення й наданням завищеного кошторису на ремонт, який релігійна громада не могла сплатити⁵⁹⁴. Київський ксьондз О. Шенфельд мав сподівання на допомогу в ремонті костелу від польського консульства, звертався за підтримкою до свого попередника прелата Т. Скальського, шукав розуміння в іноземних представництвах. Однак лише Я. Каршо-Седлевському вдалося не лише отримати дозвіл, а й дістати 45 тис. руб. на ремонтні роботи. Він наголошував, що костел існуватиме, поки він працюватиме в Києві. Його вчинок не мав емоційної забарвленості, польського генконсула релігія цікавила «постільки, поскільки вона потрібна для політики»⁵⁹⁵.

За роки свого перебування в Києві Я. Каршо-Седлевський повною мірою відчув усі особливості роботи іноземного дипломата в радянській країні. Він брав участь у заходах, на які запрошувалися представники дипломатичного корпусу, проводив відповідно до своєї компетенції зустрічі, запрошував гостей на прийняття чи обіди до генконсульства, знаючи, що кожен його крок документувався «відповідальними радянськими працівниками» чи відстежувався спецслужбами. Так, його поведінку під час промови П.П. Любченка на відкритті III сесії ЦВК УРСР 7 лютого 1936 р. також вважав непристойною М. Юшкевич: «нудьгував, часом брав і розглядав газету і двічі заснув; він помітно збадьорився лише коли тов. Любченко перейшов до зовнішньополітичних моментів свого виступу про Польщу»⁵⁹⁶.

⁵⁹³ Див.: Рубльова Н. Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1999. № 1/2 (10/11). С. 400.

⁵⁹⁴ Там само.

⁵⁹⁵ Там само. С. 400–401.

⁵⁹⁶ Україна і Польща 1920–1939 рр. ... С. 489.

Постійне стеження за іноземними представниками щороку поглиблювалося, а співробітників зі складу технічного персоналу систематично арештовували. Стало звичним чергування агентів НКВС у під'їздах будинків, де мешкали співробітники консульств, та стеження на вулиці. За спогадами Вл. Міхневича, за співробітниками генконсульства «стежили безупинно. Скільки осіб прогулювалося, стільки ж приліплювалося до нас агентів. За автівкою консула їздила постійно автівка безпеки, а в кожного нашого відвідувача по виході з консульства перевіряли документи»⁵⁹⁷. В першому кварталі 1937 р. іноземні представництва залишилися без персоналу обслуговування: ті, кого не арештували, звільнялися. 1 вересня 1937 р. за звинуваченням у «шпигунських зв'язках» із Я. Каршо-Седлецьким було арештовано також уповноваженого НКЗС СРСР в УРСР А.М. Петровського, поляка за національністю. Він мав середню освіту, але тривалий стаж перебування в партійних лавах (з 1904 р. був членом ВКП (б), з 1918 р. — КПП)⁵⁹⁸ забезпечив йому можливість отримання посади в зовнішньополітичному відомстві, яку він обіймав з 1934 р. Після кількох допитів А.М. Петровський визнав себе повністю винним в усіх інкримінованих йому злочинах і отримав звинувачення в злочинах за статтею 54-1 п. «а» УК УРСР⁵⁹⁹. Я. Каршо-Седлевський залишив Київ 1 жовтня 1937 р.

Останнім польським генконсулом в радянській Україні перед Другою світовою війною став Єжі Матусинський (1890–1939). Корінний варшав'янин, він закінчив Варшавську школу політичних наук і юридичний факультет Ягеллонського університету. В студентські роки брав участь у боротьбі за незалежність Польщі в складі Союзу польської молоді. Певний досвід для консульської служби Є. Матусинський отримав під час роботи у 2-у відділі міністерства військових справ (1920–1921) та на чолі комісії з репатріації в Читі⁶⁰⁰. Від 1926 р. він перебував на безпосередніх посадах генконсула в Пітсбурзі (1933–1935), Нью-Йорку (1935), Лілі (1935–1937). Є. Матусинський очолив установу 1 жовтня 1937 р. До штату підпорядкованої йому установи в Києві увійшли секретар Антоні Пеньковський, завідувач канцелярією Людомир Червінський, практикант Генрік Словіковський, Генрік Вишневський, секретар консульства Євге-

⁵⁹⁷ *Michniewicz Wł.* Moje spotkania z Ksawerym Pruszyńskim // *Zeszyty historyczne*. Paryż, 1992. Z. 102. S. 221–222.

⁵⁹⁸ Україна і Польща 1920–1939 pp. ... С. 512.

⁵⁹⁹ Там само. С. 520.

⁶⁰⁰ *Skóra Wojciech.* Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r. // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku*, Olsztyn-Charków, 2010. S. 414–437.

ніуш Зарембський, віце-консул Юзеф Зданович і водії Юзеф Личек та Анджей Орсинський. Троє з них були співробітниками польської розвідки і працювали під іншими прізвищами: секретарем був ротмістр Влодзімеж Просінський, секретарем консульства — майор Мечислав Словиковський, віце-консулом капітан Ян Крачкевич⁶⁰¹. Співпрацював з розвідкою і водій Ю. Личек. У свою чергу радянська контррозвідка вживала заходів, щоб перешкодити їхній діяльності. Особливо ускладнилося становище співробітників польського генконсульства восени 1938 р. через відмову Польської Республіки від співпраці з Радянським Союзом для подолання «чехословацької кризи»⁶⁰². Готовність СРСР виконати після силового захоплення Третім Рейхом австрійських земель та згоди 15 вересня 1938 р. під час зустрічі з Адольфом Гітлером прем'єр-міністра Великої Британії Невілла Чемберлена на вимогу передати йому частину чехословацької території (Судетську область) свої зобов'язання за радянсько-чехословацькому договору 1935 року, який передбачав надання Радянським Союзом допомоги Чехословаччині в разі агресії проти неї за умови одночасного надання такої допомоги Францією, не корелювала з намірами Польської Республіки «повернути» Тешинську область, де проживало 80 тисяч поляків і 120 тисяч чехів. Уже 17 вересня польського посла в Москві Вацлава Гжибовського викликали до НКЗС СРСР, де повідомили про денонсацію всіх польсько-радянських угод⁶⁰³. Того ж дня будівлю польського генконсульства в Києві заблокували співробітники НКВС. Засобом зв'язку зі світом залишався телефон, давно прослуховуваний спецслужбами. 19 вересня прийшла ще одна невтішна звістка — послу В. Гжибовському в НКЗС СРСР повідомили, що він та його підлеглі позбавлені дипломатичного імунітету і не мають гарантій на отримання виїзних віз.

Є. Матусинський не приховував від своїх співробітників небезпеки можливого вторгнення на територію генконсульства. Проте невдовзі було надано дозвіл виходити окремим особам за межі території установи для купівлі харчів. Тим часом у Москві було вирішено питання за сприяння італійського посла про евакуацію з СРСР польських дипломатів. Місцем збору для виїзду було визначено Москву. 30 вересня Є. Матусинського запросили до Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР для повідомлення про підготовлений спеціальний вагон для виїзду польських дипломатів. Однак дати виїзду названо не було. Натомість генконсул

⁶⁰¹ *Окіпнюк Вікторія*. Генеральне консульство... С. 201.

⁶⁰² Там само.

⁶⁰³ *Lossowski P.* *Dyplomacja polska: 1918–1939.* Warszawa, 2001. S. 362.

дізнався, що Е. Зарембського і Г. Словіковського вже розшукали⁶⁰⁴. В цей час ЦК ВКП (б) ухвалило рішення про арешт Є. Матусинського. Терміновість виконання і арешт поза межами консульства були основними вимогами операції. Після опівночі генконсулу повідомили телефоном, що його чекають в Уповноваженого. Відчуваючи небезпеку, до будинку на вул. К. Лібкнехта, 17 (поблизу консульства) Є. Матусинський виїхав автомобілем разом з двома водіями А. Оршинським та Ю. Личеком. Більше його ніхто не бачив⁶⁰⁵. Спецпотяг зі співробітниками генконсульства та їхніми родинами вирушив до Москви 4 жовтня 1939 р.

Генеральне консульство Польської Республіки в Києві стало останнім іноземним представництвом у Києві у міжвоєнний період. Статус консульської установи змінювався залежно від статусу Києва в структурі держави: консульство — в жовтні 1926 р. — липні 1934., генеральне консульство — в серпні 1934 р. — вересні 1939 р. Як і консульство в Харкові, воно діяло в умовах цілковитого протистояння з радянською владою. З викраденням органами НКВС польського генконсула на деякий час українсько-польські консульські зносини припинилися.

2.3.3. Чехословацьке консульство: нетривала співпраця

Припинення діяльності чехословацького консульського представництва теж було пов'язано з розгортанням репресій щодо його співробітників. Консульство відновило свою роботу в Києві в 1935 р., куди консул Едуард Ернестович Брабис приїхав з дружиною і двома дітьми. Для розташування родини Брабисів з будинку графа Гарнавського на вул. Ворошилова, 30 виселили мешканців⁶⁰⁶. Безпеку консула в умовах, коли репресії продовжували захоплювати не лише українських громадян, мав гарантувати технічний персонал (водій, двірник, покоївка, прачка), всі співробітники якого були чехами. 1937 р. двірника консула арештували, а консул невдовзі залишив Київ. Перед від'їздом він писав у своєму секретному донесенні посольству в Москву в середині лютого 1938 р. щодо ситуації в Києві, що очікування українського населення на послаблення терору після виборів до Верховної Ради і Національної Ради та оголошення амністії не виправдалися, вказував на методи здійснення арештів (зазвичай о 4-й ранку) та очікування родичів арештованих

⁶⁰⁴ *Skóra Wojciech*. Organizacja i działalność służby konsularnej... S. 426–427.

⁶⁰⁵ Див. *Окіпнюк Вікторія*. Генеральне консульство... С. 206–207.

⁶⁰⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 1193. Арк. 18, 57.

ночами в чергах, щоб передати рідним білизна чи хоча б дізнатися про їх долю. Донесення було перехоплено спецслужбою⁶⁰⁷.

2.4. Іноземні представництва в Одесі в умовах радянської влади

2.4.1. Організація більшовицьким зовнішньополітичним відомством зносин із іноземними дипломатичними відомствами

В Одесі радянська влада остаточно встановилася в квітні 1920 р. До того моменту майже впродовж року точилося жорстоке протистояння кількох сил: українських військ, Добровольчої армії, підтримуваною союзними військами, та більшовиків. З квітня по серпень 1919 р. більшовикам вдалося втримати Одесу. Керівництво містом тоді зосередила в своїх руках секретарка Одеського губернського комітету КП(б)У «товаришка Олена» — С.І. Соколовська, свідомо більшовичка, добре освічена донька одеського адвоката. Активна учасниця «іноземної колегії» в Одесі, створеної для інтернаціональної антивоєнної агітації серед військовиків країн Антанти, вона з листопада 1918 р. працювала секретарем підпільного губкому. Поведінка більшовиків у захопленому місті була безкомпромісною: вони проводили реквізиції майна, арешти й розстріли «ворогів» радянської влади та їхніх прихильників. З початку липня 1919 р. в Одесі розпочався «червоний терор» як безвідмовний інструмент «боротьби з контрреволюцією», що фактично дозволяв застосовувати до контрреволюціонерів будь-які найжорсткіші засоби. Лише за літо одеська надзвичайка знищила близько 2 тис. осіб, яких вважала такими. Для іноземців виключення не робилися. Зокрема в деяких німецьких колоніях більшовики розстрілювали кожного п'ятого німця. За іронією долі, «особлива» в'язниця при комендатурі ОГНК розташувалася на Катерининській площі, 7, де за доби Гетьманату працювало німецьке представництво.

Захоплення більшовиками Одеси змусило іноземних консулів створити консульську колегію з метою вироблення спільних рішень та

⁶⁰⁷ *Бажан Олег.* Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937–1938 роках // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 років : дослідницькі репресії та інтерпретації: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд. О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. С. 451–452.

організації взаємодії з новою владою в умовах її непередбачуваної поведінки щодо іноземців. До складу цього дорадчого органу увійшли нідерландський консул В.А. Мунц, перський — Е.К. Зааль, швейцарський — Е.В. Вей, німецький — А.К. Паллат, норвезький і данський — К.К. Шульце, шведський — О.М. Осберг. Головою колегії одногосно обрали грузинського генерального консула О.І. Ушверідзе. Засідання колегії відбувалися в приміщенні консульства Демократичної Республіки Грузія на вул. Садовій, 4. Насамперед довелося вирішувати питання про охорону приміщень консульств і житла підданих іноземних держав та розподіл повноважень щодо захисту прав іноземних громадян, консули яких виявили намір залишити Одесу. Процес обговорення питань, виснесених на порядок денний засідання, ретельно протоколювався. Обов'язки секретаря колегії незмінно виконував секретар грузинського консульства Г.А. Мефферт. Очікуючи на визнання своїх повноважень більшовиками, іноземні консули опинилися під загрозою репресій. Відтак дехто вирішив залишити Одесу, знаючи, що київські представництва давно виїхали з міста. Першим з прохань прийняти повноваження щодо захисту прав підданих Фінляндії до О.І. Ушверідзе звернувся фінський консул. Про опіку над громадянами Азербайджанської Демократичної Республіки просив азербайджанський представник Везир (Чеменземинли). Він їхав із Києва через Одесу до Сімферополя як представник своєї держави не лише в УСРР і в Криму. З аналогічним проханням звернувся також англійський консул Кук⁶⁰⁸. Відтак О.І. Ушверідзе прийняв тимчасово відповідальність за англійців, азербайджанців, фінів, а також болгар. Під час наради 19 квітня 1919 р. до складу консульської колегії було прийнято сербського представника С.С. Велієвича та чехословацького — Рихарда Малера й вирішено запросити вірменського представника К.Д. Мелікянця⁶⁰⁹.

Про поширену 2 квітня 1919 р. в Києві ноту уряду УСРР до іноземних представників з вимогою визнання їхніми країнами радянської України через «одеську евакуацію 3–4 квітня» військового контингенту Антанти, Добровольчої армії, місцевої адміністрації та частини цивільного населення, яке не хотіло залишатися в місті під більшовиками, супроводжувану бойовими діями, іноземні консули, що залишилися в Одесі, дізналися пізніше.

21 квітня 1919 р. до Одеси приїхав Х.Г. Раковський. Основна мета візиту очільника РНК УСРР полягала в з'ясуванні позиції командування

⁶⁰⁸ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43.

⁶⁰⁹ Там само. Арк. 57.

військ Антанти щодо переговорів із повноважними представниками радянської України⁶¹⁰. Він гарантував, що Українська СРР не використає Чорне море проти плавання союзних військових суден в обмін на гарантії, що союзний флот навзаєм не вдасться до агресивних дій і не ставитиме перепони комерційному судноплавству і постачанню товарів до УСРР.

За кілька днів після приїзду Х.Г. Раковський зустрівся з іноземними представниками для роз'яснення своєї позиції щодо їхніх повноважень. Вона була аналогічною до оприлюдненої у Києві вимоги: впродовж 10 днів всі іноземні консули мали звернутися до своїх урядів і з'ясувати їхню готовність визнати радянську Україну⁶¹¹. В разі відсутності позитивної відповіді консули втрачали свої повноваження і мали залишити Одесу. Їм гарантувалося лише часткове дотримання умов консульського імунітету: звільнення від обшуків, реквізиції та арештів. Та до вказаного терміну іноземних консулам не вдалося забезпечити позитивної відповіді та цей ультиматум. Тому їхня діяльність припинялася, вони втрачали консульський імунітет і переходили на права приватних осіб, а консульства зачинялися. На організацію виїзду з Одеси їм надали 8 днів.

Питання про організацію від'їзду розглядалося на засідання консульської колегії 4 травня 1919 р. У ній взяли участь поспіль із постійними учасниками засідань нові члени: сербський представник С.С. Вельович, чеський — Р.Р. Малер, вірменський — Є.Х. Меликян. З огляду на те, що УСРР ніби визнала перське консульство в Києві, сумнів у потребі свого виїзду з Одеси висловив перський консул Е.К. Зааль. Водночас нідерландський консул В.А. Мунц заявив, що не може виїхати з міста, з яким пов'язане все його життя, тому залишиться в Одесі як приватна особа, склавши консульські повноваження.

Після тривалої дискусії консули вирішили просити О.І. Ушверідзе сконтактувати за допомогою радіозв'язку з англійським командуванням на Кавказі й просити про надання пароплавів для виїзду з Одеси консулів та підданих їхніх країн в Стамбул та в Поті або Батумі⁶¹². З цією метою вибрані делегати колегії мали вирушити в Очаков, до місця дислокації союзної ескадри. Напружений перебіг наради порушили два агенти слідчого відділу і матрос, які розшукували адресу німецького консула. Задля убезпечення розшукуваних від непередбачуваних наслідків було запропоновано зустрітися з агентами в приміщенні шведського консульства за обов'язкової участі голови колегії та його секретаря⁶¹³. З огляду на

⁶¹⁰ Українська РСР на міжнародній арені... С. 57.

⁶¹¹ ЦДДА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46 зв.

⁶¹² Там само.

⁶¹³ Там само. Арк. 67.

інцидент учасники наради вирішили звернутися до влади з проханням забезпечити консульський імунітет і недоторканність приміщень та осіб іноземців в Одесі. Було розподілено й повноваження щодо захисту прав іноземних громадян, консули яких залишили або залишали Одесу. Нідерландському консулові В. Мунцу, який залишався в Одесі на правах приватної особи, нарада вирішила передати повноваження щодо захисту прав та інтересів галичан, буковинців і австрійців. Норвезький і данський консули брали на себе відповідальність за китайців, японців, сіамців, сербів, чехословаків; шведський — за німців; швейцарський — за італійців, французів, американців і румунів; німецький — за австрійських німців; грузинський — за англійців, азербайджанців, болгар і фінів. Залишаючи свої підопічних, консули вирішили видати їм охоронні свідоцтва з відомостями про реєстрацію, щоб паспорти зберігалися у власників. Крім того, висловилися про створення комісії для іноземців з культурно-просвітницькими завданнями. Така організація мала б полегшити клопоти їхнім переважно малограмотним співвітчизникам щодо оформлення відповідних документів.

За результатом переговорів з французьким командуванням було досягнуто домовленості про надання транспорту та відтермінування виїзду консулів до 14 травня 1919 р. Тоді Одесу залишили консул Нідерландів Т. Фоккер, що прибув з Києва, і консул Швеції, а решта відклали від'їзд до прибуття консулів із Києва і Харкова⁶¹⁴.

Невдовзі обіцянки наркома про забезпечення імунітету іноземних представників були порушені: одразу після відновлення радянської влади в Одесі запанував політичний терор — цинічно санкціонований державою «процес арештів і знищення багатьох тисяч людей «ворожих класів», який здійснювали місцеві надзвичайки, міліція, радянські та більшовицькі партійні органи»⁶¹⁵. Офіційно оголошений у липні 1919 р. червоний терор після прийняття відповідної резолюції Першого Одеського губерньського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів⁶¹⁶ набув найширших масштабів і найжорстокіших форм. До його виру були втягнуті й іноземні представники.

Першими до більшовицьких катівень потрапили консули Німеччини, Нідерландів та Швеції. Більшовики заарештували також співробітників

⁶¹⁴ ЦДІА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 48 зв.

⁶¹⁵ Савченко В.А. Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918–1920) // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 22.

⁶¹⁶ Шишко Олександр. Політичний терор в Одесі у квітні–серпні 1919 року // Краєзнавство. 2015. № 1–2. С. 78.

польського консульства та дружину консула Ізабелу Бжозовську — матір шести дітей, а консульський архів — знищили⁶¹⁷. До захисту прав арештованих взявся О.І. Ушверідзе. Він вдався до протестів, заявляючи більшовикам, що апелюватиме до «всієї демократичної Європи»⁶¹⁸. Останній аргумент полягав у вимозі арештувати і його. Консулів звільнили, але репресії щодо окремих громадян, у тому числі й співробітників (вже «колишніх») консульств, посилювалися. Невдовзі жертвою червоного терору став співробітник перського консульства Іван Зайченко. Його показово розстріляли в Одеській надзвичайці як «колишнього голову ради Південного монархічного союзу» в ніч на 13 липня 1919 р.⁶¹⁹

Арешти здійснювалися не лише в Одесі. На початку травня 1919 р. у Вінниці місцевим відділом Надзвичайної комісії НКВС було арештовано співробітників польського відділу колишнього Нідерландського генерального консульства: Остроменського, Длугаленського, Еригія Кумановського, Польковського та Бигальке⁶²⁰. Їх офіційно звинуватили в контрреволюційній діяльності на підставі виявлених у приміщенні відділу (вул. Монастирська, буд. № 33) військових топографічних карт Галичини, Поділля, Волині та інших губерній⁶²¹. В таємній телеграмі на ім'я голови РНК УСРР Х.Г. Раковського додатково вказувалося, що ці особи належать до «місцевої буржуазії» і пов'язані з неоднорідним за національним складом Союзом земельних власників, який привів до влади в квітні 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського⁶²². 29 травня 1919 р. представники надзвичайки увірвалися в приміщення консульства, зламали двері й конфіскували документи, які їм видалися речовими доказами. Долею арештованих цікавився особисто Х.Г. Раковський, а 25 червня 1919 р. на підставі телеграми одного з організаторів та ідеологів «червоного терору» в Україні, голови ВНК УСРР Мартина Лаціса їх відправили до Києва⁶²³. Для звільнення будь-якого арештованого вимагалися заяви в кожному окремому випадку. Поданням таких клопотань у Одесі грузинський консул займався систематично.

⁶¹⁷ ЦДДА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35.

⁶¹⁸ Там само. Арк. 48.

⁶¹⁹ *Фельштинский Ю., Чернявский Г.И.* Красный террор в годы гражданской войны (по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков). М.: Терра-Книжный клуб, 2004. 512 с.

⁶²⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. 207. Оп. 6с. Арк. 14.

⁶²¹ Там само. Арк. 2.

⁶²² Див. зокрема: *Любовець О.М.* Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі Гетьманату П. Скоропадського // УІЖ. 2008. № 4. С. 63. С. 60–72.

⁶²³ Держархів Вінницької обл. Ф. 207. Оп. 6с. Арк. 1.

Тим часом об'єднані армії УНР і УГА розгорнули наступ і в середині серпня 1919 р. вибили більшовиків з міста. Вони повернулися до Одеси 6 лютого 1920 р. Кавалерійська бригада Г.І. Котовського надовго принесла в місто радянську владу. Кількість іноземних представництв почала скорочуватися. Одним із перших припинило діяльність генеральне консульство Вірменії. Співробітники іноземних консульств, які залишилися на своїх місцях, опинилися в «стані ворогів»: їх звинувачували в шпигунстві, піддавали нападам, кидали за ґрати.

Серед інших каральних операцій упродовж квітня–липня 1920 р. Одеською губНК було «викрито» і знищено організацію за участі секретаря грецького консульства в Одесі, яка «готувала антирадянську змову». В ході цієї операції було заарештовано 16 осіб, серед яких Панайот П. Серафідіс — донедавна секретар грецького консульства в Одесі⁶²⁴. Їм інкримінували підготовку на залишені білогвардійцями кошти в сумі 3 млн. руб. Шпигунську діяльність. 21-річного юнака більшовики «призначили» керівником цієї групи. Син капітана Торговельного флоту, грек, який закінчив комерційне училище в Туреччині, він мав уже свою півторарічну дитину й хотів «принести користь людству»⁶²⁵. Саме з цією метою, як писав арештований у своїй заяві, він вступив до організації, бо чув, що в Надзвичайній комісії «сидять не люди, а звірі, які знущаються над людьми і невинних людей розстрілюють»⁶²⁶. Його арештували 22 травня, а 14 липня разом із іншими 5 колегами по нещастю розстріляли⁶²⁷. Живими з цієї справи вдалося вийти лише турецькому підданому Мільтьяду Караджі та його дітям 20-річній Ользі й 19-річному Івану. Їх випустили з енкістських лабет як «помилково арештованих» і повернули вилучені під час арешту гроші й речі⁶²⁸.

Взаємодію з іноземними представництвами спершу було покладено на іноземні підвідділи виконкомів, а від березня 1921 р. з цією метою в Одесі розпочало діяльність Управління Уповноваженого НКЗС УСРР. Його офіційні завдання полягали у забезпеченні зносин із офіційними представниками іноземних держав, видаванні закордонних паспортів і дозволів на в'їзд в УСРР, вирішення прикордонних питань та питань, пов'язаних із виконанням на місцях зобов'язань, прийнятих за міжна-

⁶²⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5029.

⁶²⁵ Там само. Арк. 111.

⁶²⁶ Там само.

⁶²⁷ Реабілітований у грудні 1994 р. за відсутністю в справі доказів, які підтверджували обґрунтованість притягнення його до відповідальності. Див.: ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5029. Арк. 207.

⁶²⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5029. Арк. 201.

родними договорами; загальне керівництво на місцях застосуванням законів щодо іноземців, зносини з місцевою владою щодо виконання запитів іноземних громадян, інформування НКЗС УСРР із питань своєї компетенції та виконання доручень НКЗС УСРР. Однак головну мету діяльності управління складав нагляд за іноземними представництвами та іноземцями. Штат нової установи складався з «дуже обмеженої кількості працівників надзвичайної комісії», які керували спеціальною роботою серед іноземців та розробляли конспіративні операції. Самостійності у вирішенні принципових питань уповноважений не мав і зобов'язувався узгоджувати рішення з НКЗС або президією місцевого губвиконкому (в разі терміновості питання).

Компетенція уповноваженого поширювалася на Одесу, Одеську та Миколаївську губернії, а також Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Жмеринський, Каменецький, Могилевський, Ольгопольський, Ушицький і Ямпільський повіти Подільської губернії⁶²⁹. Першим обійняв цю посаду сумновідомий учасник в більшовицьких злочинних безчинствах Й.Е. Горенюк (Южний). Своє псевдо «Южний» Йосип Емануїлович Горенюк отримав під час перебування на Одещині німецько-австрійських та англо-французьких інтервентів (1918–1919) у підпільній контррозвідці одеського обкому КП(б)У, яку він очолював разом із Борисом Юзефовичем (Северним), та згодом — у одеській надзвичайці⁶³⁰. Він мав репутацію нероби й брутальної персони, схильної до садизму (брав особисту участь у знищенні «ворогів» радянської влади), тому призначення на дипломатичну посаду цієї особи багато кого здивувало⁶³¹.

Одеський уповноважений з перших днів роботи взяв на себе завдання координації роботи всіх радянських державних органів у сфері зовнішніх зносин (реєстраційного відділу, закордонного відділу, Комінтерну і Зовнішторгу), реєстрації та експедиції документів, поточного листування управлінь, отримання і розподілу іноземної преси, зносин з іноземними представництвами та цих представництв з місцевою владою, представництва в інших відомствах питань, що належать до сфери інтересів НКЗС, видавання довідок та прийом відвідувачів⁶³². До його завдань належала й участь у межах компетенції у виконанні «військово-термінового» та належної до виконання «в порядку бойового наказу» постанови РНК

⁶²⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 736. Арк. 2.

⁶³⁰ *Южний-Горенюк И.Э.* Автобиография и краткие воспоминания. М., 1955. 58 с.

⁶³¹ Див.: *Сильченко Виктор.* Одесская чрезвычайка // URL: <http://odesskiy.com/chistofakti-iz-zhizni-i-istorii/nemnogo-istorii-iz-odesskoj-chk.html> (18.08.2019).

⁶³² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 284.

УСРР про створення пунктів «політичного карантину» для осіб, що прибували з-за кордону⁶³³.

Постанову було ухвалено відповідно до рішень секретної міжвідомчої наради представників Укрголовеваку та Президії ВУНК від 3 липня 1921 р. Один із таких пунктів засновувався в Одесі для повної перевірки осіб, що прибували з-за кордону, з метою виокремлення «політично небезпечних елементів»⁶³⁴. Не підлягали перевірці лише інтерновані з Німеччини та Польщі червоноармійці, які, потрапивши до Росії, опинилися в карантинних «військового відомства». Карантинні пункти мали бути обладнані впродовж місяця Укрголовеваком, якому надавалося право отримувати від усіх наркоматів необхідні приміщення, обладнання тощо.

Для реєстрації та візування документів як іноземних підданих, так і українських громадян, що від'їжджали за кордон, в Управлінні Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі було створено відділ віз. Під час розгляду заяв репатріантів, відповідно до настанов із центру, відділ, виявивши тенденцію до укладання фіктивних шлюбів з метою виїзду за кордон, проводив «напружену роботу» з упередження «просочуванню за кордон контрреволюційних елементів»⁶³⁵. Особлива увага зверталася при цьому на упередження виїзду за кордон осіб, які уклали з цією метою фіктивні шлюби з військовополоненими і біженцями. У разі підтвердження достовірності шлюбу після відповідної перевірки передбачалося надавати дозвіл на виїзд дружині лише з дати укладення шлюбу. У випадку встановлення факту фіктивності шлюбу справу пропонувалося передавати до Губюсту для порушення кримінальної справи. Списки осіб, яким дозволено виїзд із УСРР, із детальним викладом інформації про прізвище, вік, країну виїзду, причин виїзду, управління подавали двічі на місяць до Харкова⁶³⁶.

З 1 жовтня 1921 р. функції відділу віз і право розгляду клопотань іноземців про дозвіл на виїзд закордон було передано економічно-правовому бюро. Цей структурний підрозділ, створений в Управлінні Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі за аналогією до відповідного підрозділу в структурі НКЗС, займався збиранням та кодифікацією законодавства щодо становища УСРР, договорів та конвенцій, укладених УСРР із іншими державами, в тому числі з питань публічного і приватного права зарубіжних країн, із якими планувалося підписання угод. У зв'язку з переобранням функцій відділу віз у новоствореному відділі

⁶³³ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14.

⁶³⁴ Там само.

⁶³⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 285.

⁶³⁶ Там само. Арк. 288.

акумулювався увесь матеріал із цього питання та роз'яснення центру про видавання віз на виїзд із УСРР. У частині зносин із іноземними представництвами співробітники з побутових питань Управління Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі виконували також функції матеріально-технічного обслуговування представництв: надання приміщень, палива, забезпечення кур'єрським зв'язком тощо. Делегування навіть частини цих функцій іншим організаціям не передбачалося.

Тіньова, не афішована функція відділу полягала в спостереженні за іноземцями, які прибували в УСРР, іноземними представництвами та сприяння всім радянським органам за кордоном конспіративному переправлянню через кордон секретних співробітників (найчастіше як репатріантів на закордонних пароплавах). Штат відділу з огляду на цю функцію складався з «дуже обмеженої кількості працівників надзвичайної комісії», які керували спеціальною роботою серед іноземців та розробляли конспіративні операції. Однією з таких операцій було оснащення судна «Тамара», яке відбуло до іноземного берега з виконавцями секретного завдання і небезпечним вантажем на борту. Витримавши 16-денний шторм зі зламаним кермом воно увійшло в болгарський порт, де мало забрати в Одесу делегацію НКЗТ УСРР⁶³⁷.

Кількість іноземних представництв в цей час почала збільшуватися. У вересні 1921 р. Голова Дипломатичної місії УСРР у Москві М.Г. Левицький отримав доручення негайно розпочати переговори з представниками Азербайджану, Грузії та Вірменії з метою досягнення угоди про підписання двосторонніх договорів одночасно в день відкриття XI Всеукраїнського з'їзду рад 13 вересня. 5 грудня 1921 р. повпред Вірменської СРР в УСРР Й.І. Караханян подав на затвердження до НКЗС кандидатуру Г.К. Єгіазарова уповноваженим по Одеському округу, а Н.М. Пепеян — його секретаркою. 7 грудня 1921 р. повноваження Г.К. Єгіазаров на представництво інтересів Вірменської СРР у Одесі було підтверджено. 24 січня 1922 р. рішенням Колегії НКЗС УРСР Уповноваженим НКЗС в Одесі замість Й.Е. Горенюка-Южного було призначено М.П. Любченка зі звільненням його з посади завідувача відділу преси та інформації НКЗС, яку він обіймав від 1921 р. Новий уповноважений мав забезпечити взаємодію з іноземними представництвами та здійснювати нагляд за їхньою діяльністю щодо реєвакації підлеглих їхніх країн.

У квітні 1922 р. Одесу було визначено містом концентрації греків Одесу⁶³⁸, які підлягали відправленню по Українській СРР і Криму в

⁶³⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 285.

⁶³⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 585. Арк. 5.

зв'язку з погодженням 4 лютого 1922 р. з НКЗС РСФФР питання виїзду з УСРР греків — чоловіків до 16 років і старше 60 років і непридатних до військової служби. Таких осіб зібралось в Одесі близько ста. Вони потребували консульської допомоги. Причому виїзд не дозволявся уродженцям Малої Азії, областей побережжя Середземного, Мармурового і Егейського морів⁶³⁹. У жовтні 1924 р. сюди прибув грецький консул Жозеф Іван⁶⁴⁰. Йому доводилося також вгамовувати розпач членів грецької колонії, викликаний продовольчою кризою. Гречанка Примікірію розповідала, що під час розмов йшлося про можливе вбивство Й.В. Сталіна⁶⁴¹. В буфеті грека Папаіоанно, де часто збиралися його співгромадяни, велися розмови про потребу виїзду з СРСР⁶⁴².

Першим польським представництвом в радянській Одесі стала делегація з оптації, що розпочала роботу в червні 1922 р. на чолі з Т. Куницьким⁶⁴³. Виконувати обов'язки секретаря, а згодом заступник керівника делегації було призначено поручника Генрика Кінтопфа. Його основна місія полягала в проведенні розвідувальної роботи. Невдовзі очолюваний ним розвідувальний осередок викрило Одеське ГПУ через контакти із Єленою Найдьоновою (нібито колишньою співробітницею польської розвідувальної Експозитури № 5 у Львові), яка створила агентурну мережу з штабних червоних офіцерів. Мережу спецслужби ліквідували в жовтні 1923 р., Г. Кінтопфа в березні 1924 р. НКЗС СРСР визнав персоною нон грата й на поліг на виселенні з СРСР⁶⁴⁴, а всіх учасників агентурної мережі в червні 1924 р. було розстріляно.

Першому турецькому консулові не вдалося встановити добрі відносини з місцевою владою, що стало причиною його швидкої заміни в Одесі⁶⁴⁵. Враження чільних службовців консульства про УСРР ґрунтувалися на спостереженнях щоденного одеського життя: подорожчання продуктів на одеських базарах і відсутність продовольства в магазинах центральної робітничої кооперації та харчотрестах. На цій підставі консул і віце-консул склали негативну думку про правління більшовиків. Вони доповідали керівництву, що спостерігають систематичне вивезення більшовиками відсутніх в СРСР продуктів харчування (цукру, жирів),

⁶³⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 585. Арк. 4.

⁶⁴⁰ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 25.

⁶⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 96.

⁶⁴² Там само. Арк. 97.

⁶⁴³ *Bruski J.J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków, 2010. S. 89–90.

⁶⁴⁴ *Bruski J.-J.* Między prometeizmem a Realpolitik... S. 124–126.

⁶⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 6.

приховуючи справжній стан справ задля отримання валюти, необхідної для комуністичної пропаганди в таких країнах, як Китай, Індія та ін. Водночас турецькі дипломати констатували, що уряд змушує голодувати своїх робітників і все населення, не розуміючи, що це є «найгірша пропаганда за соціалізм»⁶⁴⁶. Японський консул С. Сімада зауважив, що турецький посол у Москві перебував на своєму посту лише 2 місяці, очевидно переконався за той час, що «за нинішнього стану справ в СРСР йому робити тут нема чого»⁶⁴⁷.

Влітку 1926 р. Одесу відвідала делегація відповідальних працівників Міністерства народної освіти Туреччини на чолі з заступником міністра Нафі Атуф-беєм⁶⁴⁸. Їх супроводжував новий консул Моніф-бей. Візит передбачав ознайомлення з «новими формами народної освіти» і проблемами професійної освіти, крім Одеси, в Москві, Ленінграді, Києві, Азербайджані і республіках Середньої Азії. Радянський Союз не відмовлявся від агітації за більшовицькі ідеали і використовував для цього всі можливі інструменти.

Восени 1926 р. Одеса приймала міністра закордонних справ Туреччини Тевфика Рюштю-бея. Він прибув у супроводі дружини і доньки в Одесу на турецькому крейсері «Гамідіє» — легендарному судні, на якому у вересні 1924 р. Президент Турецької Республіки Мустафа Кемаль здійснив плавання Чорним морем, ознаменувавши відродження військово-морського флоту держави. Після капітального ремонту і переозброєння 1925–1926 рр. крейсер став предметом державної гордості. Демонстрація військової міцності Туреччині була необхідною через загострення в грудні 1925 р. англо-турецького територіального конфлікту щодо нафтоносного району Мосул. Тоді СРСР надав підтримку ізольованій Туреччині, підписавши 17 грудня 1925 р. у Парижі договір про ненапад і нейтралітет. Підписи на двосторонньому акті поставили Г.В. Чичерін і Тевфик Рюштю. 9 вересня 1926 р. Стамбул «відвідав» загін суден Чорноморського флоту в складі міноносців «Петровський» і «Незаможный»⁶⁴⁹. Листопадовий візит турецького військового судна з міністром закордонних справ на борту відбувався у відповідь на радянський акт дружби. На честь візиту високого гостя в Одесу прибув міністр закордонних справ СРСР

⁶⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 96.

⁶⁴⁷ Там само.

⁶⁴⁸ О международном положении и внешней политике СССР в 1925 г. // Документы внешней политики СССР. Т. IX. М., 1964. С. 681.

⁶⁴⁹ Новый Восток. 1926. № 12. С. 334–341.

Г.В. Чичерін⁶⁵⁰. Разом Уповноваженим НКЗС СРСР при РНК УРСР О.Г. Шліхтером він зустрічав крейсер в Одеському порту. Для урочистості зустрічі з цієї нагоди було зібрано представників військового і морського командування, робітників⁶⁵¹. Під час обміну вітаннями міністр Тевфік Рушді-бей заявив, що прибув до СРСР у той момент, коли відбувається зближення між турецьким і радянським народом. Впродовж двох днів турецький міністр і радянський нарком провели переговори і урочисті прийняття. Під час урочистостей проголошувалися промови про сусідство і дружбу країн, під час переговорів ішлося про взаємну підтримку в разі нападу третіх держав⁶⁵². На завершення візиту міністр Рюштю-бей та Г.В. Чичерін погодили комюніке, в якому вказувалося, що через неможливість радянського міністра прийняти запрошення приїзду в Анкару Рюштю-бей відвідав Одесу й наголошувалося, що жодне чутливе питання не може порушити добрі радянсько-турецькі відносини.

Проте на цьому тлі перебування турецького консула Фуад-бея в Одесі мало достатньо негативних моментів. У грудні 1928 р. він заявив усний протест агенту НКЗС СРСР в Одесі з приводу антитурецьких протестів, які влаштовували одесити йому, співробітникам консульства та турецьким купцям на вулицях Лассаля (Дерманівській), Карла Маркса, бульварі Кельдмана⁶⁵³. Їх зустрічали натовпи молодиків, штовхали, ображали, називаючи «турецькими буржуями». Консул Фуад-Бей затримав двох бешкетників і передав міліції, але їх одразу відпустили. За результатами візиту турецького консула до начальника окружного відділу ГПУ Леплевського та заступника адмінвідділу Королькова агент НКЗС наголошував на потреб екстрених заходів щодо усунення безчинств, які «можуть отримати європейський розголос і мати для Одеси неприємні політичні наслідки»⁶⁵⁴. Пропонувалося провести кілька облав і громадський суд над порушниками з суворим вироком. Обов'язкова умова полягала у виявленні міліціонерів, які відпустили переданих їм консулом порушників. Не жилося спокійно в радянській Одесі й консулам інших країн, які не виїхали з міста.

⁶⁵⁰ Речь Народного Комиссара Иностранных Дел СССР Г.В. Чичерина на банкете в честь турецких моряков в Одессе 13 ноября 1926 г. // Док-ты внеш. пол. СССР. Т. IX. М., 1964. с. 540.

⁶⁵¹ Приезд турецкого министра Тевфика Рушди-бея в Одессу // Красный север. № 262(2249). 1926, 14 ноября. С. 1.

⁶⁵² ГДА СБ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Ч. 1. Арк. 87.

⁶⁵³ Держархів Одеської обл. Ф. 3865. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 194.

⁶⁵⁴ Там само.

Загалом в організації взаємодії радянської влади в Одесі з іноземними консульства спостерігалася та сама тенденція, що і в Києві та Харкові. Вона полягала у висуненні ультимативних вимог до іноземних представництв, ігноруванні консульського імунітету та тотальному нагляду за іноземцями. При цьому задля створення позитивного іміджу в європейському інформаційному просторі використовувалася неправдива інформація або замовчувалася істинна, для іноземних делегацій влаштовувалися екскурсії в спеціально визначені місця, де вони могли отримати лише позитивні враження.

2.4.2. Гуманітарна місія Грузинського консульства

Найактивніше серед інших іноземних представництв працювало засноване восени 1918 р. Генеральне консульство Демократичної Республіки Грузія. Його очолював від часу заснування уродженець Кутаїської губернії (народився в селищі Нанейгівіліс Сегулі), випускник юридичного факультету Новоросійського університету Овсій Іларіонович Ушверідзе (1884–1942)⁶⁵⁵. Зі студентських років він займався громадсько-політичною діяльністю, після завершення навчання брав участь у створенні в Одесі Товариства «Сакартвело», виступав захисником у процесі 1913 р. щодо грузинських студентів, звинувачених у спробі створення «національної грузинської студентської організації»⁶⁵⁶. Штат ввіреної йому установи генеральний консул формував з урахуванням потреби виконання консульських функцій та організації евакуації звільнених із полону грузин, які прибували до Одеси спершу «невеликим партіями»⁶⁵⁷. Першими співробітниками консульства стали Л.С. Муджирі, В.М. Жоржоліані В. Циргіладзе, обов'язки секретаря почав виконувати Г.А. Мефферт⁶⁵⁸. Головне завдання консульської установи О.І. Ушверідзе вбачав у реєстрації грузинських громадян, допомозі біженцям та демобілізованим солдатам, організації товарообміну. З метою забезпечення організації товарообміну при консульстві було засновано Особливу економічну раду, до компетенції якої належало забезпечення товарообмінних операцій і транспортування вантажу. Члени створеної з приходом більшовиків

⁶⁵⁵ Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії // Південний Захід. Одесика: историко-краеведческий альманах. Вип. 21. Одесса: «Печатный дом», 2016. С. 224–241.

⁶⁵⁶ Там само. С. 225.

⁶⁵⁷ ЦДІА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

⁶⁵⁸ Защита интересов иностранцев // Одесский листок. 1919, 15 августа.

консульської колегії одногосно обрали його головою цього дорадчого органу.

Перший крок як новообраний голова консульського корпусу О.І. Ушверідзе зробив задля порозуміння з більшовиками. На одному з перших засідань Одеського губвиконкому він заявив про повноваження іноземних представників. У відповідь його інформували, що становище консулів залежить від рішення Х.Г. Раковського за результатами виконання ними вимоги забезпечити визнання їхніми урядами уряду УСРР і прийняття його представників. Як голова консульської колегії О.І. Ушверідзе зустрівся з Головою РНК УСРР, який приїхав до Одеси 21 квітня 1919 р., і намагався довести, що виконання консулами своєї місії захисту інтересів громадян не може ставитись у залежність від політичного визнання держави. Його аргументація спиралася на положення декларації українського радянського уряду про права іноземців, де вказувалося, що захист інтересів громадян здійснюється безвідносно до взаємного визнання держав⁶⁵⁹. Відповідно до рішень нарад консульської колегії грузинський консул звернувся до нової влади з проханням забезпечити консульський імунітет і недоторканність приміщень та осіб іноземців в Одесі.

Втім переконати Х.Г. Раковського не вдалося. О.І. Ушверідзе було обіцяно надати можливість продовження діяльності з огляду на істотні економічні інтереси Української СРР у Грузії⁶⁶⁰. Щоб убезпечити себе від реквізиції приміщення консульства, консул звернувся до губвиконкому щодо надання охоронної грамоти на частину будинку по вул. Садовій, 4. Іншу частину — приміщення для молитов та житловий будинок для братчиків він пропонував використати для потреб радянських установ. Однак отримав негативну відповідь. Його повноваження нова влада не брала до уваги через відсутність визнання Демократичною Республікою Грузія уряду радянської України, відтак не визнавала за ним «права на установу». Попри це О.І. Ушверідзе продовжував працювати. Його становище ускладнювалося тим, що європейські країни не визначилися щодо визнання держави, яку він представляв, а радянська влада демонструвала повне невизнання.

Розпочатий невдовзі червоний терор змусив грузинського консула до рішучих дій. Він щоденно вдався до протестів. Останній аргумент полягав у вимозі арештувати і його. Для звільнення будь-якого арештованого вимагалися заяви в кожному окремому випадку. Як згадував учений-славіст, історик літератури С.Г. Вілінський, «ця людина разів десять на

⁶⁵⁹ ЦДА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 48.

⁶⁶⁰ Там само.

день обходила камери, цікавлячись долею кожного ув'язненого і надаючи найширшу підтримку, домовляючись з можновладцями, і в результаті дуже багато хто був звільнений»⁶⁶¹. Захищати доводилося не лише людей, а й консульські архіви, які дуже цікавили більшовиків. Вони, очевидно, сподівалися знайти там, крім документів, ще й цінності. Попри оголошену 15 лютого 1919 р. декларацію уряду УСРР, згідно з якою всі архіви й листування мало залишатися недоторканим, у британському консульстві було відчинено касу та конфісковано документи без повідомлення голови консульського корпусу⁶⁶². Грузинський консул подав з цього приводу офіційний протест до влади.

Другим напрямом діяльності О.І. Ушверідзе як голови консульської колегії було забезпечення евакуації іноземних консульств та іноземців з Одеси. З цією метою він контактував з місцевою владою та відповідно до рішення колегії від 4 травня 1919 р. здійснив переговори з французьким командуванням на місці дислокації союзної ескадри в Очакові. Грузинський консул вирушив туди на прохання колег сконстатувати за допомогою радіозв'язку з англійським командуванням на Кавказі й просити про надання пароплавів для виїзду з Одеси консулів та підданих їхніх країн у Стамбул та в Поті або Батумі. В результаті переговорів було досягнуто домовленості про надання транспорту та відтермінування виїзду консулів до 14 травня 1919 р.⁶⁶³

Для відправлення транспортів було створено спеціальну комісію на чолі з економічним радником консульства проф. С.Л. Аваліані⁶⁶⁴. Він був земляком консула, також навчався в Новоросійському університеті (на історичному відділенні історико-філологічного факультету), брав активну участь у громадському та науковому житті (в діяльності історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Одеському товаристві історії та старожитностей, кооперативному русі на Півдні України), мав популярність в Одесі як публіцист (співпрацював з газетами «Одесские новости», «Одесский листок», «Новая жизнь»). Крім того, їх поєднувала спільна громадська діяльність у товаристві «Сакартвело», участь у процесі щодо захисту грузинських студентів 1913 року⁶⁶⁵ та однакове розуміння своїх обов'язків щодо підтримки грузинських громадян в Одесі. Завдання комісії полягали в перевірці документів усіх,

⁶⁶¹ Одесский листок. 1919, 4 сентября.

⁶⁶² Там само. Арк. 50.

⁶⁶³ ЦДІА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 48 зв.

⁶⁶⁴ В грузинском консульстве // Одесский листок. 1919, 9 марта.

⁶⁶⁵ *Музичко О.* Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе ... С. 229.

хто бажав виїхати. Комісія допустила до виїзду 500 осіб із 700 прохачів — громадян Англії, Франції, Грузії, Азербайджану та інших країн⁶⁶⁶. Посадка на пароплав відбувалася в присутності консула та співробітників консульства, а також співробітників Одеської «надзвичайки», які перевіряли особу і багаж кожного пасажира. С. Л. Аваліані виїхав до Тифлісу із першою групою. Невдовзі він розпочав роботу в Тбіліському університеті та Політехнічному інституті⁶⁶⁷.

Задля виїзду на батьківщину 20 травня 1919 р. до Одеси прибули члени грузинської місії і консульства в Києві на чолі з В.В. Тевзаєю та 125 грузинських громадян. За кілька днів зібралися й інші представництва з Києва і Харкова. Національно пістряве населення Одеси на деякий час додатково поповнилося громадянами Англії, Франції, Іспанії, Португалії та інших держав. Планувалося, що вони одразу будуть отримувати місця на пароплавах і скеровуватися до своїх країн. Однак швидко організувати від'їзд через загострення стосунків між більшовиками і французьким командуванням не вдалося. Прибулих іноземців поселили в вагонах за містом⁶⁶⁸.

З метою надання допомоги всім, хто її потребував, грузинське консульство організувало їдальню для колишніх військовополонених і біженців: грузинів та інших іноземців. О.І. Ушверідзе вбачав у цьому єдиний вихід із ситуації, що склалася. На той час вартість одного фунту хліба сягала 130 рублів, однак навіть за таку ціну дістати харчі було досить складно. За дорученням генконсула, організацією їдальні зайнялися консул Н. Брегвадзе, голова економічної ради в Києві М. Бібінейшвілі та полковник Д. Чавчавадзе⁶⁶⁹. Обіди відпускалися безоплатно грузинським військовополоненим і найбільш бідним громадянам (їм видавалися вхідні картки, що убезпечитися від проникнення радянських робітників), а іноземні громадяни отримували дешеві обіди з двох страв за ціною близько 30 руб. (тоді як найдешевший обід у інших їдальнях коштував не менше 100 руб.)⁶⁷⁰. Досягти такої вартості обідів грузинському консульству вдалося завдяки вигадливості комісії: продукти закупувалися в найближчих селищах у власників — із перших рук.

⁶⁶⁶ ЦДА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 48 зв.

⁶⁶⁷ 1921 року С.Л. Аваліані призначено на посаду ректора Тбіліського політехнічного інституту, невдовзі — комісара виробничого-технічного відділу Вищої ради народного господарства Грузії. 11 серпня 1922 р. він помер.

⁶⁶⁸ ЦДА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 49.

⁶⁶⁹ Там само. Арк. 42.

⁶⁷⁰ Там само.

Крім того, військовополоненим і біженцям видавалася матеріальна допомога. З метою вироблення консолідованого рішення щодо організації надання матеріальної допомоги іноземним громадянам 6 червня 1919 р. відбулася нарада консульської колегії. Втративши свій статус, а разом з тим — і консульські кошти, призначені для такої мети, учасники наради просили О.І. Ушверідзе надавати допомогу продовольством або коштами за можливістю. З огляду на їх істотну обмеженість учасники наради вирішили просити позичку у більшовиків через НКЗС УСРР. Невдовзі, попри чітко окреслену позицію більшовицької влади щодо офіційних представників іноземних держав, така позичка в розмірі 200 000 тис. руб. для потреб їдальні надійшла.

Кількість виданих обідів та суми обліковувала створена за рішенням консульської колегії спеціальна комісія на чолі з О.І. Ушверідзе. Обов'язки його заступника на цій посаді виконував голова економічної ради при консульстві О.Б. Хвiтiя. За підрахунками О.І. Ушверідзе, його консульством було видано іноземним громадянам 206 тис. 812 руб. 75 коп. матеріальної допомоги, зокрема, вірменам — 55 000, французам — 57 314, англійцям — 30 100, азербайджанцям — 9 025, австрійцям — 5 000, італійцям — 17 440, полякам — 13 050, бельгійцям — 6 300, фінам — 1 250, грекам — 4 050, німцям — 21 245, румунам — 35, японцям, швейцарцям, американцям, туркам і шведам — разом 2 900 руб⁶⁷¹. З від'їздом консулів О. І. Ушверідзе приймав і надалі опіку за іноземними підданими. Після чергового транспорту 11 і 12 червня 1919 р. він уже відповідав за французьких, італійських, бельгійських, англійських і нідерландських громадян⁶⁷².

Протистояння з більшовицькою владою в квітні — серпні 1919 р. грузинському консулові вдалося витримати з честю. Та з поверненням до Одеси білогвардійців діяльність грузинського консульства було припинено. У вересні 1919 р. йому довелося залишити Одесу. Вирушаючи з міста, він не забував про свої обов'язки й доклав максимальних зусиль, щоб отримати дозвіл на евакуацію на батьківщину грузинських громадян — військовополонених, які залишалися на грузинському етапно-концентраційному пункті. Вони близько півроку очікували виїзду й існували лише завдяки допомозі консульства. Для подорожі співробітників грузинського консульства було спеціально зафрахтовано моторно-парусне судно. Його власник як компенсацію отримав право придбати на Кавказі за нормальною ціною і доправити в Одесу 1500 пудів гасу і мастила. За

⁶⁷¹ ЦДІА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43.

⁶⁷² Там само. Арк. 44.

рішенням О.І. Ушверідзе, зі співробітниками консульства на батьківщину вирушали 200 грузинських громадян, у тому числі 100 військовополонених. Втративши свої консульські повноваження, він передав захист інтересів фінських громадян польському консулові З.Б. Бжозовському. Інші іноземні громадяни — мешканці Одеси (представники вірменської, естонської, німецької, польської, французької колоній), прощаючись з грузинським консулом, висловлювали вдячність за його допомогу. Зокрема тимчасовий президент Французького благодійного товариства Ю.Л. Лантьє наголошував: «Грузинський консул і його дійсні співробітники можуть бути впевнені, що кожен раз, коли моїм співвітчизникам доведеться говорити про політичні події, свідками яких вони були, імена консула і його співробітників будуть у всіх на устах і будуть супроводжуватися щирою вдячністю, що йде з чистого серця»⁶⁷³. Голова Одеського німецького комітету Г. Тауберг наголошував: «Ваше ім'я золотими літерами буде занесено на сторінки історії цього важкого часу більшовицького панування»⁶⁷⁴.

В середині січня 1920 р. О.І. Ушверідзе повернувся до Одеси вже як голова Особливої економічної місії Демократичної Республіки Грузія на Півдні Росії та в Румунії. Його вітали як діяча, популярного в місцевих громадських, особливо іноземних колах⁶⁷⁵. До складу місії увійшли колишні співробітники консульства: О.Б. Хвітія, В.М. Жоржоліані, Л.С. Муджирі, В.Д. Думбадзе. Поспіль із завданням відновлення грузинсько-українських торговельних відносин місія мала за мету і повернення Грузії пароплава «Брати Фофані». Через величезні затрати на його утримання під час очікування на звільнення від арешту в Одеському порту білогвардійцями й більшовиками, судно, як зауважував О.І. Ушверідзе втратило матеріальне значення. Йшлося лише про питання принципу і державної гідності⁶⁷⁶. Свою позицію як представника Грузії О.І. Ушверідзе окреслював у інтерв'ю місцевій пресі, наголошуючи, що його країна проти більшовизму. Такі виступи більшовики, що невдовзі повернулися в Одесу, йому не пробачили.

Проте очільник грузинської економічної місії продовжував свої домагання. З метою повернення в грузинський порт пароплава О.І. Ушверідзе відвідав улітку 1920 р. Харків, де мав зустріч із Х.Г. Раковським і отримав ствердну відповідь щодо звільнення судна. Губвиконком Одеси дав дозвіл на вихід судна в море 23 червня, більше того — було вирішено

⁶⁷³ ЦДА Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 49.

⁶⁷⁴ Там само.

⁶⁷⁵ Грузия и нынешний момент // Одесские новости. 1920, 14 января.

⁶⁷⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р-599. Оп. 3. Спр. 2.

влаштувати урочисті проводи грузинської місії на пароплаві «Бр. Феофани»⁶⁷⁷. Та вже 28 червня місцева влада змінила рішення, аргументуючи тим, що судно належить УСРР, а мирна угода між Грузією та РСФРР не має сили в радянській Україні. Всі висунуті О.І. Ушверідзе контраргументи (пароплав «Бр. Феофани» прибув в Одесу для ремонту 1918 р. під грузинським прапором, впродовж 1918–1920 рр. судно і його екіпаж утримувалося грузинським консульством, Грузія не перебуває з УСРР у стані війни, тому судно не може бути військовим трофеєм)⁶⁷⁸ місцева влада ігнорувала.

В серпні 1920 р. більшовики посилили репресивні дії: припинили визнавати грузинське громадянство, громадяни Грузії стали призиватися на військову службу, нести трудову повинність, їм забороняли повертатися до Грузії. Економічна місія Демократичної Республіки Грузії продовжувала діяльність в таких умовах до березня 1921 р. 7 березня О.І. Ушверідзе арештували як «представника Грузії» співробітники Особливого відділу Надзвичайної комісії. Однак уже 11 березня його випустили, розглядаючи як приватну особу, до якої застосування заходів, аналогічних до представників Грузії, визнавалося «непорозумінням». Таким чином припинення діяльності економічної місії на цей раз урятувало особисто О.І. Ушверідзе, але офіційні торговельні відносини призупинилися.

2.4.3. Інцидент з китайським представництвом

Представники Союзу китайських громадян вирушили в Одесу з Києва 24 січня 1919 р. спеціально виділеними владою УНР для перевезення залізницею французьких, англійських, американських та китайських громадян вагонами під час масової евакуації. Вони планували нарешті розпочати звідти вивезення морем своїх співгромадян на батьківщину. Добравшись до Одеси, яка перебувала під владою союзних військ Антанти та Добровольчої армії, китайці втім не змогли спершу реалізувати свого плану. На початку квітня 1919 р. в Одесу повернулися більшовики. Шукаючи захисту у більшовиків з огляду на активну участь китайців у боротьбі Червоної армії проти незалежної УНР, представники Союзу китайських громадян звернулися до уряду УСРР з повідомленням про розстріли китайців з Хубея і Шантуня в Мелітополі, арешт українськими військами 30 китайців на ст. Христинівка, та проханням про допомогу. Оприлюднена більшовиками у відповідь нота протесту проти «китайських погромів Петлюри» містила заклик до всіх урядів та уряду

⁶⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 133.

⁶⁷⁸ Там само. Арк. 132.

Південного Китаю долучитися до їхнього протесту проти такого поводження з невинними людьми. Водночас 2 квітня 1919 р. від імені Голови РНК УСРР Х.Г. Раковського до уряду Південного Китаю було скеровано радіограму про те, що запрошені колишнім царським урядом під час Першої світової війни для земляних робіт зі спорудження стратегічних шляхів китайці залишилися без допомоги, зібрані зокрема на ст. Христинівка, й зазнають систематичних утисків і побиття з боку добровольців, петлюрівців та союзного командування, розташованого в Одесі. Оприлюднення більшовиками ноти протесту і заклику долучитися до цього протесту викликало позитивну реакцію з боку китайців. Вони не бажали розбиратися в справжніх причинах згаданих подій, а лише мріяли виїхати на батьківщину. Однак очікуваного сприяння китайська місія не отримала: радянська влада обмежилася лише інформаційним розголосом та обіцянками про допомогу в організації виїзду з Одеси китайських громадян.

У липні 1919 р. з китайськими представниками, які прагнули організувати через Одесу виїзд своїх співвітчизників до Батумі, а далі — на батьківщину, стався прикрий інцидент. Членів місії — Чжу Шао Яна та представників московського виконкому Союзу китайських робітників у Росії Чжан Юн Куя, Лю Де Чі, Сун Ші Чена й ще кількох співробітників — жорстоко пограбували. Нападники забрали у членів місії зібрані з китайських громадян для підготовки реевакуації співвітчизників 2 975 310 рублів, коштовності⁶⁷⁹ та особисті речі. В результаті бандитського розбою були навіть людські жертви.

Про розгром китайського консульства негайно повідомили наркома зовнішніх справ УСРР Х.Г. Раковського. Невдовзі одеська губернська Надзвичайна комісія затримала грабіжників і вилучила більшу частину награбованого. Колегія НКЗС УСРР визнала за необхідне висловити від імені НКЗС УСРР вибачення китайським представникам у зв'язку з цим інцидентом і взяла на себе зобов'язання повною мірою відшкодувати завдані збитки, повернути викрадені гроші й коштовності.

Виконання обіцяного гарантувалося особисто Х.Г. Раковським. Одразу після затримання бандитів китайській місії повернули 1 млн. рублів та 600 000 радянських грошових знаків, Чжу Шао Яну — перстень, а Чжан Юн Куя — годинник. Гроші були розподілені в такий спосіб: 1 млн. рублів забрав Чжу Шао Ян для забезпечення виїзду китайців з Одеси, а 600 тис. рублів було покладено на рахунок консульства⁶⁸⁰ для утримання китайців, яким не вдалося виїхати з Одеси. Однак справу не було за-

⁶⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 10.

⁶⁸⁰ Китайские потери в Одессе // Одесские новости. 1919, 26 октября (5 ноября). С. 3.

вершено через відступ більшовиків з Одеси під натиском білогвардійців. Не отримав обіцяних до виплати в Москві 975 310 рублів і голова виконкому Союзу китайських робітників Лю Цзе Чжун. До того ж архіви консульства були вивезені до Москви або знищені, а єдиним, хто мав повні відомості про справу, був голова Всеукраїнської Надзвичайної комісії М.І. Лацис⁶⁸¹. На з'ясування обставин часу не було, та й звертатися до наділеного особливими повноваженнями керівника «карального відомства», котрий охоче брав на роботу китайців для виконання жорстоких розправ, очевидно, не ризикнули. У цей час у спішному порядку «ліквідувалися всі радянські установи з питань полонених і біженців» і організовувалася їх евакуація⁶⁸². Зібрані в Одесі китайці мали вирушати на батьківщину через Батумі до Стамбула⁶⁸³. Не маючи можливості повернутися до місця роботи в Київ та Москву, члени китайської місії також виїхали на батьківщину без обіцяних виплат⁶⁸⁴. Довіреність на завершення справи щодо пограбування їхніх представників від Чжу Шао Яна отримав Голова Центрального виконкому Союзу китайських робітників у Росії Чжан Юн Куй.

Китайці, які залишилися в Одесі (всього понад 300 осіб), знову вирішили просити допомоги у більшовиків. Для організації місцевого відділення Союзу китайських робітників прибув з Петрограду представник центрального комітету Му Сі Ян. 29 квітня 1920 р. китайські робітники з Одеси та її околиць (зібралось 157 осіб) провели за участі уповноваженого представника з Петрограду зібрання, на якому ухвалили створити Одеське відділення Союзу китайських робітників. Почати системну роботу було вирішено не пізніше 1 червня⁶⁸⁵.

Тим часом уряд Китаю скерував до Москви для переговорів з урядом РСФРР місію генерала Чжан Силіна. З цією місією прибув у Москву 5 вересня 1920 р. Чжан Юн Куй. Звідти він вирушив до Одеси⁶⁸⁶. Упродовж грудня 1920 р. — березня 1921 р. він наполегливо і послідовно надсилав звернення до НКЗС РСФРР щодо повернення викрадених у китайської місії влітку 1919 р. грошей, апелюючи до обіцянки Х.Г. Раківського відшкодувати збитки. Потреба отримання викрадених грошей знову актуалізувалася в зв'язку поновленням організаційних заходів щодо відправлення китайців на батьківщину. Зрештою 11 квітня 1921 р. листом

⁶⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 8.

⁶⁸² Держархів Одеської обл. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–1 зв.

⁶⁸³ Ларин А. Г. Китайские мигранты в России... С. 149.

⁶⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 10.

⁶⁸⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р-599. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 120–120 зв.

⁶⁸⁶ Ларин А. Г. Китайские мигранты в России... С. 85.

із грифом «Терміново. Таємно» російський НКЗС переслав до Харкова копії листування з цього питання і затребував відповідь, «скільки саме грошей Українська Республіка вважає за необхідне доплатити Китайській місії за збитки, спричинені їй в Одесі»⁶⁸⁷.

Переговорний процес щодо повернення викрадених коштів і цінностей у китайських представників особисто контролював відповідальний співробітник НКЗС УСРР, радник наркома А.М. Ждан-Пушкін. В своєму експертному висновку щодо порушеної проблеми він зауважив необґрунтованість пропозиції НКЗС РСФРР щодо виплат збитків китайської місії за рахунок українського зовнішньополітичного відомства, оскільки в справі відсутні «документальні відомості, що обґрунтовують розмір збитків»⁶⁸⁸. Вихід із ситуації радник наркома убачав у наданні китайськими представниками через московських дипломатів документальних доказів про кількісні параметри викрадених коштів, що дозволить сплатити їм затребувану суму в розмірі 1 375 310 руб. («або менше»), а виплачені кошти віднести до статті адміністративних видатків із представницьких рахунків⁶⁸⁹. Така позиція була узгоджена з Х.Г. Раковським, однак запропонований алгоритм не знайшов схвалення в російському НКЗС. А.М. Ждан-Пушкін змушений був телеграфувати до Москви 18 червня 1921 р. зі звітом: «Регистрация китайцев начата. Буду вас информировать срочно обо всем. По распоряжению Раковского сообщаю, что согласно предложению НКВД РСФСР китайскому консульству может быть выплачена остаточная сумма убытков по Одессе»⁶⁹⁰.

Зрештою майже дворічне домагання Чжан Юн Куя завершилася виплатою коштів у розмірі 1 375 310 романовських рублів, призначених «для реевакуації китайських громадян на батьківщину», і обіцянкою організації їх виїзду⁶⁹¹. Тим самим китайське представництво отримало повну перемогу щодо своїх фінансових домагань. Чжу Шао Ян здобув офіційний статус у консульській службі Китайської Республіки, отримавши призначення на посаду консула в Іркутськ⁶⁹².

⁶⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 3.

⁶⁸⁸ Там само.

⁶⁸⁹ Там само. Арк. 2 зв.

⁶⁹⁰ Там само. Арк. 14.

⁶⁹¹ Там само. Арк. 3.

⁶⁹² *Ларин А.Г.* Китайские мигранты в России. История и современность. М.: Вост. Книга, 2009. С. 83.

2.4.4. Завдання консульства Персії

Серед небагатьох іноземних представництв, які продовжили діяльність після остаточного встановлення в Одесі радянської влади, вирізнялося активністю Генеральне консульство Персії. Його в статусі віце-консула очолював з Герман Адольфович Мефферт (1882–1928). Він з'явився в Одесі восени 1917 р., тікаючи з дружиною та маленькою дитиною з голодного Петрограда, де працював по вільному найму викладачем чистописання, російської мови та арифметики, штатним помічником класних наставників, а також викладав французьку мову в Імператорській Миколаївській гімназії Царського Села. Г.А. Мефферт закінчив реальне училище і мав свідоцтво на право викладання французької мови лише в початкових класах. На цій ниві він планував знайти роботу в Одесі, та завдяки знанню французької мови опинився на посаді секретаря секретарем представництва Грузії⁶⁹³. Зі своїми повноваженнями Г.А. Мефферт справлявся доволі вправно та ще й виконував обов'язки секретаря консульської колегії, що значно розширило коло його контактів серед іноземних представників. Саме завдяки своїй вправності він привернув увагу генерального консула Персії Е. Зааля⁶⁹⁴. Змушений залишити місто 23 жовтня 1919 р., не бажаючи вдруге отримати ультиматум більшовиків, генконсул передав йому повноваження на управління консульством з відповідним повідомленням про це Одеського градоначальника генерал-майора барона М.І. Штемпеля⁶⁹⁵.

Посольство Персії в Москві не заперечувало проти зміни керівництва установи. Відтак за «мовчазною згодою» НКЗС УСРР на підставі існування аналогічного консульства в Москві перське консульство в Одесі зберегло свій статус. Оскільки консули в інших містах не мали офіційних повноважень, а були секретарями або виборними уповноваженими перських і турецьких колоній, перське консульство в Одесі стало по суті єдиним умовно визнаним консульством Персії на території радянської України. З огляду на своє легальне становище й виїзд з Одеси генконсула Грузії О.І. Ушверідзе Г.А. Мефферт вважав себе й головою консульської колегії. Однак у нових умовах її існування не мало офіційного визнання та відповідного впливу.

В листопаді 1919 р., коли повернення в Одесу Червоної Армії стало очевидним, перський представник отримав від Посла Персії в Стамбулі

⁶⁹³ Защита интересов иностранцев // Одесский листок. 1919, 15 августа.

⁶⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 54.

⁶⁹⁵ Там само.

вказівку в разі зміни влади залишитися на своїй посаді і спробувати встановити дружні відносини з новою владою. Цю вказівку Г.А. Мефферт намагався ретельно виконувати і за першої нагоди надав її як офіційний документ командувачу 14-ю армією Південного Фронту І.П. Уборевичу (оскільки Одеса була прифронтовою зоною) та Голові Одеського губревкому П.А. Кіну. Він також брав участь у опечатуванні представниками нової влади всіх консульств та вилученні їх архівів з метою вивезення до Москви.

Основною метою своєї діяльності в умовах радянської дійсності Г.А. Мефферт вважав захист інтересів членів перської колонії в Одесі. Водночас він вирішив (хоч і не мав на це спеціального дозволу) опікуватися інтересами турецьких підданих, яких багато жило в Одесі. Не маючи детальних інструкцій від уряду Персії в умовах відсутності зносин із Тегераном, Г.А. Мефферт діяв на власний розсуд із урахуванням потреби встановлення дружніх відносин з більшовиками. Зважаючи на свою місію щодо забезпечення прав підданих Персії, консул розробив текст охоронної грамоти, яку видавав персам і туркам. Однак очікуваного впливу охоронної грамоти не мали: у помешканнях турків і персів відбували обшуки й реквізиції, видані документи відбирали⁶⁹⁶. До перських громадян, які займалися городництвом, щоденно вторгалися «відповідальні і безвідповідальні особи» «агенти влади» «поодинці і гуртом», які забирали інвентар, урожай і коней, витопували городи. Після прийнятої за зверненням консула постанови Одеського губвиконкому, яка передбачала «просити начальника гарнізону» убезпечити перських городників від нападів, набіги посилювалися. Капусту вивозили мішками, черешню — десятками пудів, робітникам погрожували зброєю й били. Через кілька днів після взяття Одеси більшовиками на початку лютого 1920 р. консул звернувся до ревкому з пропозицією купити товар, привезений купцями в двох фелюгах. У відповідь отримав подяку, виявлений інтерес до можливості налагодження постійного доправлення товарів в УСРР і обіцянку заплатити гроші. Однак гроші не заплатили й замовлення не надійшли. На звернення консула до голови Одеського губревкому О.Я. Шумського та голови Одеського ГубНК Б.С. Юзефовича (Северному) і його наступника С.Ф. Реденса незмінно надходили відповіді, що «непорозуміння» відбуваються з вини нижчих посадових осіб⁶⁹⁷.

Інші посадові особи розпочали в цей час реквізицію найкращих приміщень для своїх служб. У червні 1920 р. голова губвиконкому О.Я. Шум-

⁶⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 64–65.

⁶⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 49 зв.

ський видав дозвіл на розташування начальника Одеського міського повітового комісаріату з військових справ на дачі перського экс-шаха Мохаммада Алі на Французькому бульварі, 6⁶⁹⁸. Мохаммад Алі опинився в Одесі в результаті позбавлення його влади повсталими під час революції в Ірані 1909 р. Деякий час він мешкав на дачі, купленій у польського консула Зенона Бжозовського, іноді виїжджаючи в Європу. За час відсутності шаха 1914 р. для його свити було орендовано ще й дачу Гланца на Французькому бульварі та добудовано до неї корпус. Там згодом розташувалося й консульство. Ця будівля неподалік моря зацікавила військового начальника після виїзду экс-шаха до Стамбула. Одеський виконком, комунгосп і земельно-житловий відділ «просили» посла «не чинити перепон щодо надання будинку групі відповідальних партійних і радянських працівників через поганий стан їхнього здоров'я»⁶⁹⁹.

Місяць по тому Г.А. Мефферту знову довелося звернутися до С.Ф. Реденса, щоб врятувати від смерті турецького підданого Мильт'яда Караджі та його дітей 20-річну Ольгу й 19-річного Івана. Вони потрапили 9 травня 1920 р. до застінок одеської надзвичайки за підозрою в участі в роботі організації, яка ніби «готувала антирадянську змову». На допомогу Г.А. Мефферта як голови консульської колегії в порятунку чоловіка й дітей поклала останню надію Параскева Караджі. Консул скерував до Одеського ГубНК офіційну ноту щодо якнайшвидшого розслідування справи відомого представника турецької громади М. Караджі, зважаючи на те, що при ньому ніяких матеріалів, що його компрометують, знайдено не було. В результаті такого звернення — серед 16 заарештованих осіб лише родину Караджі випустили з енкістських лабет як «помилково арештованих» і повернули вилучені під час арешту гроші й речі⁷⁰⁰.

Задоволений успіхом, на початку липня 1920 р. він звернувся до всіх можливих радянських органів — від голови Одеського губревкому до завідувача інформаційним бюро НКЗС РСФРР — з повідомленнями про порушення прав перських підданих. Консул просив захисту для пекарів, у яких увечері відбирали борошно, призначене для випікання хліба на наступний день; учнів музичних шкіл, у яких «реквізували» музичні інструменти й вони не могли закінчити освіту; торговців, лавки яких закривали без пояснень. Запит містив вимогу до представників радянської влади: або підтвердити права перських і турецьких підданих або видати працівника консульства та всім турецьким і перським громадянам

⁶⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 44.

⁶⁹⁹ Там само. Арк. 43.

⁷⁰⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 5029. Арк. 200–201.

паспорти для «безперешкодного» виїзду на батьківщину. Клопотання консула за рекомендацією НКЗС УСРР було відхилено⁷⁰¹. «Лінію поведінки» щодо одеського перського консульства приїхав роз'яснити в Одесу заступник народного комісара закордонних справ УСРР В.І. Яковлев.

Тоді Г.А. Мефферт відправив радника консульства Мірзу Джафар Хана з доповіддю в Тегеран і з рапортом Послу Персії в Стамбул. Попри всі утиски щодо співвітчизників, у документах засвідчувалося уважне ставлення радянської влади до потреб перських громадян. Цей дипломатичний хід дав підстави Надзвичайному Посольству Персії в РСФРР висловити задоволення Повноважному представництву УСРР у Москві умовами діяльності консульства в Одесі, а Г.А. Мефферту забезпечити для себе на деякий час офіційний статус⁷⁰², зосередивши основну увагу на організації реєвакуюції перських громадян.

Зголосилося їхати понад 100 осіб. У січні 1921 р. він звернувся до Наркомфіну УСРР щодо надання позички 2 млн. радянських рублів із обіцянкою повернути, як тільки відновиться зв'язок із Тегераном. Вказівки російського керівництва з цього питання українському НКЗС були однозначні: «Никакого персконсульства мы не признаем и предлагаем УССР тоже не признавать»⁷⁰³. Відтак віза на його клопотанні не могла бути іншою, ніж «В данное время эвакуация невозможна»⁷⁰⁴.

З метою з'ясування своїх повноважень у березні 1921 р. Г.А. Мефферт виїхав до Москви. Після його повернення представники Одеської ГубНК опечатали печатки і бланки консульства, залишивши утім їх у приміщенні на відповідальність управителя. За кілька днів доступ до печаток і бланків повернули з умовою не користуватися ними. У цьому контексті очевидно була й відмова щодо допомоги в евакуації перських громадян⁷⁰⁵ та чергова реквізиція майна консульства в серпні 1921 р. у зв'язку з розпорядженням Губвиконкому про мобілізацію і реквізицію автомобільного транспорту⁷⁰⁶. В консульстві було реквізовано легковий автомобіль «Фіат», вантажні «Паккард» і «Лімузин». На дачу екс-шаха також з'явився новий претендент — помічник начальника Одеської губернської промислової міліції Л.Л. Субтельний, який теж «через стан здоров'я» потребував мешкати «в дачній місцевості поблизу моря»⁷⁰⁷. На численні звернення

⁷⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 66.

⁷⁰² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 50.

⁷⁰³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 39.

⁷⁰⁴ Там само. Арк. 71.

⁷⁰⁵ Там само.

⁷⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 47.

⁷⁰⁷ Там само. Арк. 45.

консула до органів влади надійшла лаконічна відповідь із інформацією про те, що начальника стрілецької дивізії П.Ю. Дибенка, який фактично зосереджував у своїх руках всю владу в місті, попереджено щодо неправомірних дій, а майно на дачі буде збережено.

Г.А. Мефферт отримав пораду звернутися до НКЗС УСРР у Харків. Та його долю вже було вирішено в Москві. За відзивами завідувача відділом НКВС УСРР Михаїла Серафімова і голови Київського губвіконкому та Київської міської ради Я.Б. Гамарника голова української місії в Москві Ю.М. Коцюбинський рекомендував НКЗС УСРР відсторонити Г.А. Мефферта від виконання обов'язків і обіцяв повідомити про це перське консульство⁷⁰⁸. Невдовзі Іноземний підвідділ Одеського губвіконкому звинуватив консула у зловживанні довірою радянських органів, неправомірному привласненні права захисту турецьких і сербських громадян, переведенні грецької громадянки в турецьке підданство, корупційних діях, які виявилися в продажі паспортів та наданні турецького громадянства колишнім білогвардійцям⁷⁰⁹.

Діяльність консула за цим звинуваченням розслідував Одеський губНК, «документально довівши» також приховування консулом архіву і печаток консульства⁷¹⁰. 9 вересня 1921 р. Надзвичайний Посол Персії в РСФРР Алі Гулі Мошавероль-Мемалек «наполегливо» запропонував Г.А. Мефферту як «управителю Одеським генеральним консульством Персії» розпочати з 1 жовтня передавання всього архіву, інвентарю, всього діловодства, бланків, печаток консульства, а також вілли екс-шаха з меблями з дотриманням всіх формальностей та умовностей першому секретареві генконсульства Н.В. Крюковському для збереження та охорони до окремого розпорядження Перського уряду⁷¹¹.

Причини негативної «взаємодії» з іноземним представництвом пояснювалися браком зусиль з боку перських представників щодо підписання міждержавного договору між УСРР та Персією. Х.Г. Раковський пояснив Надзвичайному Послу Персії в РСФРР А. Машаверолю-Мамалеку, що з боку перського представництва не помітно прагнення щодо офіційного регламентування відносин між двома країнами, тоді як радянська Україна надала перським громадянам всі права і дбає про їх захист. Відмову з боку перського посольства на пропозицію очільника української місії Ю.М. Коцюбинського підписати відповідний договір Х.Г. Раковський

⁷⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 2.

⁷⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 83.

⁷¹⁰ Там само. Арк. 70.

⁷¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 51.

оцінював негативно і ставив права і долю перських громадян в Одесі в залежність від підписання акту⁷¹².

Для збереження консульства як офіційного представництва Персії, що забезпечувало захист інтересів її підданих, Г.А. Мефферт звернувся 8 грудня 1921 р. до Х.Г. Раковського з меморандумом, у якому переко­нував наркома закордонних справ зберегти консульську установу з огляду на потребу захисту інтересів перських громадян, які переважно не володіли російською мовою, консулом, який був для них «і суддею, і радником, і захисником», а також через необхідність забезпечення кон­сульством українсько-перських торговельних стосунків через Одеський порт. Він особисто гарантував, що перські купці готові переправляти в Українську СРР рис, бавовну, дубильний екстракт, сухофрукти тощо, які раніше доправлялися через Севастополь, Ростов, Баку⁷¹³.

Останню надію він покладав на особисту аудієнцію у Х.Г. Раков­ського, під час якої очікував візування повноважень на передавання архіву консульства і тимчасове управління ним раднику Гінтовту у зв'язку з тривалою хворою Крюковського. Повноваження Гінтовта як управителя Одеського консульства Персії підтвердив і Надзвичайний Посол Персії в Росії та визнало НКЗС УСРР⁷¹⁴.

Припинення діяльності консульства Персії в Одесі прямо зумовлю­валося невдалим результатом спроби офіційного встановлення двосто­ронніх відносин УСРР і Персії. Ключове завдання консула Г.А. Мефферта полягало в захисті прав перських підданих, яке він успішно виконував, однак досягти порозуміння з новою владою йому не вдалося.

2.4.5. Італійське консульство і доля консула Сільвіо Коцціо

До співпраці з більшовиками в нових умовах зголо­сився Сільвіо Коцціо (1857–1927). Він народився на півночі Італії, в регіоні Трентіно, що перебував під владою австрійських Габсбургів. 1862 р. родина Коцціо переїхала до Одеси. Відтоді він постійно жив у Одесі й практично все своє свідоме життя присвятив консульській службі⁷¹⁵. 1879 р. австрійський підданий С. Коцціо розпочав роботу на

⁷¹² Там само. Арк. 18 зв.

⁷¹³ Там само. Арк. 51 зв.

⁷¹⁴ Там само. Арк. 40, 44.

⁷¹⁵ Società Ligure di Storia Patria — biblioteca digitale — 2012. https://www.storiapatriagenova.it/Docs/Biblioteca_Digitale/SB/619ed2f0c43179836ebfd1c242eb3493/Estratti/9bad59a7d80869dc459cdd97f59204b9.pdf

посаді перекладача Консульства Італії, згодом працював секретарем. 29 листопада 1900 р. він отримав звання лицаря Корони Італії, а 17 листопада 1902 р. був призначений віце-консулом. Поза професійною діяльністю С. Коцціо захоплювався історичними дослідженнями, вивчав генуезькі поселення на Півдні України і в Криму та історію еміграції італійців на українській землі, історію Одеси, був активним членом Лігурійського товариства історії вітчизни. В 1906 р. під час Всесвітньої виставки у Мілані (28 квітня — 31 жовтня) його рукопис «Історичні нотатки про панування генуезців у Криму та короткі замітки про походження міста Одеси та його італійської колонії» було відзначено золотою медаллю⁷¹⁶. Але підготувати текст до друку С. Коцціо не мав часу. Вийшовши у відставку 1914 р., він відправив 10 липня допрацьований рукопис з численними фотографіями описаних ним місць, розширеним списком генуезьких консулів президентові Лігурійського історичного товариства⁷¹⁷. Та за два тижні розпочалася війна, що відсунуло друк книги на довгі роки.

На початку 1920 р. С. Коцціо взяв на себе відповідальність за продовження роботи італійського консульства. Юрисконсультом цієї установи працював ще один одеський мешканець — італійський громадянин Сергій Карлович де Антоніоні⁷¹⁸. Мотивуючи тим, що через закриття консульства Італії італійські громадяни опинилися в безпорадному становищі без можливості звернення для захисту своїх прав та інтересів до офіційного представництва країни, громадянами якої вони були, С. Коцціо 23 квітня 1920 р. звернувся до Х.Г. Раковського з проханням про дозвіл на відновлення діяльності консульства. В обґрунтуванні йшлося про потребу забезпечення захисту прав та інтересів «цілком лояльних до радянської влади» італійських громадян, що проживали в Одесі⁷¹⁹. Зі свого боку С. Коцціо зобов'язувався обмежити функції консульства виключно родинними і діловими справами італійських підданих, посередництвом між ними та місцевою адміністрацією, а зносили з італійським урядом — лише питаннями економічного характеру щодо організації товарообміну італійських міст з Одесою, потреба в якому була очевидною на його думку, і вести їх тільки з дозволу та під контролем місцевої або центральної влади УСРР. Для більшої переконливості в зверненні було названо радянських службовців, що могли засвідчити його

⁷¹⁶ Див.: Феденко Олена. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі // Краєзнавство. 2015. № 1–2. С. 50.

⁷¹⁷ Società Ligure di Storia Patria...

⁷¹⁸ Держархів Одеської обл. Ф. 599. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 119.

⁷¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

особу: завідувача судовим підвідділом Одеського губміськвідділу І.О. Хмельницького та завідувача нотаріальним підвідділом А.А. Чижикова. Однак позитивної відповіді С. Коцціо не отримав.

Його особа знову привернула увагу радянських органів у березні–квітні 1922 р. У цей час в Одесі перебувала економічна делегація Італійської соціалістичної партії на чолі з депутатом парламенту Діно Рондіані. Її приїзд зумовлювався підписанням у Римі 26 грудня 1921 р. попередньої торговельної угоди між УСРР та Італією⁷²⁰. З огляду на законну підставу, скориставшись можливістю безпосереднього контакту, Д. Рондіані подав клопотання до Уповноваженого НКЗС в Одесі М.П. Любченка про затвердження С. Коцціо постійним делегатом Уряду Італії в справах репатріації. Однак відповідь була негативною. Аргументи радянського представника щодо неможливості визнання такого представника через відсутність офіційних стосунків між Італією та УСРР не переконали делегата, адже підписана попередня торговельна угода засвідчувала де-факто взаємне визнання. Невдовзі М.П. Любченко перехопив листування італійської економічної делегації з С. Коцціо, в якому давалися вказівки щодо організації репатріації італійських громадян та містилося прохання взяти на себе піклування про італійську колонію, яке здійснювало раніше консульство⁷²¹.

Офіційна чи напівофіційна діяльність С. Коцціо для італійської сторони була важлива ще й тому, що 1923 р. в Одесі для «культурного обслуговування іноземців»⁷²² було засновано «Одеський центральний інтернаціональний клуб імені Карла Маркса» (або як його ще називали «Клуб іноземних моряків» чи «Інтерклуб»). Більшовики використовували установу для «комуністичної пропаганди» та вербування «агентів революції». Екіпажі італійських кораблів, які прибували до Одеси, були предметом «особливої уваги» агітаторів «Інтерклубу»⁷²³.

Генеральне консульство Італії в Одесі було створено після підписання радянсько-італійської угоди «Про торгівлю і мореплавання між СРСР та Італією» 7 лютого 1924 р.⁷²⁴ Його очолив Вінченцо Галанті відповідно до екзекватури № 4187 15 квітня 1924 р., наданій йому як іноземному пред-

⁷²⁰ Документи внешней политики СССР. Т. 4. Москва: Госполитиздат, 1960. С. 596.

⁷²¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 3.

⁷²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1. Арк. 4.

⁷²³ Мотрич Р. Прокомуністичні масові добровільні товариства у середовищі національних меншин України у 1920-ті — на початку 1930-х рр. // Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова. 2014. Серія 6. Вип. 12. С. 70–73.

⁷²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 201, 206.

ставнику в СРСР⁷²⁵. С. Коцціо обійняв посаду віце-консула. Італійська консульська установа розташувалася на бульварі Фельдмана (перейменованому з Приморського), в будинку № 5. Спершу консульський округ В. Галанті охоплював Одеську губернію, а за місяць межі округу було розширено. Компетенція італійського генконсула відповідно до додаткової екзекватури № 5567 від 29 травня 1924 р. поширювалася на всю територію УРСР, Кубань, Чорноморську та Адигейську республіки і Дон⁷²⁶. Головне завдання генконсула полягало в налагодженні роботи в межах підписаної угоди. Генконсулові доводилося неодноразово звертатися до Агентства НКЗС в Одесі з нотами протестом проти «антиіталійської пропаганди» в Інтерклубі⁷²⁷. В. Галанті працював лише до 24 вересня 1924 р., коли він отримав повідомлення про переведення в Тифліс⁷²⁸.

Того ж дня було призначено іншого італійського представника — Прована де Саббіоне. Новий італійський консул мав реалізовувати радянсько-італійські консульські зносини в межах своєї компетенції на всій території Української РСР, Кубані, Чорноморської та Адигейської республіки й Дону⁷²⁹. Та й цей консул працював недовго. Офіційне відкриття консульства Італії в Одесі відбулося 1926 р. Його очолив Бова Скопа, найважливішою справою якого за кілька місяців перебування на посаді стало відкриття в жовтні 1926 р. школи італійської мови для італійської колонії⁷³⁰. Ця ініціатива не була погоджена з місцевою владою й розглядалася як інструмент зближення місцевих італійців з консульством і навчання їх рідної мови, якою переважна більшість з них не володіла. ГПУ зі свого боку вбачало в діяльності школи можливість поширення ідей фашизму. Однак спільно з НКЗС ГПУ не висловлювали активних заперечень проти її організації, впровадивши свого агента в старшу групу слухачів. Окрім групи для дорослих, набиралася ще дитяча група (по 20 осіб кожна) відповідно принципу поділу за віком. До школи приймалися лише італійці. Підручники отримували з Італії, а викладала місцева італійка Е.Ф. Бромбіло, переважно проводячи заняття в себе вдома. За роботу школи відповідав віце-консул С. Коцціо. Він підтримував

⁷²⁵ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 16.

⁷²⁶ Там само. Арк. 25.

⁷²⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Ч. 1. Арк. 230.

⁷²⁸ За відомостями С. Коцціо, В. Галанті згодом отримав призначення на посаду генерального консула в Шанхаї. ГДА СБ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Ч. 1. Арк. 157.

⁷²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1. Арк. 26.

⁷³⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Ч. 1. Арк. 92.

зв'язок з посольством і виконував спеціальні доручення як довірена особа торговельного представництва «Чича» з Москви⁷³¹.

В листопаді 1926 р. італійський консул повідомив телеграмою посольство про візит міністра закордонних справ Туреччини Тевфик Рушдібея до Одеси для зустрічі з радянським наркомом Г.В. Чичеріним⁷³². Ключовою темою зустрічі, за повідомленням консула, була взаємна підтримка в разі нападу третіх держав⁷³³. Проте діяльність консула (як і зв'язки, що його компрометували) не задовольняла керівництво у Римі. Відтак Б. Скопу відкликали⁷³⁴. 12 грудня він передав справи віце-консулу С. Коцціо і залишив Одесу.

1 січня 1927 р. пароходом «Адріа» прибув новий очільник італійського консульства — 42 річний Ломберто Тонкер⁷³⁵. Він був військовим льотчиком (за неперевіреними даними мав чин генерала), брав участь у Першій світовій війні, по тому багато років працював консулом у Конго. У Африці захворів на малярію, тому їхав в Одесу з її морським кліматом з радістю. Крім цієї недуги консул страждав на манію переслідування. Він особисто замінив у консульстві всі замки на міцніші, заборонив співробітникам приймати будь-кого в приміщенні консульства, призупинив діяльність школи італійської мови. Для відвідувачів було запроваджено запис в окрему книгу з позначенням мети відвідання. На обліку в консульстві перебувало 76 громадян — переважно представників кустарного промислу, що займалися пошивом взуття, лише три одеські італійці працювали на державних підприємствах: млині, електрокомбінаті, машинобудівному заводі⁷³⁶. Консул спілкувався з відвідувачами в кабінеті, прикрашеному портретами короля та Б. Мусоліні сухо і лаконічно. Не більше уваги він виявляв до службовців консульства.

Зокрема з перших днів перебування в Одесі не склалися стосунки Л. Тонкера з віце-консулом С. Коцціо. На цю посаду мав прибути Піоло Савіо. Призначення було безпрецедентним — він не мав відповідної освіти (був інженером)⁷³⁷, досвіду дипломатичної служби і не знав російської мови⁷³⁸. Планувалося, що новий віце-консул працюватиме в Одесі 6 місяців, потому поїде до Новоросійська. Після його приїзду 7 травня

⁷³¹ Там само. Арк. 152.

⁷³² ГДА СБ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Ч. 1. Арк. 87.

⁷³³ Там само.

⁷³⁴ Там само. Арк. 90.

⁷³⁵ Там само. Арк. 118–119.

⁷³⁶ Там само. Арк. 158.

⁷³⁷ Там само. Арк. 289.

⁷³⁸ Там само. Арк. 158.

1927 р.⁷³⁹ С. Коцціо за віком перемістили на посаду почесного віце-консула. З огляду на заслуги перед консульством завдяки довготривалій роботі його не звільнили і призначили пенсію в 200 руб. Напруження в стосунках з Л. Тонкера та С. Коцціо залишилося незмінним. П. Савіо поселився в квартирі В.Р. Мататіо, де зазвичай зупинялися виключно іноземці, що приїздили в Одесу в торгових справах⁷⁴⁰. З цієї причини оселя перебувала під наглядом ГПУ.

Генеральний консул усвідомлював, що такий нагляд поширюється і на приміщення консульства. Крім того, він отримав листа з погрозою вбивства через неповагу до місцевих італійців⁷⁴¹. Боязливий і нервовий, він відмовився від проведення в консульстві прийомів, мотивуючи браком коштів, та намагався забезпечити себе від зовнішніх загроз. Це йому не дуже добре вдавалося, бо на початку червня з його кімнати було викрадено дорогу шубу (жінка-зłodійка влізла через кватирку)⁷⁴². Невдовзі преса вибухнула інформацією про вбивство 7 червня 1927 р. на варшавському вокзалі радянського повпреда в Польщі П.Л. Войкова⁷⁴³. Л. Тонкер вирішив, що на нього обов'язково буде замах, всюди поставив ґрати, а двері свого кабінету з внутрішньої сторони оббив металом.

У цей час у Римі відбувалася реорганізація мережі консульських установ і за ініціативою італійського посольства в СРСР було вирішено зосередити всю консульську роботу на Чорноморському узбережжі в Генеральному консульстві в Одесі⁷⁴⁴. Заснування консульств передбачалося там, де є «потенційні інтереси економічні можливості, політичне значення і питання престижу Італії», «повсюди, де є італійці»⁷⁴⁵. На них покладалася роль «пильних, мовчазних і уважних вартових»⁷⁴⁶. В Харкові створювати консульство не рекомендувалося.

Це рішення зумовлювало необхідність активізації діяльності Л. Тонкера. Він визначив ключові завдання консульства: представництво в межах визначених повноважень інтересів уряду Італії, збирання інформації про соціальне та економічне становище в СРСР та УРСР, супровід торговельних зносин та представницьких акцій, захист інтересів та забез-

⁷³⁹ Там само. Арк. 151.

⁷⁴⁰ Там само. Арк. 182.

⁷⁴¹ Там само. Арк. 172.

⁷⁴² Там само.

⁷⁴³ Див.: Убийство Войкова и дело Бориса Коверды. Перевел с польского и дополнител W. Париж: Книгоизд. «Возрождение», 1927. 124 с.

⁷⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Ч. 1. Арк. 206.

⁷⁴⁵ Там само. Арк. 444.

⁷⁴⁶ Там само.

печення контактів з консульством членів італійської колонії і моряків італійського флоту, які швартувалися в порту Одеси, спостереження за діяльністю італійських політемігрантів. На завдання консула М.А. Авліч стежив з італійськими моряками в Інтерклубі та інформував про діяльність політемігрантів, доставляв у консульство їх фотографії⁷⁴⁷. На його діяльність ГПУ відреагувало миттєво — в серпні М.А. Авліча було арештовано як шпигуна і соціально небезпечного елемента. Для розвитку торговельних зносин в консульстві було призначено експерта з якості фруктів, що прибувають з Італії⁷⁴⁸. Ним став А.Р. Летто, який, крім того, проводив приватні уроки італійської мови під час вимушеної перерви в діяльності школи при консульстві. Щоб відновити її діяльність Л. Тонкер написав ноту до МЗС, натякнувши, що в разі відсутності розуміння італійський уряд закриватиме російські школи⁷⁴⁹. Він планував особисто керувати школою в новій формі Італійського клубу лише за участі дорослих слухачів. Його помічниками мали стати С. Коцціо та П. Савіо⁷⁵⁰.

На початку жовтня 1927 р. консульство супроводжувало на території свого округу перебування італійського гідроплану з льотчиком Маделеном, який здійснював переліт країнами Європи⁷⁵¹. Такі перельоти важких гідропланів-катамаранів S. 55, створених італійською авіабудівною компанією SIAI-Marchetti 1924 р. мали рекламну мету для продажу їх закордон. Для зустрічі гідроплану 1 жовтня до Генічеська, де було заплановано його зупинку, виїхав С. Коцціо і перебував там десять днів під невиспним оком ГПУ. За результатами перебування почесного віце-консула в Генічеську його зв'язки взяли «в разработку».

Досить напружено розвивалися стосунки консульства з Міжнародним матроським клубом (Міжпропом). До «жовтневих свят» у листопаді 1927 р. Клуб моряків у Маріуполі прикрасили плакатами «Долой фашизм» та карикатурами на Б. Мусоліні. Подібні заклики і агітаційні газети з'явилися в Одесі. Л. Тонкер дав доручення віце-консулу сфотографувати ці газети П. Савію, а сам наніс візит агенту НКЗС в Одесі з протестом і вимогою зняти і знищити інформаційні матеріали. Однак попри доручення агентства НКЗС секретар Межпропу Амедей відмовився виконувати цю вимогу. Невдовзі італійський консул спрямував ще один протест до агентства НКЗС через появу в газеті «Известия» 16 листопада 1927 р. інформації про те, що ніби італійці хотіли вбити турецького

⁷⁴⁷ Там само. Арк. 134.

⁷⁴⁸ Там само. Арк. 154.

⁷⁴⁹ Там само. Арк. 250.

⁷⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 266.

⁷⁵¹ Там само. Арк. 221.

президента Мустафу Кемалю. Л. Тонкер назвав публікацію розпочатою газетою кампанією, спрямованою на очорнення Італії, що переходить всі межі свободи, які може мати преса. На підтримку протесту командир теплоходу «Принцеса Мафальда» не захотів залишати з екіпажем судна і сходити на берег.

26 листопада 1927 р. генконсул виїхав пароплавом «Ізео» через Новоросійськ в Батум і Константинополь для ознайомлення з життям місцевих італійських колоній. Повернувся 23 грудня⁷⁵². Під час його подорожі в італійських газетах з'явилися повідомлення про призначення до Одеси нового консула, зумовлене бажанням поставити на політичні посади абсолютно надійних і здібних осіб, відданих батьківщині⁷⁵³.

Невдовзі після його повернення трапилася трагічна подія, що затримала Л. Тонкера на деякий час в Одесі. В ніч з 27 на 28 грудня 1927 р. загинув С. Коцціо⁷⁵⁴. Труп почесного віце-консула знайшли поблизу дачі відомого підприємця і власника винного торгового дому Цезаря Гінанда в районі Ланжерона, в Батарейному провулку. В цій садибі мешкали радник німецького консульства Карл Ган та німецькі громадяни Бернгард Гінанд, заступник голови місії Фріттьйофа Нансена в Одесі, і Мевес, що також співпрацювали з консульством. У вбитого вкрали шубу з тхорячого хутра, каракулеву шапку, костюм і черевики. Гучна справа не могла не схвилювати консула Німеччини Дінстмана. Він наніс візит агенту НКЗС СРСР в Одесі Борсукевичу й висловив протест проти відсутності безпеки в районі Ланжерону: провулок Батарейний практично не освітлювався й не патрулювався міліцією⁷⁵⁵. Агент Борсукевич в свою чергу листом з грифами «Дуже негайно» й «Цілком таємно» звернувся до міського оргадмінвідділу з вимогою негайно забезпечити освітлення провулку і встановити пост міліції⁷⁵⁶.

Розслідуванням вбивства зайнялася «оперативна трійка» в складі помічника начальника окружної міліції С.Г. Емма, помічника начальника міської міліції В.Д. Реферта, начальника ГПУ Соколова. Невдовзі до слідства долучився начальник 2-го відділення відділу розшуку Б.І. Білоусов⁷⁵⁷. Враховуючи особу потерпілого, з Москви прибув начальник ударної групи оперативного відділу ГПУ СРСР Л.Д. Вуль. З огляду на викрадення у вбитого одягу і, як з'ясувалося під час огляду місця події, ще й

⁷⁵² Там само. Арк. 249.

⁷⁵³ Там само. Арк. 226

⁷⁵⁴ Там само. Арк. 247.

⁷⁵⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р-3865. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 23.

⁷⁵⁶ Там само.

⁷⁵⁷ Там само. Арк. 29.

гаманця, годинника і револьвера, основною версією вбивства стало пограбування. Але в ході слідства з'ясувалося дещо інше. Серед 150 затриманих, 82 з яких було відправлено в Москву «в розпорядження Особливої Наради для висилки в адміністративному порядку», слідчі виявили одного з мешканців нічліжки — Володимира Добровольського, котрий зізнався в убивстві⁷⁵⁸. Ввечері 28 грудня він пішов на Батарейний провулок з метою грабунку, але його помітив С. Коцціо й, розуміючи намір, намагався захистити майно співмешканців, вигнати грабіжника з провулку. Зловмисник виявився спритнішим. Він каменем вбив консула, пограбував і втік. Під час слідства грабіжник наголосив, що був один, і вказав на місце, де сховав награбоване.

Факт загибелі С. Коцціо не залишився без уваги в Італії. В італійській пресі з'явилися дописи, в яких висловлювалася підозра щодо політичного мотиву вбивства. Однак аргументів на користь цієї версії було дуже мало. Італійське консульство до публікації в пресі та повідомлення йому через Агентство НКЗС подробиць убивства С. Коцціо, своєї позиції не висловлювало⁷⁵⁹. Консул Л. Тонкер вважав убивство політично вмотивованим, але абсолютно виключав причетність до трагедії італійських політемігрантів. Офіційно консул висловлював задоволення перебігом розслідування. Виїзд П. Савіо в Новоросійськ було поки скасовано⁷⁶⁰. За доповіддю консула посол Вітторіо Черутті інформував МЗС у Римі про деталі вбивства, наголошуючи, що місцевість, де проживав С. Коцціо небезпечна, неподалік підземелля, де ховаються злочинці, поблизу будинки, заселені підозрілими типами. Посол підозрював у підготовці вбивства противників добросусідства СРСР і Італії⁷⁶¹. Серед місцевого населення обговорювалися й інші версії: що це помста партії за розстріли в Шанхаї, що це провокація з боку імперіалістів для втягування СРСР у війну, що це «підстава» для того, щоб нашкодити італійському уряду⁷⁶². Поступово ажіотаж навколо вбивства почесного консула стих. Поцінуючи патріотичні та культурні заслуги загиблого, Лігурійське історичне товариство зберегло пам'ять про нього як про історика-дослідника⁷⁶³. Вбивцю С. Коцціо було засуджено до смертної кари⁷⁶⁴.

⁷⁵⁸ Там само. Арк. 30.

⁷⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 280.

⁷⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. I. Арк. 247.

⁷⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 291.

⁷⁶² Там само. Арк. 280 зв.

⁷⁶³ *Makolkin, Anna*. A History of Odessa, the Last Italian Black Sea Colony. Lewiston, NY: The Edwin Mellon Press, 2004. Pp. Vili, 270, 20 ill.

⁷⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 359.

29 січня 1928 р. в Одесу аеропланом з Бріндізі через Стамбул⁷⁶⁵ прибув новий генеральний консул — Франческо Меріано (1896–1934). Такий вид транспорту було обрано з метою пропаганди італійського літакобудування. Ф. Меріано вважали людиною з ясным розумом, хорошим громадянином і добрим службовцем. Попри молодий вік, він був уже відомим поетом, журналістом і політиком. Упродовж 1916–1920 рр. Ф. Меріано керував заснованим разом з Біно Бінацці футуристичним журналом «La Brigata» у Болоньї; в 1921–1923 рр. співпрацював з заснованою Беніто Муссоліні газетою «Il Popolo d'Italia». 1923 року він став заступником редактора газети «Il Resto del Carlino», що захищала інтереси аграріїв, отримувала субсидії від цукрозаводчиків і заводу ФІАТ⁷⁶⁶. Згодом заснував разом з Діно Гранді редакційну корпорацію Quaderni «Imperia» і був обраний мером Чезени. Серед фашистської молоді Ф. Меріано вважався одним із найбільш культурних людей. На дипломатичну посаду він отримав призначення вже як депутат італійського парламенту, обраний від Болоньї 1924 р. Перед від'їздом в Одесу Ф. Меріано був представлений королю і добре запам'ятав його настанову: «там хороші люди, треба лише вміти з ними спілкуватися»⁷⁶⁷. В день приїзду Ф. Меріано в Одесу його вітав від імені італійської колонії Мататіо⁷⁶⁸.

За два дні новий генконсул прийняв справи у Л. Тонкера, і той вже 1 лютого виїхав в Італію. Своє призначення Ф. Меріано розглядав не як «місце для відпочинку», а як «центр для вивчення досвіду»⁷⁶⁹ і збирався працювати «не за страх, а за совість»⁷⁷⁰. Спокійний, неговіркий, він був повною протилежністю Л. Тонкеру. Насамперед генконсул познімав з дверей заборони, відмовився від дозволу на зброю, почав влаштовувати в приміщенні консульства прийняття⁷⁷¹. В особистих розмовах і приватному листуванні демонстрував лояльне ставлення і повагу до СРСР як до країни «з великим майбутнім, яку він хотів би бачити якнайкраще пов'язаною з Італією торгівельними і промисловими відносинами»⁷⁷². Переглянувши архіви консульства, Ф. Меріано зауважив, що його попередники, крім В. Галанті, дуже мало зробили для того, щоб оживити

⁷⁶⁵ Там само. Арк. 358.

⁷⁶⁶ Там само. Арк. 456.

⁷⁶⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II Арк. 410.

⁷⁶⁸ Там само. Арк. 417.

⁷⁶⁹ Там само. Арк. 409.

⁷⁷⁰ Там само. Арк. 410.

⁷⁷¹ Там само. Арк. 339.

⁷⁷² Там само. Арк. 409.

торговельні зносини з Італією⁷⁷³. Відповідно до виданої НКЗС СРСР у січні 1928 р. екзекватури його консульський округ охоплював Українську РСР, Автономну Кримську Соціалістичну Республіку, Донський округ і місто Ростов на Дону, Кубанський округ і місто Краснодар⁷⁷⁴.

Вже у лютому 1928 р. генконсул активізував діяльність з налагодження торговельних відносин. Бажання встановити торгівлю в Одесі висловлювали італійські підприємці. Питання про надання інформації щодо експедиційних торговельних домів Одеського району, що торгують зерновим хлібом і насінням олійних культур порушив перед консульством біржовий маклер і комерційний експерт з Мілану Іларіон Коррієру⁷⁷⁵. В березні від Національної фашистської конфедерації землеробів до консульства надійшов запит про рослину кенаф, яка культивувалися на Одещині, а в Італії про неї не було відомостей. Для влади Української РСР предметом особливої уваги був владі експорт мороженого м'яса, що здійснювався через Одеський порт, де було встановлене відповідне холодильне обладнання⁷⁷⁶. Генконсул ретельно збирав інформацію, звертався за допомогою в пошуках зразків насіння до агента НКЗС Борсукевича, до торговельного представника в Мілані, зрештою було підготовлено детальну доповідь, за яку консульство отримало подяку Національного консорціуму вирощувачів коноплі і Анонімного товариства «Джутифічіо» в Мілані⁷⁷⁷. Ще одну подяку від Національного інституту експорту Ф. Меріано отримав за звіт «Про рух торговельного флоту в Одеському порту».

Водночас генконсул розпочав ознайомлення з життям італійських колоній в своєму окрузі. В кінці березня він з цією метою виїжджав до Харкова для вивчення питання про відкриття італійського консульства та в Крим та огляду італійських цвинтарів⁷⁷⁸. На початку квітня Ф. Меріано побував у Києві (місто йому дуже сподобалося), поспілкувався з представниками італійської громади, відвідав Музейне містечко на території Лаври⁷⁷⁹, ознайомився з унікальною колекцією картин і меблів П.П. Потоцького. Для одеських італійців він влаштував у консульстві прийняття в день заснування Риму 21 квітня.

⁷⁷³ Там само. Арк. 410.

⁷⁷⁴ Там само. Арк. 300.

⁷⁷⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 288.

⁷⁷⁶ Там само. Арк. 370.

⁷⁷⁷ Там само. Арк. 445.

⁷⁷⁸ Там само. Арк. 411.

⁷⁷⁹ Там само. Арк. 377.

10 вересня 1928 р. межі консульського округу Генерального консульства Італії в Одесі було розширено на Українську ССР, Білоруську ССР, і Кримську АРСР⁷⁸⁰. У зв'язку з цим Ф. Меріано намітив нову подорож для ширшого знайомства з італійською громадою за маршрутом Київ–Мінськ–Москва–Харків–Севастополь. У Києві за перебування генконсула відповідав Ц. Мікос-Урбан, якому було доручено зібрати кращих представників італійської колонії в будь-якому місці за його вибором, щоб консул міг з ними поспілкуватися.

В січні 1929 р. нарешті отримав призначення до Новоросійська віце-консул Піоло Савіо⁷⁸¹. Замість нього з Риму прибув 29-річний Бенедетто Дж. д'Акунціо. Він був кар'єрним дипломатом, працював у МЗС і мав широкі зв'язки в Італії⁷⁸². Новий віце-консул, як і Ф. Меріано, був переконаним прихильником дуче Муссоліні⁷⁸³. Проте генконсул зауважив необережність д'Акунціо у виборі знайомств і невдовзі поставив питання про його відкликання, спершу в Харкові й Москві, а згодом — у Римі. 25 березня Ф. Меріано виїхав у Харків і в Москву задля доповіді зокрема про вирішення питання про відкликання віце-консула. У Харкові він зупинився у консула Коппіні, наніс візит до Уповноваженого НКЗС СРСР, зустрівся з консулами Польщі та Німеччини. В Москві доповідав про свою роботу в Посольстві Італії⁷⁸⁴.

До завдань консульства належав нагляд за італійськими судами. 12 березня 1929 р. Ф. Меріано запросив на обід до консульства членів екіпажу італійського пароплава «Горіція» — по одному від матросів, кочегарів, офіціантів, трьох офіцерів⁷⁸⁵. Наступного дня консул послав морякам 60 пляшок вина — по одній на кожного за героїську поведінку під час аварії пароплава.

В квітні 1929 р. генконсул двічі побував у Римі, де зустрічався з Б. Мусоліні, але не прийняв запрошення на обід радянського повпреда⁷⁸⁶. Дуче висловив подяку генконсулу за роботу в Одесі. Під час відсутності генконсула д'Акунціо провів 21 квітня прийняття на честь річниці заснування Риму. Запрошення отримали лише члени італійської колонії. Оскільки більшість місцевих італійців не знали італійської мови, а віце-

⁷⁸⁰ Там само. Арк. 453, 454.

⁷⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 546, 467. Довго в Новоросійську він не залишився і був відправлений дипкур'єром у Ангорю.

⁷⁸² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 480.

⁷⁸³ Там само. Арк. 546 зв.

⁷⁸⁴ Там само. Арк. 467.

⁷⁸⁵ Там само.

⁷⁸⁶ Там само. Арк. 489.

консул ще не вивчив достатньо російської, його промову перекладав Ллойд Трієстіно⁷⁸⁷. Відтак знову набуло актуальності питання поновлення діяльності курсів італійської мови.

Повернувшись до Одеси, Ф. Меріано почав виявляти більшу обережність через підозру в тотальному нагляді за роботою консульства агентами спецслужб⁷⁸⁸. Його підозри були небезпідставними: в генконсульстві, крім нього, віце-консула і секретаря, практично всі співробітники належали до агентури ГПУ. Довірою у Ф. Меріано почав користуватися секретар Вернетто, який був допущений до таємного листування⁷⁸⁹. Осіб, які співпрацювали з іноземними консульствами, спецслужби або вербували, або арештовували як шпигунів. Так, у Зінов'ївському окрузі було арештовано кореспондента консульства «інформатора-шпигуна» П.С. Броджі, який тривалий час висвітлював роботу заводу «Красная звезда»; в Києві виявлено «інформатора» — представника консульства Ц. Мікос-Урбана⁷⁹⁰; напередодні візиту в Одесу італійської ескадрильї вночі з 7 на 8 червня 1929 р. на виконання розпорядження заступника голови ОГПУ під арешт потрапили три італійські політемігранти (А. Фурлоті, Н. Раджо, К. Муссуніч), зв'язки яких з консульством під час допиту виявити не вдалося, але їх вирішили виселити з Чорноморського узбережжя⁷⁹¹. Агент Боркусевіч отримав зауваження НКЗС за «дуже добре» ставлення до італійського консульства і намагання задовольнити його прохання⁷⁹².

Ескадрилья італійських літаків у складі 31 гідролітака S.55, двох літаків S.59 bis (для командування), одного цивільного літка S.55 і одного САНТ 22 з екіпажем до 100 осіб на чолі з помічником міністра авіації Італії Італо Бальбо і начальником штабу ВВС Італії Франческо де Пінедо приземлилася в Одесі 8 червня 1929 р. Уряд СРСР дав спеціальний дозвіл Італії на цей переліт⁷⁹³. Показова акція відбувалася в межах пропагандистських заходів авіації Б. Мусоліні. В зв'язку з цим з огляду на масштаб події до Одеси прибув посол Італії в СРСР Вітторіо Черутті. Італійських льотчиків зустрічали урочисто з візитами до голови губвиконкому і начальника гарнізону, вечерею для почесних гостей, відві-

⁷⁸⁷ Там само. Арк. 492.

⁷⁸⁸ Там само. Арк. 546 зв

⁷⁸⁹ Там само. Арк. 415.

⁷⁹⁰ Там само. Спр. 419.

⁷⁹¹ Там само. Арк. 496.

⁷⁹² Там само. Арк. 492.

⁷⁹³ *Матвеев Сергей*. Как 90 лет назад Одессу посетил итальянский воздушный флот // <https://uc.od.ua/news/urbanism/1210679> (04.06. 2020).

данням авіашколи та екскурсією містом. Ввечері другого дня візиту прийняття у відповідь влаштував посол Черутті⁷⁹⁴.

Напротиагу організованому «масовому захопленню» італійською ескадрильєю на території порту і митниці продовжували розвішувати карикатури на Б. Мусоліні. Генконсул 12 червня відвідав агента НКЗС Борсукевича з метою висловлення протесту проти методів пропаганди, якими користується Міжпроп, та підтримки радянською владою діяльності італійських політемігрантів, що виступали проти фашизму і заважали розвитку торгівлі між Італією і СРСР⁷⁹⁵. Проте Борсукевич заявив, що не уповноважений приймати протести політичного характеру і порадив звернутися в посольство. Знаючи чим завершилася подібна розмова з його попередником, генконсул попередив, що він як італійський громадянин і член Парламенту Італії особисто зірве ці плакати, бо вони загрожують розвитку добросусідських відносин. Що і зробив⁷⁹⁶.

Щоб краще розуміти ідеологію більшовиків Ф. Меріано цікавився працями В. Леніна і Л. Троцького, уважно їх вивчав, купив портрети членів уряду СРСР⁷⁹⁷. Він називав у розмовах радянську владу «сильною і міцною», але наголошував, що якби радянський уряд займався своїми внутрішніми справами, а не намагався витратити зусилля на організацію революцій у світі, на що йде багато часу, то в своєму відродженні зробив би крок значно далі⁷⁹⁸.

Наприкінці липня Ф. Меріано скерував д'Акунціо в подорож консульським округом для ознайомлення з італійською колонією Одещини та Новоросійську, відвідання Тифлісу і Батумі. Перед тим було розіслано телеграми в різні міста, щоб там було забезпечено зустріч. Під час поїздки по консульському округу віце-консул розповідав про можливість на пропозицію італійського уряду відправити італійським підданам своїх дітей на відпочинок до Італії. В результаті 29 дітей з Одеси, Харкова і Москви поїхали пароплавом «Кампідоліо» в італійські літні табори, в гори і на море⁷⁹⁹. Діти писали батькам про те, що не хочуть повертатися додому. ГПУ листи перехоплювало⁸⁰⁰. Діти повернулися у вересні.

⁷⁹⁴ Гідролітак Savoia-Marchetti S.55 — катамаран з подвійним двигуном на спільній надфюзеляжній мотогондолі, де містився екіпаж. СРСР пізніше закупив 6 гідролітаків S.55 для цивільної авіації.

⁷⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Т. 1. Част. II. Арк. 401.

⁷⁹⁶ Там само. Арк. 446.

⁷⁹⁷ Там само. Арк. 431.

⁷⁹⁸ Там само. Арк. 411.

⁷⁹⁹ Там само. Арк. 493.

⁸⁰⁰ Там само. Арк. 549.

В серпні 1929 р. Ф. Меріані отримав призначення в Люксембург послом. Він виїхав з Одеси 8 серпня 1929 р. На честь його від'їзду Агентство НКЗС влаштувало прийняття. Генконсул відправив відповідне повідомлення в італійське агентство преси Стефані. Співробітники консульства Вернетто і Попандопуло зібрали серед місцевих італійці гроші і подарували консулу вітальний адрес⁸⁰¹. Управителем консульства залишився д'Акунціо⁸⁰². Замінити Ф. Меріано мав консул у Гонконзі Бойст-роккі, однак він до кінця року не прибув⁸⁰³. Станом на 1 січня 1930 р. штат Генерального консульства Італії в Одесі складала віце-консул і управитель консульства Бенедетто д'Акунціо, завідувач канцелярії Франц Якимович, секретар Вернетто, секретарка Ідиованна Попандопуло і дві особи технічного складу (водій і прибиральниця)⁸⁰⁴.

Задля збереження зв'язку з італійською колонією, який після від'їзду Ф. Меріано дещо ослабився, д'Акунціо проводив активну роботу з відновлення при консульстві курсів італійської мови. Він клопотався перед МЗС щодо фінансування цих курсів, а в разі відсутності достатньої кількості коштів готовий був сплатити нестачу власним коштом⁸⁰⁵. До навчання запрошувалися місцеві італійці та їхні діти. Викладачами планувалися Антон Летто та Емма Брамбілла. ГПУ використовувало цю ініціативу для додаткового впровадження агентури в діяльність консульства⁸⁰⁶.

В частині повноважень консульства щодо захисту прав та інтересів італійських підданих консульство розпочало збирати відомості про збитки, понесені італійцями в результаті жовтневої революції, від закриття ломбардів і знецінення валюти. За дорученням уряду складалися списки італійських громадян, що проживали на території СРСР у межах консульського обслуговування. Окремому обліку підлягали особи віком від 18 до 32 років, що підлягали військовому обліку. Таких на Одещині вийшло 18 осіб⁸⁰⁷. Значно більше італійців призовного віку мешкало в Керчі. Д'Акунціо з'ясував у посольстві питання щодо громадянства жінок і дітей італійців. Він рекомендував таким жінкам писати заяву про вихід з радянського громадянства. З посольстві повідомили, що НКВС відмінили дію постанови про опитування перед взяттям шлюбу з іно-

⁸⁰¹ Там само. Арк. 527.

⁸⁰² Там само. Арк. 525.

⁸⁰³ Там само.

⁸⁰⁴ Там само. Арк. 556.

⁸⁰⁵ Там само. Арк. 550.

⁸⁰⁶ Там само. Арк. 531.

⁸⁰⁷ Там само. Арк. 476.

земцем жінок, яке громадянство вона приймає. Тому задум віце-консула приречений на крах. Йому рекомендували діяти в цій делікатній справі обережно, щоб уникнути виселення з СРСР⁸⁰⁸. Секретар консульства Вернетто збирав відомості про рух опозиціонерів, реакції на нього населення та кількість арештованих опозиціонерів⁸⁰⁹. На підставі своїх спостережень він попереджав, що слід очікувати в СРСР великих подій і хвилювань народних мас на ґрунті голоду і антисемітизму.

У контексті завдань щодо розвитку торговельних відносин, поставлених зовнішньополітичним, співробітники консульства збирали матеріал для доповіді про стан продовольчого ринку і ціни на продовольство. Секретар Вернетто зауважував погану якість хліба в Одесі. Ситуацію, що склалася, він вважав результатом вивезення владою найкращого борошна закордон. Оцінював дипломат такі дії як злочинні, передбачав, що вони можуть спричинити голод⁸¹⁰.

Пріоритетом у діяльності консульства залишався захист італійських підданих. 23 січня 1930 р. д'Акунціо їздив у Миколаїв з Вернетто з приводу вбивства італійського моряка. Радянська сторона ставила за вину морякові, що він потрапив на вулицю, яка не вела до порту. Але Вернетто роздобув план Миколаєва і з'ясував, що ця вулиця виходила на порт. Консульство вирішило отримати грошову компенсацію за вбивство. Водночас захисту потребували й місцеві італійці.

Показовою щодо участі консульства в долі селян-городників стала «керченська справа». На початку жовтня через страйк батраків привезли на зберігання до консульства свої гроші городники з Керчі Сержіо Діпінто і Петро Касанеллі⁸¹¹. Вдатися до консульського захисту їх змусило порушення проти 35 італійців-городників кримінальної справи за ст. 58 п. 10 Карного Кодексу СРСР, що передбачала звинувачення в контрреволюційній діяльності. Спершу через посередництво агентства НКЗС консульство звернулося до місцевої влади м. Керчі з роз'ясненням про неприпустимість конфіскації майна іноземних громадян⁸¹². На ситуацію в Керчі реагувало і посольство. Воно довело до відома НКЗС справи Діпінто і Касанеллі, НКЗС пообіцяв втрутитися в ситуацію і виправити несправедливість по відношенню до італійців та підтвердити контракт Касанеллі на оренду його маєтку⁸¹³. До Одеси приїхав також Вінченцо

⁸⁰⁸ Там само. Арк. 531.

⁸⁰⁹ Там само. Арк. 549 зв.

⁸¹⁰ Там само. Арк. 467.

⁸¹¹ Там само. Арк. 530.

⁸¹² Там само. Арк. 554.

⁸¹³ Там само. Арк. 531.

Мафіоні, щоб просити консула втрутитися в справу городників, де фігурували його родичі. Д'Акунціо обіцяв свою підтримку і запропонував йому детально інформувати про стан італійської колонії, стан і життя італійців у Керчі, їх економічне становище та ставлення партійних і радянських органів до італійців та їх участь у житті радянського суспільства⁸¹⁴. За ним до консульства звернулися дружини арештованих у цій справі Діпієро, Мафіоні і Джакетті з проханням про присутність консула на судовому процесі⁸¹⁵. 7 жовтня д'Акунціо виїхав у Керч. Для захисту інтересів городників-італійців він за погодженням з послом найняв адвоката⁸¹⁶. Консул зупинився в квартирі Анжело Діпієро, але скористався нагодою поспілкуватися з іншими членами італійської колонії. Під час зустрічей йшлося про можливість еміграції в Італію, яка видавалася італійцям єдиним способом порятунку від більшовиків. Консул розглядав еміграцію як реальну перспективу і обіцяв переслати гроші і цінності емігрантам дипломатичною поштою⁸¹⁷. В результаті було вирішено скласти список осіб, які хотіли емігрувати. Організаційну роботу з підготовки еміграції він доручив Вінченцо Мафіоні. Побувши в Керчі 10 днів, консул виїхав в Одесу⁸¹⁸.

ГПУ стежило за д'Акунціо й після його від'їзду розпочало агентурну справу «Нить» щодо діяльності італійських підданих, зокрема керченських мешканців Сержіо Діпінто, Анжело Діпієро, Франц Логоузо, Петро Касанеллі⁸¹⁹. Уже 28 листопада 1929 р. В. Мафіоні було заарештовано разом з дружиною, сестрою та її чоловіком у вагоні потягу, коли вони вирушали в Одесу. Він мав надати відповідь на запит віце-консула про кількість арештованих італійців і збитки, які вони понесли через судовий процес та проведення хлібозаготівельної кампанії⁸²⁰. Під час обшуку у них виявили 5726 руб. радянської валюти. Було вирішено також питання арешту Сержіо Діпінто, Анжело Діпієро, Франц Логоузо, агента Петра Касанеллі, який виконував функції агента і виявився «некорисним»; у будинках заможних італійців, що займалися городництвом і планували виїхати в Італію, було санкціоновано обшуки з метою виявлення валюти

⁸¹⁴ Там само.

⁸¹⁵ Там само. Арк. 526.

⁸¹⁶ Там само. Арк. 555.

⁸¹⁷ Там само. Арк. 539.

⁸¹⁸ Там само. Арк. 541.

⁸¹⁹ Там само.

⁸²⁰ Там само. Арк. 540.

і цінностей, які вони хотіли зберегти, депонувавши в консульстві для подальшого переправлення в Італію⁸²¹.

В консульстві не припинялася діяльність агентів ГПУ, постійно вербувалися нові агенти. В березні 1930 р. д'Акунціо під час спровокованої агентом «Фашист» розмови про будівництво соціалізму в СРСР висловився про те, СРСР має все (вугілля, залізо, фабрики, заводи) для будівництва соціалізму. Якщо його не можуть побудувати, то причина полягає в невірній внутрішній політиці, зокрема знищення приватної власності на селі. Всі продукти висилаються закордон, а населенню немає чого їсти. Цього робити не слід, машини треба виготовляти на фабриках в СРСР⁸²².

Новий італійський генеральний консул Тамазі виявляв подібні погляди. Він вважав, що до 1928 р. можна було подумати, що уряд зуміє вийти з кризи, але тепер у зв'язку з останніми невдалими заходами з колективізації, що викликали опір з боку населення, видно, що радянська влада не вправиться з завданнями, що стоять перед нею⁸²³. Аналізуючи життя міста 1930 р. на підставі зібраних відомостей про хвилювання на базарах і страйк на Джутовій фабриці, Тамазі констатував втрату більшовиками довіри населення і безперервне падіння могутності радянської влади⁸²⁴. Причину цього він вбачав у тому, що «шкурники» в більшовицькій партії через страх втратити своє місце неправильно інформували уряд про становище на місцях, подаючи все в рожевому світлі; в залякування одноосібників, продуктивність праці яких була значно вища за працю колгоспників, що вело до продовольчої кризи, яку ми спостерегаємо. Жахливі картини спостережень і почуте від селян переконували консула в небезпідставності його висновків. Йому розповідали, що в Одесу потяги привозять багато селян з околичних сіл, арештованих за те, що вони підпалюють хліб, бо не хочуть йти в поле його прибирати. Це була форма протесту проти колективізації. Як і демонстративна неучасть у сходках. Антигуманна політика уряду щодо вивезення зерна видавалася причиною продовольчої кризи.

Висновки всіх італійських дипломатів, яким довелося очолювати консульську установу в Одесі в цей час, щодо оцінок політики радянського уряду збігалися. Вони зауважували ігнорування потреб населення, повну ідеологізацію усіх сфер життєдіяльності суспільства, нівелювання особистості в радянській дійсності. Впродовж 1920 — початку 1930-х років пріоритети в напрямках діяльності консульства змінювалися від

⁸²¹ Там само. Арк. 542.

⁸²² Там само. Арк. 546.

⁸²³ Там само. Арк. 95.

⁸²⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 94.

забезпечення торговельних відносин до протидії інформаційній війні та забезпечення фізичного виживання в умовах запровадження агентури спецслужб і тотального стеження.

2.4.6. Діяльність консульства Німеччини

Генеральне консульство Німеччини в Одесі розпочало діяльність 1923 р. Його очолив відповідно до екзекватура № 93 від 22 червня 1923 р.⁸²⁵ Філіп Вассель (народився 26 серпня 1873 р.⁸²⁶). До створення німецького консульства, під час голоду 1921–1922 рр., там діяло представництво Німецького Червоного Хреста та інших міжнародних організацій (місія Нансена, Джойнт), рятуючи населення Півдня України від голодної смерті⁸²⁷. Зокрема представництво Німецького товариства Червоного Хреста переправило з Гамбурга до Одеси в квітні 1922 р. 50 тюків одягу; у травні — два повних рентгенівських апаратів; два великих та два малих трактори, один автомобіль, вісім приладів для видобування нафти⁸²⁸. У березні 1923 р. 17 селам Одеського повіту було видано посівний матеріал обсягом 1 500 пудів жита, а для оранки та засіву залучено вісім тракторів⁸²⁹. Постачалося продовольство, відкривалися їдальні для голодних⁸³⁰.

З 1929 р. по 1936 р. Генеральне консульство Німеччини в Одесі очолював Пауль Рот⁸³¹. З метою вивчення політичної ситуації та економіки республіки він систематично здійснював поїздки територією свого консульського округу. До його найважливіших завдань в частині правового захисту і допомоги німецьким громадянам та етнічним німцям, що

⁸²⁵ Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 14.

⁸²⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 60.

⁸²⁷ Див.: Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. документів і матеріалів. К., 1993. С. 191–193; *Даниленко О.* Міжнародна допомога голодуючому населенню України у 1920-х роках // *Україна дипломатична.* 2011. Вип. 12. С. 966–981; *Крамар О.* Формування світоглядних стереотипів як складова міжнародної діяльності громадських об'єднань України (1922–1930 роки) // *Українознавство.* 2009. № 1. С. 109–113; *Михайловський Т.О.* Міжнародні організації у боротьбі з голодом на півдні України (1922–1923 рр.) // *Емінак.* 2014. № 1–2. С. 23–33; *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // *Український історичний журнал.* 1989. № 10. С. 77–84 та ін.

⁸²⁸ *Михайловський Т.О.* Міжнародні організації у боротьбі з голодом... С. 29.

⁸²⁹ Голод 1921–1923 років в Україні... С. 191–192.

⁸³⁰ *Даниленко О.* Міжнародна допомога голодуючому населенню України у 1920-х роках // *Україна дипломатична.* 2011. Вип. 12. С. 966–981.

⁸³¹ *Марочко В.* Німецькі дипломати і голодомор 1932–1933 рр. в Україні... С. 63.

проживали на Півдні України, належали контакти з мешканцями німецьких колоній. За результатами своїх подорожей ще восени 1931 р. П. Рот висловлював невтішний прогноз, що через радянську політику колективізації на Одещині існує реальна загроза для більшості населення залишитися без хліба. Вже за рік у своєму щорічному звіті німецький консул констатував жахливі наслідки голоду: вимирання населення, безробіття, втрата соціальних прав, стрімке подорожчання продуктів, канібалізм⁸³².

На тлі цих жахів Одеса приймала високих зарубіжних гостей. 26 серпня 1933 р. туди прибула французька делегація на чолі з Е. Еріо. Задля приховування правди про голод радянські служби вдавалися до нових вигадок. Під час подорожі французів Україною в їхньому супроводі був голова ДПУ УСРР В.А. Балицький, що отримав особисто від Й.В. Сталіна наказ «не допустити ексцесів» ніби через підготовку замаху на Е. Еріо. Як зауважував український емігрант І.М. Чинченко, «Еріо не міг сам рухатися по країні без нагляду, а був завжди оточений великим числом провідників та охоронників. Через тих провідників-дозорців Еріо міг таки й не бачити голодних і пухлих з голоду селян на Україні»⁸³³. До заходів за участі французької делегації з цих міркувань «безпеки» допускалися лише особи за спеціальними перепустками: місцеві керівники, представники НКЗС СРСР, преси. Представників одеського консульського корпусу в цьому списку не було. За іноземцями встановили нагляд, щоб вони не змогли поспілкуватися з членами делегації, а пасажиром і екіпажам суден, що стояли Одеському порту, заборонили сходити на берег. Одесою делегацію везли спеціальним маршрутом, демонструючи заповнені крамом магазини на Дерibasівській вулиці та жвавий рух автомобілів, які пригнали з різних міст з цією метою. Відповідно до програми візиту французькі гості відвідали колгосп «Червоний промінь» у селі Біляївці поблизу Одеси, де «колгоспники» показали їм повні комори, та хлібний завод, де його керівники оптимістично розповідали про свою роботу⁸³⁴.

Іншу картину відтворив Пауль Рот у річному звіті за 1933 р. Консул вказав, що делегацію свідомо не повезли в спустошену голодом північну частину Одеської області, «де все населення буквально вимерло», а показали «взірцевий» колгосп із підготовленою ДПУ та міліцією буфеторією, та наголосив на величезній вартості організації прийому деле-

⁸³² Там само.

⁸³³ Чинченко Іван. Еріо таки на бачив пухлих з голоду // У 50-річчя трагедії Голодомору: Річник УНС / Ред.: Зенон Снилик. Нью-Йорк: Вид-во «Свобода». 1983. Річн. 73. URL: <http://svoboda-news.com/arxiv/almanachs/1983/files/assets/basic-html/page54.html>

⁸³⁴ Там само.

гації, що перевершувала витрати на святкування річниці Жовтневої революції чи подорож наркома К.Є. Ворошилова до Анкари та його повернення через Одесу в супроводі високих турецьких гостей⁸³⁵.

Аналізуючи стан німецьких колоній в Одеській і Миколаївській областях, П. Рот вбачав дві причини «трагічного становища» їхнього господарства: «демонічно жорстока і тривала зима, і не менш жорстока господарська політика Советов»⁸³⁶. Через важку зиму колоністи втратили 70–75% своїх хлібних накопичень, заготівель, а решту у них безжально відібрали більшовики, прирікши на голодну смерть. Генконсул фіксував добуті особисто і через інформаторів жахливі факти: у колонії Ландау помер голодною смертю селянин Михайло Гресс, родина якого вижила лише завдяки двом козам, що їх вдалося зберегти; глава іншої родини з розпачу збожеволів, його відправили в божевільню⁸³⁷; у колонії Вормс за спробу мешканців критикувати своє керівництво арештували братів Франк, яких всі поважали⁸³⁸. На будинках колоністів, які не виконували свою норму роботи в полі, прикріпляли табличку «Саботує соціалістичне будівництво». Налякані і зневірені в майбутньому колоністи все частіше почали звертатися до генконсульства з проханням про допомогу в виїзді в Німеччину.

Генконсул при цьому висловив думку, що німецькому уряду навряд чи буде зручно ініціювати цей процес або взагалі втручатися в цю справу. На його думку, доречно було б організувати звернення до влади через німецькі колонії Америки, щоб отримати дозвіл на еміграцію всіх, хто виявив таке бажання⁸³⁹.

«Зустрічним» щодо бажання мешканців німецьких поселень залишити УСРР було розпочатий радянською владою процес виселення німецьких громадян з місць проживання «через відмову в продовженні дозволу на проживання»⁸⁴⁰. Його цинічність полягала в тому, що визначеним на виселення особам надавалося кілька днів, впродовж яких вони не встигали вигідно продати своє майно, вирушаючи в невідомість. Генконсульству Німеччини доводилося шукати шляхи протидії цьому явищу, яке швидко набирало масштабності. На початку березня 1934 р. з Одеси було вислано одного з організаторів німецького театру в Одесі Л.А. Поппера. Він потрапив до Одеси 1919 р. з Києва, куди як рядовий

⁸³⁵ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. ... С. 227.

⁸³⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. Арк. 41.

⁸³⁷ Там само.

⁸³⁸ Там само.

⁸³⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. Арк. 41.

⁸⁴⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. ... С. 320.

австрійської армії прибув 1918 р. у складі австро-угорського війська відповідно до умов Брестського мирного договору. В Одесі тісно співпрацював з німецькою секцією Одеського губкому КП(б)У з питань культурно-просвітницької роботи і театру, в 1920–1921 рр. учителював у німецькій колонії «Ельзас». Тоді він задумав створити німецький театр, заснував хоріві та драматичні гуртки серед молоді німецьких колоній, виїздив до Німеччини за театральними костюмами, привозив спеціальну літературу. 1932 р. його запросили на посаду художнього керівника і головного режисера німецького театру в Одесі. Запрошення було санкціоноване місцевою владою — Одеським облвиконкомом. Прийнявши його, Л.А. Поппер звернувся до Одеської міськради щодо отримання виду на проживання. Однак йому лише продовжили візу до 25 лютого 1934 р. Робота розпочалася 22 травня 1933 р. на базі театральної студії німецької секції Інтерклубу, що діяв в Одесі з середини 1920-х рр.⁸⁴¹. Назва театру — Одеський німецький робітничо-колгоспний театр — абсолютно задовольняла радянські служби. Проте заплановане на 1 квітня 1934 р. урочисте відкриття театру не відбулося⁸⁴². Висилка Л.А. Поппера з Одеси супроводжувалася обіцянкою дозволити згодом в'їзд в СРСР, якщо виконанню плану роботи театру загрожуватиме зрив⁸⁴³. 9 квітня 1934 р. консул П. Рот повідомив про висилку режисера до МЗС Німеччини. Офіційна причина радянською стороною декларувалася як «в'їзд в СРСР за візою Інтуристу»⁸⁴⁴. Проте в харківській газеті «Neue Dorf» з'явилася замітка про німецький театр в Одесі, в якій Л.А. Поппера звинувачували в «буржуазному» вихованні студентів⁸⁴⁵. Насправді ще 20 березня 1934 р. завідувач іноземним відділом Одеського облвиконкому зобов'язав його залишити в десятиденний термін місто, щоб унеможливити «проведення контрреволюційної діяльності зі створення повстанських груп у німецьких колоніях області»⁸⁴⁶. Тоді Л. А. Поппер дізнався, що він проводить «активну розвідувальну діяльність» і взагалі був «шпигуном»⁸⁴⁷. В разі невиконання вимоги його мали відправити під конвоем до прикордонного пункту. Проведена підготовча робота, заснована театральна студія,

⁸⁴¹ Солодова В.В. Одесский немецкий рабоче-колхозный театр в 1930-е гг. (региональный аспект) // Вісник Одеського Історико-Красназнавчого Музею. Одеса: «Астропринт», 2015. Вип. 14. С. 49–50.

⁸⁴² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 161. Т. 10. Арк. 24.

⁸⁴³ Там само. Арк. 25.

⁸⁴⁴ Там само.

⁸⁴⁵ Там само.

⁸⁴⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 3845. Арк. 164.

⁸⁴⁷ Там само. Спр. 5752. Арк. 74 об.

тривала співпраця з місцевою владою і бажання розвитку німецької культури не реабілітували австрійського підданого в очах радянських органів. Після від'їзду Л.А. Поппера на базі театру було створено бригаду у складі 6 студентів, які вже в травні розпочали гастролі в німецьких селах Одеської області з виставами агітаційно-пропагандистського характеру⁸⁴⁸. Питання роботи німецького театру залишалося об'єктом уваги консульства Німеччини. До кінця березня 1937 р. театром керував А.Г. Гефт.

У своєму річному звіті за 1934 р. консул П. Рот зазначав, що висилка німецьких підданих склала нове «непривітне явище»⁸⁴⁹. Серед висланих був і секретар німецького консульства в Одесі Карл Ган. Водночас П. Рот констатував, що влада досягала своєї мети — тероризувала населення. Терор поширювався і на німців за національністю. Впродовж року від весни 1933 р. до весни 1934 р. за звинуваченням у належності до націонал-соціалістичних організацій було арештовано сотні корінних німецьких учителів, духовенства, техніків, бухгалтерів і взагалі всіх, хто належав до освічених прошарків населення. На підставі вимушених неправдивих зізнань і доносів більшу частину арештованих заслали до термін від 3,5 до 10 років у виправно-трудова табори⁸⁵⁰. Тим самим ДПУ, на думку консула, доводило, що така організація існує чи існувала «від Чорного моря до Донбасу»⁸⁵¹.

Висилки і арешти відбувалися серед змученого голодом і неврожаєм 1934 року на Одещині населення німецьких колоній. Консул усвідомлював, що матеріальна скрута, придушення церковного життя ведуть до національного та етнічного занепаду «цього цінного відгалуження німецької народності»⁸⁵². Тому він систематично порушував питання про державну допомогу німецьким колоніям з боку Німецького Рейху.

1936 р. консульство в Одесі було реорганізовано в Одеський консульський відділ з консульським округом у межах Одеської області, Автономної Республіки Молдова та Автономної Республіки Крим⁸⁵³.

Діяльність консульства Німеччини в Одесі, яка розпочалася після завершення хвилі Голодомору 1921–1922 р. тривала під час Великого голоду 1932–1933 р. і завершилася з початком Великого терору. Ці страшні контрапункти трагічної історії України в умовах радянської дійсності

⁸⁴⁸ Там само. Арк. 26.

⁸⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. Арк. 9.

⁸⁵⁰ Там само. Арк. 7.

⁸⁵¹ Там само.

⁸⁵² Там само.

⁸⁵³ *Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine... S. 53.*

коригували основні завдання діяльності консульської установи та визначали її інструментарій. Захист інтересів етнічних німців, протидія антинімецькій пропаганді та аналітичне інформування уряду про розвиток подій у країні перебування склали основний спектр функцій установи. У консульських звітах детально висвітлювалися причини і наслідки штучно створеного голоду в селах і селищах Півдня України. Однак у той час, аналітика німецьких консулів не виходила за стіни дипломатичного відомства. Світ про побачене ними дізнався значно пізніше.

2.4.7. Посольство Японії: завдання та персоналії

У січні 1926 р. в Одесі розпочало діяльність консульство Японії. Офіційну підставу для його створення склала «Конвенція про основні принципи взаємовідносин між СРСР і Японією», підписана 20 січня 1925 р. у Токіо і ратифікована обома сторонами впродовж наступного місяця. Переговорний шлях до цього моменту був доволі тривалим. Він розпочався неофіційно з ініціативи мера Токіо — відомого політичного діяча Сімпея Гото — ще в лютому 1923 р., однак спершу успіху не було досягнуто. Слід зауважити, що потреба встановлення двосторонніх відносин з Японською імперією активно обговорювалося в УНР ще в січні 1919 р. Пропозицію щодо створення спеціальної дипломатичної місії УНР на Далекому Сході та в Японії подав І.Г. Красковський, невдовзі призначений головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі. Така потреба зумовлювалася, на його думку, політичними, ідеологічними та економічними чинниками. Вважаючи, що позиція Японії як «дужої військової держави» матиме велике значення під час Паризької мирної конференції, яка розпочалася 18 січня 1919 р., І.Г. Красковський наголосив на необхідності належного висвітлення перед японським урядом і громадськістю українського питання. Економічний інтерес Японії «як морської держави» до УНР він пояснював можливістю використання морського шляху для розвитку торговельних зносин із огляду на перспективи залучення до них українських портів на Чорному морі. Натомість український інтерес автор подання вбачав у вигідній закупівлі зброї, військової амуніції, замовленої і не вивезеної Російською імперією, продуктів харчування. Однак і цей проект реалізувати не вдалося. Відновлення переговорів радянської Росії і Японії уже на офіційному рівні в травні 1924 р. стимулювала зацікавленість ділових кіл Японії в економічній співпраці з СРСР, насамперед у сфері риболовства. Розвиток торговельно-економічних відносин відкривала ст. І конвенції, що декларувала встановлення дипломатичних і консульських

відносин. Перегляд Риболовної конвенції 1907 р. передбачався в ст. III. До укладання нової конвенції сторони мали дотримуватися встановленої 1924 р. практики орендування риболовних ділянок японськими підданими⁸⁵⁴. Йшлося також про підготовку договору про торгівлю і мореплавання (ст. IV). Відповідно до підписаного разом з конвенцією протоколу «А» СРСР гарантував надання Уряду Японії «всіх розумних полегшень у виборі підходящих місць і будівель» для Японського посольства і консульств, заснованих на території СРСР⁸⁵⁵. Уже 25 лютого 1925 р. послом СРСР у Японії отримав призначення член Колегії НКЗС СРСР В.Л. Копп. Підготовка до відкриття Посольства Японської імперії в СРСР активно розпочалася в березні. Вибір міста розташування консульства Японії в УСРР був не випадковий: «перлина біля моря» мала найбільшу привабливість для «країни сонця, що сходить» насамперед як портове місто. Інформація про намір створити в Одесі консульство і особу майбутнього консула з'явилася на початку травня 1925 р.⁸⁵⁶

Вибір міста розташування консульства Японії в УСРР був не випадковий: «перлина біля моря» мала найбільшу привабливість для «країни сонця, що сходить» насамперед як портове місто. 15 липня 1925 р. як перший японський посол Японії в СРСР вручив вірчу грамоту голові ВЦВК М.І. Калініну Токіті Танака. Він приїхав до Москви з посади заступника міністра закордонних справ Японії з інформаційних питань, маючи досвід роботи в торгово-економічному департаменті японського МЗС, радника Посольства Японії в США, консула Японії в Сінгапурі, Гонконзі та Сіетлі, заступника керівника Торгового бюро при МЗС Японії та ін. Вибір Японією постаті такого рівня для представництва своїх інтересів у СРСР свідчив про те, якого значення надавала імперія відносинам з радянською країною. На посаду другого секретаря Посольства отримав призначення Сейго Сасаки, колишній секретар японського консульства в Одесі в 1908–1909 рр. Він і став першим претендентом на посаду керівника Консульства Японії в Одесі. Восени Сейго Сасаки 1925 р. приїжджав в Одесу, оглянув порт і ознайомився з економічним станом міста.

4 січня 1926 р. розпочався процес перегляду Риболовної конвенції. Радянська сторона очікувала у відповідь на швидке просування принципово важливого для Японії питання про риболовлю підписання політичної угоди. Японська сторона натомість наполягала на необхідності

⁸⁵⁴ Конвенция об основных принципах взаимоотношений между СССР и Японией // Документы внешней политики СССР. М., 1963. Т. 8. С. 70–77.

⁸⁵⁵ Там само.

⁸⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 9.

полагодити економічні питання⁸⁵⁷. Саме в цей день С. Сасакі прибув до Одесу вже як новопризначений консул⁸⁵⁸. Він не мав вищої освіти й отримав цю посаду за вислугою років⁸⁵⁹.

Офіційний представник Японії розташувався в готелі «Лондонський» — найбільш популярному місці перебування іноземних представництв. Тут він планував провести свій перший консульський прийом, але захворів дорогою й змушений був відкласти його на час лікування. Утім у місті з 15 японців, які перебували на обліку в Одесі, жодного на той момент не було (всі перебували тимчасово і вже вибули)⁸⁶⁰. Зате на С. Сасакі чекали радянські спецслужби. В повідомленнях ГПУ про японського консула йшлося як про «хорошого досвідченого розвідника», розумного і хитрого, який користується методом відновлення старих зв'язків і працює з двійниками. Ніби на підтвердження цієї інформації він прийняв на роботу технічним секретарем знайомого з попередньої служби Ліфшиця. Відновлення консулом старих зв'язків підтвердило підозру ГПУ в його розвідувальній роботі⁸⁶¹. На посаду віце-консула отримав призначення ще один співробітник посольства в Москві Уемура Шиниче. Секретарем став Ясуцугу Готто, що прибув з Японії 26 січня 1926 р.

Коли штат було сформовано, консульство розташувалося в діловому центрі міста, на початку Приморського бульвару (який з 1919 р. носив ім'я одеського анархіста і члена Одеської ради Олександра Фельдмана) в буд № 1⁸⁶², зайнявши увесь другий поверх. Над ним, на третьому поверсі, працювало Одеське відділення спостереження і зв'язку морських сил Чорного моря. ГПУ висловлювало незадоволення цим фактом, оскільки приміщення консульства мало відповідати його умовам зручного ведення зовнішнього спостереження. Відтак більшої уваги спецслужби надали формування агентури всередині персоналу консульства.

Японський консул в Одесі мав своїм завданням насамперед розвиток торгівельних відносин з СРСР та встановлення пароплавного сполучення між портами Осака і Одеса⁸⁶³. З цією метою С. Сасакі організував ретельне вивчення всіма співробітниками консульства економічного і суспільно-політичного життя регіону на підставі газетної і журнальної періодики та особистих спостережень. Консульство передплатило прак-

⁸⁵⁷ Радянсько-японську риболовну конвенцію було підписано лише 23 січня 1928 р.

⁸⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 9.

⁸⁵⁹ Там само. Арк. 91.

⁸⁶⁰ Там само. Арк. 10.

⁸⁶¹ Там само. Арк. 61.

⁸⁶² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I Арк. 9. Довідник «Вся Одеса» за 1930 р.: провідник у місті й курортах та медичний показчик. Вид. «Чорноморської комуни», 1929. С. 48; Таку назву Приморський бульвар мав до 1945 р.

⁸⁶³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 9.

тично всю політико-економічну пресу СРСР і УРСР. Задля кращого розуміння ідеології комуністів С. Сасакі попросив допомоги двох студентів, котрі вивчали політекономію. В спілкуванні з молодими представниками радянської республіки консул намагався знайти відповіді на складні для розуміння людиною іншої цивілізації питання. За їхньою порадою він студіював «найкращий підручник з політграмоти» — «посібник Бердникова»⁸⁶⁴, де його найбільше цікавили розділи «Радянська влада і державний устрій радянської республіки», «Промисловість», «Земельна і сільськогосподарська політика», «Національне питання». Щоб бути ближче до народу, С. Сасакі ходив на базари, часто гуляв берегом моря в напрямку німецької колонії Люстдорф. За можливості намагався розмовляти з місцевими жителями, слухав їхні розмови. В консульському корпусі дружні стосунки склалися у С. Сасакі з турецьким генконсулом Моніф-беєм.

Уемура Шиниче зав'язав контакти зі співробітниками Індо-європейського телеграфу на підставі спільного захоплення тенісом. В Одесі шанували цей вид спорту, тут було створено перші тенісні клуби і відбулися перші показові матчі. На ґрунті гри в лаун-теніс віце-консул розширив коло свого спілкування.

В травні 1926 р. С. Сасакі взяв участь у з'їзді японських послів і консулів Близького Сходу в Стамбулі⁸⁶⁵. На цьому форумі розглядалося питання про відновлення торгівлі з Півднем СРСР. За його результатами в Одесу мали прибути представники пароплавних кампаній і торговельних фірм Японії. В приміщенні консульства планувалося заснувати постійну виставку японських товарів⁸⁶⁶. Передбачалося експонувати продукти найвищої якості з урахуванням практицизму російського споживача та принципів політики імпорту СРСР (пріоритет для ввезення надавався знаряддям виробництва для фабрик, за ними мали ввозитися предмети першої необхідності; предмети розкоші ігнорувалися): рис, бобові, горіхи, вязига, крабові консерви, нафталін, хрін, гриби, порошки проти комах, камфара, олівці, шовкова та бавовняна тканина, риболовецькі сітки, трикотажні вироби, шляпи, гудзики, папір, скляні вироби, дзеркала, мідна проволочка, електричний провід, бамбукові вироби, шовкові і бавовняні нитки, плетені корзини, парасолі, зонти від сонця, лаковані вироби, гумові вироби, порцелянові вироби, целулоїдні вироби, іграшки, щітки і електричні лампи. За потреби доставляння великих

⁸⁶⁴ Там само. Арк. 244; *Бердников А., Светлов Ф.* Курс политграмоты: Пособие для совпартшкол, рабфаков и вузов / Под общей редакцией Н.И. Бухарина. М.: Гос. Изд-во, 1925. 656 с.

⁸⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 60.

⁸⁶⁶ Там само. Арк. 57.

виробів (наприклад, машин), пропонувалося висилати каталоги з текстом іноземною мовою або листівки з гарними світлинами. Планувалося, що перший японський пароплав Близькосхідного рейсу відвідає Одесу⁸⁶⁷. Після повернення в Одесу 22 травня 1926 р. С. Сасаки поїхав у Москву. Звідти планував вирушити на кілька місяців в Японію, де мав зробити уряду доповідь за результатами з'їзду в Стамбулі. Вийшовши в відпустку, С. Сасаки більше в Одесу не повернувся. Він отримав призначення консулом на Сахалін.

До приїзду нового генконсула його заміщав Уемура Шиниче. Продовжив роботу і секретар консульства Ясуцугу Готто. У вересні 1926 р. з метою ознайомлення з радянською промисловістю і вивчення можливості встановлення торговельних відносин між Японією і СРСР він здійснив подорож до Києва, Харкова, Ростова та Новоросійська⁸⁶⁸. На зворотному шляху заїхав до Севастополя, Сімферополя і Євпаторії задля ознайомлення з військовою справою в Криму. Його невідступно супроводжували агенти ГПУ. Через брак транспорту на зворотному шляху з Євпаторії агент, який вів за ним спостереження, навіть опинився в одному з ним авто, а в Сімферополі Ясуцугу Готто запропонував йому зупинитися в одному номері. За звітом ГПУ, японський дипломат не розсекретив радянського співробітника спецслужби. Це надихнуло ГПУ і його співробітники здійснили спробу завербувати віце-консула Уемура Шиниче і нового сторожа консульства М. Цибулька⁸⁶⁹. Спроба спершу щодо обох була невдалою, але згодом сторож таки став агентом.

Зміни в складі консульства відбулися з приїздом наприкінці лютого 1927 р. нового очільника. Призначення на цю посаду отримав кар'єрний дипломат Сімада Сігеру (Шимада Шигер). Він служив після закінчення 1906 р. престижного Інституту іноземних мов у Токіо, де спеціалізувався на русистиці, у консульських установах у Китаї і Росії, а 1909 р. отримав посаду секретаря Генконсульства у Владивостоці⁸⁷⁰. С. Сімада брав участь у радянсько-японських переговорах, служив у Омську, Іркутську, Харбіні, на Сахаліні. В радянському посольстві в Токіо вважали, що він «будує свою кар'єру на Союзі» і ставиться до росіян «вельми сприятливо»⁸⁷¹. 1925 р. і 1926 р. за багаторічну службу дипломата було відзначено двома орденами. Це відкривало йому можливість кар'єрного

⁸⁶⁷ Там само. Арк. 91.

⁸⁶⁸ Там само. Арк. 99.

⁸⁶⁹ Там само. Арк. 67.

⁸⁷⁰ *Дацъшен В.Г.* Из истории японского консульства в Новосибирске // http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=168 (29.05.2020).

⁸⁷¹ 25 лютого 1925 р. призначення на посаду посла СРСР в Японії отримав уповноважений НКЗС СРСР при РНК РСФРР В.Л. Копп (1880–1930).

зростання, як він згодом розповідав, до посади четвертого рівня від посади президента. До Одеси С. Сімада вирушив з Новосибірську, де від березня 1926 р. виконував обов'язки консула Японії⁸⁷².

На підставі екзекватури НКЗС СРСР № 57/27 від 27 лютого 1927 р.⁸⁷³ до його консульського округу увійшли Одеський округ СРСР і Одеса⁸⁷⁴. Уемура Шиниче передав С. Сімаді справи і виїхав у Японію⁸⁷⁵. Всередині квітня до Одеси прибув новопризначений секретар консульства — Іосіо Ногучі. Він також працював у посольстві в Москві, володів французькою і англійською мовами, мав досвід дипломатичної роботи в китайському портовому місті Цицигар, на службі характеризувався як порядна, ділова і кмітлива людина⁸⁷⁶. Ясуцугу Готто на деякий час став віце-консулом⁸⁷⁷.

Орієнтований на виконання повноважень у сфері торговельно-економічних відносин та виконання консульських функцій, С. Сімада втім займався і політичними питаннями, представляючи позицію уряду. В зв'язку з цим йому доводилося коментувати журналістам ставлення Японії до висунутої в травні 1927 р. пропозиції Радянського Союзу щодо підписання договору про ненапад. Японський уряд не прийняв пропозиції, забезпечуючи імперії повну свободу дій. Проти підписання пакту про ненапад з СРСР виступало керівництво японської армії. В генеральному штабі і військовому міністерстві вважали, що війну слід починати якомога раніше, поки СРСР посилить свою могутність. Посол Японії в СРСР Токіті Танака більш помірковано стверджував, що події мають розвиватися «поступово», без поспіху, тому говорити про підписання такої угоди зарано. С. Сімада дотримувався в цьому питанні офіційної позиції держави, не вважаючи договір про ненапад як дипломатичний акт чимось важливим, тоді як договори можуть мати реальне значення тоді, коли підставою для їх укладання є спільність політичних, економічних і інших інтересів⁸⁷⁸. Побоювання щодо двосторонньої війни СРСР з будь-якою державою він неодноразово називав перебільшеними, але не виключав можливе «втягування» в світову чи європейську війну.

Політичне значення мав і висловлений С. Сімадою 17 березня 1927 р. уповноваженому НКЗС СРСР в Одесі Г.Г. Петренку протест проти роз-

⁸⁷² Там само.

⁸⁷³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 76.

⁸⁷⁴ Там само. Арк. 152.

⁸⁷⁵ Там само. Арк. 161, 217. Він мав виїхати на нове місце призначення в Новомиколаївськ, але через підозри в зв'язку з ДПУ та зв'язок із жінкою, яка народила від нього дитину, він був звільнений з дипломатичної служби.

⁸⁷⁶ Там само. Арк. 184

⁸⁷⁷ У листопаді 1927 р. Я. Готто через конфлікт із консулом, як і з його попередником, відкликали в Японію.

⁸⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 6.

вішування в Інтерклубі моряків плакатів «На допомогу кантонській армії». Г.Г. Петренко відповів, що він точно не знає, чи є такі плакати, але кожен може вільно висловлювати свої думки⁸⁷⁹. Японський представник усвідомлював провокативність відповіді радянського службовця, однак тема була для Японії надто чутливою, щоб обійти її увагою. Від початку Першої світової війни, в якій Китай дотримувався нейтралітету, Японія почала активно претендувати на німецькі володіння в Китаї, вживаючи до того конкретних заходів. Реакцією Китаю на рішення Паризької мирної конференції про закріплення за Японією права на німецькі володіння в області Цзяочжоу і концесії в провінції Шандунь став масовий патріотичний «Рух 4 травня», учасники якого включилися в політичну боротьбу в країні. До цього конфлікту опосередковано долучилася радянська Росія, надавши після візиту Сунь Ятсена до Москви 1923 р. фінансову і військову допомогу Гоміньдану. В боротьбі за владу, яка розгорнулася в Китаї після смерті 1925 р. Сунь Ятсена, СРСР активно підтримував створену ним політичну партію. Для втілення ідеї Сунь Ятсена об'єднання Китаю під владою Гоміньдану 1926 року під керівництвом Чан Кайші за фінансової підтримки СРСР розпочалася військова кампанія гоміньданівської Національно-революційної армії Китаю. Проблеми китайської революції широко обговорювалися в радянській пресі. «Єдиному фронтові китайської контрреволюції Кантон повинний протипоставити єдиний фронт всіх антиімперіалістичних елементів Китаю та ще більш тісний зв'язок з широкими масами», — писав зокрема заступник наркома освіти УРСР Я.П. Ряппо в статті «Китайська революція та її рухові сили» в першому числі журналу «Східний світ» за 1927 р. Тому поява таких плакатів в Інтерклубі не була неочікуваною, однак С. Сімада оцінював їх як образу його держави. За кілька місяців японський прем'єр-міністр Гіті Танака подав імператору доповідь за результатами спеціально скликаної конференції для вироблення планів колонізації Далекого Сходу і розвитку нової континентальної імперії Японії, в якій наголосив на невдоволенні рішеннями Вашингтонської конференції 1921–1922 рр., під час якої Японія змушена була зокрема підписати з Китаєм угоду про евакуацію японських військ з китайської провінції Шаньдун. Відомий своїми поглядами щодо права Японії втручатися у внутрішні справи Китаю, Г. Танака сформулював думки про потреби військового вирішення конфлікту і можливості війни з Росією та США.

26 травня 1927 р. відповідно до екзекватури № 63/27 було змінено межі консульського округу С. Сімади. До нього увійшли УРСР, Кримська АРСР і Одеса⁸⁸⁰. Пріоритетне завдання службовців консульства складала

⁸⁷⁹ Там само. Арк. 167.

⁸⁸⁰ Там само. Арк. 188.

підготовка звітів з різних питань. Матеріал для узагальнень С. Сімаді подавали віце-консул і секретар. Так, І. Ногучі збирав з газет відомості про вступників до вищих навчальних закладів. У виявленій інформації він зауважив, що радянська влада, декларуючи реформу шкільництва, зберегла багато методів і прийомів, давно засуджених у країнах Європи і Америки. Зокрема йшлося про метод читання цілими словами, що застосовується в англійській мові, а в японській зовсім неприйнятний⁸⁸¹. Відомості до звіту про економічне становище в Україні, Білорусі, АМ СРСР готував Я. Готто⁸⁸². В своїх матеріалах він використовував зокрема відомості, зібрані під час подорожі восени 1926 р. до Києва, Харкова, Ростова та Новоросійська.

Консул також особисто збирав інформацію та готував узагальнені звіти і тематичні доповіді за запитами державних органів, промислових підприємств, торговельних організацій, громадських об'єднань. Його доповіді торкалися антирадянських настроїв в Одесі, озброєння, аварії на Волховбуді, національної політики, ролі приватного капіталу в СРСР та інших проблемних питань. Перший звіт С. Сімада надав 4 червня 1927 р. щодо репресій, які посилювалися в зв'язку з вбивством у Варшаві П.Л. Войкова. Консул повідомляв, що через це вбивство, вибух у Партклубі Ленінградського комуністичного університету, здійснений 7 червня 1927 р. членами білоемігрантської організації Російського загальновійськового союзу, в результаті якого одна людина загинула і 26 зазнало поранень, та загибель 7 червня 1927 р. білоруського чекіста — заступника начальника ГПУ БРСР Й.К. Опанського на залізниці між Ждановичами і Мінськом у червні розстріляно багато членів контрреволюційної партії в Києві та Одесі, населення цих міст очікує якихось надзвичайних подій, а влада «звалює все на англійців і проголошує, що буде дотримуватися політики миру»⁸⁸³. Напередодні сталася надзвичайна для дипломатів подія — під час IV Всесоюзного з'їзду рад у Москві, що відкрився 18 квітня⁸⁸⁴, було викрито посланника Великої Британії в Ленінграді, який нібито користувався послугами таємних агентів для збирання інформації про Радянський Союз.

Японський консул висловив думку, що для іноземних представництв надзвичайно небезпечно користуватися послугами таємних агентів на території СРСР і що слід бути надзвичайно обережним у своїй поведінці, бо радянські органи безпеки з особливою увагою стежать за тим, кого наймають на роботу іноземні представництва. С. Сімада ні в Олек-

⁸⁸¹ Там само. Арк. 37.

⁸⁸² Там само. Арк. 9 зв.

⁸⁸³ Там само. Арк. 224.

⁸⁸⁴ Відкрився IV Всесоюзний з'їзд рад // Вісті ВУЦВК. 1927. 19 квітня. С. 1.

сандовську, ні в Новосибірську не наймав на роботу радянських громадян⁸⁸⁵. В Одесі вийшло інакше. За трьома японськими дипломатами стежили 11 агентів («Васильєв», «Токієць», «Бухгалтер», «Педагог», «Стара», «Демократ», «Штурман», «Японець», «Артільник», «Кухар», «Мак»), що обіймали технічні посади в консульстві та в будинку консула⁸⁸⁶. Особи для виконання таких обов'язків добиралися ретельно. Так, викладач залізничної трудової школи В. С. Фоменко («Токієць») був знайомий з С. Сімадою з Японії — в 1903 р. він викладав у Токійському університеті, де навчався майбутній консул⁸⁸⁷. О.С. Павличенко («Декоратор»), знаючи захоплення консула живописом, консультував його під час купівлі полотен як член артілі художників і колишній декоратор театру; О.Я. Златоустова («Стара») викладала російську мову дружині С. Сімади⁸⁸⁸. Для здобуття інформації застосовувалися різні методи, розуміння суті яких давало шанс забезпечитися і навіть — вижити. Не врахував цієї обставини військовий агент при Японському посольстві в Стамбулі Хасімото. Він через Москву з зупинкою в Києві в Одесу. У вагоні потягу між станціями Казатин-Бірзул у нього викрали документи. Агенти розлили на його подушці наркотичну речовину — він заснув, документи викрали. Вийхати з Одеси без документів йому вдалося Хасімото після втручання консульства, на запит консула йому було надіслано паспорт⁸⁸⁹.

Намагаючись забезпечити себе від впливу ГПУ, С. Сімада та І. Ногучі майже нікуди не виходили з консульства, проводячи час за вивченням української і російської літератури, читали радянську і світову пресу, робили тематичні витинки з газет⁸⁹⁰. Спостерігаючи за життям радянської країни зсередини, С. Сімада з прочитаного розумів, що в Західній Європі лише невелике коло людей має чітке уявлення про умови праці в СРСР, становище сільського господарства, промисловості та торгівлі. Він усвідомлював, що все написане в пресі і книгах є або тенденційною критикою або свідомим необгрунтованим вихвалянням, а авторів таких творів вважав або відвертими ворогами СРСР, або особами, що захоплюються мріями про соціальне процвітання і бачать у рожевому світлі все, що тут робиться⁸⁹¹. Консул висловлював упевненість у тому, що в жодній культурній країні спроба запровадити такий державний устрій, як це зробив

⁸⁸⁵ Дацьишен В.Г. Из истории японского консульства в Новосибирске...

⁸⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 1. Арк. 5.

⁸⁸⁷ Там само. Арк. 214.

⁸⁸⁸ Там само.

⁸⁸⁹ Там само. Арк. 255, 273.

⁸⁹⁰ Там само. Арк. 54.

⁸⁹¹ Там само. Арк. 13.

радянський уряд, не мала б підтримки більшості населення⁸⁹². Правляча партія в СРСР може проводити свої «експерименти» в марксистсько-ленінському дусі лише через ізольованість і відірваність країни від світу, але це все одно рано чи пізно закінчиться. На думку С. Сімади, результати внутрішньої політики радянської влади, що довела до такої затяжної кризи в Україні, вже починали відображатися на ставленні закордоном у таких колах, які спершу співчутливо ставилися до марксистів і взагалі комуністів⁸⁹³. Проте офіційно висловлювати ці думки С. Сімада не міг. З відвідувачами теж дотримувалися вибіркового підходу. Особисто консул приймав лише представників установ, а приватних відвідувачів скеровували через агента НКЗС⁸⁹⁴.

Було запроваджено й нові методи роботи з документацією. Документи консульства, які раніше зберігалися в ящиках столів, почали зберігати в сейфі⁸⁹⁵. Коли сейф відкривали, двері кімнати зачиняли на ключ. В столах залишали лише вирізки з газет і газети. В корзинах для паперів не дозволялося тримати зіпсовані документи, в разі необхідності викинути такий документ, його одразу спалювали. Для цього на столах стояли спеціальні вазочки. Обгортковий папір від пакетів і конверти спалювали в печі, від якої не відходили, поки папір не згорав. Це давало позитивний результат: агенти не могли зафіксувати зв'язаних з консульством підозрілих осіб, результати розвідувальної роботи ГПУ не давали жодних результатів⁸⁹⁶.

Для тривалого перебування в приміщенні консульства були ще інші причини. На одеських вулицях японські дипломати наражалася на образи і насмішки. Якось під час відпочинку С. Сімади, І. Ногучі й Е. Готто в Аркадії, їх оточили місцеві хлопчаки, обзивали макаками, а їхніх жінок мавпами. Міліція склала протокол і винні були притягнуті до відповідальності⁸⁹⁷. Подібні інциденти траплялися навіть у театрі. Під час одного з відвідин театру натовп обступив консула, облапував його і щипав за ноги⁸⁹⁸.

Спостерігаючи в Одесі за національно пістрявим населенням, С. Сімада повернувся до вивчення питання єврейського питання та зокрема антисемітизму в СРСР і Україні. Він ретельно стежив за публікаціями в періодиці з цього питання, робив вирізки з газет, збирав

⁸⁹² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 6.

⁸⁹³ Там само.

⁸⁹⁴ Там само. Арк. 235.

⁸⁹⁵ Там само. Арк. 210.

⁸⁹⁶ Там само. Арк. 54.

⁸⁹⁷ Там само. Арк. 207.

⁸⁹⁸ Держархів Одеської обл. Ф. 4653. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 194.

статистичні дані про євреїв та єврейське землеробство, випадки проявів антисемітських настроїв. У звіті від 5 лютого 1928 р. під назвою «Пекучий антисемітизм в Одесі», відправленого міністру закордонних справ Японії Гііті Танака, С. Сімада зазначав, що місцеве населення демонструє до 150-тисячної єврейської колонії (яка кількісно складає 36% від 420 тис. осіб) велику неприязнь. Причину він пояснював тим, що євреї, посідаючи високі посади в радянській владі, займалися контрабандою і шпигунством, перешкоджали роботі державних підприємств, багато євреїв було серед злочинців, до того ж вони постійно невдоволені радянськими порядками». Водночас консул повідомив про так званий «біробіджанський проект» — плани радянського уряду щодо масового переселення одного мільйона «фізично міцних» євреїв на Далекий Схід⁸⁹⁹. Після завершення підготовки звіту консул не припинив вивчення цього питання, намагався купувати в місцевих книгарнях найновішу літературу. Зокрема, серед придбаних новинок була праця діяча російського революційного руху, ініціатора проекту зі створення єврейських поселень землеробів (1923 р.) на півдні України та в Білорусі, очільника створеного для реалізації цього проекту Товариства землеустрою єврейських трудящих на допомогу Державному комітету з земельного устрою єврейських трудящих при Президії Ради національностей ЦВК СРСР Юрія Ларіна (Іхіл-Міхла Залмановича Лур'є) «Євреї и антисемитизм в СССР»⁹⁰⁰. На підставі оригінальних документів — понад 60 записок, зібраних автором для підготовки доповіді в серпні 1928 р. під час роботи в одному з парткабінетів Москви, у книзі демонструвалося зростання антисемітських настроїв після розгрому в другій половині 1927 р. партійної опозиції на чолі з Л.Д. Троцьким. Науковий підхід С. Сімади до вивчення питання свідчило те, що він цікавився також поглядами, побутом, характером та релігійними віруваннями єврейського населення⁹⁰¹. Проте він принципово не наймав на роботу до консульства євреїв.

Намагався дослідити С. Сімада і сутність українізації. Він хотів з'ясувати, чи вона має глибинні корені серед населення, чи поверховий характер і сприймається як одна з багатьох повинностей, що їх накладає уряд на громадян⁹⁰². Аналізуючи процес українізації, він дійшов висновку

⁸⁹⁹ 28 березня 1928 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову «Про закріплення за КОМЗЕТом для потреб суцільного заселення працюючими євреями вільних земель у приамурській смузі Далекосхідного краю». Двома роками пізніше, 20 серпня 1930 р., ЦВК РРФСР прийняв рішення «Про утворення в складі Далекосхідного краю Біробіджанського національного району».

⁹⁰⁰ Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР. М.–Л.: Гос. Изд-во, 1929. 311 с.

⁹⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 107.

⁹⁰² Там само.

про це лише інструмент, використовуваний радянським урядом для радянізації України. Його цікавила загалом національна політика в Україні, Білорусі та Грузії⁹⁰³ як у країнах (попри їхній статус республік), де національності мали своє минуле. Консул вважав корисним для японців вивчення методів СРСР, що застосовуються до цих республік в національному питанні, щоб по можливості застосувати їх у Кореї та інших місцях Японії, де ведеться зовсім протилежна, ніж в СРСР національна політика. Для підготовки доповіді з національного питання в цих республіках, він знайшов багато важливих матеріалів про Кавказ і Середню Азію у закупленій для консульства «Великій радянській енциклопедії», яка щойно почала виходити⁹⁰⁴.

Важливі висновки С. Сімада зробив у березні 1928 р. у доповіді про хлібозаготівлі в УСРР. Відображаючи реальне становище в похмурих тонах, він пророкував трагедію державного масштабу, якої, на його погляд, ще можна було уникнути.

Консульство забезпечувало візити в Одесу японських дипломатів, державних діячів і представників бізнесу. Вони зазвичай оглядали місто в «супроводі» агентів ГПУ, яке в кожному іноземному гості бачило шпигуна. 9–14 листопада 1928 р. в Одесі побували член Японського парламенту Мазура і секретар Сейго. Після їх приїзду в Одесу за ними було встановлено стеження через підозру Сейго в шпигунській діяльності⁹⁰⁵. У супроводі консула С. Сімаду вони відвідали кінотеатр Луначарського, міськраду, міськвиконком, державну бійню, тютюнову фабрику Петровського, телеграф, фабрику з фасування чаю. Під час огляду фабрики гості цікавились її виробничими потужностями, а в порту Сейго зауважив шоферові, що до революції тут було багато суден, а тепер порожньо. Після від'їзду гостей в Москву, ГПУ ще два дні не знімало спостереження, але нічого підозрілого виявити не вдалося.

20 листопада 1928 р. С. Сімада і секретар консульства І. Ногучі відвідали італійського віце-консула⁹⁰⁶ і вирушили в Миколаїв. Під час поїздки їм довелося зупинитися для ремонту автомобіля в селі по дорозі. Почувши українську мову селян, С. Сімада зауважив, що українізація пустила глибше корні в селі, ніж у місті. В Миколаєві їх супроводжували заступник голови і відповідальний секретар виконкому. 21 листопада С. Сімада скерував голові виконкому лист вдячності⁹⁰⁷.

⁹⁰³ Там само. Арк. 242.

⁹⁰⁴ Там само. Арк. 241.

⁹⁰⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 43.

⁹⁰⁶ Там само. Арк. 48.

⁹⁰⁷ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-161. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 207–208.

8 грудня 1928 р. із контррозвідувального відділу ДПУ УРСР в Одесу надійшла телеграма про очікуваний приїзд військово-морського аташе Японії в СРСР полковника (капітана 1-го рангу) Кісабуро Коянагі в супроводі його асистента Хата⁹⁰⁸. Одеський підрозділ спецслужби негайно «вжив заходів» щодо забезпечення стеження за гостем та контролю за його пересуванням. Раніше Коянагі був у контакті з латвійським Генеральним штабом. Було з'ясовано, що в серпні 1928 р. аташе здійснив таємні візити до латвійських військово-морських баз у Ризі, Лієпаї та Вентспілсі зі своїм помічником Ічіро Мацумото⁹⁰⁹. Також він мав зв'язок з естонським військовим аташе у Варшаві. Вбачаючи в цьому загрозу створення регіонального військового союзу, націленого на себе, Радянський Союз намагався перешкодити Балтійському союзу та розірвати його зв'язки з Польщею⁹¹⁰. До Одеси він не доїхав. У березні 1929 р. у Москві з'явилося повідомлення про його самогубство. В своєму звіті від 10 квітня 1929 р. С. Сімада конкретно вказував на причину: радянські органи безпеки використали жінок, які відвідують, іноземні представництва, для виявлення таємних агентів. Японський консул дізнався «по секрету» від італійського і турецького колеги, що ГПУ скористалося послугою своєї агентки — викладачки російської мови. Під час його чаювання з вчителькою російської мови його дружини та лікарки відбулася суперечка. Вчителька образила капітана. Той розгнівався і вдарив її. Радянські газети понад десять днів писали про цей «ганебний випадок», довівши Коянагі до відчаю. Він покінчив життя, перерізавши собі горло і зробивши характерні. Оскільки ГПУ, ні радянський уряд не передбачали такого фіналу суперечки, органи безпеки на деякий час навіть дещо послабили нагляд за іноземними представниками в Москві. С. Сімада висловив щире співчуття в зв'язку зі смертю Коянагі.

В серпні 1929 р. для ознайомлення з продовольчим питанням та питанням виконання п'ятирічного плану С. Сімада здійснив подорож по СРСР, тривалістю 32 дні, відвідавши Київ, Дніпропетровськ, Харків, Москва, Нижній Новгород, Кавказ, Батумі. Готуючись до поїздки, він проштудіював статтю М.С. Грушевського про торгівельні відносини з Близьким Сходом в журналі «Східний світ» № 6 за 1928 р. та передову статтю в газеті «Більшовик України» №10 за 1929 р. про п'ятирічний план⁹¹¹. Істотну особливість ухваленого XVI конференцією ВКП(б)

⁹⁰⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 44.

⁹⁰⁹ *Masunaga Shingo*. The interwar Japanese intelligence activities in the Baltic states: 1918–1940 // *Acta Historica Tallinnensia*. 2018. № 24, P. 78–98. URL: http://www.kirj.ee/public/Acta_hist/2018/issue_1/acta-2018-24-78-98.pdf (01.06.2020).

⁹¹⁰ Там само.

⁹¹¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. 36.

1 жовтня 1928 р. та затвердженого на V з'їзді Рад у Москві в травні 1929 р. першого п'ятирічного плану економічного розвитку СРСР складала «сталінська індустріалізація», що передбачала істотне зростання капіталовкладень у розвиток важкої промисловості.

Політична складова завдань першої п'ятирічки (1928/1929–1932/1933 рр.) полягала в тому, щоб «наздогнати і перегнати західні країни» в економіці. Показовим об'єктом у цьому сенсі була Дніпровська ГЕС, будівництво якої розпочалося ще 1927 р. у межах програми індустріалізації СРСР. Формування нової радянської промислової бази відбувалося на основі важкої промисловості сходу і почасти півдня УСРР, де розташувалося 12 з 35 головних новобудов і масштабних реконструкцій підприємств (окрім Дніпрогесу, Харківський тракторний завод, Запоріжсталь, Краматорський машинобудівний завод, металургійні заводи у Запоріжжі, Кривому Розі, Маріуполі тощо). Тому маршрут подорожі японського консула було обрано з урахуванням можливості ознайомлення з будівництвом деяких з цих об'єктів.

Консул прибув до Києва 5 серпня 1929 р., там зустрівся з польським консулом М. Бабінським, вони разом погуляли містом. Наступного дня польський колега відвіз його автомобілем на пристань до пароплаву на Дніпропетровськ⁹¹². Подорожуючи Дніпром і відвідавши Дніпробуд, С. Сімада не отримав очікуваного радянською стороною враження. Він сказав, що радянський уряд, маючи в своїх руках фінансові і технічні засоби країни, може виконати яке-завгодно будівництво, в тому числі Дніпробуд, але ефект від цього будівництва буде політичний — посилить престиж радянської влади в очах народу, але не економічний: облаштування такого грандіозного осередку рухової сили не зумовлене реальною необхідністю. Промисловість, яку має обслуговувати Дніпробуд, потрібно ще створювати, витрачати величезні ресурси, тобто будівництво є дорогим і передчасним⁹¹³.

У цій подорожі консул відвідав також радгосп ім. Т. Шевченка, розраховуючи побачити колективне господарство, яке ведеться сучасними удосконаленими методами. Насправді він опинився на тракторній станції, яка обслуговувала передану селянам з колишньої власності поміщиків ділянку землі. Селяни пахали, сіяли, збирали врожай, отримуючи за роботу одну його третину. В степу консул зауважив багато дохлих коней. Очевидний дуже тяжкий матеріальний стан селян викликав подив С. Сімади. Він не міг усвідомити, що власники земельних ділянок живуть у такій скруті. Голова адміністрації, що супроводжував консула, під-

⁹¹² Там само. Арк. 22.

⁹¹³ Там само. Арк. 62.

твердив, що з кормом для скота справи у селян дуже погані, а молоко «молочарська спілка» відпускає лише для дітей. Через загрозу неврожая від засухи управління радгоспу вирішило більшу частину землі радгоспу відвести під виноградник, вже розпочалася оранка для посадки лози. Урожай чекатимуть за три роки. С. Сімада висловив сумнів у потребі заміни хліборобства виноградарством саме тоді, коли настійно необхідно для отримання валюти вивозити щось цінне закордон. Він сумнівався, що український виноград витримає конкуренцію з українським хлібом на закордонному ринку. Присутній при розмові І. Ногучі зауважив, що взагалі механізація і машинізація виробництва в сільському господарстві в таких розмірах, як це робить радянська влада, не сприяє поліпшенню добробуту селян. Широке застосування машин лише збільшує кількість безробітних.

16 серпня 1929 р. японські дипломати відвідали селекційну станцію, де культивувався японський злак соя⁹¹⁴. Консул розпитував у професора станції про урожайність сої, результати її культивування. На питання, як використовується злак, професор відповів, що можна виготовляти бобове масло, молоко і сир. Для його переробки планувалося побудувати завод на зразок Харбінського. На питання, куди реалізовуватимуть ці продукти, професор сказав, що експортуватимуть. Консул зауважив, що тоді СРСР конкуруватиме з Японією, яка поставляє продукти сої до Франції, Іспанії та інших європейських країн. На станції гості були дві години. Консул висловив своє захоплення організацією її роботи.

В жовтні 1929 р. перебував в Одесі міністр Токіті Танака і його секретар Міякава⁹¹⁵. Мета приїзду полягала в ознайомленні з культурним і промисловим розвитком Одеси, подивитися, як відображається проведення п'ятирічного плану в такому важливому пункті як Одеса. До його приїзду С. Сімада підготував матеріали про економічне становище України. Консул відзначив, що японські представники цікавляться не лише фактами економічного, соціального і політичного життя цієї країни, але й настроями мас та їх ставленням до діяльності уряду і колективізації. На думку консула, ці настрої складно відчуті, оскільки офіційна преса відображає лише настрої керівних кіл, змушених через своє становище схвалювати без усілякої критики всі партійні і урядові рішення. Але народна маса, навіть робітнича і селянська, не кажучи вже про інтелігенцію, не завжди задоволена своїм матеріальним становищем, яке стало результатом економічної політики уряду і тому де-не-де відбуваються непорозуміння між населенням і урядовими органами.

⁹¹⁴ Там само. Арк. 30.

⁹¹⁵ Там само. Арк. 105.

Одеса справила на міністра враження міста, що не має майбутнього, що поступово помирає: зовнішньої торгівлі майже ніякої, промисловість значення не має. Консервна фабрика виробляє близько 12 млн коробок на рік. Консерви настільки невисокої якості, що німці, на яких розраховано потужності, не хочуть їх купувати. Сам спосіб консервування риби не зовсім відповідає сучасній технології закордоном⁹¹⁶. Посол добре знав, що в Одесі є гарна риба, бо С. Сімада одразу після приїзду почав купувати і посилати йому в Москву рибу, але останнім часом хороших сортів ставало все менше. Під час відвідань фабрики він зрозумів, чому в приморському місті не можна знайти рибу — все йшло на переробку. Т. Танака порівняв панування більшовиків з монголо-татарською навалю, яка, на його думку, була меншим тягарем для народу. Монголо-татарська влада була військовою і не втручалася у внутрішні справи, лише збирала данину. Комуністичний уряд, на його думку, прагнув регулювати і скеровувати все життя, навіть внутрішнє домашнє кожного індивідуума, і вимагав вірувати в те, у що сам вірить і суворими мірами загрожував тим, хто не може чи не хоче бути прихильником комуністичної релігії⁹¹⁷.

Внутрішня політика та її сприйняття закордоном впливали на розвиток радянсько-японських торговельних відносин. Як зауважував С. Сімада, «яку торгівлю можна вести з урядом, якому бракує засобів для задоволення насущних потреб населення — відсутності продуктів першої необхідності, скота»⁹¹⁸. І. Ногучі також вважав, що «Радянська влада пов'язує свої економічні і торгово-промислові дії з поширенням соціалістичних і комуністичних ідей», і вбачав у «рибному питанні, коли японці не можуть користуватися промислами Сахаліну» загрозу серйозних зіткнень між народами⁹¹⁹.

Не було відкрито до кінця 1929 р. і пароплавну лінію Осака–Одеса, на думку консула, через те, що радянська влада використовувала економічні відносини з Японією для комуністичної пропаганди. Через це підготовка конвенції про морське сполучення та її реалізації наражалася на неподоланні перепони. Від цього, на думку І. Ногучі, «страждали інтереси насамперед радянської влади, яка не може користуватися необхідними їй продуктами промисловості інших країн і перебуває з усім світом ніби в стані перманентної економічної війни»⁹²⁰. Тоді як пароплави товариства

⁹¹⁶ Там само. Арк. 106.

⁹¹⁷ Там само. Арк. 106–107.

⁹¹⁸ Там само. Арк. 8.

⁹¹⁹ Там само. Арк. 29.

⁹²⁰ Там само.

«Ніппон-Юсен-Кайша» ходять у Європу й могли б доставляти в Одесу вантажі — шовк, чай, яких бракує в УСРР⁹²¹. Натомість статистика подавала відомості про те, що в 1929–1930-х рр. обсяг торгівлі досягнув 43,1 млн ієн, в чотири рази перебільшивши довоєнний товарообіг між Японією і Росією⁹²².

7 лютого 1930 р. Сімада Сігеру отримав повідомлення про призначення його першим секретарем посольства Японії в Москві з вказівкою прибути якомога швидше. Він мав перейняти від свого попередника «радянські справи», насамперед пов'язані з рибним промислом. Офіційно причина полягала у відкликанні першого секретаря Хікава через те, що діти досягли віку, коли їх необхідно навчати в Японії⁹²³. Родині консула довелося швидко збирати велику кількість багажу, але офіційні заходи з прощання він провів відповідно до протоколу. Прощальний сніданок відбувся в Агентстві НКЗС. 11 лютого С. Сімада провів прийняття для консульського корпусу і радянських службовців, потім запросив прислугу і повечеряв за теплою бесідою⁹²⁴. Перед від'їздом за японським звичаєм він обійшов кімнати і поклонився їм на прощання. Консул жартував, що свідомо не побував у комісійних магазинах, бо не хотів би за прикладом турецького і німецького консулів вивозити те, що закупили вони. 12 лютого родина консула залишила Одесу⁹²⁵.

Замість нього залишився І. Ногучі, який деякий час був єдиним дипломатом консульства⁹²⁶. 29 червня 1930 р. прибув новий генконсул Бунітара Танака — колишній консул у Маньчжурії⁹²⁷. Він закінчив 1909 р. Інститут східних мов у Токіо, потім був відкомандирований у Петербург для вивчення російської мови, там побув понад два роки. Досвідчений 50-річний Танака вважався фахівцем у фінансовій політиці, дуже вимогливим до своїх співробітників і на нього покладалися великі надії⁹²⁸.

І. Ногучі знав Танаку з часів їхньої спільної роботи в торговельному відділі МЗС Японії в Токіо, як добру і співчутливу людину⁹²⁹. Однак той з перших днів почав виявляти вимогливість до секретаря. На цьому ґрунті у них виникли напружені відносини, про які Ногучі розповідав усім.

⁹²¹ Там само. Арк. 10.

⁹²² Кузнецов С.И. Танака Токити и советско-японские отношения во второй половине 1920-х гг. // Известия Иркутского государственного университета. Серия «История». 2018. Т. 24. С. 73–83.

⁹²³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 78–78 зв.

⁹²⁴ Там само. Арк. 79.

⁹²⁵ В 1937–1938 рр. С. Сімада був генеральним консулом у Хабаровську.

⁹²⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 98.

⁹²⁷ Там само. Арк. 91.

⁹²⁸ Там само. Арк. 103.

⁹²⁹ Там само. Арк. 101.

Неприємності розпочалися через незавершений ремонт консульства, що мав закінчитися до приїзду консула. Обурений через цю ситуацію Б. Танака відмовився від ремонту своєї квартири. Він, як і його попередник, намагався нікуди не виходити з консульства. Дозволяв собі виходити на обід до готелю «Лондонський».

Перші враження від Одеси у нового консула були пов'язані з чергами за хлібом. Побачивши черги біля хлібних лавок, Б. Танака був здивований, бо читав у пресі про дуже добрий урожай хліба і овочів в Україні. «Населенню, очевидно, не доведеться скористатися цим урожаєм, — констатував консул. — Через відсутність приватної ініціативи і хворобливих настроїв навіть серед робітників, більша частина врожаю не буде зібрана, і цінний продукт харчування загине»⁹³⁰.

В консульському корпусі він встановив добросусідські відносини з радником німецького консульства Карлом Ганом і навіть прийняв на роботу німкеню, яку йому той порекомендував. Кур'єром прийняв брата нової робітниці, а агента «Васильєва» (сторожа М. Цибулька) відсунув, доручивши йому роботу по господарству. І. Ногучі зосередився на аналізі преси, на якому ґрунтувалися висновки про те, радянській владі забракне «фізичних сил здійснити завдання соціалістичного будівництва, бо вона не вміє організувати постачання робітничого класу всім необхідним». Головну помилку більшовиків він вбачав у майже повному знищенні приватної торгівлі і взагалі приватної ініціативи та зникнення з обігу розмінної монети⁹³¹.

Між тим його стосунки з генконсулом не покращувалися. І. Ногучі підозрював, що консул міг отримати директиви щодо такої поведінки по відношенню до нього в Токіо. В цей час посла Японії в Москві Токіті Танака змінив колишній посланник в Голландії Хірота Кокі. Відчуваючи своє звільнення, І. Ногучі планував вирушити у відпустку через Кавказ на Волгу, а в кінці 1931 р. виїхати в Японію. Та це сталося раніше. І. Ногучі поїхав у грудні 1930 р., замість нього призначили Сізо Мітані, який мав достатню підготовку для такої посади. Він після навчання в Ленінграді, стажувався в Києві й часто навідувався в Харків, брав участь у поїздках генконсула консульським округом і був знайомий з його оточенням.

31 грудня 1931 р. у Москві перебував щойно призначений міністр закордонних справ Японії Кенкіті Іосідзава. НКЗС СРСР поновило йому пропозицію про підписання пакту про ненапад, враховуючи вже підписані договори з Німеччиною, Туреччиною, Афганістаном, парафування з Францією, переговори з Фінляндією, Латвією, Естонією і Румунією.

⁹³⁰ Там само. Арк. 93.

⁹³¹ Там само. Арк. 93.

Швидкої відповіді не отримали, а 13 грудня 1932 р. пропозицію було відхилено через те, що Японія і СРСР стали сторонами пакту Бріана — Келлога, підписавши який 27 серпня 1928 р., сторони відмовлялися від війни як зняряддя національної політики, тому двосторонній договір утратив актуальність.

Генконсул Б. Танака став у Одесі свідком Великого голоду. Від його повідомлень і звітів залежала поінформованість японського керівництва про цю штучно створену трагедію українців. Здійснюючи об'їзд свого консульського округу весною 1932 р., генконсул зауважив, як відрізняються українські селяни від мешканців інших радянських республік своєю виснаженістю і зношеністю одягу, великою кількістю жінок і дітей, які просили милостиню, в людних місцях, особливо на залізничних станціях⁹³². Вражений побаченням, Б. Танака запитав у співробітника в Одеському порту, чи приємно йому бачити в порту іноземні пароплави, які вивозять зерно, і чи довго це триватиме? Почувши у відповідь «5 років», генконсул назвав співбесідника оптимістом⁹³³. 14 жовтня 1933 р. Б. Танака обговорив становище в Україні з польським генконсулом. Їхні враження були однаковими: вони бачили, як вантажівки збирали на вулицях Одеси голодних людей і вивозили їх на звалище⁹³⁴.

В другій половині 1930-х років іноземні консули вже сприймалися як шпигуни. Радянських службовців, які бували у консульстві, звільняли з роботи. 21 січня 1937 р. заступник наркома закордонних справ СРСР Б.С. Стомоняков писав повпреду в Японії К.К. Юреневу: «Ми хотіли б закрити японські консульства в Новосибірську і в Одесі, які, не маючи ніякої консульської роботи, виключно є центрами злісного шпигунства і неправдивої інформації свого уряду»⁹³⁵. Формальна підстава полягала в скороченні кількості японських представництв (їх було в СРСР 8, тоді як радянських в Японії було 6). 19 серпня 1937 р. НКЗС скерувало посольству Японії ноту про закриття двох консульств відповідно до принципу рівнозначної кількості представництв. 15 вересня в Москві було прийнято рішення про невизнання за консулами в Новосибірську й Одесі права на виконання ними консульських функцій.

⁹³² ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 66. Т. 4. Арк. 22.

⁹³³ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 66. Т. 5. Арк. 2381.

⁹³⁴ Повідомлення секретного співробітника ХОВ ДПУ УСРР про зустріч японського консула із представниками польського консульства // Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами СБУ... С. 300.

⁹³⁵ Русско-китайские отношения в XX в. Т. III: Советско-китайские отношения (сентябрь 1931 — сентябрь 1937 гг.) / Отв. ред. С.Л. Тихвинский. М.: Памятники исторической мысли, 2010. С. 618.

Японські консульства в Одесі та Новосибірську були закриті 15 вересня 1937 р., а вже на початку 1938 року і місії інших держав⁹³⁶. Діяльність консульства Японії в Одесі упродовж десятиліття мала своєю ознакою детальне вивчення країни та її народу, а також особливостей радянської політики. З цією метою консулами застосовувалися всі можливі методи та інструменти: вивчення преси, бесіди з місцевими мешканцями, поїздки територією консульського округу. Висновки японських консулів щодо бутафорності й економічної необґрунтованості дій радянської влади, причин і наслідків бідуювання населення та вимирання від голоду співпадали з результатами аналізу німецьких та італійських дипломатів.

* * *

Загалом в діяльності іноземних представництв в Одесі в міжвоєнний період виокремлюється два етапи. Перший етап охоплює 1919–1922 рр. і характеризується відвертим протистоянням більшовиків, що остаточно прийшли до влади в квітні 1919 р., з іноземними представниками, які працювали в місті під час перманентної зміни, захищаючи права своїх співвітчизників. Географічне положення Одеси, наявність у місті порту зумовлювали зосередження тут іноземних представників з інших регіонів з метою організації евакуації своїх підопічних на батьківщину. Через виселення більшовиками деяких консулів та позбавлення їх консульських повноважень опіку над підданими інших країн перебирали колеги. Найважливішу роль у протистоянні іноземних представників з більшовиками в 1919 р. відіграв грузинський консул О.І. Ушверідзе. Захист і згуртування співвітчизників належав до завдань перського консула. Загалом у 1919–1922 рр. в Одесі функціонували різний термін, з різними повноваженнями і в різній формі консульські представництва Грузії, Італії, Китаю, Персії, Німеччини. Після 1923 року розпочався другий етап діяльності іноземних представництв в Одесі, який тривав до початку Другої світової війни. Тоді іноземні представництва відкривалися в Одесі виключно в межах налагодження відносин з СРСР (Італії, Німеччини, Туреччини, Японії), без будь-якого наголошення інтересу до УСРР, відповідно до загальносоюзної екзекватури. Консульський округ таких консульств охоплював зазвичай також російські, грузинські, молдавські міста та території.

⁹³⁶ Витяг з повідомлення секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УРСР про розмови з японським консулом на тему продовольчої ситуації в Одесі (10 грудня 1932 р.) // Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівних спеціальних служб. Т. 7. Варшава–Київ, 2008. С. 342.

Іноземні консульські установи в Українській РСР (1944–1991): функції, особливості взаємодії з зовнішньополітичним відомством, персоналії

- 3.1. Відновлення зовнішньополітичної діяльності Української РСР та перші іноземні консульства в Києві
- 3.2. Новий очільник НКЗС УРСР і консульські установи в Києві в 1940-х — першій половині 1980-х рр.
- 3.3. Іноземні консульства в Одесі в 1940–1980-х рр.
- 3.4. Спроби створення консульств країн Північної Америки: завдання і функції в Києві Передової групи Посольства США в СРСР та Генерального консульства Канади
- 3.5. Діяльність іноземних представництв у другій половині 1980-х рр. та напередодні відновлення державної незалежності України

3.1. Відновлення зовнішньополітичної діяльності Української РСР та перші іноземні консульства в Києві

Відкриття іноземних представництв у Києві як столиці Української РСР розпочалося після завершення Другої світової війни. Водночас ще на початку 1944 р. було підготовлено правові підстави для відновлення права УРСР на здійснення зовнішньополітичної діяльності. Такі дії з боку радянського керівництва зумовлювалися не усвідомленням потреби змін під час Німецько-радянської війни у принципах зовнішньої політики Радянського Союзу (прийняття рішень у цій сфері зосереджувалося виключно в Москві), а насамперед прагненням Голови РНК СРСР Й.В. Сталіна отримати можливість максимально чисельного представництва в створюваній Організації Об'єднаних Націй шляхом входження до складу членів-засновників радянських республік¹. Він уважно стежив за процесом обговорення засад формування міжнародної організації та намагався впливати на його розвиток.

Першим кроком до створення ООН і організації антигітлерівської коаліції стала підписана 14 серпня 1941 р. президентом США Франкліном Делано Рузвельтом і прем'єр-міністром Великої Британії Уільямом Черчиллем Атлантична хартія. В документі викладалися основні принципи національної політики цих держав, які водночас визначали принципи міжнародної політики, що полягали в забезпеченні суверенітету та територіальної цілісності країн, права всіх народів обирати собі форму правління, при якій вони хочуть жити; рівних умов торгівлі та доступу до світових сировинних джерел, необхідних для економічного процвітання всіх країн (переможців і переможених), глобального економічного співробітництва задля досягнення вищого рівня життя громадян та їх надійного соціального забезпечення; свободи мореплавства та свободи від скрути і страху. Ключовим моментом для СРСР були декларовані в хартії установлення миру «після знищення нацистської тиранії», відмова всіх

¹ Див.: *Віднянський С.В.* Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) // *УІЖ.* 2015. № 5 (254). С. 172–185.

держав світу від застосування сили, утворення системи загальної безпеки і роззброєння агресивних країн².

Радянський Союз приєднався до хартії 24 вересня 1941 р. під час Міжсоюзної конференції у Лондоні разом з Бельгією, Чехословаччиною, Грецією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Польщею, Югославією та «Вільною Францією» Шарля де Голля³. Окремою декларацією уряду СРСР стверджувалося, що Радянський Союз обстоює право кожного народу на державну незалежність і територіальну недоторканність своєї країни та право встановлювати такий суспільний лад і таку форму правління, які вважає за доцільне й необхідне для забезпечення економічного і культурного процвітання своєї країни⁴. Висловивши свою згоду з основними принципами Атлантичної хартії та взявши зобов'язання енергійної підтримки висловлених у ній принципів радянським урядом та народами Радянського Союзу, СРСР увійшов до числа країн, які надалі стали членами антигітлерівської коаліції.

Підписантами багатостороннього договору про союз у Другій світовій війні проти держав гітлерівського блоку — «Декларації Об'єднаних Націй» («Declaration by United Nations»), виробленої в ході англо-американської конференції у Вашингтоні 22 грудня 1941 р. — 14 січня 1942 р. стали вже 26 держав. Спрямований на створення системи загальної безпеки та провадження процесу роззброєння міжнародний документ було підписано у Вашингтоні 1 січня 1942 р.⁵ Майже одночасно у Лондоні нарада представників окупованих європейських країн ухвалила декларацію про необхідність «покарання шляхом організованого правосуддя тих, хто винен у цих злочинах чи несе за них відповідальність» та прийняла рішення створити Комісію Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів⁶. Радянський Союз висунув пропозицію про надання індивідуального членства у цій комісії Українській, Білоруській, Молдав-

² Покровська І.С. Атлантична хартія // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 1. С. 88.

³ Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН... С. 174–175.

⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной Войны. М., 1946. Т. I. С. 166–167.

⁵ Коваль В.С. Декларація двадцяти шести держав 1942 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2004. Т. 2 : Г–Д. С. 314.

⁶ Комісія розпочала роботу в жовтні 1942 р. Див.: Литвин Володимир. Нюрнберзький процес через призму десятиліть: історія, політика, правові наслідки та сучасні виклики // Голос України. 2011, 14 травня. http://lib.rada.gov.ua/static/about/vistupi_text/Litvin/golos_11_05_14.html (04.09. 2020).

ській, Литовській, Латвійській, Естонській, Карело-Фінській республікам, котрі зазнали найбільших втрат від час Німецько-радянської війни, як республікам з таким самим рівнем суверенітету, що й домініони Великої Британії⁷. Проте пропозиція була відхилена через відсутність у «Сталінській Конституції» норм про повноваження союзних республік на ведення зовнішньополітичної діяльності. Беручи активну участь у переговорах, під час яких приймалися декларації «Об'єднаних Націй» та рішення щодо представництва в ООН (наradі міністрів закордонних справ Великої Британії, Радянського Союзу, США у Москві 13–30 жовтня 1943 р.; Тегеранській зустрічі лідерів союзних держав)⁸ Радянський Союз висував пропозиції про членство в організації всіх 15 республік та намагався виправити ситуацію з зовнішньополітичними функціями деяких республік. Зрештою претендентів на членство в ООН залишилося, окрім СРСР, двоє — Українська та Білоруська РСР⁹.

Наприкінці січня 1944 р. було скликано пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР «Про розширення прав союзних республік в галузі оборони та зовнішніх зносин» і схвалив винесення цього питання на обговорення Верховної Ради СРСР. Закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат» Верховна Рада СРСР ухвалила 1 лютого 1944 р. під час X сесії 1-го скликання. Тим самим Українській РСР було повернуто право на здійснення зовнішньополітичної діяльності. В своєму виступі під час сесії перший заступник Голови Раднаркому і нарком закордонних справ СРСР В.М. Молотов озвучив офіційну версію такої реорганізації організаційних та інституційних засад зовнішньополітичної діяльності СРСР, вказуючи на політичне, економічне та культурне зростання союзних республік і

⁷ Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН... С. 175.

⁸ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сб. документов / М-во иностр. дел СССР. Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 окт. 1943 г.). М.: Политиздат, 1984. 384 с. 4 л. ил.; Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 дек. 1943 г.). М.: Политиздат, 1978. 198 с., 2 л. ил.

⁹ Після невдалої спроби Москви отримати для всіх радянських республік під час конференції в Вашингтоні (садиба Думбартон-Окс, 1944 р., серпень-жовтень) членство в ООН до складу членів-засновників міжнародної організації зрештою увійшли Українська РСР та Білоруська РСР. Див. *Литвин Володимир*. Нюрнберзький процес через призму десятиліть...

потребу у встановленні їхніх безпосередніх стосунків з іноземними державами¹⁰.

Уже 5 лютого 1944 р. у звільненому від фашистів Києві¹¹ Політбюро ЦК КП(б) Української РСР прийняло постанову, а Президія Верховної Ради УРСР, яка щойно повернулася з евакуації¹², ухвалила Указ про створення спеціального державного органу в сфері зовнішніх зносин¹³. З урахуванням внесених у зв'язку з цим поправок до Конституції СРСР Українська РСР набувала статусу міжнародного актора, щоправда з обмеженими правами¹⁴. Цю ідею декларувала поправка до Конституції УРСР (ст. 43): зовнішньополітична діяльність мала ґрунтуватися на встановленому Союзом РСР порядку у взаємовідносинах союзних республік із закордонними державами¹⁵. Право «вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками»¹⁶, брати участь у міжнародних конференціях закріплювала нова стаття 15-б Конституції УРСР. Стаття 19 доповнювалася нормою про встановлення представництва УРСР в міжнародних зносінах, а ст. 30 — про призначення і відкликання повноважних представників УРСР в іноземних державах та приймання вірчих і відкличних грамот акредитованих при УРСР дипломатичних представників іноземних держав¹⁷. Утім спершу питання про негайне встановлення дипломатичних чи консульських зносин УРСР з іноземними державами не лише не розглядалося, а й взагалі не порушувалося керівництвом республіки.

Першим, відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 5 лютого 1944 р., комісаріат закордонних справ очолив відомий український драматург і громадський діяч Олександр Євдокимович Корнійчук (1905–1972), переведений на цю посаду з посади заступника наркома закордонних справ СРСР В.М. Молотова. В союзному наркоматі він

¹⁰ Див.: *Гриневич В.А.* Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // УДЖ. 1995. № 3 (402). С. 35.

¹¹ Київ було звільнено від фашистських військ 6 листопада 1943 р. у ході Київської наступальної операції з величезною кількістю жертв.

¹² Президія Верховної Ради УРСР повернулася до Києва згідно з рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 січня 1944 р.

¹³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹⁴ Радянська Україна. 1944, 2 лютого.

¹⁵ Там само. С. 19.

¹⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

¹⁷ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про утворення союзно-республіканського Народного Комісаріату Закордонних справ УРСР» // URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T440002.html (04.09.2020).

займався справами слов'янських країн й готував усі колеґії НКЗС СРСР з цього питання. Рішення колеґії доповідалися Й.В. Сталіну. За заувагою відомого українського дипломата О.С. Сліпченка, «сам Сталін», обрав його для цієї місії¹⁸. Як і «благословив» його шлюб з донькою колишнього міністра закордонних справ (1918–1919 рр.) та посла в Естонії (1920–1921 рр.) Речі Посполитої, прихильника тісної співпраці між поляками і українцями Леона Василевського¹⁹ — Ванди, що мав стати взірцем для радянської пропаганди. Ще 1942 р. з настанови та за вказівкою Й.В. Сталіна з метою ідеологічної підтримки радянських солдат на фронті з'явилися «Фронт» О. Корнійчука та «Райдуга» В. Василевської. П'єса «Фронт» генералісимуму сподобалася, і він, як згадував ще один відомий український дипломат М.М. Макаревич, «призначив О.Є. Корнійчука заступником наркома закордонних справ СРСР»²⁰. Утім, призначення керівником української дипломатії особи, не надто професійної в цій галузі, засвідчувало відсутність потреби з боку загальносоюзного керівництва компетентного ведення республікою самостійної зовнішньої політики. Хоч 6 лютого в Москві під час обіду на честь Посла Великої Британії Арчибальда Керра нарком закордонних справ СРСР В.М. Молотов на його запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні зносини з союзними республіками, відповів, що вирішувати питання про встановлення дипломатичних зносин мають уряди союзних республік та іноземних держав²¹. Насправді новостворене зовнішньополітичне відомство розпочинало свою діяльність під подвійним контролем: з боку МЗС СРСР і ЦК ВКП(б) через посередництво ЦК КПУ.

Показовим у цьому сенсі був початок діяльності в НКЗС УРСР О.Є. Корнійчука. За час роботи в союзному НКЗС О.Є. Корнійчук встиг установити тісні зв'язки з деякими представниками зарубіжних країн. Перші привітання з призначенням на посаду він отримав саме від надзвичайних і повноважних послів у СРСР: США — Уільяма Гаррімана та Великої Британії — Арчибальда Керра, з якими був особисто знайомий. На метафоричне висловлювання англійського посла — «когда Вы со

¹⁸ Сліпченко А.С. Это было недавно, это было давно... Т. 1. Киев: «Задруга», 2013. С. 220.

¹⁹ Див.: Симоненко Р.Г. Василевський Леон // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 440; *Moraczewski J. Wspomnienia współpracy z Leonem Wasilewskim // Niepodleglosc*, Т. XVI, Warszawa. 1937. S. 210–220; *Вялова Ю.* Леон Василевський (1870–1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу / Відп. ред. О.С. Рубльов. НАН України. Ін-т історії України. К.: Ін-т історії України. 2019. 268 с.

²⁰ Макаревич Микола. Сторінки мого життя. К., 2015. С. 58.

²¹ Гриневич В.А. Утворення Наркомату закордонних справ... С. 37.

временем устроитесь и полностью освоитесь с Вашими обязанностями, Вы, несомненно, найдете меня стучащимся в Вашу дверь»²² — ново-призначений нарком відповів, що «двери Народного Комиссариата Иностранных Дел УССР всегда открыты перед Вами»²³. Зміст цього дипломатичного листування негайно став відомим більшовицькому керівництву і отримав негативну оцінку. Того ж дня близько 22-ї години до українського НКЗС надійшла телеграма В.М. Молотова: «Надо ответить кратко — благодарностью и этим ограничиться, не напрашиваясь (не надо таких выражений как «двери открыты»)»²⁴. Блискавична реакція союзного наркома пояснювалася бажанням одразу припинити будь-яку непокору українців, схильність котрих до «вільнодумства» В.М. Молотов добре знав ще з часів роботи секретарем Донецького губкому КП(б)У (1920 р., вересень–листопад) та першого секретаря ЦК КП(б)У (1920 р., листопад — 1921 р., березень). Тоді вірний сталініст проводив жорстку централістську політику, втілював програму продрозверстки, організував придушення повстанського руху. Можна лише припустити, що в цей момент Українська РСР втратила перший шанс укласти дипломатичні стосунки зі згаданими державами.

Саме це пропонував зробити О.Є. Корнійчук, попри негативну реакцію В.М. Молотова, в зверненні з грифом «таємно» до Голови РНК УРСР М.С. Хрущова, з яким В.М. Молотов перебував у відвертій конфронтації. Нарком вважав, що вихід на міжнародну арену УРСР як «крупної індустріально-колгоспної держави» має починатися саме зі встановлення дипломатичних відносин зі США та/або Великобританією, що забезпечило б встановлення зв'язків з країнами антигітлерівської коаліції та позитивне вирішення питання про участь УРСР у мирних переговорах²⁵. Шлях підготовки до встановлення дипломатичних відносин із цими країнами він вбачав у зверненні до В.М. Молотова з пропозицією надати вказівки послам СРСР у Лондоні й Вашингтоні «прозондувати» настрої в зовнішньополітичних відомствах та урядових колах США і Великої Британії щодо обміну місіями з УРСР та організувати через англо-російський парламентський комітет запит з цього питання до парламенту Великої Британії²⁶. Він нагадав, що А. Керр і У. Гарріман у вітальних листах до нього та в бесіді з В.М. Молотовим заявляли про своє бажання відвідати Київ, фразу А. Керра про «стучащимся в Ваши двери» трактував

²² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 19.

²³ Там само. Арк. 21.

²⁴ Там само. Арк. 23.

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1444. Арк. 65.

²⁶ Там само.

як бажання встановити дипломатичні відносини, а можливий візит їх до Києва — як шанс домовитися про обмін місіями²⁷. Однак на той час навіть уявити позитивний розвиток ідеї через умовність зовнішньополітичних повноважень УРСР, було б занадто сміливо. Дозволити Українській РСР розпочати приймання іноземних представництв з капіталістичних країн Москва не мала наміру.

Свої ідеї щодо організації зовнішньополітичного відомства О.Є. Корнійчук він відобразив у поданій 9 лютого 1944 р. Голові РНК УРСР М.С. Хрущову концепції. Проект мав багато спільного як зі структурою комісаріату закордонних справ УРСР 1920-х рр., так і структурою НКЗС СРСР. Передбачалося розгорнути діяльність відділів наркомату для організації зв'язків з іноземними державами: першого (з Польщею, Румунією, Чехословаччиною), другого (з Великою Британією та США), третього (з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною), четвертого (з Німеччиною, зокрема з питань підготовки матеріалів для мирної конференції, яка мала відбутися після перемоги над гітлерівцями), а також протокольного, правничого, консульського, кадрів. Окрім основних структурних підрозділів, планувалися допоміжні: бібліотека, архів, відділу друку, експедиція, курси для вивчення співробітниками іноземних мов, швацька майстерня, гараж, шифрувальний та адміністративно-господарський відділ²⁸. В штаті наркомату передбачалося два заступники наркома («по країнах» і «по кадрах та господарству») та два помічники наркома. До структури НКЗС УРСР мало входити також Бюро з обслуговування іноземців з ідалією, бухгалтерією та відділом охорони будинку іноземних місій²⁹. Істотною складовою частиною концепції було відновлення підготовки кадрів для дипломатичних представництв та консульських установ.

Закон «Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ УРСР» Верховна Рада УРСР ухвалила 4 березня 1944 р. Наголошуючи на історичному та міжнародному значенні надання права союзним республікам установлювати зв'язки з іноземними державами, складати з ними угоди та обмінюватись дипломатичними і консульськими представниками, Голова Президії Верховної Ради УРСР М.С. Гречуха у своїй доповіді визначив ступінь такої «самостійності» як «поширення міжнародних зв'язків і співдружби СРСР з іншими держа-

²⁷ Там само. Арк. 66.

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 62–67.

²⁹ Там само. Арк. 62.

вами»³⁰. На НКЗС УРСР покладалися завдання забезпечувати членство Української РСР в ООН та інших міжнародних міжурядових організаціях, представництво на міжнародних конференціях політичного, правового, економічного та науково-технічного характеру; організаційне забезпечення питань, пов'язаних із членством Української РСР у міжнародних договірних відносинах (оформлення, підписання, ратифікація, контроль за виконанням); аналіз політичних та економічних питань міжнародного становища, політики зарубіжних держав щодо СРСР та УРСР, підготовка відповідних інформаційних повідомлень та пропозицій; проведення зовнішньополітичної пропаганди, роботи з осередками української еміграції; контакти з іноземними журналістами в УРСР, організація прес-конференцій; проведення протокольних заходів, пов'язаних із перебуванням в УРСР делегацій та офіційних осіб іноземних держав; контакти зі співробітниками іноземних дипломатичних представництв в Українській РСР; вирішення питань консульського характеру та ін. Проте створення дипломатичних представництв у республіці попри «дозвіл» на ведення зовнішньополітичної діяльності (втім, обмеженої завданнями НКЗС УРСР) не передбачалося з огляду на її підпорядкований центральному керівництву статус. Відповідно в українській столиці та інших, погоджених з союзним керівництвом, містах мали працювати лише консульські установи: генеральні консульства та консульства. Як зауважував О.С. Сліпченко, «відкриття консульств було по суті політичною подачкою Україні», оскільки все вирішувалося в посольствах у Москві³¹.

Задля з'ясування можливостей розташування іноземних представництв 7 березня 1944 р. нарком державної безпеки Української РСР С.Р. Савченко отримав з Москви цілком таємне розпорядження щодо надання детальних відомостей про будинки і приміщення, де «до і після революції» працювали іноземні представництва в українських містах, право власності на ці будинки, їх стан і фізичні характеристики та наявність на цих площах радянських установ і організацій³². Повну інформацію було подано впродовж двох тижнів: частина приміщень виявилася зруйнованою, але на загал можливість розселити іноземні місії зберігалася.

Безпосередні контакти з іноземними представництвами в структурі новоствореного НКЗС УРСР покладалися на протокольні-консульський відділ. Попри те, що запропонований О.Є. Корнійчуком проект органі-

³⁰ Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і мат.: 1944–1961 рр. К., 1963. С. 21.

³¹ Сліпченко А.С. Это было недавно... С. 68.

³² ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1193. Арк. 1.

заці зовнішньополітичного відомства не вдавалося швидко реалізувати, окрім протокольно-консульського, розпочали функціонування політичний і секретно-шифрувальний відділи, відділ кадрів та управління справами, секретаріат наркома. Розпочалося складання політвідділом етнографічних карт західних областей України та історичних довідок до них, підготовка матеріалів довідкового характеру по окремих зарубіжних країнах, вивчення помічником наркома становища української еміграції в США³³. Для збирання інформації про найближчі країни (Польщу, Чехословаччину, Румунію, Угорщину, Болгарію, Югославію, Туреччину) співробітники НКЗС мали лише матеріали ТАРС та зведення НКДБ УРСР, тому повноцінно забезпечити цю ділянку роботи було непросто³⁴. Для вирішення оперативних завдань та господарчих потреб на звернення наркома до М.С. Хрущова новоствореному державному органу через НКЗС СРСР було виділено три легкові автомобілі³⁵.

Важливого значення О.Є. Корнійчук надавав залученню української і зарубіжної преси до популяризації ролі Української РСР «як великої європейської держави» та її внеску в боротьбу з гітлерівським Рейхом, політичного, економічного та культурного розвитку України за роки радянської влади. В цій сфері він покладався на власний досвід письменницької (щорічно відзначеної Державним преміями СРСР у 1941–1943 рр.) та фронтової журналістської роботи (разом з дружиною В. Василевською входив до редколегії створеної у липні 1941 р. газети «За Радянську Україну» — органу Центрального Комітету КП(б)У і Верховної Ради УРСР; дописував до інших фронтових газет) пропагандистського спрямування. Задля реалізації цієї ідеї він планував запрошувати іноземних кореспондентів до Києва та зустрічатися з ними особисто. Водночас нарком покладав надії на розвиток пропагандистської діяльності (у тому числі в закордонній пресі) українських журналістів, письменників, учених, передбачаючи проведення наради в ЦК КП(б)У з метою підготовки серії статей про Українську РСР для зарубіжних засобів масової інформації³⁶.

12 травня 1944 р. О.Є. Корнійчук ініціював перед М.С. Хрущовим створення журналу «Голос України» на взірець часопису «Война и рабочий класс», що виходив у Москві з 1943 р. двічі на місяць за участі вчених, письменників, громадських діячів, лідерів профспілкового руху і висвітлював питання зовнішньої політики СРСР та іноземних держав і

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 18–20.

³⁴ Там само. Арк. 30–32.

³⁵ Там само. Арк. 7.

³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1444. Арк. 67.

актуальні події міжнародного життя. Завдання українського видання нарком убачав у забезпеченні широкій громадськості майданчика для висловлювання думок про злободенні питання міжнародного життя і зовнішньої політики іноземних держав. Журнал планувався як позацензурний, щомісячний часопис обсягом 3 друк. арк., що виходив би за участі провідних науковців, громадських діячів, письменників і журналістів та видавався накладом 10 000 примірників філією економічного інституту Академії наук УРСР у Харкові³⁷. Перше число мало вийти 15 червня 1944 р. Однак розгляд ініціативи О. Є Корнійчука було відкладено.

До завершення Другої світової війни не ставилося і питання про негайне створення представництв іноземних держав в УРСР. Як потенційні місця їх перебування надалі передбачалися Київ та Одеса. Проте, окрім НКЗС УРСР, у цій сфері продовжували відігравати свою роль спецслужби, в роботі яких діяльність іноземної дипломатії розглядалася як канал насадження агентури. За дорученням наркома державної безпеки С.Р. Савченка обласні управління НКДБ УРСР вивчали питання про перебування на території їхніх областей агентів іноземних держав³⁸. Завдання полягало в з'ясуванні інформації про те, які іноземні консульства, представництва, місії та агентства перебували на території областей УРСР у період окупації або ще й після звільнення, встановленні всіх співробітників і взяття їх «в разработку», щоб «зачистити» територію від можливих органів ворожої резидентури.

Виконання цього доручення показало, що лише на території Кіровоградської області під час окупації перебувала іноземна консульська установа. У вересні 1941 р. до Кіровограда разом із румунськими військовими частинами прибула румунська жандармерія. Заступник начальника жандармерії, майор, ім'я якого виконавцям встановити не вдалося, оголосив себе консулом³⁹. Його діяльність полягала в оформленні прийняття молдаванами румунського громадянства та видаванні дозволів на виїзд у Румунію. Він співпрацював з гебітскомісаром та мав у своєму розпорядженні перекладача. В травні 1942 р. консул залишив Кіровоград, через місяць після виїзду жандармерії з міста. Його змінив представник румунської влади Микола Іванович Економу, який продовжив реєстрацію молдавського населення. Він виїжджав з цією метою в райони компактного проживання молдавського населення, організовував візити туди військових представників Румунії, які роздавали подарунки від імені

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 9.

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1153. Арк. 141.

³⁹ Там само. Арк. 143.

«румунської королеви Марії»⁴⁰. Навряд чи хтось із місцевого населення знав про благодійну діяльність Марії Румунської (Maria a României), уродженої Марії Гогенцоллерн-Зігмарінген, яка з 9 жовтня 1934 р. мала титул Її Величність Королева Марія Югославська, була президентом Югославського комітету Червоного Хреста у Лондоні й сприяла відправці гуманітарних пакетів із продуктами та одягом військовополоненим, але подарунки приймали. Результатом розслідування цього питання став арешт спецслужбою перекладача Ковачевича.

Завдання НКЗС УРСР принципово відрізнялися від місії НКДБ УРСР, що завжди залишалася прихованою. Відповідно до статутних обов'язків у сфері забезпечення контактів з іноземними журналістами та проведення протокольних заходів, пов'язаних з перебуванням в містах УРСР іноземних делегацій, комісаріат закордонних справ офіційно забезпечував перший візит іноземних — американських і англійських — журналістів на початку травня 1944 р. Делегація в складі професора Чиказького університету Оскара Ланге (американського громадянина польського походження) та кореспондентів «United Press International» Хандлера, «Associated Press» Гілмора, «Reuters» Купера, «Chicago Daily News» Ніколя, «The Christian Science Monitor» і «International Herald Tribune» — Стівенса⁴¹ «подорожувала» у супроводі майора НКДБ УРСР Котеленця, представника польської армії Завадського та відділу преси НКЗС СРСР Зіменка, що приїхали з метою «вивчення характеру і цілей» частин Польської армії⁴². Водночас візит сприяв розвитку ідеї О.Є Корнійчука про формування іміджу Української РСР «як великої європейської держави» закордоном із залученням іноземних кореспондентів. На Київському аеродромі гостей зустрічали заступник завідувача політичним відділом НКЗС УРСР М.В. Корж і дружина наркома В.Л. Василевська. Членам делегації організували екскурсію Києвом. Вони оглянули Хрещатик, краєвид Дніпра, Аскольдову могилу, будинки ЦК КП(б)У, РНК УРСР, Київського державного університету, де 15 січня 1944 р. у відбудованих силами студентів і викладачів гуманітарному та хімічному корпусах відновилися заняття; пам'ятники Тарасу Шевченку і Богдану Хмельницькому, могилу генерала Червоної армії М.Ф. Ватутіна, Києво-Печерську Лавру⁴³. Об'єкти відвідання включалися до плану екскурсії з урахуванням їх культурної цінності та політичної доцільності. Члени делегації відзначили велику кількість варварських руйнувань у Києві, але зауважили

⁴⁰ Там само. Арк. 144.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 12.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. Арк. 12.

чудову архітектуру міста, швидке зростання населення, посмішки і відкритість киян, особливо помітні в порівнянні з листопадом 1943 р., коли деякі члени делегації вперше відвідали Київ. Делегація виїздила до Житомира, зустрічалася з В.Л. Василевською та обідала з польськими офіцерами на чолі з полковником Завадським. Кореспонденти висловили повне задоволення відвіданням польських військових частин та відзначали їх кількісне зростання за рахунок поляків, що прибували зі звільнених районів Західної України. Увечері гості відвідали Академічний театр опери і балету УРСР імені Т.Г. Шевченка, де демонстрували виставу Харківського драматичного театру імені Т.Г. Шевченка «Дай серцю волю — заведе в неволю» Проф. Ланге мав коротку протокольну зустріч в урядовій ложі театру з О.Є. Корнійчуком і нагоду подякувати за прийом⁴⁴.

Загалом за час нетривалої діяльності (лютий–липень 1944 р.) на посаді очільника зовнішньополітичного відомства УРСР О.Є. Корнійчук вживав енергійних заходів для розроблення концепції діяльності НКЗС УРСР. До заслуг письменника-наркома слід віднести спробу запровадити до професійної лексики поняття про Українську РСР як незалежну державу. Однак причини створення НКЗС УРСР були політично зумовленими, а «прокрустове ложе» реалізації зовнішньої політики республіки конкретно визначалося в його установчих документах і передбачало повну залежність від рішень союзного керівництва. В структурі зовнішньополітичного відомства втім передбачалися відповідні підрозділи для організації взаємодії з іноземними представництвами. Додатковим органом контролю над діяльністю зовнішньополітичного відомства був Центральний комітет КПУ, підзвітний радянському партійному керівництву.

3.2. Новий очільник НКЗС УРСР і консульські установи в Києві в 1940-х — першій половині 1980-х рр.

На посаду народного комісара закордонних справ УРСР 12 липня 1944 р. (і за сумісництвом — заступника Голови РНК УРСР) відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР вступив Д.З. Мануїльський, прийнявши через тиждень після призначення від

⁴⁴ Там само. Арк. 15.

О.Є. Корнійчука справи і майно НКЗС УРСР⁴⁵. Новий очільник зовнішньополітичного відомства блискуче володів кількома іноземними мовами, мав європейську освіту (навчався в Паризькому університеті) й дипломатичний досвід, під час Мирних переговорів РСФРР і Української Держави у Києві травні–жовтні 1918 р. був заступником керівника мирної делегації РСФРР та довів особисту відданість «вождю» Й.В. Сталіну, перед призначенням завідував відділом міжнародної інформації ЦК ВКП(б).

Приймаючи 20 липня 1944 р. справи від свого попередника, нарком відзначив, що НКЗС УРСР перебуває на такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків республіки з іноземними державами⁴⁶. Водночас як «слабке місце політичної діяльності» зовнішньополітичного відомства він розглядав брак достатньої інформації про найближчі країни (Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Болгарія, Югославія, Туреччина), відомості про які надходили до наркомату лише з повідомлень ТАРС та зведень НКДБ УРСР⁴⁷. Отже, на порядку денному з його приходом постало посилення інформаційної діяльності НКЗС УРСР.

Втілення намірів про створення на території УРСР іноземних представництв залежало від політичної волі союзного керівництва та підписання міжнародних угод, які б передбачали інституційну складову відносин СРСР чи УРСР з іншими країнами. Перший двосторонній договір — Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР — Українська РСР підписала з Польським Комітетом Національного Визволення 9 вересня 1944 р. Зацікавленість уряду СРСР у цій угоді полягала в прагненні ліквідувати один з найбільших осередків українського визвольного руху та засвідчити реалізацію етнічного принципу вирішення прикордонних суперечностей, а ПКНВ, домовляючись про виселення українців, реалізовувала ідею мононаціональної Польщі⁴⁸, чому не відповідав Радянсько-польський договір від 26 липня 1944 р. За межами встановленого цим договором державного кордону залишалися на території Жешувського, Люблінського і Краківського воеводств до 1 млн українців, а на території

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 30; ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 28.

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 30.

⁴⁷ Там само. Арк. 30–31.

⁴⁸ Див.: *Кіцак В.М.* Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація. Дис. канд. істор. наук. Чернівці, 2003. С. 10.

західних областей УРСР — понад 1 млн поляків⁴⁹. З переселенням українців погоджувалися уряди США та Великої Британії. Одночасно було підписано аналогічні договори ПКНВ з Білоруською РСР та Литовською РСР. З українського боку підпис під угодою поставив голова РНК УРСР М.С. Хрущов, з польського — Голова ПКНВ Едвард Осубка-Моравський⁵⁰. Сторони зобов'язувалися розпочати евакуацію всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживали Хелмському, Грубешівському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Лісковському, Замостінському, Красноставському, Білограйському, Влодавському та інших повітах Польщі, які побажали переселитися на територію України, та поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві з 17 вересня 1939 р. з західних областей України, які бажали переселитися в Польщу⁵¹. Відтак розпочиналася акція масового переселення, яка в процесі реалізації стала відвертою депортацією прикордонного населення⁵². Всім переселенцям договір гарантував надання земельних ділянок і грошової позики та дозволяв перевезення необхідних речей. Переселення мало розпочатися 15 жовтня 1944 р., відбуватися лише добровільно та за згодою Уряду УРСР і ПКНВ, й завершитися 1 лютого 1945 р.⁵³ Українська РСР з метою забезпечення організаційних питань, пов'язаних з евакуацією, мала призначити свого Головного Уповноваженого на території Польщі з резиденцією у Любліні, куди ПКНВ переїхав 1 серпня 1944 р. щойно після звільнення міста від нацистів, ПКНВ — Головного Представника на території УРСР з резиденцією у Луцьку. Їм дозволялося мати двох заступників, експертів і технічний персонал.

Завдання головних уповноважених і головних представників полягали у виявленні осіб, що підлягали евакуації та забезпеченні їхньої реєстрації, нагляді й контролі за виконанням угоди, сприяння організації евакуації. Їм надавалося право безперешкодних зносин зі своїми керівними органами засобами радіо, телеграфу, поштою і через кур'єрів. Спеціальні посвідчення українською і польською мовами головним уповноваженим з евакуації на території іншої країни та їхнім заступникам мали видавати

⁴⁹ Цаль Андрій. Етапи переселення українців з Польщі у 1944–1946 рр. URL: <https://obereg.at.ua/publ/2-1-0-32> (06.09.2020).

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1444. Арк. 29.

⁵¹ Там само. Арк. 72.

⁵² Див.: Даниленко Василь. Депортація поляків та українців 1944–1946 рр.: передумови, перебіг та наслідки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвідомч. Зб. наук. праць. К., 2005. Вип. 14. С. 43–61.

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1444. Арк. 72.

зовнішньополітичні відомства обох країн. Уповноважені як офіційні представники держави мали право вступати в контакт з місцевою адміністрацією, військовими і прикордонними властями, а також з Головним Представником ПКНВ та її районними представниками. Проте вказівок на надання цим представникам дипломатичного імунітету договір не містив. 18 вересня 1944 р. уряд УРСР призначив своїм представником у Любліні з евакуації українського населення з території Польщі М.В. Підгорного⁵⁴. Головним представником польського уряду з питань евакуації українського населення з Польщі, став консул Мечислав Рогальський, який виконував свої обов'язки до 30 квітня 1945 р.⁵⁵

Восени 1944 р. перші офіційні делегації почали прибувати до Києва. Вони зазвичай перебували в українській столиці проїздом у Москву чи з Москви. Організація таких візитів покладалася на НКЗС УРСР. Одним з перших 26 листопада 1944 р. у Києві побували проїздом з Москви прем'єр-міністр Югославії Іван Шубашич і заступник Голови Національного Комітету Звільнення Югославії Йосипа Броза Тіто, член політбюро ЦК КПЮ Едуард Кардель⁵⁶, з ад'ютантами в супроводі представника радянської військової місії в Югославії майора держбезпеки І.С. Тугарева⁵⁷. Напередодні балканський рух опору спільно з Радянською армією, що вступила на територію Югославії у вересні 1944 р., звільнили 20 жовтня Белград. Після завершення операції лідер югославського партизанського визвольного руху Йосип Броз написав листа Й.В. Сталіну зі скаргою на масові мародерства і згвалтування, яких припускалися радянські солдати та зверхність командирів, чим обурих Сталіна⁵⁸. Югославська делегація їздили в Москву полагоджувати проблему. В Києві для гостей було влаштовано екскурсію містом, відвідання Києво-Печерської Лаври та Театру російської драми. Окремо відбулася зустріч Д.З. Мануїльського з Е. Карделем в НКЗС УРСР. Югославський представник розповів про проблеми країни, потребу об'єднання королівського югославського уряду й НКЗЮ, загрозу голоду в окремих районах Югославії та

⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1. Арк. 47.

⁵⁵ Див.: *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. Тернопіль: Книжково-журн. видавн. «Тернопіль», 1997. 440 с.; *Трухан Мирослав.* Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. 1990. 403 с.; *Кіцак В.М.* Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація. Дис. канд. істор. наук. Чернівці, 2003. 241 с. та ін.

⁵⁶ *Пирьовец Й.* Тито и товарищи: Монография / Пер. со словен. Л.А. Кирилиной, Н.С. Пилько. М.; СПб.: Нестор-История, 2019. 632 с.

⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 60.

⁵⁸ Див.: URL: https://news.24tv.ua/yosip_broz_tito_diktator_yakiy_ne_pidkorivsyagitleru_i_stalinu_n853256 (02.12.2020).

проблему з поставками медикаментів і обладнання, очікуваних від Великої Британії, та висловив думку, що єдину надію на реальну допомогу народ Югославії покладає на СРСР⁵⁹. Однак про створення югославського консульства в Києві не йшлося. Це питання лише принагідно порушив І. Шубашич уже в вагоні потягу на вокзалі перед завідувачем протокольно-консульським відділом НКЗС К. Волоховим, який їх супроводжував і не мав жодних повноважень для таких розмов. У присутності Е. Карделя він запитав, чи має намір український уряд встановити після війни дипломатичні відносини з Югославією й іншими країнами. К. Волохов лише відповів, що саме для цього й створювалися зовнішньополітичні відомства республік⁶⁰. За півроку І. Шубашич став міністром закордонних справ в тимчасовому уряді Йосипа Броза Тіто Демократичної Федерації Югославія. Але реалізувати порушене питання не встиг, бо в серпні 1945 р. подав у відставку через незгоду з комуністичною політикою нового керівництва держави⁶¹.

Наступного дня після від'їзду югославської делегації в столиці УРСР зустрічали делегацію польської інтелігенції (професорів, учителів, працівників культури і мистецтва) в складі 52 осіб під керівництвом заступника голови ПКНВ Януша і завідувача відділу освіти Станіслава Сکشешевського в супроводі радника НКЗС СРСР Яковлева⁶². Польська делегація їхала з Любліна в Москву. Проте польським гостям замість екскурсії по Києву довелося просидіти увесь день у вагоні через неузгодженість дій залізничників, які відігнали вагон з делегацією в парк, за 2 км від вокзалу. Знайомство з містом не відбулося. Непорозуміння співробітникам зовнішньополітичного відомства вдалося владнати лише за спільною вечерею з танцями. Втім, як справедливо зауважував О.С. Сліпченко, НКЗС УРСР не розглядав такі візити в контексті розвитку двосторонніх відносин та виходу Української РСР на міжнародну арену⁶³. 31 грудня 1944 р. ПКНВ відповідно до рішення Крайової ради народової було перетворено на Тимчасовий уряд, головою якого став Е. Осубка-Моравський. СРСР заявив про визнання Тимчасового уряду і встановлення з ним дипломатичних відносин 4 січня 1945 р.⁶⁴

⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 713. Арк. 63.

⁶⁰ Там само. Арк. 58.

⁶¹ *Radelic, Zdenko. Ivan Šubašić i Juraj Šutej pod paskom Ozne* URL: file:///C:/Users/imati/Downloads/ZDENKO_RADELIC.pdf (02.12.2020).

⁶² Там само. Арк. 57.

⁶³ *Сліпченко А.С. Это было недавно...* С. 222.

⁶⁴ *Гьюшин І.І. Польський комітет національного визволення.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polskyj_komitet (11.09.2020).

Вже в лютому 1945 р. у створеній за результатами зустрічі лідерів Радянського Союзу, Великої Британії і США в Лівадійському палаці «ялтинсько-потсдамської системи» міжнародних відносин, яка визначила формат світовлаштування після Другої світової війни, СРСР отримала лідерські позиції в східній Європі⁶⁵. На реалізацію положень Ялтинської конференції представники її країн-учасників та Тимчасового уряду Республіки Польща в червні 1945 р. обговорили в Москві питання створення польського уряду. За результатами обговорення було створено Тимчасовий уряд національної єдності на чолі з прем'єр-міністром Е. Осубко-Моравським. Віце-прем'єром став генеральний секретар ПРП Владислав Гомулка. Саме Польща стала першою країною, генеральне консульство якої розпочало невдовзі діяльність у Києві після відновлення права УРСР на зовнішньополітичну діяльність.

15 березня 1946 р. НКЗС УРСР було реорганізовано в Міністерство закордонних справ УРСР. Незмінним залишилося його повне підпорядкування союзному центру. У плані роботи МЗС Української РСР на 1947 р. серед основних позицій з'явилося завдання щодо встановлення консульських зносин із Польщею та Чехословаччиною⁶⁶. 10 лютого 1947 р. у Парижі було підписано мирні договори з Румунією, Угорщиною, Болгарією, Фінляндією, ратифіковані Президією Верховної Ради СРСР 29 серпня 1947 р.⁶⁷

Відповідно до окресленого плану в Києві відкрилося Генеральне консульство Польської Республіки⁶⁸. Генеральний консул Польщі Александр Хлонд прибув до української столиці 16 вересня 1947 р. Призначення в радянську республіку він обрав свідомо, відмовившись від скерування до Лондону через бажання «працювати серед друзів, а не там, де будуть оточувати вороги»⁶⁹. Приватним, не афішованим, мотивом вибору міста відрядження був стан здоров'я генконсула, через який кліматичні умови Києва йому імпонували більше. А. Хлонд володів російською мовою й планував вивчити в Києві українську. Віце-консулом було призначено Павла Влонського. Офіційно діяльність генконсульства почалася 1948 р. у

⁶⁵ Див.: *Віднянський Степан*. Ялта 1945: погляд на значення та уроки Кримської конференції з нагоди її 60-річчя // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвідомч. зб. наук. праць. К., 2005. Вип. 14. С. 20–43.

⁶⁶ Див.: *Камінський С.Є.* Повоєнна дипломатія Української РСР // Нариси історії дипломатії України... С. 560.

⁶⁷ Сб. законов СССР и указов Президиума Верх. Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. / под ред. Ю.И. Манделъштам. М.: Гос. издат. юридич. л-ры, 1956. С. 155; Ведомости Верх. Совета СССР. 1947. № 29.

⁶⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 27.

⁶⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 47.

буд. № 29 на вул. К. Лібкнехта. Межі консульського округу охоплювали всю територію УРСР.

Діапазон контактів першого іноземного представництва в Києві регулював Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 грудня 1947 р. «О порядке сношений государственных учреждений СССР и их должностных лиц с учреждениями и должностными лицами иностранных государств». Згідно з цим актом, відносини державних установ УРСР, їх посадових осіб з установами та посадовими особами іноземних держав, які перебували за кордоном або мали представництва чи перебували на території УРСР, а також з іноземними дипломатичними установами здійснювалися лише через МЗС СРСР на підставі письмового звернення або безпосередньо — за його згодою⁷⁰.

Взаємодію з іноземними представництвами належала до завдань протокольно-консульського відділу НКЗС УРСР, який працював відповідно до положень та інструкцій з консульських питань, вироблених у МЗС СРСР. Із відкриттям у Києві Генерального консульства Польської Республіки «робота з консульством Польщі» набула ключового значення в його діяльності. Крім того, на відділ покладалася організація прийому іноземних делегацій, зв'язку радянських установ з іноземцями та іноземними установами; підготовка відповідей на запити радянських громадян; підготовка документів іноземних громадян для Президії Верховної Ради УРСР щодо оформлення громадянства СРСР; контроль за готелем «Інтурист», сприяння діяльності Ін'юрколегії щодо вирішення питань майнового характеру радянських громадян, які мали майно за кордоном; сприяння роботі відділу віз і реєстраційного управління МВС УРСР щодо реєстрації іноземних громадян, які тимчасово або постійно проживали на території УРСР, а також зв'язок із консульським управлінням НКЗС СРСР і паспортне обслуговування радянських громадян, що приїжджали в УРСР з-за кордону у відпустку⁷¹. Відділ очолював В.Д. Стадник, до особистої відповідальності якого належали контакти з іноземним консульством, поки що єдиним.

4 лютого 1948 р. заступник голови ради міністрів, міністр закордонних справ В.М. Молотов і Голова Ради міністрів Румунської Народної Республіки Петру Гроза підписали в Кремлі Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і Румунією, яка ще місяць

⁷⁰ Ведомости Верховного Совета СССР. 25 января 1948 г. № 5(504). С. 2.

⁷¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 2.

тому залишалася останньою монархією східного блоку⁷². Після зречення 1 січня 1948 р. королем Міхаєм престолу Румунію оголосили Народною Республікою. Договір не містив положень про встановлення дипломатичних відносин, лише окреслював питання взаємодопомоги та вжиття спільних заходів щодо усунення будь-якої загрози повторної агресії Німеччини чи іншої держави, заборони участі договірних сторін у будь-якій коаліції чи заходах, спрямованих проти другої сторони, розвитку дружби і співробітництва з метою зміцнення економічних і культурних зв'язків⁷³. У прийнятті, проведеному В.М. Молотовим з нагоди підписання договору, взяли участь окрім П. Гроза, міністр закордонних справ Румунії Анна Паукер, начальник політичного відділу МЗС Румунії Е. Мевінческу, члени Румунського посольства в СРСР на чолі з послом Георги Владеску-Ракоаса, а також від УРСР Д.З. Мануїльський і очільник міжнародного відділу ЦК КПУ А.В. Меркулов⁷⁴. Присутність на заході представників УРСР передбачала появу в Києві нової консульської установи.

За два тижні аналогічний договір було підписано з Угорською Республікою, а 18 березня 1948 р. — з Народною Республікою Болгарією. Після ратифікації 19 лютого 1948 р. відповідним указом Верховної Ради СРСР договорів з Румунією і Угорщиною, а 7 квітня 1948 р. — з Болгарією⁷⁵, відкривалися перспективи для розширення планів створення консульств соціалістичних країн в УРСР. «Пробні кроки» щодо реалізації цих планів робилися під час офіційних візитів представників цих країн до української столиці.

7 січня 1949 р. на запрошення Українського товариства з культурних зв'язків до Києва для участі в урочистому вечері, присвяченому століттю болгарського поета і революціонера Христо Ботева, прибув радник посольства Болгарії в СРСР, один із творців слов'янського комітету Станіслав Колев⁷⁶. Гість і сам був легендарною для радянської дійсності постаттю. За зв'язки з Москвою 1923 р. він сидів у тюрмі, 1926 року приїхав до Москви як делегат болгарської компартії на Конгрес

⁷² Підписання Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Радянським Союзом і Румунською Народною Республікою // Радянська Україна. 1948, 5 лютого. № 29 (8005). С. 1.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. / под ред. Мандельштам Ю.И. Москва: Гос. изд-во юридической л-ры, 1956. С. 156.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5823. Арк. 2а.

Комінтерну і залишився там жити, 1929 р. працював у ВТКЗ редактором відділу друку. С. Колев вважав своїми друзями Д.З. Мануїльського, Андре Марті, Шарлю Дюпуї (Рамета), двічі його приймав Й.В. Сталін⁷⁷. Напередодні ювілею матеріали про Христо Ботева з'явилися в усіх газетах Радянського Союзу, українське видавництво видало його твори українською мовою. Урочистий вечір у Києві за участі С. Колева відбувся в Будинку офіцерів Радянської армії. Болгарський гість використав своє перебування в українській столиці також для відвідання фінського представника і болгарських фізкультурників, які потерпіли аварію в Києві. Зустрівся також з болгарськими студентами. У зустрічі взяли участь 13 студентів економічного та юридичного факультетів Київського державного університету і механічного факультету Київського політехнічного інституту. Зустріч з болгарським представником через відсутність у Києві консульської установи мала для них надзвичайне значення. Студенти попросили С. Колева про сприяння в отриманні комплексу підручників, який би вони могли забрати додому після закінчення навчання, бо отримували книги для час навчання в бібліотеці. Декан пообіцяв видати всім, але гість зауважив, що видати слід лише відмінникам, щоб інші мали стимул для навчання. Були прохання про поїздку економіста в колгосп для отримання практичних навичок. Його пообіцяли задовольнити під час виробничої студентської практики. На прохання організувати вивчення російської мови і проходження навчання військової справи, студенти отримали обіцянку зарахувати їм автомобільну справу як військову⁷⁸.

Програма візиту С. Колева в Київ передбачала ще й відвідання колгоспу «Червона Україна» в селі Гоголіво Броварського району. Але він відмовився від поїздки з поясненнями, що добре знає колгоспне життя (його родина влітку наймає квартиру у голови колгоспу) і передбачає, що колгоспники святкують Різдво, а йому за Різдво випивати не хочеться. Натомість болгарський гість відвідав балет «Гаяне» А. Хачатуряна в Театрі опери та балету, виставу «Житейське море» в театрі імені Івана Франка, Партизанську виставку, переглянув документальні фільми «Донбас» і «Дніпрогес», «Вони бачать знову» (про відомого одеського офтальмолога В.П. Філатова). Під час перегляду виставки гість порадив організаторам додати матеріал про болгарську дівчину — кореспондентку «Комсомольської правди» Ліліану Карастоянову, яка загинула на тери-

⁷⁷ Там само. Арк. 9.

⁷⁸ Там само. Арк. 7.

торії України⁷⁹. Рекомендацію переглянути фільм «Вони бачать знову» С. Колев отримав від бразильського письменника Жоржа Амаду, що відвідав його в готельному номері перед від'їздом на кіностудію. Під час кінофестивалю в Празі він бачив фільм і високо його оцінив. Візит болгарського гостя засвідчив об'єктивну потребу створення в Києві консульської установи НРБ.

Підставу для розширення консульського корпусу в Києві створило заснування 25 січня 1949 р. Болгарією, Угорщиною, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною з метою економічної інтеграції, координації народногосподарських планів та організації взаємодопомоги соціалістичних країн міжурядової організації Рада економічної взаємодопомоги. МЗС УРСР мало організовувати співпрацю з генеральними консульствами зарубіжних країн «з урахуванням усталеної в СРСР протокольної практики і досвіду роботи з дипломатичним корпусом в Москві»⁸⁰.

Методи і прийоми такої співпраці апробувалися на прикладі взаємодії з Генеральним консульством Польської Республіки. Важливий напрям діяльності генконсульства склав захист інтересів польських громадян. Упродовж 1949 р. польське консульство скерувало до протокольно-консульського відділу 1 368 запитів, 106 із них було перенаправлено до РАГС, 84 — до архівного управління, 77 — до ВВІР і 193 до інших організацій: виконкомів, міністерств, Ін'юрколегії, навчальних закладів. Додаткову підставу для запитів створив ухвалений Президією Верховної Ради СРСР указ «О воспреещении браков между гражданами СССР и иностранцами» від 15 лютого 1947 р., яким заборонялися шлюби між громадянами СРСР та іноземцями⁸¹. Відповідні зміни було запроваджено в законодавство союзних республік⁸². 428 листів-відповідей та 260 документів (архівних копій, дипломів, відомостей про місце проживання спадкоємців, родичів) відділ МЗС УРСР скерував до консульства⁸³.

Водночас консульська установа брала участь в організації повернення в Польщу культурних цінностей. В результаті численних консультацій і тривалого переговорного процесу до Варшави було передано бібліотеку уродженця Львова, польського літературознавця проф. Юліуша Клейнера

⁷⁹ Там само. Арк 5.

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 169.

⁸¹ Ведомости Верховного Совета СССР. 1948. № 6.

⁸² Норма діяла до відміни указу в листопаді 1953 р. Див.: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1953 года «Об отмене Указа Президиума Верховного Совета СССР от 15 февраля 1947 г. „О воспреещении браков между гражданами СССР и иностранцами”».

⁸³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 2.

(1886–1957) — випускника і багатолітнього професора Львівського університету; картини пензля польського живописця і графіка, уродженця Тернополя, члена Краківської групи Станіслава Вітольда Осостович (1906–1939) та пам'ятник графа, польського драматурга і почесного громадянина Львова, рідного діда Андрія Шептицького Александра Фредро (1793–1876) авторства Леонарда Марконі, встановлений 1897 р. на Академічній площі у Львові⁸⁴. 12 листопада 1949 р. комісія у складі голови виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих Семена Стефаніка, заступника голови Комітету зі справ мистецтв при Раді Міністрів УРСР Г. Кіналова та завідувача протокольно-консульським відділом МЗС УРСР передала представнику уряду ПНР П. Влонському пам'ятник королю Яну III Собеському, виконаний львівським скульптором Тадеушем Барончем, відлитий віденською ливарнею Артура Круппа і встановлений у Львові 1883 р. на відзначення 200-ї річни віденської відсічі на п'єдесталі, спорудженому скульптурною майстернею Юліана Марковського⁸⁵. 7 березня 1950 р. його було перевезено до Варшави, а 1965 р. — до Гданська.

Після ротації 1950 року посаду генерального консула Польської Республіки в Києві обійняв Маріан Валентинович Цеслік, 1901 року народження. Призначення на посаду аташе консульства отримав 29-річний Генрих Йосипович Гордон, одружений із уродженкою Москви Зоєю Коршуною⁸⁶. Він уже деякий час виконував обов'язки референта консульства й займався налагодженням взаємодії з київською пресою. Проте встановлювати контакти з закладами культури консульство могло лише через Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном. Відтак Г. Гордон пропонував надати в розпорядження заступника голови українського відділення товариства О.І. Полторацького (штатного співробітника НКВС СРСР) фотоматеріали про Польщу з метою публікації їх у журналі «Україна» та газеті «Радянське мистецтво» і просив організувати зустріч з головними редакторами цих видань та сприяти в отриманні інформації про тематику і статистичні відомості про доповіді, прочитані на периферії УРСР про Польщу. Необхідні відомості у відповідь на письмове прохання погодилося дати Українське товариство з поширення політичних і наукових знань⁸⁷. Тим самим було зроблено перші кроки до співпраці. Методи наукового і культурного співробітництва почали активно застосовуватися і в СРСР. На початку 1950-х рр. з

⁸⁴ 1956 року цей пам'ятник було встановлено на Ринковій площі у Вроцлаві.

⁸⁵ URL: <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=1277> (2.11.2019).

⁸⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 28.

⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5823. Арк. 102.

метою започаткування наукового і культурного співробітництва задля створення позитивного іміджу СРСР застосувалися наукові обміни: впродовж 1951 р. в Українській РСР побували 65 делегацій⁸⁸.

Третім польським консулом у Києві стала жінка — Ванда Гелена Міхалевська (1906–1986). Випускниця юридичного факультету Білоруського державного університету, членкиня комсомолу з 15 років, вона була секретарем комсомольського осередку в Барановичах, перебувала в ув'язненні в Білостоці в 1928–1936 рр., під час Другої світової війни працювала в Союзі польських патріотів у Оренбурзі. Дипломатична кар'єра В. Міхалевської розпочалася 1944 р., після її повернення до Варшави і вступу до Польської робітничої партії. Впродовж 1946–1953 рр. В. Міхалевська служила на посаді першого секретаря в Посольстві ПНР в СРСР, у комітеті з культурного співробітництва з зарубіжними країнами⁸⁹. Генконсульство ПНР у Києві дипломатка очолила через деякий час після підписання 14 травня 1955 р. Варшавського договору й перебувала на посаді кілька каденцій⁹⁰.

Підписаний у Варшаві під час наради європейських соціалістичних країн із забезпечення миру та безпеки в Європі (11–14 травня 1955 р.) акт закріпив біполярність світу й оформив створення військового союзу — Організації Варшавського договору з провідною роллю в ньому Радянського Союзу. Його було укладено на 20 років з автоматичним продовженням на наступні 10 років як відповідь на приєднання ФРН до НАТО. Договір передбачав утримання держав-учасниць від застосування сили в міжнародних відносинах та спільну допомогу всіма необхідними засобами державі-учасниці договору, яка б зазнала збройного нападу⁹¹, й набув чинності 5 червня 1955 р. Відтак розширення консульського корпусу в Києві представниками країн-учасниць договору було прогнозованим. В умовах нестійкої рівноваги світобудови, чіткого розмежування і протистояння країн соціалістичного і капіталістичного таборів Радянський Союз використовував усі можливості й засоби згуртування навколо себе соціалістичних країн, аж до прямого втручання у внутрішні справи країн (зокрема, суспільно-політична криза в ПНР та придушення угорського повстання восени 1956 р.). При цьому використовувалася рито-

⁸⁸ Україна очима зарубіжних гостей: Збірник. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1959. С. 5–6.

⁸⁹ Wanda Michalewska (nekrolog) // Trybuna Ludu. 1986, 10 marca. № 58. S. 5.

⁹⁰ Див.: Антипова О. Міжнародне відлуння суспільно-політичної кризи 1956 року в Польщі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2018. Вип. 27. С. 228.

⁹¹ Мельникова І.М. Варшавський договір 1955 р. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАНУ. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 439.

рика, активно застосовувана надалі Російською Федерацією на кшталт «нас там нет» або «ми прийшли на допомогу за проханням». Водночас радянський уряд 30 жовтня 1956 р. ухвалив декларацію «Про основи розвитку і подальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами»⁹², визнаючи їхню «національну суверенність. Це не завадило СРСР здійснити військову інтервенцію щодо Угорщини, демонструючи тим самим свою рішучість і ПНР. Попри прогностичну заяву прем'єр-міністр Індії Джавахарлала Неру в індійському парламенті про те, що угорський народ зрештою досягне свого, а криваві події в Будапешті підірвали престиж керівництва СРСР серед країн, які його підтримували, і серед радянського народу»⁹³, Радянський Союз зберіг свою позицію світової наддержави.

Невдовзі відповідно до плану роботи МЗС УРСР у Києві було відкрито Генеральне консульство Чехословацької Республіки⁹⁴. Його очолив Рудольф Шміц. Посаду віце-консула обійняв юрист за освітою Геннадій Цорд. Новопризначений консул, попри молодий вік (йому виповнилося 30 років) уже мав досвід роботи в секретаріаті Всесвітньої федерації демократичної молоді (в Угорщині) та завідував сектором економічних зв'язків радянського відділу МЗС Чехословацької Республіки⁹⁵. Перший візит він наніс до МЗС УРСР і мав спілкування з заступником міністра С.О. Сліпченком.

Серед своїх обов'язків консульські представництва мали відповідне реагування на урочисті події (національні свята та інші події) країн перебування. По цій реакції часто робилися висновки про ступінь дружності у відносинах між державами⁹⁶. 12 грудня 1958 р. генконсул Рудольф Шміц влаштував прийняття з нагоди 15-річчя радянсько-чехословацького договору⁹⁷. Йшлося про річницю підписаного ще під час Другої світової війни 12 грудня 1943 р. у Москві Договору про дружбу, взаємну допомогу і повоєнне співробітництво. З промовами виступили генконсул і перший

⁹² Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Январь 1956 г. — декабрь 1960 г. Москва, 1983. Т. XI. С. 72–75.

⁹³ Юрлов Ф.Н. История Индии. XX век. URL: <https://history.wikireading.ru/290889> (30.11.2020).

⁹⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 763. Арк. 7.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463 т. Арк. 174.

⁹⁷ Барановська Н.М., Макаруч О.Г. Карпато-українське питання в радянсько-чехословацьких відносинах періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/2866/1/28.pdf>. (04.02.2020); Мар'яна В.В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. М.: Новый хронограф, 2003. 304 с.

заступник Голови РМ УРСР М.С. Гречуха⁹⁸, апелюючи насамперед до формальної сторони питання й наголошуючи на значенні цього акту як першого союзного договору, без обговорення долі Підкарпатської України. Відтоді офіційні прийняття до цієї дати в чехословацькому генконсульстві стали обов'язковим пунктом планів його діяльності.

На кінець 1950-х рр. помітно збільшилася кількість зарубіжних делегацій, які відвідали Українську РСР (зокрема 1958 року — 1112) і 352 вчені з 19 країн побували в УРСР на запрошення Академії наук УРСР⁹⁹, в українських вишах навчалися близько 2 000 студентів із соціалістичних країн, а на промислових підприємствах проходили практику іноземні спеціалісти з Болгарії, Індії та інших країн¹⁰⁰. Розвиток культурної, наукової, економічної співпраці потребував консульської підтримки, як помітне збільшення кількості туристів. 1958 року Українську РСР відвідало понад 25000 туристів, через територію УРСР пройшло 18 потягів з туристами з Угорщини, Чехословаччини, Німеччини, які зупинялися на кілька днів у Києві; понад 7 000 туристів здійснили поїздки на теплоходах по Чорному морю¹⁰¹.

Консульські установи долучалися до організації візитів в українські міста урядових делегацій своїх країн, груп та окремих спеціалістів у галузі промисловості та сільського господарства, спортивних колективів, діячів культури та науки. Комунікацією тепер з уже двома іноземними генконсульствами в Києві продовжував займатися протокольно-консульський відділ МЗС УРСР, який очолив В.М. Циба. До завдань відділу належали також організаційні питання, пов'язані з проведенням іміджевих заходів інших країн, консульські представництва яких у Києві ще не було створено. Так, у жовтні 1958 р. в Українській РСР було широко відзначено дев'яту річницю утворення НДР. З цієї нагоди посол НДР в СРСР Йоганес Кьоніг подав до радянської преси публікацію, в якій назвав перевагами Східної Німеччини «як гаранту миру і безпеки в Європі» соціалістичний лад, знищення коріння німецького імперіалізму і мілітаризму, тоді як від Західної Німеччини виходить «небезпека для світу»¹⁰². Вся перша сторінка «Радянської України» присвячувалася НДР. Бесіди

⁹⁸ Прийом у Генеральному консульстві Чехословацької Республіки // Радянська Україна. 1958, 13 грудня. № 287 (11 334). С. 1.

⁹⁹ Україна очима зарубіжних гостей: Збірник. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1959. С. 5–6.

¹⁰⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 942. С. 6.

¹⁰¹ Там само. С. 8.

¹⁰² Кеніг Йоганнес. Дев'ять славних років // Радянська Україна. 1958, 7 жовтня. № 233 (11280). С. 3.

про успіхи НДР в розвитку економіки і культури відбулися в установах і навчальних закладах¹⁰³. 7 жовтня 1958 р. з цієї нагоди в Колонній залі Київської філармонії відбулися збори представників громадськості і концерт за участі генеральних консулів ПНР В. Міхалевської та Чехословацької Республіки Р. Шміца, німецьких студентів, які навчалися в київських вишах.

Генконсул Чехословацької Республіки Р. Шміц взяв також участь у Днях румунської культури у вересні — на початку жовтня 1958 р. Для участі в цих заходах під патронатом Посольства Румунської Народної Республіки в СРСР до Києва прибула делегація на чолі з академіком Ніколае Лупу¹⁰⁴. Посли в СРСР Румунії (М. Даль), Болгарії (Л. Герасимов) та інших країн надіслали вітання до МЗС УСРР у березні 1959 р. з нагоди річниці утворення радянської України знайшло відображення у листуванні з іноземними представництвами. «Палке побажання дальших успіхів у плідній діяльності в справі будівництва комунізму та зміцнення миру і дружби між народами» надіслала Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.С. Коротченку генконсул Генеральний консул ПНР у Києві В. Міхалевська¹⁰⁵.

Того ж року на базі Українського товариства зв'язку з закордоном, що існувало з 1926 р., було створено Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. До його завдань серед іншого належала популяризація культури різних народів в УРСР та українців за кордоном, що передбачало контакти з іноземцями та іноземними представництвами. Проте в радянській дійсності зв'язок з іноземцями мав реалізовуватися в контексті загальносоюзних заходів та в рамках загальносоюзних делегацій, а пріоритетом у організації заходів була радянська пропаганда.

В травні 1959 р. до компетенції протокольно-консульського відділу МЗС УРСР додалося листування з генконсульствами з питань запровадження нового порядку проходження справ з витребування, легалізації документів та розшуку осіб¹⁰⁶. Інші завдання відділу полягали в реєстрації дипломатичного і службового персоналу генконсульств, забезпеченні працівників консульств і членів їх сімей консульськими картками,

¹⁰³ Дев'ять років з дня проголошення Німецької Демократичної Республіки. Уро-чисті збори в Києві // Радянська Україна. 1958, 8 жовтня. № 234 (11281). С. 1.

¹⁰⁴ Від'їзд з Києва делегації діячів культури РНР // Радянська Україна. 1958, 7 жовтня. № 233 (11280). С. 1.

¹⁰⁵ Україна очима зарубіжних гостей: Збірник. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1959. С. 21–22.

¹⁰⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1361. Арк. 3.

оновлення і доповнення досє інструкцій і угод по в'їзду до СРСР та виїзду за кордон, витребування документів з міжнародно-правових та консульських питань. Консульські запити були різноманітними. Поспіль із діяльністю, пов'язаною з відновленням чи наданням громадянства, майновими правами іноземних громадян та з'ясуванням інформації про родичів, отриманням дозволу на відвідання могил родичів консульства сприяли започаткуванню двосторонніх контактів між різними організаціями своїх країн та українськими установами. Всі контакти здійснювалися через посередництво протокольно-консульського відділу. Так, за запитом Військового історичного інституту в Празі чехословацьке консульство намагалось з'ясувати відомості про діяльність підпільної організації антифашистського спротиву «Бланік» на Волині, в якій брали участь чехи. Однак відповідь Архівного управління при Раді Міністрів УРСР була негативною — відомостей про організацію в українських архівах не виявили¹⁰⁷. У зв'язку з розширенням функцій колегія МЗС УРСР звернулася до ЦК КПУ з листом про збільшення штату відділу¹⁰⁸. Відбулися зміни і в структурі МЗС УРСР: з'явився відділ преси, до завдань якого серед інших належали відповідні контакти з іноземними консульствами.

Діяльності нового відділу особливої ваги надавав міністр закордонних справ УРСР Л.Х. Паламарчук (1906–1985), у біографії якого було головування в радіокомітеті при РНК УРСР (1941–1942), і редагування газет «Комуніст» (1937), «Советская Украина» (1943–1952), й перебування на посаді заступника міністра закордонних справ (1952). Спеціально присвячене питанням роботи відділу преси засідання колегії МЗС УРСР констатувало недостатню активність роботи відділу преси. Йшлося про недоліки в роботі з іноземними консульствами щодо організації публікацій українських журналістів в польських та чехословацьких газетах, потребу систематичних публікацій в українській пресі матеріалів, присвячених польсько-радянським, чехословацько-радянським договорам тощо¹⁰⁹.

Після ухвалення 11 липня 1960 р. нової Конституції Чехословацької Республіки, в якій проголошувалося створення основ соціалізму, й відповідної зміни офіційної її назви на Чехословацька Соціалістична Республіка¹¹⁰ чехословацьке консульство повідомило МЗС УРСР про початок обміну паспортів, який мав тривати до 28 лютого 1962 р. Віце-консула Г. Цодра в цей час було переведено в Москву, в Посольство

¹⁰⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2102. Арк. 3.

¹⁰⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 777. Арк. 33.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 31.

¹¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 120.

ЧССР в СРСР. У вересні 1960 р. його змінив на посаді випускник дипломатичної школи, співробітник радянського відділу МЗС ЧССР Рудольф Мартишко¹¹¹. Посаду генерального консула ЧССР у Києві обійняв Йозеф Горак.

На початку 1960-х рр. Київ приєднався до руху поріднених міст. Першими містами-побратимами столиці Української РСР стали Краків, Тампере і Лейпциг, у Києві з'явилися Краківська і Лейпцизька вулиці, кінотеатр «Лейпциг». Народна дипломатія потребувала підтримки офіційної дипломатії і давала поштовх до пошуків нових напрямів культурної співпраці. 25 січня 1966 р. було запроваджено безвізовий порядок в'їзду в СРСР зі службовою метою громадян СФРЮ та Куби, невдовзі планувалося розширити його на туристів, які виїжджали в НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, ЧССР¹¹². Запроваджені зміни мали сприяти активізації контактів громадян інших країн із населенням СРСР, що в свою чергу потребувало відкриття нових консульств.

Упроваджувати в життя нові зміни 16 березня 1966 р. було призначено нового міністра закордонних справ Д.З. Білоколоса (1912–1993) переведенням з посади завідувача відділу науки і культури, секретаря Донецького обкому КПУ¹¹³. Як і попередник, він був істориком за фахом (1936 р. закінчив Історичний факультет Харківського державного університету), педагогом за досвідом і партійним працівником за покликанням. Не маючи досвіду дипломатичної роботи, він розпочав діяльність з ретельного виконання вказівок союзного керівництва та підготовки візитів до Києва іноземних представників.

23 травня 1966 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено «Положення про дипломатичні і консульські представництва іноземних держав на території СРСР», яким регламентувалася робота з дипломатичними та консульськими представництвами в СРСР¹¹⁴. Ст. 4 Положення передбачала його дію на території союзних республік, де могли відкриватися дипломатичні і консульські представництва іноземних держав як органи цих держав. Привілеї та імунітети консульських представництв були дещо вужчими порівняно з дипломатичними представництвами, якщо інше не передбачалося консульськими конвенціями, що уклалися на двосторонній основі. З країнами, генеральні консульства яких було відкрито в Києві, СРСР уклав консульські конвенції.

¹¹¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 942. Арк. 21.

¹¹² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463 т. Арк. 8–11.

¹¹³ Д.З. Білоколос залишався на посаді до 10 червня 1970 р.

¹¹⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463 т. Арк. 174.

29 листопада 1966 р. у Києві відкрилося Генеральне консульство НДР¹¹⁵. Відповідно до екзекватури від 3 листопада 1966 р. його очолила пані Ірмгард Зіккерт (1922–2002)¹¹⁶, донька німецького комуніста, учасника Громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр., випускниця Московського державного інституту іноземних мов. Вона проживала в СРСР від 1933 р., куди емігрувала через Чехословаччину з приходом до влади нацистів. Пребувши Другу світову війну в евакуації в Караганді, 1947 р. Ірмгард Зіккерт повернулася до НДР. Отримала другу освіту в Лейпцизькому університеті, де вивчала суспільні науки, а 1951 р. розпочала дипломатичну кар'єру. Очолювала відділи преси, зарубіжної пропаганди в МЗС НДР, працювала в посольствах НДР у Чехословаччині та Китаї на посадах прес-аташе і другого секретаря. На посаду генерального консула в Києві отримала призначення з посади заступника керівника відділу Далекого Сходу МЗС НДР. Генконсульство в Києві було створено одночасно з генконсульством у Ленінграді та Донецьку відповідно до радянсько-німецьких домовленостей після відновлення консульських зносин 10 травня 1957 р. Відповідно у Німеччині розпочинали роботу радянські консульські установи в Лейпцигу, Дрездені, Магдебурзі та Ростозі¹¹⁷.

З нагоди відкриття генконсульства до Києва прибув Посол НДР у СРСР Хорст Біттнер. Разом із І. Зіккерт вони нанесли візити заступникові голови Президії Верховної Ради УРСР С.А. Ковпаку і міністру закордонних справ Д.З. Білоколоту. Того ж дня гостей прийняв Голова Ради міністрів УРСР В.В. Щербицький, 28 листопада — перший секретар ЦК КПУ П.Ю. Шелест. Посол влаштував з нагоди відкриття консульської установи прийняття, під час якого обмінявся тостами з заступником голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Троньком¹¹⁸.

Консульський округ очолюваного І. Зіккерт генерального консульства формально складався лише з Києва, однак на установу покладалося завдання розвитку українсько-німецьких відносин. Генконсульство розташовалося на вулиці Чекістів, 3 і швидко розгорнуло свою діяльність¹¹⁹. Завершення в той час організаційного оформлення міжнародного руху

¹¹⁵ Відкриття в Києві Генерального консульства НДР// Радянська Україна. 1966, 30 листопада. № 275 (13753). С. 3; *Günther Buch*. Namen und Daten wichtiger Personen der DDR. 4. Auflage. Dietz, Berlin (West)/Bonn 1987, S. 301; *Gabriele Baumgartner, Dieter Hebig (Hrsg.)*: Biographisches Handbuch der SBZ/DDR. 1945–1990. Band 2: Maassen — Zylla. K.G. Saur, München 1997. S. 859.

¹¹⁶ Dornfeld Matthias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine...S. 77.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Прийом у товариша П.Ю. Шелеста // Радянська Україна. 1966, 30 листопада. № 275 (13753). С. 3; Прийом у товариша В.В. Щербицького // Там само.

¹¹⁹ Там само. S. 78.

поріднених дало підстави для запровадження нових форм співпраці міст-побратимів Києва і Лейпцига. 1967 року задля розвитку контактів між містами-побратимами у сфері культури, науки, освіти за активної участі генконсульства розпочався щорічний обмін потягами дружби та взаємного проведення Днів Києва і Днів Лейпцигу в Києві. Для генконсула ці заходи мали особливе значення з огляду на поглиблення культурних зв'язків з містом, де минало її студентське життя.

Одночасно з запровадженням відзначення днів поріднених міст набуло поширення проведення книжкових виставок. Піонером у цій справі стало генконсульство ПНР, яке очолив після В. Міхалевської Щепан Стец. Посаду віце-консула обійняв Ян Коцелінський, аташе — Тадеуш Вуйцик. Книжкові виставки зарубіжних країн у Києві проводилися зазвичай у книжковому магазині «Дружба» на Хрещатику, а в церемонії відкриття брали участь генконсули, представники країни-організатора, працівники Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами, офіційні особи УРСР. У жовтні 1966 р. у Києві відкрилася Декада польської книги. Для участі в ній прибули директор Державного наукового видавництва ПНР Кароль Курилюк і письменник та публіцист Леслав Бартельський¹²⁰. Гості представили виставку також у Вінниці і Львові, побували в Спілці письменників УРСР, середніх школах Києва, відвідали місто Кременець на Тернопільщині, де народився видатний польський поет Юліуш Словацький, колгосп імені Олександра Суворова Тульчинського району, де від імені Головного управління Товариства польсько-радянської дружби вручили місцевим відділенням медалі «1000 років Польської держави»¹²¹. В поїздах польську делегацію супроводжував аташе Т. Вуйцик. Розвитку співпраці в сфері культури і освіти сприяли запроваджені 1967 р. зв'язки між міністерствами освіти УРСР і ПНР. Тоді Київський педагогічний інститут почав приймати щорічно 20 учителів української мови польських шкіл на курси підвищення кваліфікації.

Ще одну новацію за підтримки польського генконсульства реалізувала ПНР. На франківській сцені у квітні 1969 р. відбулася прем'єра вистави Александра Фредро «Помста», перекладеної українською мовою Борисом Теном¹²². Постановку здійснили в порядку творчого обміну

¹²⁰ Декада польської книги // Радянська Україна. 1966, 16 жовтня. № 239 (13717). С. 3.

¹²¹ Гості з Народної Польщі // Радянська Україна. 1966, 20 жовтня. № 242 (13720). С. 1.

¹²² *Клименко Я.* Посмішка життєлюба Фредро // Рад. Україна. 1969, 4 квітня. № 80 (14468). С. 2.

митці з Краківського театру імені Ю. Словацького: художній керівник Б. Домбровський, режисер Г. Матвіїшин, головний художник театру К. Вісняк. Символічність вибору автора полягала в тому, що в такий спосіб «польського Мольєра» згадували українці, адже його пам'ятник було повернуто на батьківщину.

Як представник нечисленного консульського корпусу генконсул ПНР Щепан Стец взяв участь у щорічному прийнятті в Генеральному консульстві ЧССР з нагоди підписання Договору про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословаччиною, яке провів 12 грудня 1966 р. генконсул ЧССР Йозеф Горак¹²³. Серед запрошених була генконсул НДР Ірмгард Зіккерт. Український уряд представляв заступник Голови Ради Міністрів УРСР І.Д. Степаненко. Участь у прийняттях генконсульств на рівні заступників керівників державних органів набувала системності й свідчила про стан відносин РСР з конкретною країною. Встановлення 1969 року побратимських зв'язків між Києвом і Братиславою урізноманітнювало тематику подій, що відбувалися з ініціативи і за участі генконсульства. Однак усі вони відповідали жорстким ідеологічним вимогам і проводилися у передбачених для таких подій формах. Зокрема поширення набували «збори представників трудящих» з тематичними промовами представників генконсульств і запрошених офіційних гостей та концертом. У такий спосіб 13 червня 1969 р. у приміщенні Київської філармонії відбулися генконсульство ЧССР відзначило за участі делегації міста-побратима Братислави на чолі з першим секретарем Братиславського міськкому КПС Міланом Стрганом та представників консульського корпусу 50-у річницю проголошення Словацької Радянської Республіки¹²⁴.

Активізації культурного напрямку діяльності генконсульства ЧССР сприяло підписання 22 червня 1969 р. у Києві міністрами культури УРСР Р.В. Бабійчуком і Словацької Соціалістичної Республіки Мірославом Валеком протоколу переговорів між делегаціями Міністерства культури УРСР, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами і Міністерств культури ЧССР і Словацької Соціалістичної Республіки, Союзу Чехословацько-радянської дружби про підготовку і проведення Днів культури ЧССР в Українській РСР¹²⁵. Було

¹²³ Прийом у Генеральному консульстві ЧССР // Рад. Україна. 1966, 13 грудня. № 285 (13763). С. 1

¹²⁴ На честь 50-річчя Словацької Радянської Республіки // Рад. Україна. 1969, 14 червня. № 145 (14533). С. 3.

¹²⁵ Дні культури Чехословаччини на Україні // Рад. Україна. 1969, 22 червня. № 138 (14526). С. 2.

вирішено провести нове свято українсько-чехословацької дружби 23 вересня — 6 жовтня 1969 р. у Києві, Харкові, Донецьку, Луганську, Львові, Запоріжжі, Кіровограді за участі делегації ЧССР і артистів опери і балету Словацького національного театру, Чехословацького державного ансамблю пісні і танцю, чоловічого хору імені Віта Неєдли, симфонічного оркестру ансамблю імені Віта Неєдли, камерного оркестру Братиславської державної консерваторії, духовного оркестру Празького кремля, естрадного оркестру під керуванням Карела Валдурфа, ансамблю народної пісні і танцю «Олшава» заводського клубу профспілок робітників міста Угерський Брод. У рамках днів культури ЧССР передбачалося експонування художніх і книжкових виставок, проведення фестивалю художніх, науково-популярних і документальних фільмів, який би ознайомив українських глядачів з роботами чехословацьких кінематографістів.

Одночасно у Києві починали проводитися культурні заходи Народної Республіки Болгарія, яка ще не мала генконсульства в українській столиці. Великий розголос отримала зокрема десятиденна виставка болгарської книги в червні 1969 р.¹²⁶ Експозиція присвячувалася 50-річчю Жовтневої революції і 25-річчю перемоги соціалістичної революції в Болгарії. Болгарія була країною, яка найбільше купувала і розповсюджувала радянські книги. Твори В.І. Леніна там вийшли 163 самостійними виданнями. На виставці демонструвався «Кобзар» Т.Г. Шевченка в перекладі болгарською мовою. Організатори виставки зустрічалися з письменниками, поетами, художниками, друкарями.

Активізація та урізноманітнення контактів між громадянами різних країн зумовлювало не лише потребу інтенсифікації діяльності консульських установ, але й спрощення умов пересування та оновлення нормативних документів з консульських питань. 27 серпня 1966 р. було запроваджено безвізовий порядок в'їзду в СРСР для туристів, які виїжджали в НРБ, Угорщину, НДР, ПНР, СРР, ЧССР, з 30 жовтня 1967 р. — до СФРЮ; з 1 червня 1967 р. було спрощено оформлення порядку виїзду до країн РЕВ особам, які планували перебувати там до 45 днів; надано право послам і консулам СРСР на продовження до 3 місяців строку проживання радянських громадян за кордоном¹²⁷. У середині 1960-х рр. МЗС СРСР оновив положення та інструкції з консульських питань, якими належало послуговуватися в практичній діяльності МЗС УРСР: про роз'яснення щодо відміни з 20 травня 1966 р. оплати за видавання віз радянським громадянам, що проживали в соціалістичних країнах; про

¹²⁶ Успіх болгарської виставки // Рад. Україна. 1969, 14 червня. № 138 (14526). С. 3.

¹²⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463т. Арк. 8–11.

порядок реєстрації шлюбів іноземних громадян з радянськими громадянами в органах РАГС відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР від 6 серпня 1966 р.; про спрощення порядку відмови від радянського громадянства для осіб, які виїжджали на постійне проживання до Ізраїлю, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 лютого 1967 р.; про зміни редакції ст. 21 Інструкції про прийом у громадянство СРСР і вихід із нього відповідно до постанови Президії Верховної Ради СРСР від 19 січня 1968 р.; про відміну легалізації документів про освіту, трудовий стаж та актив громадянського стану у взаєминах з Кубою на підставі обміну нотами між Посольством СРСР та МЗС Куби 20 і 27 вересня 1967 р.; про взаємну відмову від сплати консульського збору з 48 країнами; запровадження з 15 квітня 1968 р. нового порядку оформлення і розгляду клопотань про в'їзд у СРСР радянських та іноземних громадян строком до трьох місяців на запрошення радянських громадян.

До кінця 1960-х рр. у Києві діяли вже чотири генеральні консульства. 18 квітня всі київські газети і урядова будапештська газета «Nepszabadsag» вмістили повідомлення про відкриття Генерального консульства Угорської Народної Республіки¹²⁸. Його очолив Вілмош Кочиш, посаду консула обійняв Йозеф Уграї, віце-консула — Іштван Леваї. З цієї нагоди 17 квітня генконсул влаштував урочисте прийняття, в якому взяли участь заступник міністра закордонних справ УНР Янош Бойті, Надзвичайний і Повноважний Посол УНР в СРСР Йозеф Сіпка, начальник консульського управління МЗС УНР Імре Станкович, представники партійних і радянських органів УРСР, консульств НДР, ПНР і ЧССР. В свою чергу міністр закордонних справ Д.З. Білоколог дав дружній обід на честь угорських гостей. Вони нанесли візити також першому секретареві Київського міського партії О.П. Ботвіну, голові Київського міськвиконкому В.О. Гусеву, голові президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами В.М. Дмитрук. Як стверджував згодом Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні в 2014–2019 рр. Ерньо Кешкенй, важливим чинником для угорського уряду в УРСР була географічна близькість та її стратегічне значення для імпорту енергії Угорщини, економічний потенціал республіки та проживання на українській території великої кількості етнічних угорців¹²⁹.

Угорська консульська установа розташувалася на вулиці Інститутській, 8. До її пріоритетних напрямів діяльності поспіль з захистом

¹²⁸ Відкриття в Києві Генерального консульства УНР // Радянська Україна. 1969, 18 квітня. № 92 (14480). С. 1.

¹²⁹ *Keskeny Ernő: A magyar–oroszkapcsolatok 1989–2002 [Hungarian–Russian Relations, 1989–2002]. Budapest: Századvég Kiadó, 2012. P. 82.*

інтересів громадян своїх країн, сприянням їм у з'ясуванні інформації про родичів, отриманні дозволу на відвідання могил родичів було віднесено налагодження торговельно-економічних відносин з Українською РСР. Зокрема генконсульство опікувалася питаннями роботи в м. Ізмаїлі угорського судноплавного агентства «Махарт» — судновласника, експедитора вантажів, брокера та експедитора іноземних судів в портах Угорщини. Представництво було створено з огляду на велику частину угорських або трампових суден (70%), які обслуговувалися в порту Рені¹³⁰.

В контексті розвитку економічних відносин генконсульство сприяло започаткуванню двосторонніх контактів між угорськими і українськими установами. Так, під час візиту до міністра автомобільного транспорту УРСР Ф. П. Головченка у вересні 1970 р. консул Й. Уграї порушив питання про започаткування тіснішої співпраці між українським міністерством та угорською фірмою «Могюрт», організацію поставок обладнання для ремонту автобусів марки «Ікарус» на Дніпродзержинському автомобільно-ремонтному заводі та обміну спеціалістами в галузі ремонту автобусів¹³¹. Уже в жовтні планувалося прибуття в Україну спеціалістів заводу «Ікарус» на чолі з директором. Ця ініціатива знайшла реалізацію на практиці.

Генеральне консульство ЧССР здійснювало нагляд за будівництвом заводу білкової ковбаси «Білокозин» у м. Прилуки Чернігівської області. З цієї метою співробітниця генконсульства Ванда Микулашкова систематично виїжджала на місце будівництва¹³².

Важливого значення надавало економічному співробітництву і генконсульство ПНР. Задля мотивації українських інженерів та робітників, що брали участь у спільних проектах вони нагороджувалися польськими нагородами. Так уряд ПНР відзначив працю краматорських спеціалістів, які брали участь у створенні слябінгу «1150», розрахованого на щорічний виробіток 4,5 млн тон металу, для металургійного комбінату імені В.І. Леніна в Новій Гуті. А директор Новокраматорського машинобудівного заводу імені В.І. Леніна В.А. Масол та інженер-конструктор В.І. Дрючин були нагороджені кавалерським хрестом ордена Відродження Польщі¹³³. З метою вручення польських орденів радянським громадянам за бойові заслуги, вклад у визволення Польщі від фашистських загарбників і з нагоди 25-річчя ПНР до Києва прибув 24 травня

¹³⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6345. Арк. 6.

¹³¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2102. Арк. 65.

¹³² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3875. Арк. 79.

¹³³ Нагороди польських друзів // Радянська Україна. 1969, 14 червня. № 138 (14526).

1969 р. Посол ПНР в СРСР. Того ж дня він наніс візит міністру закордонних справ Д.З. Білоколоту. В приміщенні генерального консульства ПНР посол вручив генерал-майору М.П. Хилинському Хрест Кавалерський ордена Віртуті Мілітарі, генерал-полковнику В.Я. Головкіну, генерал-лейтенантам запасу П.О. Латишеву, І.М. Пузікову, П.Б. Тертишному і колишньому партизану О.Т. Шаповалову — Срібний хрест ордена Віртуті Мілітарі, ряду військовослужбовців — ордени, Хрест Хоробрих і Партизанський Хрест¹³⁴.

Співробітники угорського генерального консульства для вручення українським громадянам нагород, присуджених урядом УНР, виїхали в листопаді 1970 р. у регіони. Нагороди в Харкові, Дніпропетровську й Донецьку вручав консул Й. Уграї, в Полтаві — генеральний консул В. Кочиш¹³⁵.

Збільшення кількості іноземних представництв у Києві потребувало відповідного реагування з боку українського уряду. 15 жовтня 1969 р. Рада Міністрів УРСР «з ініціативи першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербицького»¹³⁶ прийняла постанову № 581-17 «Про поліпшення обслуговування генеральних консульств соціалістичних країн, акредитованих у м. Києві», відповідно до якої передбачалося будівництво 5 садиб і житлового будинку на 45 квартир для співробітників генконсульств соціалістичних країн. Проектування покладалося на інститут «Київпроект», будівництво — на трест «Головкпівміськбуд», функції замовника — на МЗС УРСР, які з вересня 1970 р. виконувало управління капітального будівництва Київського міськвиконкому¹³⁷.

Відбулися також зміни в структурі МЗС УРСР. 10 серпня 1970 р. призначення на посаду міністра закордонних справ отримав Г.Г. Шевель (1919–1988) — випускник Харківського державного університету, комсомольський і партійний діяч, завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ. Співпраця МЗС УРСР з іноземними консульствами за його десятилітнього керівництва покладалася на чотири відділи відповідно до специфіки їх діяльності. Протокольний відділ МЗС УРСР на чолі з В.М. Цибою здійснював представницьку роботу з генеральними консульствами: забезпечував запрошення дипломатичних працівників на урочисті заходи з нагоди знаменних дат та історичних подій, коли «присутність на них консульського корпусу буде доцільною»¹³⁸, на дипло-

¹³⁴ Посол ПНР у Києві // Радянська Україна. 1969, 24 травня. № 120 (14508). С. 1.

¹³⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2102. Арк. 68.

¹³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 152.

¹³⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2136. Арк. 174.

¹³⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2249. Арк. 1.

матичну трибуну під час демонстрацій трудящих з нагоди свята солідарності трудящих 1 травня та річниць Жовтневої революції, на засідання Верховної Ради УРСР; організував бесіди з відповідальними працівниками ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, Укрпрофради, ЦК ВЛКСМУ, керівниками міністерств, державних комітетів та інших установ; відвідання промислових підприємств, науково-дослідних інститутів, колгоспів, радгоспів; перегляди художніх фільмів виробництва українських кіностудій, прем'єр вистав у київських театрах, концертів, художніх виставок; допомагав у організації проведення протокольних заходів тощо. Ключовим моментом таких заходів була ідеологічна складова: працівників генконсульств ознайолювали з матеріалами партійних з'їздів, їм розповідали про завдання ідеологічної роботи, для мистецьких заходів ретельно добирався відповідний матеріал. Зокрема, в першому півріччі 1971 р. генконсульства брали участь у відкриття художньої виставки з нагоди 100-річчя від дня народження Лесі Українки та урочистому вечері, присвяченому ювілею поетеси, науковій сесії до 100-річчя від дня Паризької комуни, зборах громадськості Києва з нагоди міжнародного року дій в боротьбі проти расизму і расової дискримінації; мали бесіди з міністром закордонних справ УРСР Г.Г. Шевелем на тему «Підсумки XXV сесії Генеральної асамблеї ООН», з Президентом Академії наук УРСР Б.Є. Патонем на тему «Основні проблеми сучасної науки і вклад учених УРСР в її розвиток», у Спілці письменників України говорили про розвиток української радянської літератури; побували на екскурсії в академічних інститутах кібернетики, теоретичної фізики, ядерної фізики, геронтології та експериментальної патології Академії медичних наук СРСР, музеї українського образотворчого мистецтва на виставці творів народної художниці УРСР К.В. Білокур; відвідали балетну виставу «Лісова пісня» в театрі опери і балету імені Т.Г. Шевченка, «Більшовик» — у драматичному театрі імені Лесі Українки, переглянули фільми українського виробництва: «Міський романс», «Сеспель», «Серед хлібів високих», «Шлях до серця». Працівники Генконсульства ПНР відвідали в бібліотеці ім. КПРС на книжкову виставку, присвячену життю і діяльності Тадеуша Костюшка¹³⁹.

Відділ преси під керівництвом І.М. Непийводи займався організацією висвітлення протокольних заходів та пропагандистської роботи, вивченням становища української еміграції та «ворожої пропагандистської діяльності українських буржуазних націоналістів», підготовкою інформаційного бюлетеню з грифом «таємно» за результатами вивчення іноземної

¹³⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2249. Арк. 6.

преси та преси «українських буржуазних націоналістів», надавав допомогу генконсульствам у організації й проведенні прес-конференцій, інформаційних зустрічей¹⁴⁰. «Відповідальність за складання прес-бюлетеню, — згадував відомий український дипломат М.П. Макаревич, — була дуже високою, вірогідність помилки виключалася повністю»¹⁴¹.

Виокремлений з метою поліпшення співпраці з консульським корпусом консульський відділ, який очолив В.І. Ніколайко, вирішував практичні консульські питання, що стосувалися прийому іноземців та осіб без громадянства до громадянства Української РСР, в'їзду з-за кордону на територію Української РСР на постійне та тимчасове проживання, розгляду заяв громадян іноземних країн з питань майнових, витребування різноманітних документів про освіту, трудовий стаж (у тому числі — витребування документів про трудовий стаж з-за кордону в разі, якщо архіви підприємств, установ та організацій не збереглися), громадянського стану, легалізації документів тощо. До завдань внутрішньої роботи відділу належало складання списків особистого складу генконсульств у Києві та Одесі, а також списків послів і керівників консульських установ СРСР за кордоном, реєстрація поїздок працівників генконсульств зі службовою метою по території УРСР та за межі республіки, видача консульських карток і посвідчень. Зусиллями працівників відділу готувався довідник «Консульські установи іноземних держав в УРСР», який передавався для службового користування в ЦК КПУ, Раду Міністрів УРСР, Президію Верховної Ради УРСР, іншим зацікавленим міністерствам і відомствам. Спільно з відділом преси протокольний відділ розробив для іноземних консульств екскурсійний путівник по м. Києву англійською і французькою мовами. Розсилалися інші матеріали.

Впродовж першого року діяльності відділ отримав 13 789 вхідних документів, серед яких листи Генерального консульства ПНР — 1831, ЧССР — 78, НДР — 4, Угорської Народної Республіки — 57, листи щодо витребування документів за запитамі радянських громадян і установ — 1127 та ін.¹⁴² Переважна більшість звернень Генконсульства ПНР певним чином була пов'язана з прийняттям у травні 1970 р. Угоди між Урядом СРСР і Урядом ПНР про взаємні безвізові поїздки громадян обох держав. Відповідно до цієї угоди громадяни СРСР та ПНР могли вільно в'їжджати, виїжджати і рухатися транзитом через територію обох держав, а громадяни, які постійно проживали на території іншої держави, мали

¹⁴⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463т. Арк. 36.

¹⁴¹ Сторінки мого життя: Мемуари Миколи Макаревича. К., 2015. С. 55.

¹⁴² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2100. Арк.1.

виїжджати на батьківщину або в третю державу відповідно до правил тієї держави, на територію якої в'їжджали. Компетентні органи обох держав зобов'язувалися обмінюватися інформацією з питань, пов'язаних з реалізацією положень угоди. Проте була інша сторона цієї проблеми: скориставшись можливістю виїзду з УРСР завдяки безвізовим поїздкам, велика кількість українських громадян залишалася в Польщі.

Проблему, що набувала актуальності в зв'язку з розвитком автотуризму, порушило генконсульство НДР. У запиті щодо вирішення питань, пов'язаних із аваріями, які трапляються на території УРСР з автотуристами — громадянами НДР генконсульство просило консульський відділ МЗС УРСР для узагальнення інформації про кількість і причини аварій організувати витребування в Державтоінспекції МВС УРСР відомостей, які б містили прізвище, ім'я та по батькові автотуриста, дату і місце народження, номер паспорта, місце проживання в НДР, номер і тип автомобіля, місце аварії, вартість завданих збитків, місце перебування громадянина і автомобіля після аварії, можливість продовження подорожі, наявність страхових полісів у радянського громадянина, причетного до аварії, та німецького громадянина¹⁴³. Йшлося не лише про допомогу громадянам, але й про можливість упередження аварій.

Взаємодію з іноземними генконсульствами в господарчій сфері здійснювали співробітники управління справами МЗС УРСР (керуючий справами — Ф.І. Лисенко). Вони займалися питаннями відведення землі під будівництво приміщень генконсульств (вул. Гоголівська, 45-47), відселенням мешканців із будинків, визначених до реконструкції й подальшого розташування там генконсульств (вул. Мала Підвальна, 31; вул. Госпітальна, 1), сприяли оформленню договорів між генконсульствами та житлово-експлуатаційними конторами, наданню санаторних путівок для працівників генконсульств та приміщень для дач генконсульств НДР, ЧССР, ПНР, Угорської Народної Республіки тощо.

Розширення співробітництва соціалістичних країн передбачала прийнята в Бухаресті у липні 1971 р. XXV сесією РЕВ Комплексна програма розвитку і дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції¹⁴⁴. Заходи, зафіксовані в програмі, розраховувалися на поетапну реалізацію впродовж 15–20 років. Після придушення Празької весни 1968 р. Радянський Союз прагнув зберегти вплив на країни соціалістичного табору і позаблокові країни. В реалізації визначених на тривалий період

¹⁴³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2102. Арк. 24.

¹⁴⁴ Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ. М.: Политиздат, 1972. 120 с.

завдань «зближення економік братніх держав і формування сучасної, високоефективної структури національних господарств, поступове зближення і вирівнювання рівнів їх розвитку, формування глибоких і стійких зв'язків в основних галузях економіки, науки і техніки»¹⁴⁵ істотна роль надавалася дипломатичній і консульській службі. Оскільки розвиток економічних відносин у багатьох позиціях залежав від Української РСР союзне керівництво продовжувало розширення консульського корпусу в її столиці. В другій половині 1971 р. у Києві відкрилися генконсульства Народної Республіки Болгарія, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії та Соціалістичної Республіки Румунії. 1972 року в кількох генконсульствах за ротацією мінилися очільники: Генеральне консульство у Києві ПНР очолив Янош Грохульський, ЧССР — Ян Малкович, СФРЮ — Томислав Перуничич, Угорської Народної Республіки — Ласло Ваці; генконсул НДР Ірмгард Зіккерт почала нову каденцію. Відтак набуло актуальності питання про хід будівництва приміщень і житлового будинку для генеральних консульств. Його спеціально розглядали на засіданнях колегії МЗС УРСР. Загальний контроль за ходом проектних і будівельних робіт на всіх об'єктах рішенням колегії від 28 вересня 1971 р. було покладено на В.М. Цибу.

Найбільшим за штатною кількістю дипломатів (7 осіб) було Генеральне консульство НРБ¹⁴⁶. Нову болгарську консульську установу очолив 50-річний Кристю Стоянов Євтимов. Він мав правничу освіту — закінчив Софійський університет Св. Климента Охридського. Радником генконсула став Ангел Козовські, який виконував обов'язки керівника на час відсутності того в Києві (К. Євтимову часто доводилося виїжджати в Одесу, де працювало консульство НРБ)¹⁴⁷.

Дуаеном консульського корпусу в Києві став генконсул Румунії Александру Унгур. З його ініціативи в лютому 1972 р. відбулася зустріч співробітників іноземних консульств із працівниками МЗС УРСР, під час якої обговорювалися питання, пов'язані з витребуванням документів для громадян іноземних держав. З метою спрощення для громадянина встановлення факту через суд А. Унгур ініціював зміни до тексту нот, у яких повідомлялося про відсутність витребуваних документів у архівах. Йшлося про потребу вказувати, за який період та в якій установі відсутня архівна інформація замість формули «в архівах не виявлено», запро-

¹⁴⁵ Див.: Терехов В. XXIV съезд КПСС и развитие социалистического содружества // Советское славяноведение. 1972. № 4 (июль–август). С. 12–13.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 172.

¹⁴⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 32157. Арк. 6.

ваджені за розпорядженням МЗС СРСР¹⁴⁸. За кількістю витребуваних документів найбільше звернень подавало генконсульство ПНР, менше — генконсульство УНРи, оскільки відповідно до радянсько-угорської угоди документи були витребувані через відповідні міністерства.

Візити працівників іноземних генконсульств до МЗС УРСР зумовлювалися й питаннями надання дозволів на виїзди з УРСР та проблем, пов'язаних із проживанням чи тимчасовим перебуванням іноземних громадян у Києві або інших українських містах. До таких проблем належали зокрема вимоги ВВІР щодо погодження з відповідними консульствами в Києві виїзду з приватних питань іноземних громадян, що постійно проживали на території України, в треті країни (Англії, Франції, США та ін.); працевлаштування в українських установах іноземних громадян, які тимчасово перебували в УРСР тощо. Під час перебування іноземців на території СРСР, у тому числі в українських містах, траплялися втрати документів. Тому Головне управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР розробило чинну для всіх республік інструкцію «Про порядок оформлення виїзду з СРСР іноземних туристів, які втратили особисті документи»¹⁴⁹. Документом передбачалося, що в разі втрати національного паспорту іноземний турист мав подати заяву про цей факт на ім'я керівника відділу Інтуриста (агенції або готелю) та особисто звернутися в посольство або консульство своєї країни для отримання документа, що посвідчує особу. Для оформлення виїзду радянських громадян на постійне проживання до соціалістичних країн було встановлено процедуру інформування ВВІР МЗС УРСР про згоду на виїзд радянського громадянина до певної країни та розроблено формуляр ноти з зазначенням умови — «якщо на це буде повідомлено про згоду відповідної сторони»¹⁵⁰.

Вимогу про надання дозволу на виїзд з УРСР у треті країни іноземним громадянам вважав зайвою генконсул СФРЮ К. Петруничич з огляду на те, що югославське законодавство дозволяло громадянам цієї країни вільно виїжджати в будь-яку країну без попереднього дозволу компетентних органів СФРЮ, а відтак югославські громадяни, яких станом на 1972 р., за даними генконсульства в українських містах проживало близько 70 осіб, ніякого дозволу не потребували¹⁵¹. Позитивним інструментом у вирішенні проблеми спрощення оформлення приватних поїздок громадян різних країн К. Петруничич вважав безвізовий режим. На

¹⁴⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463к. Арк. 1.

¹⁴⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463. Арк. 1.

¹⁵⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463ж. Арк. 4.

¹⁵¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463к. Арк. 4.

початок 1970-х рр. СФРЮ мала угоди про безвізові приватні поїздки громадян з усіма європейськими країнами, крім СРСР, НДР, Албанії та Іспанії¹⁵².

Проте оцінка очікуваного ефекту від запровадження безвізового режиму різними країнами була неоднаковою. Генеральний консул ПНР Я. Грохульський зауважував, що польський народ зустрів угоду про безвізовий режим із НДР «стримано» через потік людей (більше півмільйона лише за січень 1972 р.), «які приїжджали в країну не працювати, а торгувати, здійснювати валютні операції, вивозити продукти харчування»¹⁵³. Це потягло за собою певні труднощі й затрати на будівництво кемпінгів, реєстраційних пунктів, пунктів обміну грошей, запровадження додаткових автобусів та поїздів. Натомість його наступник — Роман Брож — вважав безвізовий режим, який забезпечував обмін людьми і товарами, шляхом розвитку інтеграції країн-членів РЕВ, а можливі на першому етапі труднощі (нестача продовольчих товарів, транспорту, готелів) — подоланими¹⁵⁴. Як абсолютно позитивне явище оцінювала запровадження безвізового режиму генконсул НДР І. Зіккерт. Вона вбачала в угоді про безвізовий режим політичне значення — як можливість показати, які вигоди матиме населення, якщо будуть ратифіковані договори між СРСР, ФРН та між ПНР і ФРН, а також економічне — як можливість отримання в НДР додаткової робочої сили з Польщі з огляду на те, що багато поляків працювали на німецьких заводах і раніше. При цьому аналогічний договір із ЧССР І. Зіккерт вважала укладеним зарано і вбачала в ньому можливість взаємного ознайомлення з культурою обох країн¹⁵⁵. Через створення великого потоку мешканців НДР до ЧССР («за бензином, фотоапаратами та іншими промисловими товарами») не вважав її позитивним явищем чехословацький генконсул Іршемисл Антон. Труднощі в постачанні та транспорті, що виникли на початку реалізації угоди про безвізові поїздки між НДР і ЧССР, спричинили відкладення на деякий час підписання такої угоди між ПНР і ЧССР¹⁵⁶.

У співпраці іноземних консульських установ із МЗС УРСР важливу роль відігравали ритуали вітання з радянськими святами, участь в урочистих заходах, присвячених дням радянської армії та військово-морського флоту чи «жіночого дня» 8 березня, дням народження В.І. Леніна, першотравневих парадах, засіданнях сесій Верховної Ради УРСР, сприян-

¹⁵² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463к. Арк. 5.

¹⁵³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463и. Арк. 5.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 8.

¹⁵⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2463л. Арк. 1.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 3.

ня в придбанні радянської атрибутики¹⁵⁷. Нові консульські установи одразу долучилися до заходів, організовуваних для них протокольним відділом МЗС УРСР (відвідання промислових і сільськогосподарських підприємств, науково-дослідних інститутів, виставок, театрів, перегляди фільмів, влаштовувалися зустрічі і бесіди з керівництвом міністерств, відомств і організацій), і урочистих подій, що проводили колеги.

Генконсули НРБ, ПНР, СРР, УНР, ЧССР, СФРЮ взяли участь у відкритті Виставки польських товарів у Києві «Зроблено в Польщі» 20 квітня 1972 р.¹⁵⁸, приуроченої до 27-ї річниці з Дня підписання договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між ПНР і СРСР. Для участі у її відкритті прибула польська делегація на чолі з заступником Голови Ради Міністрів ПНР Казімежем Ольшевським. У виставці було представлено майже 6 тисяч експонатів, які розташувалися на понад 8 тисячах кв. метрів на території Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР. У ній взяли участь 23 зовнішньоторговельні організації соціалістичних країн.

Генконсульства забезпечували перебування делегацій своїх країн в УРСР, проводили підготовчу роботу для організації візитів офіційних осіб, контактували з цих питань з відповідними підрозділами МЗС УРСР і ЦК КПУ, брали участь у заходах для таких осіб і делегацій. Так, генконсул ЧССР Іршемисл Антон супроводжував візит до Києва Президента ЧССР Людвіка Свободи 1 червня 1972 р., який перебував у СРСР на відпочинку й принагідно відвідав українську столицю, переглянув у Київському театрі опери і балету імені Т.Г. Шевченка виставу «Запорожець за Дунаєм» та ознайомився з пам'ятками міста¹⁵⁹. Для зустрічі офіційних делегацій зазвичай до Києва приїздили послы відповідних країн. Партійно-урядову делегацію НРБ на чолі з першим секретарем ЦК БКП, Головою Державної Ради НРБ Тодором Живковим у червні 1972 р. супроводжували посол НРБ в СРСР Стоян Гюров і генконсул НРБ Кристю Євтимов. Делегацію, до складу якої входили голова державного комітету по науці, технічному прогресу і вищій освіті НРБ Начо Папазов, президент БАН Ангел Балевський, прийняв В.В. Щербицький. З працями українських учених в галузі фундаментальних, прикладних і природничих наук гостей познайомив президент АН УРСР Б.Є. Патон. Міністр вищої освіти середньої спеціальної освіти УРСР Ю. М. Давиденко розповів про

¹⁵⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1039. Арк. 8.

¹⁵⁸ Виставка польських товарів у Києві // Радянська Україна. 1972, 21 квітня. № 94 (15386). С. 1.

¹⁵⁹ Товариш Л. Свобода в Києві // Радянська Україна. 1972, 1 червня. № 127 (15419). С. 1.

розвиток вищої школи і наукову роботу в республіці. Делегація відвідала завод верстатів-автоматів імені Максима Горького, який серед інших країн (Польщу, НДР, Угорщину, Румунію, Югославію, Кубу, Японію, Францію, Англію, Канаду) поставляв верстати в Болгарію; Київський інститут автоматики, що співпрацював з Софійським інститутом автоматики; Інститут кібернетики АН УРСР, що співпрацював з БАН, оглянули Палац культури «Україна» та визначні місця Києва¹⁶⁰.

Важливою подією в роботі генконсульства НРБ стало відзначення 90-річчя «вождя» болгарського народу Георгія Димитрова 17 червня 1972 р. у Києві в Будинку архітектора в типовій формі «урочистих зборів трудящих». На зборах виступив генконсул НРБ Кристю Євтимов, демонструвався створений болгарськими кінематографістами фільм про Г. Димитрова. Такі збори пройшли в Одесі, Ворошилограді, Полтаві, Кіровограді, Рівно, Тернополі та інших містах України¹⁶¹.

Для зміцнення двосторонніх відносин генконсульство активно використовувало інструменти культурної дипломатії. 20–27 червня 1972 р. за підтримки консульської установи в Києві виступив Варненський драматичний театр імені Стояна Бичварова. Це були не звичайні гастролі, а крок до зміцнення творчої дружби з театром Лесі Українки. Два роки тому ці колективи підписали угоду про творчу співдружність. Тоді болгарські митці побували у Києві, а українські — у Варні. На сцені театру імені Лесі Українки режисер Варненського театру Цветан Цветков поставив комедію болгарського драматурга Ст. Костава «Великоманієв». На варненській сцені київські режисери М.І. Резникович і художник М.С. Улановський поставили виставу «Єдиний свідок» Аріадни і Петра Турів. 1972 року болгарські митці привезли виставу «Червоне і коричневе» Івана Радоева, присвячену 90-річчю від дня народження Георгія Димитрова та вистави «Професія для ангелів» Драгомира Асенова і «Підступність і кохання» Фрідріха Шіллера¹⁶². У перегляді вистави взяли участь заступник голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Тронько, секретар ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренко, генконсул НРБ у Києві К. Євтимов. На прес-конференції директора Варненського театру Георгій Парушев розповів про славу історію цього відомого колективу. Після звільнення Болгарії від окупантів він відкрив новий сезон виставою О. Корнійчука «Платон Кречет».

¹⁶⁰ Болгарські друзі в Києві // Рад. Україна. 1972, 28 червня. № 150 (15442). С. 1.

¹⁶¹ Великий син болгарського народу. Урочисті збори, присвячені 90-річчю з дня народження Г. Димитрова // Рад. Україна. 1972, 17 червня. № 141 (15433). С. 1.

¹⁶² Болгарські актори в Києві // Радянська Україна. 1972, 23 червня. № 146 (15438). С. 1.

Прес-конференції як засіб висвітлення основних напрямів діяльності генконсульств, актуальних питань двосторонніх відносин чи важливих подій або дат на початку 1970-х рр. почали активно використовуватися генконсулами соціалістичних країн. 22 червня 1972 р. прес-конференція з нагоди 25-річчя Товариства німецько-радянської дружби відбулася в генконсульстві НДР¹⁶³. Генконсул Ігмард Зіккерт поінформувала представників преси, телебачення і радіо про багатогранне традиційне співробітництво Товариства німецько-радянської дружби з Радянським товариством дружби з НДР.

У цей час з метою організації належного обслуговування іноземних представництв у Києві, кількість яких поступово збільшувалася, було створено спеціальну установу. 3 липня 1972 р відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР при Київському міськвиконкомі почало діяти госпрозрахункове Управління з обслуговування консульського корпусу (УпКК), з яким із профільних питань співпрацювали генконсульства. Його першим начальником став співробітник МЗС УРСР О.Є. Оскома. Спершу управління діяло без положення, а в оплаті за послуги застосовувалися ставки і тарифи аналогічні до застосовуваних в Управлінні з обслуговування дипломатичного корпусу МЗС СРСР¹⁶⁴. Головні зусилля УпКК зосередилися на реконструкції та будівництві приміщень для генеральних консульств та багатоповерхового будинку для іноземних представників по вул. І. Франка, 24а. Реконструкція та будівництво здійснювалися за кошти резервного фонду Ради Міністрів УРСР. Відповідальність за матеріальне забезпечення консульств (у тому числі й надання приміщень) з боку МЗС УРСР було покладено на заступника міністра Г.Й. Удовенка, який розпочав свою кар'єру в МЗС у листопаді 1959 р. із посади першого секретаря відділу міжнародних організацій «в порядку переведення з аспірантури Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства»¹⁶⁵. Іншим напрямком діяльності УпКК стало забезпечення консульських працівників залізничними

¹⁶³ Прес-конференція в генеральному консульстві НДР // Радянська Україна. 1972, 23 червня. № 146 (15438). С. 1.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 6890. Арк. 45. Тимчасове положення про УпКК було затверджено лише 1980 р., постійне планувалося затвердити після вирішення питання з ГК США, щоб відобразити в ньому специфіку співпраці з представництвами капіталістичних країн.

¹⁶⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 776. Арк. 172; Руденко Г.М. Представництва іноземних держав в Україні: статус, протокол, обслуговування, законодавчі акти. К., 2004. С. 85.

та авіаквитками, поселення в готелі, купівлі промислових товарів, ремонту автомобілів тощо.

Таких послуг іноземні представництва потребували в зв'язку з розширенням напрямів їхньої діяльності. Особливо активно розвивалася робота у сфері культурних зв'язків. У вересні 1974 р. за участі генконсульства ПНР були проведені Дні Кракова і Землі Краківської в Києві. Під час перебування 1975 р. у Києві Делегації потяга дружби Лейпцизького округу Генконсульство НДР сприяло організації відвідання нею Київської області й ознайомленню зі 120 підприємствами і закладами¹⁶⁶. В співпраці між колективами Київського театру опери і балету імені Т.Г. Шевченка, Київської консерваторії імені П. І. Чайковського та Лейпцизької оперної музичної школи ім. Ф. Мендельсона запроваджувалися творчі обміни¹⁶⁷; над спільними науково-дослідними темами працювали науковці Київського державного університету та Лейпцизького університету¹⁶⁸.

Від квітня 1972 р. тривала робота над започаткованим у Парижі проектом «Вивчення слов'янських культур»¹⁶⁹, у межах якого передбачалося проведення в Українській РСР наукового форуму з цієї проблеми і створення при АН УРСР спеціального Комітету з вивчення слов'янських культур. До складу консультативної наради експертів проекту увійшов завідувач відділом Інституту літератури АН УРСР професор Г.Д. Вервес. Важливим у зв'язку з цим був візит до Києва в 1972 р. Голови Комісії НРБ у справах ЮНЕСКО Лемира Янева та відповідального секретаря цієї комісії Едварда Сафирова. Болгарські представники здійснили офіційні візити та відвідали в супроводі дипломатів Секцію суспільних наук АН УРСР, де мали зустріч з її Головою — акад. І.К. Білодідом, а також Г.Д. Вервесом, Б.М. Бабієм, П.І. Багриєм, І.К. Походнею, В.Ф. Скофенком, та провели переговори в Українському комітеті славістів при Відділі літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР¹⁷⁰.

Міжнародний захід на рівні голів національних комісій у справах ЮНЕСКО — координаційна нарада соціалістичних країн з підготовки до Генеральної конференції ЮНЕСКО вперше відбувся в Києві 1974 року.

¹⁶⁶ Київська правда. 1975, 9 жовт.

¹⁶⁷ Кулинич І.М., Виднянський С.В. Киев и города-побратимы. К.: О-во «Знание» Украинской ССР, 1981. С. 16–17.

¹⁶⁸ Порожденные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. К., 1980. С. 178–179.

¹⁶⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2376. Арк. 6.

¹⁷⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2372. Арк. 135.

Такі наради відбувалися систематично в різних країнах, а в діяльності організації в ці роки очевидно відчувалося протистояння «соціалістичного і капіталістичного світів». Як згадував О.С. Сліпченко, «підготовка велась в найретельніший спосіб із передбаченням найдрібніших деталей»¹⁷¹, аж до комічних ситуацій, пов'язаних із похвилинним розписом перебування зарубіжних гостей у Києві. Участь у нараді взяли представники європейських країн — членів Варшавського договору, В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, Монголії, Північної Кореї, Куби. Значення цього заходу полягало у виконанні програми та обговоренні позиції соціалістичних країн під час Генеральної конференції ЮНЕСКО, а також у ознайомленні зарубіжних гостей з Україною, її культурою і традиціями. Ця ідея хоч і не була первинною в радянський час, коли домінували ідеологічні пріоритети, але закладалася в програмі кожного візиту відомого діяча чи делегації.

Посилення взаємодії з іноземними представництвами щодо економічних питань вимагала реалізація Комплексної програми розвитку і дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції та початок 1975 р. будівництва газогону «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР) за участі СРСР, Болгарії, НДР, Угорщини, Польщі та Чехословаччини. З Оренбурзького газоконденсатного родовища газ мав транспортуватися через територію УРСР у Центральну та Західну Європу. Кожна країна надавала свої бригади будівельників газопроводу, опікуватися якими мали відповідні консульські установи.

Впродовж 1974–1975 років змінилися керівники генконсульств НДР, ПНР, ЧССР і СФРЮ. Після багаторічного керування генконсульством НДР Ігмард Зіккерт передала посаду Рудольфу Рошеру, польську консульську установу очолив Леон Томашевський, чехословацьку — Богуміл Поспішил, югославську — Славомір Алексич. Генконсул СФРЮ наголошував, що головна мета, заради якої він прибув у Київ, полягає в зміцненні співробітництва, розширенні економічних, науково-технічних і культурних зв'язків між СФРЮ і СРСР¹⁷², розпочав пошуки можливостей встановлення прямих торгово-економічних зв'язків між югославськими фірмами і УРСР. Однак як представник позаблокової держави він неодноразово залишався осторонь узгоджених у консульському корпусі думок. У дискусіях про радянську централізовану систему управління народним господарством та доцільність проведення міжнародних соціалістичних змагань С. Алексичу, котрий намагався довести переваги

¹⁷¹ Див.: Сліпченко Александр. Это было недавно... Т. 1. К.: «Задруга», 2013. С. 281.

¹⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 82.

югославської системи «самоуправління», опонували Генконсули НРБ, НДР і ЧССР. Проте у середовищі дипломатичного корпусу представник Югославії, яка ще з кінця 1949 р. відійшла від радянських форм і методів господарювання, спричинивши загострення міжнародних відносин на Балканах¹⁷³, не роздмухував ці дискусії до небезпечного рівня.

До пріоритетних завдань генконсула НДР доктора Рудольфа Рошера також належало поглиблення українсько-німецької економічної співпраці. Його заступником став консул Манфред Шюнеман. Генконсул Рошер обрав найбільше дієвий спосіб — через посередництво партійних органів — реалізації своїх завдань. Він звернувся до відділу важкої промисловості ЦК КПУ через незадовільні поставки українськими підприємствами маломарганцовистого чавуну, сортового профілю прокату, тракторів, ободів коліс для сільськогосподарської техніки і кольорової телевізійної плівки й просив сприяння в налагодженні постачання. Відповідно виправлення ситуації було взято під контроль цим відділом ЦК КПУ¹⁷⁴. Ефективною виявилася налагоджена Р. Рошером співпраця німецьких селекціонерів Інституту Бернбург-Хадмерслебен з Миронівським інститутом пшениці. Невдовзі спільними зусиллями миронівські науковці та німецькі селекціонери створили сорти озимої пшениці «Дружба-1» та «Дружба-2» («Мечта-1» і «Мечта-2») та озимого ячменю «Бемір-1», що пройшли випробування в обох інститутах і на хлібних ланах обох країн¹⁷⁵. За значне зростання в НДР валових зборів зерна завдяки вирощуванню миронівських сортів, що займали тоді в республіці 60% озимого клину, генконсул Р. Рошер особисто відвідав інститут і вручив 1980 р. колективу миронівських селекціонерів Золотий знак Товариства німецько-радянської дружби.

Генконсульство ЧССР у Києві було для чехословацького керівництва одним з «випробувальним» майданчиком для молодих дипломатів перед призначенням до капіталістичних країн. Генконсул Б. Поспішил стикнувся з труднощами в роботі генконсульства через серйозний брак кадрів, зумовленим не лише несвоєчасною їх заміною, а й відсутністю досвідчених і кваліфікованих працівників. Після 1968 р. МЗС ЧССР почало приділяти досить серйозну увагу доборові і вихованню кадрів, і в першу

¹⁷³ Див.: *Матювка Л.М.* Радянсько-югославський конфлікт (1948–1956 рр.): передумови, етапи і наслідки: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.02 — Всесвітня історія / Ужгородський нац. ун-т. Ужгород, 2007. С. 10.

¹⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 81.

¹⁷⁵ Новорічний екскурс в історію: Миронівський інститут пшениці у рік Мавпи // Селекціонер. Газета Миронівського інституту пшениці імені В.М. Ремесла Національної академії аграрних наук України. 2015, грудень. № 11 (0129).

чергу — молодих. Недосвідчених працівників вважалося досить небезпечно посилати на роботу у західні країни. Тому для набуття дипломатичного і політичного досвіду їх посилали спочатку в соціалістичні країни¹⁷⁶. В штаті генконсульства було лише чотири дипломати, один з яких (консул Б. Седлак) займався економічними питаннями і підпорядковувався безпосередньо торгпреду ЧССР у Москві, другий (віце-консул Й. Мареш) — представником внутрішніх справ ЧССР, тому генконсул доводилося звикати до праці «практично наодинці»¹⁷⁷. В контактах з зовнішньополітичним відомством з важливіших питань основної діяльності генконсулів приймав міністр закордонних справ, поточні — вирішувалися у відповідних відділах МЗС УРСР та ЦК КПУ.

Від 1976 р. спілкування з генконсулами в ЦК КПУ переважно замикалося на постаті кар'єрного партійного працівника А.В. Меркулова, який став тоді завідувачем відділу зарубіжних зв'язків (працював аж до 1990 р.) шляхом підвищення з посади першого заступника завідувача відділу організаційно-партійної роботи. Його перевага для такої роботи полягала в навчанні в аспірантурі Вищої партійної школи імені Карла Маркса при ЦК Соціалістичної єдиної партії НДР у Берліні. Саме А.В. Меркулову належала ідея блокування участі в заходах генконсульств перших осіб, вживання заходів для недопущення до зустрічі з першим секретарем ЦК КПУ В.В. Щербицьким іноземних дипломатів, які не викликали його довіри, особистої перевірки інформації про проблемні питання.

В другій половині 1970-х рр. ЦК КПУ активізував проведення з генконсулами ідеологічних заходів. Генконсули позаблокових країн намагалися уникати участі в таких заходах. За негласним принципом «участі в події других осіб», запроваджених з ініціативи більшовицьких партійних органів, вони скеровували на туди своїх співробітників. У бесіді 18 лютого 1976 р. завідувача відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ Г.К. Крючкова з генконсулами про підсумки XXV з'їзду КПУ і обласних партійних конференцій не брали участі за офіційною версією «через хворобу» генконсул ЧССР Б. Посішил і СФРЮ С. Алексич. Їхні установи представляли віце-консул ЧССР Я. Приганц та консул СФРЮ Р. Пайкович. Натомість генконсул НДР Р. Рошер прибув на зустріч разом з консулом В. Вінтруффом, генконсульства НРБ, ПНР, УНР і СРР були представлені на рівні перших осіб: К. Євтимова, Л. Томашевського,

¹⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 133.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 136.

Л. Ваца, А. Унгур¹⁷⁸. Під час обговорення виступу партійного лектора А. Унгур зауважив, що він звернув увагу на цифри, пов'язані з соціально-економічним розвитком республіки в 1971–1975 рр. і запитав, чи це виконання директив ХХІV з'їзду ЦК КПРС чи завдань ІХ п'ятирічки. Генконсулів цікавили також відсоток оновлення складу ЦК КПУ (К. Євтимов), наявність повідомлень у пресі про затвердження завідувачів відділами ЦК КПУ та зміни в їх складі (Р. Рошер), можливість затвердження завідувачів відділами ЦК КПУ на Політбюро ЦК КПУ після з'їзду (Р. Пайкович), розподіл обов'язки між секретарями ЦК КПУ (Л. Ваца), кількість жінок у складі ЦК КПУ і Ревізійної комісії КПУ (Л. Томашевський). А. Унгур подякував як голова консульського корпусу за проведену бесіду¹⁷⁹.

В ЦК КПУ проводилися індивідуальні зустрічі з генконсулами, переважно з їхньої ініціативи. Іноземні дипломати добре усвідомлювали, що апелювати лише до МЗС УРСР недостатньо. Одна з таких зустрічей, що відбулася невдовзі після «партійної» лекції, стосувалася поставок коксу та залізорудної сировини в Румунію. 19 березня 1976 р. генконсул СРР А. Унгур порушив цю проблему в ЦК КПУ¹⁸⁰. Оскільки йшлося про економічні питання, його супроводжував профільний консул Флорин Барабаш. Румунських дипломатів прийняв завідувач відділу важкої промисловості О.О. Бурмистров. Для оформлення свого запиту А. Унгур використав матеріали ХХV з'їзду КПРС і КПУ та зборів партактиву, уважно проштудіювавши доповідь В.В. Щербицького, зауваживши в них наголос на необхідності першочергового забезпечення поставок продукції на експорт, особливо за договорами з соціалістичними країнами. Проте він змушений був повідомити, що поставки з заводів чорної металургії УРСР в Румунію не задовольняють румунську сторону, особливо недопоставки коксу і залізорудної сировини (недовантажено 93,1 тис тон коксу, 67,5 тис тон окатишів, 15,9 тис тон передільного чугуну)¹⁸¹. Генконсульство брало участь у переговорах щодо заміни недопоставленого коксу на вугілля марки «К» і «ПЖ», однак румунські спеціалісти дали негативну відповідь на пропозицію через відсутність вільних потужностей для переробки цього вугілля. А. Унгур просив посилити відвантаження коксу та порушив питання про можливі поставки в майбутньому окатишів з Дніпровського ГЗКа річковим і морським шляхом, оскільки в Румунії невдовзі планувалося розпочати будівництво нового металургійного комбінату на

¹⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 26.

¹⁷⁹ Там само. Арк. 27.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 40.

¹⁸¹ Там само. Арк. 41.

Дунаї й уже велися роботи зі спорудження потужностей з виробництва окатишів відповідно до довготривалої Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. За результатами зустрічі міністру чорної металургії УРСР Я.П. Куликову і заступнику голови Держплану Б.Г. Цомая було доручено скласти і доповісти Раді Міністрів УРСР про виконання недопоставок продукції на експорт, зокрема в Румунію¹⁸².

В роботі генконсульства УНР значна увага приділялася питанням, пов'язаним з будівництвом угорської ділянки траси газогону «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР). На початку 1976 р. там працювало 1100 угорських фахівців, а до кінця року планувалося збільшення їх кількості до 2–2,5 тисяч. Генконсул Л. Ваці побував у м. Калуш Івано-Франківської області, ознайомився з ходом будівництва, з умовами праці і побуту угорських робітників¹⁸³. Закарпатську область відвідав консул Імре Хайду¹⁸⁴. Його місія полягала не лише в ознайомленні з умовами праці угорських будівельників газогону, але й у з'ясуванні питання про встановлення обладнання компресорних станцій. Через чуттєвість для генконсульства питання про встановлення радянською стороною нібито без погодження з угорською стороною на компресорних станціях газогону «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР) 10-мегаватних агрегатів замість 25-мегаватних Л. Ваці не поїхав туди особисто, а скерував консула для вивчення ситуації. Згідно з угодою про спільне спорудження магістрального газогону угорська сторона мала будувати компресорні станції потужністю 75 мегават, по три 25-мегаватні агрегати на кожній станції. Радянська сторона замінила без погодження агрегати на 10 мегаватні, внаслідок чого на кожній станції замість трьох агрегатів треба було монтувати по 7–8, що значно збільшувало обсяг робіт. І. Хайду зустрівся з головою Хустського райвиконкому, начальником облуправління культури, редактором обласної угорськомовної газети. Серед проблемних питань будівництва він назвав також певні обмеження у пересуванні угорських будівельників газогону. Ділянка, на якій працювали угорці, місцями пролягала закритими для іноземців районами, що зумовлювало труднощі для пересування по трасі. Заборону будівельникам на вільне пересування він вважав безпідставною¹⁸⁵. Поза метою приїзду в Закарпаття угорський консул виявив обізнаність у внутрішній ситуації регіону, що засвідчувало активний інтерес угорської сторони до цього питання. В розмові з редактором газети «Kárpáti igaz szó» Л.К. Баллою консул

¹⁸² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 42.

¹⁸³ Там само. Арк. 74.

¹⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 1.

¹⁸⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3879т. Арк. 41.

стверджував, що останнім часом зростає від'їзд з області до Угорщини інтелігенції угорської національності. За його відомостями, значна частина громадян угорської національності, які виїжджали до УНР, мотивувала свій виїзд труднощами професійного і кар'єрного просування та вступу до вищих навчальних закладів¹⁸⁶.

Поведінка та заяви консула викликали службове розслідування партійних органів. Секретар Закарпатського обкому КПУ М.М. Семенюк стверджував за її результатами, що сказане Імре Хайду не відповідає стану справ. Насправді рішення про заміну агрегатів було погоджено на засіданні Міжурядової комісії зі співробітництва в будівництві газогону за участі всіх країн-учасників будівництва, включаючи угорську сторону. Рішення зумовлювалося тим, що 25-мегаватні агрегати, які почали виготовляти іноземні фірми, не пройшли випробовування, тому не було гарантії щодо їх надійності в роботі. Порядок пересування угорських будівників компресорних станцій на газогоні був встановлений за взаємним погодженням обох сторін у відповідності з потребами будівництва газопроводу та проживання угорських будівельників. Не було точності, як з'ясувалося, і в заявах щодо виїзду інтелігенції: в 1971–1975 рр. на проживання до Угорщини виїхало 5 осіб цієї категорії (інженер, лікар, три вчителі), тоді як 467 осіб, переважно осіб середнього віку, виїхали до батьків або інших родичів похилого віку. Надмірну увагу консула до цього питання українська сторона визнала такою, що виходить за межі його компетенції консульства, яке опікується справами угорських громадян на території УРСР¹⁸⁷. Натомість про порушене генконсульством питання щодо спрощення режиму пересування радянською територією угорських громадян, зайнятих у будівництві газопроводу «Союз», консульський відділ МЗС УРСР поінформував відповідні органи¹⁸⁸.

Тим часом генконсул Л. Ваці опікувався питаннями поглиблення культурного співробітництва між УРСР і УНР. Таке співробітництво велося в сфері книговидавництва (в УРСР щорічно видавалися твори 2–3 угорських авторів українською мовою, видавництво «Карпати» постійно здійснювало видання літератури угорською мовою), гастрольної діяльності (на 1976 р. було заплановано гастролі в УРСР Будапештського камерного оркестру і трьох окремих виконавців, а також виїзд солістки Одеського театру опери і балету Н. Ткаченко на гастролі в Угорщину), інформаційного обміну (в українських радіопередачах періодично висвіт-

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 2.

¹⁸⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3879т. Арк. 41.

лювалися досягнення УНР в соціалістичному будівництві). На розширення культурної співпраці Л. Ваца запропонував показати на екранах УРСР угорський кінофільм «Поручник Ракоці». Однак для втілення його пропозиції виникли перепони: з'ясувалося, що цей фільм не був закуплений для демонстрації в СРСР, тому його не можна було демонструвати на екранах УРСР¹⁸⁹. Поліпшенню порозуміння в цій сфері сприяв приїзд 5 травня 1976 р. до Києва Посла УНР в СРСР Йозеф Марьяї¹⁹⁰. У супроводі генконсула в Києві Л. Ваца він зустрівся з міністром закордонних справ УРСР Г.Г. Шевелем, першим секретарем ЦК КПУ В.В. Щербицьким, Головою Президії Верховної Ради УРСР О.Ф. Ватченком та Головою Ради Міністрів УРСР О.П. Ляшком.

З більшою прихильністю розглядалися пропозиції НРБ, що зумовлювалося активним розвитком стосунків Болгарії не лише з Радянським Союзом, а й зокрема з УРСР. Обсяг експортних поставок із УРСР в НРБ та імпорتنих надходжень з НРБ в УРСР 1975 року склали 530 млн валютних рублів, зокрема 389 — експорт, 141 — імпорт. В 1976 р. взаємний обсяг поставок досяг 700 млн валютних рублів. Експортувалися залізна і марганцева руда, чавун, прокат чорних металів, труби, вугілля і кокс, цемент, суперфосфат, газ, електроенергія, автомобілі, трактори, бульдозери, екскаватори, крани, дизелі, доменне, сталеварне і прокатне обладнання, станки, спирт, горілка та інші товари. З НРБ ввозилися електрокари, електродвигуни, насоси, сільгоспмашини, судна і обладнання для суден, обладнання для харчової промисловості, зв'язку і медицини, автомобільні шини, транспортні стрічки, гумові шланги, лінолеум, швейні, трикотажні і галантерейні вироби, взуття, меблі, медикаменти, парфуми, тютюнові вироби, вино та інші товари¹⁹¹. За п'ятирічку НРБ уклала 80 договорів з економічного і науково-технічного співробітництва з країнами РЕВ, зокрема 40 — з СРСР¹⁹². УРСР брала участь у будівництві і реконструкції в НРБ близько 60 підприємств металургійної, хімічної, гірничодобувної, будівельної, цементної, целюлозно-паперової промисловості, атомної електростанції, газогону та інших об'єктів. Інститути АН УРСР — електрозварювання ім. Є.О. Патона, кібернетики, надтвердих металів, проблем матеріалознавства, проблем лиття співпрацювали з науково-дослідними установами НРБ у розробленні низки народногос-

¹⁸⁹ Там само. Арк. 71.

¹⁹⁰ Прием у В.В. Щербицкого // Правда Украины. 1976, 6 мая. № 106 (10986). С. 1; Встреча в Президиуме Верховного Совета УССР // Там само; Беседа в Совете Министров УССР // Там само.

¹⁹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 38.

¹⁹² Там само. Арк. 45.

подарських проблем. В 37 вузах, 2 середніх навчальних закладах, 2 науково-дослідних інститутах УРСР навчалися 619 болгарських громадян¹⁹³. Сім вишів УРСР підтримували безпосередні зв'язки з шести вишами НРБ, здійснювався обмін студентами і спеціалістами. Українські міста щорічно відвідували близько 45 тис. болгарських туристів всіх категорій, з України в Болгарію виїжджали до 30 тис туристів¹⁹⁴. На початку квітня 1976 р. міністр закордонних справ Г.Г. Шевель прийняв генконсула К. Євтимова. Головна мета його візиту в МЗС УРСР полягала в інформуванні української сторони про підсумки роботи XI з'їзду БКП. Під час зустрічі генконсул повідомив про підготовку заходів з нагоди 100-ліття національно-визвольного і антифашистського повстання в Болгарії, 100-ліття з дня загибелі болгарського революціонера, поета і публіциста Христо Ботева, про підготовку фільмів про спільну боротьбу російського і болгарського народів, що велася кийвськими і болгарськими кінематографістами. Принагідно К. Євтимов торкнувся болючої для НРБ «македонської» проблеми й зауважив, що болгарська сторона уникає будь-яких загострень і згадувань про цю проблему в пресі, а роздмухуванням цього питання займалася югославська сторона, зокрема попередній генконсул, тоді С. Алексич цього не робить¹⁹⁵.

Зустріч міністра з генконсулом СФРЮ С. Алексичем відбулася за кілька днів. 12 квітня 1976 р. Г.Г. Шевель прийняв його для з'ясування питань щодо програми перебування в УРСР делегації Виконавчого Віче Хорватії на чолі з головою віче Яковом Сиротковичем, запланованого на 4–8 липня 1976 р. Основна мета візиту полягала в переговорах щодо розширення і зміцнення політичних, економічних і науково-технічних зв'язків і співробітництва між Хорватією і УРСР. Під час візиту планувалося обговорення питань технічного, культурного і економічного співробітництва, відвідання Ялти, виступ Я. Сиротковича як професора економіки з лекцією в Київському державному університеті, який має зв'язки з Загребським університетом¹⁹⁶. Генконсул просив сприяння міністра в організації зустрічі глави хорватської делегації з В.В. Шербицьким. В розмові пропонувалося зачепити питання обміну продукцією, що випускається понад план підприємствами УРСР, і будівництва югославською стороною готелів універсальних магазинів. Поїздка до Криму зумовлювалася участю югославських будівельників у спорудженні в Сімферополі, Ялті та інших містах УРСР готельних комплексів. Відтак

¹⁹³ Там само. Арк. 39.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 40.

¹⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 45.

¹⁹⁶ Там само. Арк. 51.

С. Алексич використав візит до міністра для порушення питання про розширення співробітництва в галузі житлового будівництва. Відповідь міністра засвідчила неготовність до цього радянської сторони. Г.Г. Шевель вказав генконсулу, що на будівництві готелю в Ялті були неодноразові порушення, а з огляду на дружній характер радянсько-югославських відносин радянська сторона дала можливість виїхати югославських громадянам-порушникам на батьківщину, не притягуючи до карної відповідальності¹⁹⁷. Зауваження С. Алексича щодо погіршення міжнародного становища після XXV з'їзду КПРС та спроба з'ясувати думку міністра про «доктрину Сонненфелда» (в інтересах миру поневолені народи Східної Європи повинні погодитися на факт советського панування в Східній Європі) не сприяла позитивному характеру бесіди¹⁹⁸. Г.Г. Шевель відповів, що вважає доктрину черговим провокаційним ходом американської дипломатії і буржуазної пропаганди з метою розколотися єдність соціалістичних країн. На зауваження міністра про дух песимізму з боку СФРЮ в оцінках міжнародних подій і те, що в радянській пресі даються з коментарями передруки югославських повідомлень, С. Алексич апелював до нещодавньої публікації в радянській пресі кількох витягів критичного характеру з інтерв'ю президента СФРЮ Й. Броза в газеті «Вієсник» без позитивних оцінок внутріполітичної обстановки в країні. Досить напруженою вийшла розмова й щодо участі радянських посадовців у заходах генконсульства СФРЮ, зокрема в прийнятті з нагоди вручення премії Асоціації письменників Македонії «Золоте перо» перекладачу А.Є. Лисенку. Цією премією було вшановано його багаторічну перекладацьку працю в галузі македонської літератури. Перекладена і впорядкована А. Є. Лисенком збірка «Македонська новела» вийшла друком 1972 року в серії «Зарубіжна новела» і одразу привернула увагу фахівців і читачів. Однак радянська сторона не була попередньо поставлена до відома про присудження такої премії перекладачу, який до того ж «не займав чітких ідейних позицій»¹⁹⁹. За вказівкою ЦК КПУ було обмежено участь письменників і журналістів у коктейлі, влаштованому С. Алексичем з нагоди вручення нагороди «Золоте перо» А.Є. Лисенку, і сфабриковано негативну реакцію Спілки письменників УРСР на рішення югославської сторони, оскільки деякі її члени ніби вважали нагородженого посереднім перекладачем і порушником Статуту СПУ. Міністр дипломатично пояснив С. Алексичу, що офіційним представником СПУ

¹⁹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 82.

¹⁹⁸ Польша й «Доктрина Сонненфельда» // Свобода. 1981, 24 лютого. Ч. 35. Vol. XXXVIII. С. 2.

¹⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 85.

на прийнятті був Д.В. Павличко — член президії СПУ, головний редактор журналу «Всесвіт»²⁰⁰. Натомість усюдисущий А.В. Меркулов запевняв, що під час вирішення питання про участь керівних працівників у прийняттях, що організують іноземні представництва, дотримується єдиний принцип²⁰¹. Він підрахував, що на організованих С. Алексичем від початку роботи восьми прийняттях брали участь 100–120 осіб, кожне прийняття відвідували 4–5 міністрів, а інших обмежень відвідання протокольних заходів генконсульства СФРЮ, крім ситуації з А.Є. Лисенком, не було²⁰². Саме А.В. Меркулов формував про генконсула СФРЮ думку як про особу нестриману, болісно самолюбиву і пихату, що дозволяє собі висловлювати невдоволення радянською дійсністю і на відміну від інших генконсулів мало цікавиться зв'язками по лінії місцевих партійних органів, громадських організацій, питаннями культурного співробітництва²⁰³.

Зрештою міністр і генконсул домовилися, що генконсульство заздалегідь інформуватиме протокольний відділ МЗС УРСР про запрошених гостей — керівних працівників. Обговорюваний візит відбувся в призначений термін. За його результатами в січні 1977 р. мала прибути делегація технічних експертів з Хорватії для обговорення різних аспектів співробітництва в цій сфері. Я. Сироткович запросив О.П. Ляшка відвідати Хорватію.

Проте упереджене ставлення радянського і партійного керівництва до представників СФРЮ продовжувалося надалі і рельєфно виявилось під час підготовки офіційного візиту до Києва посла СФРЮ в СРСР Йоже Смоле. Для погодження програми візиту С. Алексичу довелося неодноразово зустрічатися з різними співробітниками МЗС УРСР. На прохання генконсула надати можливість югославським журналістам, які супроводжуватимуть посла під час візиту, бути присутніми на його зустрічах в ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, Раді Міністрів УРСР завідувач 5-м Європейським відділом МЗС УРСР В.Ф. Грубянков порадив не давати югославській стороні згоди на присутність журналістів на візитах посла до керівників республіки, а вирішення питання про інтерв'ю журналістів у В.В. Щербицького і О.П. Ляшка переадресувати до «республіканської інстанції».

Офіційний візит посла СФРЮ в СРСР, члена Президії Центрального Комітету Союзу комуністів Югославії Й. Смоле відбувся таки 11–14 січня 1977 р. Разом з ним прибули журналісти, акредитовані при відділі преси

²⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 80.

²⁰¹ Там само. Арк. 86.

²⁰² Там само. Арк. 84.

²⁰³ Там само. Арк. 86.

МЗС СРСР у Москві: кореспонденти агентства ТАНЮГ С. Старкевич, белградської газети «Політика» Рісто Баялскі, газети «Вієсник» (Загреб) — М. Бекич, газети «Ослобождение» (Сараєво) З. Кокотович²⁰⁴. Делегація поклала квіти до могили Невідомого солдата і Героя Радянського Союзу, Національного героя Югославії генерала О.Н. Вітрука. Для гостей було організовано зустрічі в Держплані УРСР, в спілках письменників і журналістів, РАТАУ, редакції газети «Радянська Україна», республіканському відділенні АПН, на кафедрах політекономії і народного господарства економічного факультету Київського державного університету. З послом зустрілися перший секретар ЦК КПУ, Голова Президії Верховної Ради УРСР, Голова Ради Міністрів УРСР. Під час зустрічей посол порушив питання про встановлення безпосередніх зв'язків у економічній, науковій, культурній та інших галузях між УРСР і Хорватією, які вже обговорювалися під час перебування в Києві в липні 1976 р. делегації Виконавчого Віче Соціалістичної Республіки Хорватії на чолі з головою Віче Я. Сиротковичем, про започаткування зв'язків міст-побратимів²⁰⁵. Разом з журналістами посол відвідав головний завод виробничо-технічного об'єднання електронних обчислювальних машин, Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона, радгосп-комбінат ім. XXV з'їзду КПРС Обухівського району Київської області, Виставку досягнень народного господарства УРСР, оглянув місцеві пам'ятки, відвідав Києво-Печерський історико-культурний заповідник, для дружини посла було влаштовано відвідання показу мод у Київському будинку моделей. На честь посла міністр закордонних справ влаштував сніданок, а генконсульство провело урочисте прийняття²⁰⁶.

Очікуване після візиту швидке визначення дати зустрічного візиту голови Ради Міністрів УРСР О.П. Ляшка, якого запросив Голова Виконавчого Віче СРХ Я. Сиротковича відвідати «в зручний для нього час Югославію» на чолі делегації УРСР, певний час ігнорувалася і в МЗС УРСР, і в ЦК КПУ. Натомість югославська сторона виступала з конкретними пропозиціями: С. Алексич вручив міністру закордонних справ ноту з питання бартерного торгового обміну між Хорватією та УРСР і список товарів, в продажу-купівлі яких була зацікавлена хорватська сторона. СФРЮ висловила готовність спорядження делегації спеціалістів економічних відомств до УРСР для ведення конкретних переговорів з

²⁰⁴ Там само. Арк. 98.

²⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 96.

²⁰⁶ Там само. Арк. 12.

відповідними компетентними організаціями УРСР, можливість яких обговорювалася під час візиту хорватської делегації в Київ²⁰⁷.

Досить прохолодно реагувало МЗС УРСР і на ініціативи Румунії. 28 квітня 1976 р. Г.Г. Шевель повідомив ЦК КПУ про зустріч начальника відділу преси І.М. Непійводи з генконсулом Румунії А. Унгуром щодо проведення генконсульством прес-конференції в зв'язку з 55-річчям РКП. Генконсульство надіслало до редакцій київських газет відповідні матеріали: румунські журнали, Програму РКП, виступи Генерального секретаря РКП і Президента СРР Ніколае Чаушеску тощо. А. Унгур планував запросити на прес-конференцію місцеву пресу і представників інших генконсульств, які займаються питаннями преси. Однак після консультацій з Посольством СРР у СРСР вирішено було запросити лише радянських журналістів. Завідувач 5-го європейського відділу скоригував і ці плани. Він вважав необхідним надіслати на прес-конференцію мінімальну кількість журналістів (8–10 осіб). Склад журналістів, які братимуть участь у прес-конференцію, пропонувалося попередньо визначити відділу пропаганди ЦК КПУ. Не отримав А. Унгур позитивної відповіді на прохання дати в пресі ширшу інформацію про 55-річчя РКП. І.М. Непійвода зауважив, що перша декада травня в пресі надто перевантажена важливим святами і подіями — 1 Травня, День преси, День радіо, День перемоги. Крім того, в цей час відзначатимуть свої національні свята Чехословаччина і НДР. Оскільки газети заздалегідь готують свої матеріали на ці дні, додатковий матеріал подати неможливо²⁰⁸. Крім повідомлення про прес-конференцію в пресі давати іншу, ширшу інформацію про 55-річчя РКП не рекомендувалося²⁰⁹.

Запланована прес-конференція та інші заходи потребували наявності в генконсульстві спеціального приміщення. На думку А. Унгур, приміщення Генконсульства СРР було гіршим за інші. В ньому зокрема не було зали для прийомів. Для вирішення цього питання генконсул просив МЗС УРСР урахувати потребу румунського генконсульства під час будівництва нових будинків для іноземних представництв, надати відомості про планування будинку, район його розташування, майбутніх «сусідів», умови оренди, її терміни²¹⁰. Однак отримав відповідь, що це питання поки не розглядається принаймні до завершення будівництва приміщення для генконсульства Угорщини та житлового будинку для співробітників іноземних представництв. Утім під час візиту до А.В. Меркулова в ЦК КПУ

²⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 116.

²⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 59.

²⁰⁹ Там само. Арк. 56.

²¹⁰ Там само. Арк. 61.

як старшина консульського корпусу А. Унгур відзначив поліпшення культурно-побутового обслуговування генконсульств²¹¹.

МЗС ПНР також виявляло інтерес до облаштування свого генконсульства в Києві. Для проведення переговорів про придбання польською стороною нового приміщення Генерального консульства ПНР у Києві та передачі земельної ділянки, на якій розташовано будинок, в оренду польській стороні у безтермінове користування на підставі польсько-радянської угоди про взаємне надання права на безтермінове використання земельних ділянок, підписаної в Варшаві 27 грудня 1974 р. до Києва приїздили у вересні 1976 р. директор адміністративно-фінансового департаменту МЗС ПНР Яницький і співробітник департаменту СРСР МЗС ПНР Груг. Зважаючи на те, що оскільки будинки Посольства СРСР у Варшаві і кількох консульств СРСР у ПНР радянська сторона викупила, вони порушили питання про купівлю будинку генконсульства ПНР у Києві на вул. Ярославів вал, 12. Досі прецеденту продажу будинків генконсульств у Києві не було. Проблемність ситуації полягала в тому, що 1973 р. чехословацька сторона отримала в аналогічному проханні²¹². Крім того, невдовзі мала прибути в українську столицю Передова група Посольства США в УРСР для підготовки відкриття генконсульства США, а в продажу будинків генконсульствам капіталістичних країн радянська сторона зацікавлення не мала. В МЗС УРСР пообіцяли уважно розглянути в найкоротший термін прохання польської сторони «з урахуванням дружніх відносин» прохання польської сторони бути розглянуто²¹³.

Підтвердженням дружніх відносин був розвиток культурного співробітництва УРСР і ПНР, що розглядалося у контексті радянсько-польського співробітництва. З метою ознайомлення з діяльністю генеральних консульств ПНР у Радянському Союзі в галузі культурної співпраці в Києві побував старший радник департаменту польсько-радянських відносин МЗС ПНР Ришард Паціоровський²¹⁴. Діяльність Генерального консульства в Києві в МЗС ПНР оцінювалася високо. Під час зустрічі з міністром закордонних справ Г.Г. Шевелем Р. Паціоровський наголосив на посиленні уваги до інформаційної роботи генконсульств, поліпшення якості матеріалів та розширення тематики, яка б відповідала «інтересам радянських товаришів»²¹⁵. Гість повідомив про збільшення кількості українсько-польських видань та про те, що видання української літератури

²¹¹ Там само. Арк. 21.

²¹² Там само. Арк. 107.

²¹³ Там само. Арк. 102.

²¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 65.

²¹⁵ Там само.

покладено на Люблінське видавництво. Водночас польська сторона планувала розширити інформаційну та виставкову діяльність в УРСР: подавати більше матеріалів про Польщу, її історичне минуле і сучасність; збільшити кількість виставок про народне мистецтво Польщі, організувати виставки сучасного польського мистецтва²¹⁶. Гість порушив питання про сприяння українських науковців у виявленні могили Яна Камінського — бойового соратника радянського розвідника М.І. Кузнецова, що загинув разом з ним у бою. Його розшукували родичі з Польщі. В цьому питанні відомості, що мав генконсул Л. Томашевський (могила має бути десь поблизу Рівного) і міністр Г.Г. Шевель (Кузнецов і товариші загинули на території Львівської області) не співпадали, але пошукам польської сторони було обіцяно повну підтримку.

В другій половині 1970-х років усталася така форма культурного співробітництва як проведення днів поріднених міст, днів культури зарубіжних країн, днів науки і техніки тощо. Такі заходи зазвичай відкривалися урочисто, в них брали участь зарубіжні делегації, в межах проведення заходів вручалися нагороди. З 27 жовтня по 4 листопада 1976 р. у Києві відбулися Дні чехословацької економіки і техніки, організовані Чехословацькою торговою палатою за сприяння торгово-промислових палат СРСР і УРСР²¹⁷. В урочистому відкритті 26 жовтня в залі клубу Управління справами Ради Міністрів УРСР взяла участь делегація ЧССР на чолі з заступником Голови Уряду Словацької Соціалістичної Республіки Ю. Ганусом та генконсул Б. Поспішил. Новацією чехословацького заходу стали виступи провідних спеціалістів ЧССР перед українськими колегами з доповідями про досягнення ряду галузей народного господарства ЧССР.

Традицію нагородження активістів німецько-радянської дружби продовжувало Генеральне консульство НДР. У жовтні 1976 р. у приміщенні генконсульстві відбулося вручення нагород уряду НДР і Товариства німецько-радянської дружби групі громадян СРСР²¹⁸. Орден «Прапор Праці» першого ступеня вручений віце-президентові АН УРСР, директорів Інституту кібернетики АН УРСР академікові В.М. Глушкову, заступнику директора цього інституту доктору економічних наук Г.М. Доброву, завідувачу лабораторії прогнозування Л.П. Смирнову. Цієї нагороди вони були удостоєні за великий внесок у справу співробіт-

²¹⁶ Там само. Арк. 67.

²¹⁷ Нагороди братньої країни // Радянська Україна. 1976, 27 жовтня. № 250 (16759). С. 3.

²¹⁸ Нагороди братньої країни // Радянська Україна. 1976, 12 жовтня. № 238 (16747). С. 3.

ництва спеціалістів СРСР і НДР у розробленні прогнозу розвитку технічних засобів електронних інформаційних систем. Група активістів Українського відділення Радянського товариства дружби з НДР отримала золоті і срібні знаки Товариства німецько-радянської дружби.

Для з'ясування поточних питань роботи генконсульств їх очільники використовували також такі нагоди, як дипломатичні прийняття. Так, під час прийняття в генконсульстві ЧСРС з нагоди 32-річчя Словацького національного повстання 27 серпня 1976 р. генконсул БНР К. Євтимов неофіційно обговорив з завідувачем протокольного відділу В.П. Осначем питання про можливість погодження з В.В. Щербицьким відзначення ювілею Тодора Живкова, якому виповнювалося 65 років, та організаційні питання прийняття з нагоди річчя соціалістичної революції в Болгарії, яке він планував провести у вересні з запрошенням 100 радянських гостей, як йому рекомендували в Софії, але на рекомендацію протокольного відділу міг збільшити кількість запрошених²¹⁹.

Організація візиту в Київ у січні 1977 р. Посла НРБ в СРСР Димитра Жулева стала останньою важливою подією в діяльності К. Євтимова на посаді генконсула. Призначений послом 27 листопада 1972 р., Д. Жулев після вручення 14 лютого 1973 р. уже в березні відвідав Київ. Відтоді щорічно бував в українській столиці²²⁰. Під час його зустрічі в ЦК КПУ, де його прийняв член Політбюро, другий секретар КПУ І.З. Соколов, йшлося про зв'язки 10 областей УРСР (Ворошиловградської, Житомирської, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької) з округами НРБ (Перникським, Михайловградським, Толбухінським, Варненським, Великотирновським, Віденським, Врачанським, Сливенським, Шуменським, Силистринським) та їх значення для зміцнення дружби між народами. Культурне співробітництво реалізувалося в різних формах: в Великотирновському окрузі було проведено Дні Полтавської області, здійснювався обмін партійними делегаціями, робітниками, лекторами, колективами художньої самодіяльності, редакції газет обмінювалися інформаціями. Посол відзначив великий внесок в укріплення дружби і співробітництва між народами генконсульства НРБ в Києві, зокрема К. Євтимова²²¹. Висока оцінка його внеску в укріплення дружби між народами українською стороною знайшла вираження в нагородженні його Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. На зміну К. Євтимову мав

²¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 98.

²²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 41.

²²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 36.

прибути генконсул І. Радіонов, який працював першим заступником міністра електротехнічної і електронної промисловості НРБ²²².

Відзначення 1977 року на загальносоюзному рівні 70-ліття Жовтневого перевороту зумовило активізацію взаємодії з іноземними представництвами в Києві. З працівниками генконсульств зустрічалися президент АН УРСР, секретар Президії Верховної Ради УРСР, секретар Уккрадпрофу, заступник Голови Держплану УРСР. Працівники генконсульств відвідували ВДНГ, промислові підприємства, колгоспи, для них було влаштовано перегляд фільмів «Повість про комуніста», «Солдати свободи», «Дума про Ковпака»²²³. Щорічний прийом для генконсульств з нагоди річниць Жовтневої революції, які зазвичай проводили в МЗС УРСР, ювілейного року об'єднали з урядовим прийомом. Для працівників генконсульств резервувалися постійні місця в Палаці культури «Україна», в театрі опери і балету ім. Т.Г. Шевченка, Жовтневому палаці культури, Палаці спорту, на Центральному стадіоні, трибуна на площі ім. Жовтневої революції. Під час сесій Верховної Ради УРСР працівники генконсульств розташовувалися в дипломатичній ложі на другому поверсі²²⁴. Окрім офіційних заходів, для консульських працівників організовувалися екскурсії (на Дарницький комбінат шовкового волокна, Інститут електрозварювання імені Є.О. Патона АН УРСР, Інститут кібернетики АН УРСР), відпочинкові виїзди на Десну. Для поліпшення обслуговування іноземних дипломатів за рішенням Київського міськвиконкому було відкрито спеціальний промтоварний і овочевий магазини, організовано продаж продуктів харчування за замовленнями, виділено стоянку для автомобілів, завершувалася підготовка приміщення для продуктового магазину. В процесі вирішеними перебували питання про організацію цілодобової охорони приміщень генконсульств, відведення місця під будівництво бази відпочинку для співробітників генконсульств, забезпечення якісного технічного обслуговування автомобілів²²⁵. За запитами генконсульств УпКК проводило ремонтні роботи. На генконсульства ЧСРС зокрема було заплановано відремонтувати ворота і встановити металеві ґрати на вікнах першого поверху, що виходили на двір, оскільки постійно відкриті ворота і незаґратовані вікна створювали небезпеку²²⁶. На певні поступки пішло УпКК під час ремонту будинку Генконсульства СФРЮ, виконавши роботи власним коштом, поза кошторисом договору. Генконсульство пра-

²²² Там само. Арк. 72.

²²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 169.

²²⁴ Там само. Арк. 170.

²²⁵ Там само. Арк. 170.

²²⁶ Там само. Арк. 133.

цювало в особняку площею 720 кв. м на ізольованій території в 2,5 тис. метрів. Квартира С. Алексича, як і інших генконсулів соцкраїн, розташовувалася в будинку генконсульства. Від пропозиції щодо поселення в п'яти кімнатну квартиру після приїзду в Київ він відмовився. Для двох інших дипломатів було виділено благоустроєні квартири. В останній декаді лютого 1977 р. завершилося будівництво нового будинку для генконсульства УНР (автор проекту архітектор Я.Я. Віг). Через аварійний стан приміщення, в якому досі розташовувалася установа, слід було переселитися якомога швидше. Однак труднощі цього процесу полягали в відсутності меблів (потрібно було замовити в Угорщині та перевезти в Київ) та технічних працівників, які мали займатися перевезенням²²⁷. Питання переселення Л. Ваці і консул І. Хайду оговорили безпосередньо з міністром.

Будинок для генконсульства Угорщини на вул. Рейтарській, 33 прийняли в експлуатацію з оцінкою «відмінно» в березні 1977 р.²²⁸ Тим самим було завершено виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 581-17 «Про поліпшення обслуговування генеральних консульств соціалістичних країн, акредитованих у м. Києві» від 15 жовтня 1969 р.²²⁹ За індивідуальними проектами інституту «Київпроект», що передбачали поліпшене планування і високоякісне опорядження приміщень, будівельні організації Головкиївміськбуду побудували за проектами архітекторів А.А. Добровольського і Г.Ф. Добровольської та передали в експлуатацію будинки для генконсульства НРБ на вул. Госпітальній, 1 в грудні 1972 р.; генконсульства НДР на вул. Ярославів Вал, 31 — у червні 1973 р.; генконсульства ЧССР на вул. Ярославів Вал, 34 у серпні 1973 р.²³⁰; генконсульства ПНР на вул. Ярославів Вал, 12 у березні 1975 р.²³¹ В березні 1976 р. передано для заселення співробітниками генконсульств соціалістичних країн житловий будинок на 46 квартир на вул. І. Франка, 24-а²³². В МЗС УРСР вважали, що створення хороших умов для роботи генконсульств соціалістичних країн для життя та відпочинку їх співробітників у Києві сприятиме зміцненню дружби і співробітництва між СРСР і соціалістичними країнами.

Проте доводилося займатися складними для вирішення питаннями поза цими оптимістичними сподіваннями, серед яких були порушення

²²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 24.

²²⁸ Там само. Арк. 152.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само. Арк. 153.

²³² Там само. Арк. 152.

водіями, що працювали на будівництві газопроводу «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР), правил дорожнього руху. Через такі порушення лише за 1977–1978 роки загинуло кілька радянських громадян, а проти німецьких водіїв, які вчинили наїзди, було порушено кримінальні справи. Генконсульство НДР висунуло клопотання про дозвіл на зустрічі з арештованими та можливість засудженим відбувати покарання в Німеччині²³³. Генконсулу Р. Рошеру, консулу Курту Квіатковському та віцеконсулу Михаелю Таухерту величезними зусиллями вдалося домогтися цього по відношенню до засудженого громадянина НДР Ганса Шпендлера, який у грудні 1977 р. за кермом автомобіля «Татра» порушив правила безпеки руху транспорту і смертельно травмував радянського громадянина М.С. Куценка. Генконсульство вперше стикнулося з тим фактом, що громадянин НДР мусив відбувати покарання в СРСР не умовно, а у виправно-трудовій колонії загального режиму. Засуджений був членом СЕПГ, одним з кращих працівників на трасі газогону «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР), керівником передової групи водіїв. Щоб довести взірцевість порушника як робітника, німецька сторона подала його до вищої трудової нагороди НДР — ордену «Прапор праці»²³⁴. Генконсул переконував МЗС УРСР, що засудження народним судом Кременчука Г. Шиндлера до шести років позбавлення свободи, негативно вплинуло на настрої робітників, зайнятих на будівництві магістрального газопроводу, ускладнило виховну роботу серед німецьких фахівців. Після цього інциденту деякі водії не наважувалися сідати за кермо своїх авто²³⁵. Відтак генконсульство вбачало в кримінальній ситуації політичне значення, оскільки неспокій водіїв міг вплинути на роботу всіх спеціалістів і робітників НДР, зайнятих в УРСР на будівництві газогону²³⁶. В ході вивчення питання з'ясувалося, що органи внутрішніх справ ведуть розслідування ще щодо трьох водіїв з НДР, які працювали на будівництві газогону. Проведений спільними зусиллями консульського відділу МЗС та генконсульства НДР аналіз причин зростання аварійності показав, що вони зумовлені зміною контингенту робітників (спершу приїздили добровольці, їх змінили наймані робітники) та поблажливе відношення до німецьких водіїв співробітників ДАІ МВС УРСР. З метою запозичення досвіду з попередження дорожніх подій співробітники генконсульства НДР відвідали одне з найкращих автопідприємств Києва²³⁷. Зрештою

²³³ Там само. Арк. 39.

²³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 23.

²³⁵ Там само. Арк. 35.

²³⁶ Там само. Арк. 31.

²³⁷ Там само.

Полтавський обласний суд розглянув справу в касаційному порядку, знизив термін покарання до трьох років позбавлення свободи і звільнив засудженого з-під охорони²³⁸. Конвенцію про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в ту державу, громадянами якої вони є, було підписано СРСР і НДР та низкою інших країн 19 травня 1978 р. Вона вступила в силу після її ратифікації державами-учасниками²³⁹.

Звернення генконсула НДР до ЦК КПУ та МЗС УРСР зумовило розслідування подібних ситуацій щодо інших генконсульств. З'ясувалося, що не менш серйозні порушення здійснювали на українських дорогах польські водії. За 1977 рік було зафіксовано 236 таких порушень, а за перше півріччя 1978 р. — вже 214, основна причина яких полягала в послабленні контролю на дорогах та вживанні водіями алкоголю²⁴⁰. Польське генконсульство порушувало перед консульським відділом МЗС УРСР найбільшу кількість питань, надсилаючи запити, які стосувалися витребування документів РАГС, отримання довідок про службу в Радянській Армії та винищувальних батальйонах системи НКВС, стажу роботи та документів про нерухоме майно. Велика кількість запитів зумовлювалася тим, що в Польщу виїхало багато українських громадян.

Позитивним прикладом взаємодії генконсульств із консульським відділом МЗС УРСР стало досягнення домовленості з генконсульством НДР про запровадження чергування співробітників ВВІР у вихідні дні з метою надання термінової допомоги туристам, які загубили паспорти²⁴¹. Завдяки таким змінам у графіку роботи відповідних органів у разі втрати документів одним із членів туристичної групи вся група не змушена була затримуватися в Києві, очікуючи оформлення документів. Спільну роботу з ВВІР провів консульський відділ і на прохання польського генконсульства. З метою реєстрації громадян, які визнавали себе поляками, було проведено перевірку громадянства осіб польської і української національності в областях УРСР, які раніше входили до складу Польщі. За її результатами було встановлено належність до польської національності 2 061 особу, які постійно проживали на території УРСР²⁴².

Генконсульство ЧССР приділяло увагу питанням про порядок вибору чехословацькими громадянами громадянства для дітей, народжених у змішаних шлюбах. За бажанням чехословацької сторони з липня 1977 р.

²³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 27.

²³⁹ Там само. Арк. 48.

²⁴⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3879г. Арк. 34.

²⁴¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3873. Арк. 38.

²⁴² Там само.

генконсульству почали направляти вербальні ноти МЗС УРСР, котрі підтверджували отримання нот генерального консульства ЧССР, якими пересилалися заяви батьків про вибір ними чехословацького громадянства для своєї дитини²⁴³.

У процесі взаємодії МЗС УРСР з іноземними представництвами контролювалися питання, пов'язані з запитам громадян УРСР. 13 червня 1977 р. міністр Г.Г. Шевель прийняв генконсула ЧССР Б. Поспішила, щоб через нього передати зібрані «відповідними радянськими органами» листи чехословацьким органам чехословацьких громадян до ЦК КПУ та Львівського обкому КПУ з проханням про офіційне визнання їх учасниками партизанської боротьби на території Чехословаччини в роки Другої світової війни. Генконсул сказав, що таких звернень досить багато, але через відсутність тодішніх свідків встановити вірогідність тих чи інших фактів досить важко²⁴⁴. Вирішувати ці питання він уже не мав можливості, бо 15 вересня 1977 р. відбув на батьківщину, завершивши каденцію. Під час прощального візиту до міністра закордонних справ він подякував за сприяння в роботі генконсульства і згадав, що в культурних обмінах були недостатньо використані можливості відвідання творчими колективами ЧССР України. Генконсул неодноразово ставив питання про це перед Прагою і знову збирався порушити його після повернення під час розмови з Г. Гусаком²⁴⁵.

Після Богуміла Поспішила²⁴⁶ Генеральне консульство ЧССР очолив Олдржих Могельський. Він раніше працював помічником члена Президії ЦК КПЧ В. Біляка, мав досвід дипломатичної роботи в Посольстві ЧССР в Угорщині і в апараті МЗС ЧССР. Призначення до Києва О. Могельському імпонувало з особистих причин — через стан здоров'я дружини, оскільки вважав кліматичні умови Києва і Праги однаковими²⁴⁷. На посаду консула прибув Міхал Колбаса, який до призначення п'ять років працював у апараті КЦ Компартії ЧССР. До обов'язків нового консула належала співпраця з громадськими організаціями та об'єднаннями УРСР: Укрпрофрадою, Українським товариством дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, Комітетом молодіжних організацій тощо²⁴⁸. Приїзд призначеного на посаду заступника генконсула співробіт-

²⁴³ Там само. Арк. 31.

²⁴⁴ Там само. Арк. 132.

²⁴⁵ Там само. Арк. 136.

²⁴⁶ *Поспішил Богуміл*. 30 років соціалістичних звершень на Чехословацькій землі // Економіка Радянської України. 1975. № 5. С. 70–74.

²⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 135.

²⁴⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3700. Арк. 1.

ника МЗС ЧССР Палечека затримувався через його хворобу. На нього планувалося покласти всю консульську роботу. Відтак О. Могельському доводилося організовувати роботу установи в умовах обмеженої кількості штатних дипломатів. Для досягнення більшої її оперативності він запровадив 30-денний термін розгляду листів і заяв громадян, що надходили в генконсульство²⁴⁹.

Генконсул СФРЮ С. Алексич сконцентрував свою роботу на реалізації домовленостей між УРСР і Хорватією²⁵⁰. Представляючи 14 жовтня 1977 р. у ЦК КПУ нових консулів С. Стойчича і Владо Блажевски, він наголосив, що зв'язки між партіями і країнами розвиваються добре, на засадах, закладених візитом в СФРЮ Л.І. Брежнєва і в СРСР Й. Броза Тіто. Завдання генконсульства С. Алексич вбачав у організації якнайшвидшого підписання між Українською РСР та Республікою Хорватією договору про співпрацю в економічній, науковій і культурній сферах і виявляв особливу зацікавленість у виділенні наступного об'єкту для будівництва силами югославських фахівців після закінчення будівництва готелю в Ялті. Будівництво готелю «Ялта» перебувало під особистим контролем посла СФРЮ в СРСР Й. Смоле. На це прохання реакції радянської сторони не було, а пропозицію про встановлення побратимських зв'язків між Загребом і Києвом, якою С. Алексич сподівався зрушити з місця питання про візит української делегації до Хорватії, було передано для вивчення у відповідний відділ ЦК КПРС²⁵¹.

Між тим у Києві з великим успіхом пройшла югославська фотовиставка, було узгоджено терміни і розпочалася підготовка великої виставки товарів народного споживання Югославії, на початок червня було заплановано проведення Днів культури України в Хорватії, де мали виступити ансамбль танцю ім. Вірського, капела бандуристів УРСР, вокально-інструментальний ансамбль «Червона рута» за участі С. Ротару, відбутися виставки художніх творів та творів народно-прикладного мистецтва, пам'ятники історії і культури на Україні, демонстрація фільмів; успішно вирішувалися питання обміну групами кінематографістів, а також по лінії поріднених міст, активно відбувався товарообмін²⁵².

З новою пропозицією — заявою про прохання уряду СФРЮ до уряду УРСР підтримати кандидатуру югославського міста Спліт як місця перебування Міжнародного трибуналу з морського права — С. Алексич звернувся 21 квітня 1978 р. до МЗС УРСР. Відповідну пропозицію делегація

²⁴⁹ Там само. Арк. 77.

²⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 88.

²⁵¹ Там само.

²⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 53.

СФРЮ внесла на розгляд сьомої сесії Конференції ООН з морського праву. Вона відбувалася в Женеві за участі делегації УРСР. З СФРЮ конкурували Португалія і Бермудські острови²⁵³. Пропонуючи Спліт, уряд СФРЮ зважав на те, що цей важливий культурний, туристичний і промисловий центр Хорватії має всі необхідні якості і умови для розташування в ньому штаб-квартири міжнародної організації. Міністр нагадав консулу, що ці питання вирішуються на регіональних нарадах груп країн Східної Європи, куди входить Югославія разом із членством у групі позаблокових країн, пообіцяв доповісти про прохання керівництву. Консул передав запрошення в Хорватію делегації УРСР на чолі з А.Ф. Ватченком на вересень-початок жовтня 1978 р.

У першій половині 1978 року відбулися ротації генконсулів ПНР і УНР. Генконсул ПНР Леон Томашевський повертався до Варшави на посаду в центральному апараті МЗС ПНР. На прощання він провів 7 квітня 1978 р. у приміщенні Київського політехнічного інституту урочисті збори з нагоди 30-річчя навчання польських студентів в СРСР, зокрема в Українській РСР. На той момент в УРСР навчалася близько 900 польських студентів, зокрема 390 — в Києві, 125 — у Львові, 111 — у Харкові, 90 — в Одесі. 12 вишів підтримувало професійні зв'язки з 12 польськими вишами, а випускники (багато з яких стали відомими фахівцями і керівними робітниками) підтримували тісні контакти з радянськими друзями, часто зустрічалися в Варшаві і СРСР. Для участі в зібранні приїхав заступник міністра культури ПНР²⁵⁴. Генконсула Л. Томашевського проводжали з Києва з нагородою — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР — за особистий внесок у розвиток радянсько-польських зв'язків.

За час його каденції обсяг експортних поставок з УРСР у ПНР та імпорتنих надходжень з ПНР в УРСР зріс майже вдвічі й 1977 року досяг 853 млн валютних рублів, що складало 14% від загальносоюзного обороту²⁵⁵. З УРСР в ПНР експортувалися залізна і марганцева руда, чавун, прокат, кам'яне вугілля, природний газ, бензин, цемент, станки, екскаватори, бульдозери, ковальсько-пресове і прокатне обладнання, вугільні комбайни, автомобілі, електроенергія. Із ПНР в УРСР поставляли обладнання для харчової промисловості, електротехнічне, хімічне і медичне обладнання, судна і судове обладнання, сільськогосподарські машини, шини, лако-фарбувальні матеріали, тканини, швейні, трикотажні і галан-

²⁵³ Там само. Арк. 52.

²⁵⁴ Там само. Арк. 62.

²⁵⁵ Там само. Арк. 174.

терейні вироби, взуття, меблі, парфуми, медикаменти²⁵⁶. 10 областей України підтримувало зв'язки з 24 воєводствами ПНР: Київ — з Краківським воєводством, Вінницька область — з Келецьким, Радомським, Тарнобжегським воєводством; Волинська — з Замостським, Хелмським, Донецька — з Катовицьким, Житомирська — з Лешнинським і Тарновським; Запорізька — з Вроцлавським, Валбжихським, Легницьким; Львівська — з Жешувським, Кросненським, Пшемисльським; Полтавська — з Кошалинським, Слупським; Харківська — з Познанським, Калиським, Конинським; Хмельницька — з Остроленським, Цехановським; Черкаська — з Бидгоцьким і Пильським²⁵⁷. Щорічно в УРСР відбувалися масові заходи, присвячені історичним і пам'ятним датам в житті польського народу, ювілеям діячів культури. Стало традицією проведення днів, декад, і місячників польської і радянської культури в УРСР і ПНР, Днів Кракова в Києві і Днів Києва в Кракові. В квітні 1977 р. в українських містах пройшли Дні польської літератури²⁵⁸. На трасі газогону «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР) було створено чотири районні відділення Товариства радянсько-польської дружби. Творчі зв'язки встановили колективи Київського театру ім. І. Франка і Краківського театру ім. Ю. Словацького. Новою формою зв'язків між виробничими колективами стало заочне соціалістичне змагання, запроваджене між львівськими і саноцькими автобусобудівниками, трансформаторобудівниками Запоріжжя і заводу «Ельта», кабельниками «Азовкабеля» і «Фадроми», київськими і краківськими взуттєвиками, металургами «Азовсталі» і «Нової гути» ім. В.І. Леніна, шахтарями донецької шахти «Трудовская» і Катовицької ім. В.І. Леніна та ін. Щорічно проводилася міжнародна багатоденна велогонка, присвячена пам'яті Героя Радянського Союзу В. Скопенка, яка стартувала почергово на території ПНР і УРСР і проходила польською і радянською територією²⁵⁹. Українські міста щорічно відвідувало 90 тис. польських туристів, з УРСР в ПНР виїздило понад 10 тис. туристів. 1974 р. відкрився факультет підвищення кваліфікації вчителів російської мови в школах ПНР зі щорічним набором 150 слухачів. Академії наук підтримували зв'язки з моменту створення ПАН по лінії спільних розробок найбільш актуальних наукових проблем, взаємного обміну науково-технічною документацією, друкованими матеріалами. Успішно співпрацювали інститути електрозварювання, фізичної хімії, гідробіології, органічної хімії, математики, механіки, технічної теплофізики,

²⁵⁶ Там само. Арк. 179.

²⁵⁷ Там само. Арк. 181.

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Там само. Арк. 183.

проблем матеріалознавства, історії, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору і етнографії²⁶⁰.

У свою чергу Л. Томашевський повідомив про нагородження групи українських громадян, зокрема керівних і відповідальних співробітників МЗС УРСР (близько 30 осіб), «Золотим знаком» Товариства польсько-радянської дружби. Новим очільником консульської установи став член ПОРП Владислав Новак²⁶¹. Він мав доволі молодий як для тодішніх дипломатів вік (йому виповнилося 45 років) і великий досвід партійної і молодіжної роботи: під час навчання в Варшавському університеті 1958 р. був обраний головою окружної ради студентів Варшави, 1961 р. став секретарем Всепольського союзу студентів. По закінченні навчання В. Новак працював старшим інструктором Варшавського міського комітету ПОРП Варшава-Жолібок, 1972 р. — завідувачем сектором соціалістичних країн Міжнародного відділу ЦК ПОРП, неодноразово відвідував СРСР, був у Києві, разом з урядовою делегацією брав участь у XXV з'їзді КПРС²⁶². На початку вересня 1978 р. новий генконсул прибув до Києва і був прийнятий другим секретарем ЦК КПУ І.З. Соколовим у зв'язку з його вступом на посаду²⁶³.

Передав свої повноваження і генконсул УНР Ласло Ваці, теж нагороджений за особистий внесок у розвиток радянсько-угорських зв'язків Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР²⁶⁴. Він повернувся в Будапешт на посаду заступника завідувача радянським відділом МЗС УНР. Незадовго перед від'їздом генконсул провів партійні збори співробітників генконсульства і долучився до організації звітно-виборних партійних зборів угорських студентів. Для участі в цих заходах і контролю ситуації 29 травня 1978 р. до Києва приїхав радник посольства ВНР в СРСР Д. Біро. Він констатував, що студенти мають все необхідне, підтримують тісні зв'язки з комсомольськими організаціям вишів. Поза офіційними виступами в спілкуванні з українськими дипломатами йшлося про гарний досвід СРСР у вирішенні національних проблем, де угорці мають можливість навчатися рідною мовою, угорською мовою видаються книги і газети. Ніхто зі співрозмовників тоді не зауважував загрози побутуванню української мови на Закарпатті. Натомість Л. Ваці вказував на досвід протилежного характеру в Румунії. Дискусію в румунській пресі, що виникла з цього питання, він вважав небажаною і

²⁶⁰ Там само. Арк. 180.

²⁶¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3700л. Арк. 5–6.

²⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 61.

²⁶³ Там само. Арк. 178.

²⁶⁴ Там само. Арк. 162.

небезпечною щодо можливості виникнення націоналістичних проявів. Я. Кадар і Н. Чаушеску обговорювали це питання при зустрічі, але домовленість реалізувалася повільно²⁶⁵.

Одночасно з генконсулом залишив посаду в зв'язку з призначенням заступником Голови Ради Міністрів УНР посол Йозеф Марьяї. Відповідно до рішення про «омолодження кадрів» Пленуму ЦК УСРП, що відбувся 19–20 квітня 1978 р.²⁶⁶, його змінив сорокап'ятирічний Мат'яш Сюреш, колишній посол Угорщини в НДР, вихованець Московського державного інституту міжнародних відносин та Університету економічних наук імені Карла Маркса у Будапешті, колишній заступник завідувача відділом ЦК УСРП. За десять років він проголосить Угорщину республікою і виконуватиме обов'язки її першого президента. А поки М. Сюреш розпочинав каденцію в умовах, коли 50% національного доходу реалізовувалося через зовнішню торгівлю шляхом підвищення цін на міжнародних ринках на різну сировину, особливо, на нафту і газ, паливні матеріали, від імпорту яких залежить економіка країни. Угорщина отримувала від СРСР сировину за цінами, нижчими, ніж на міжнародному ринку. Однак це повністю не усувало труднощі.

На момент його вступу на посаду обсяг експортних поставок з УРСР в Угорщину та імпортних надходжень з УНР в Україну досягнув 558 млн. валютних рублів. Експортувалася електроенергія, природний газ, залізна і марганцева руда, кам'яне вугілля, кокс, чавун, прокат, цемент, хімікати, мінеральні добрива, металургійне, шахтове і бурове обладнання, станки, автомобілі, велосипеди, мопеди, підшипники, льоноволокно, соняшникова олія, меблі, віконне скло тощо²⁶⁷. Імпортувалося обладнання для легкої, м'ясної і молочної промисловості, зв'язку, торгівельне і медичне обладнання, автобуси, сільськогосподарські машини, хімічна продукція, лінолеум, консерви, вина, тканини, швейні і трикотажні вироби, взуття, медикаменти, меблі тощо²⁶⁸. Організації і підприємства УРСР брали участь у будівництві і розширенні 16 промислових об'єктів в Угорщині. В Ужгороді силами угорських будівельних організацій споруджувався готель для іноземних туристів на 600 місць. 2300 угорських робітників, інженерів і техніків працювали на будівництві газогону «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР).

Науково-дослідні установи УРСР здійснювали спільні дослідження з угорськими колегами в галузі ядерних досліджень, фізики напівпро-

²⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 5.

²⁶⁶ Там само. Арк. 65.

²⁶⁷ Там само. Арк. 168.

²⁶⁸ Там само.

відників, металофізики, геофізики, нейрофізіології, електрозварювання, надтвердих матеріалів, ґрунтознавства, селекції кукурудзи і деяких інших перспективних напрямів науки, техніки, сільського господарства.

Постійні дружні зв'язки підтримували шість областей УРСР і шість областей УНР: Ворошиловградська область — з областю Фейер, Закарпатська — з Сабольч-Сатмар, Кримська — з Бач-Кішкун, Львівська — з Баранья, Одеська — з Чонград, Херсонська — з Зала²⁶⁹. Вони обмінювалися делегаціями, спеціалістами для вивчення досвіду. В 1977–1978 рр. у 20 українських вишах навчалося 436 угорські студенти. 9 вишів УРСР підтримували зв'язки з 8 угорськими вишами. Щорічно УРСР відвідували 70 тис. угорських туристів²⁷⁰, українських — УНР близько 10 тисяч²⁷¹.

У серпні 1978 р. розпочав каденцію на посаді Генерального консула УНР у Києві Дьєрдь Макларі. Він був майже ровесником посла і вчився з ним в одному будапештському виші, володів російською і англійською мовами. Д. Макларі народився 1932 р. у м. Уйпешт у родині робітників, після закінчення середньої школи в 1951–1953 рр. навчався в Академії МЗС УНР, по тому працював у центральному апараті зовнішньополітичного відомства. Кар'єрний дипломат, він присвятив життя професії. В 1959–1963 рр. перебував на дипломатичній службі в Белграді, в 1968–1973 рр. — у Москві, де відповідав за зв'язки з громадськими організаціями СРСР. З 1976 р. працював заступником завідувача першим територіальним відділом МЗС УНР²⁷². За його керівництва співробітники генконсульства продовжили участь у підготовці зустрічей українських і угорських експертів з питань розроблення напрямів співпраці між міністерствами, відомствами, установами і організаціями УРСР і УНР. Як стверджував Д. Макларі згодом, у Києві всюди і завжди він відчував любов і товариське ставлення, тому хотів відповісти на них своєю діяльністю²⁷³. Важливим напрямом діяльності консульської установи Д. Макларі вважав економічну сферу, вбачаючи конкретний її сегмент у спорудженні газогону «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР). Участь у ньому угорських робітників разом з радянськими людьми видавалася Генконсулу доброю політичною школою, яка відіграла особливу роль у вихованні в душі пролетарського інтернаціоналізму молодих робітників,

²⁶⁹ Там само. Арк. 170.

²⁷⁰ Там само. Арк. 163.

²⁷¹ Там само. Арк. 171.

²⁷² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3700л. Арк. 5–6.

²⁷³ Дієвість дружби. Генеральний консул Угорської Народної Республіки в Києві товариш Дьєрдь Макларі відповідає на запитання журналу «Всесвіт» // Всесвіт. 1982 № 1. К.: Радянський письменник. 184 с.

оскільки на цій будові працювала переважно молодь. Крім того, угорські спеціалісти розпочали спорудження двох великих птахокомбінатів у Київській і Запорізькій областях. Планувалося, що Угорщина поставить обладнання для цих комбінатів і надасть необхідну допомогу на першому етапі експлуатації²⁷⁴. Помітне місце в діяльності генконсульства продовжували займати питання культурного співробітництва і науково-технічного обмінів, на регулярній основі проводилися обміни творчими колективами і окремими солістами²⁷⁵. Генконсульство порушувало перед МЗС УСРР питання щодо сприяння вирішенню консульських та правових питань, зокрема щодо упорядкування надання органами РАГС свідоцтва про шлюб між українськими і угорськими громадянами з метою реєстрації цих шлюбів в Угорщині відповідно до угорського законодавства; спрощення візового режиму для осіб, які виїздили до угорських міст для відвідання могил своїх рідних; застосування вимог спрощеного порядку перетину кордону тощо. Сприяння з боку ВВІР та МЗС УСРР генконсульство потребувало щодо розгляду звернень радянських громадян, які планували виїхати на постійне місце проживання в Угорщину. Такі громадяни, звертаючись до генконсульства, не надавали документів, які підтверджували б дозвіл відповідних радянських органів на виїзд. Через це угорські органи проводили зайву роботу з розгляду клопотань громадян, що не мали дозволу на виїзд. Інша категорія громадян, подаючи звернення, не мали підстав для виїзду. До цієї категорії генконсульство відносило осіб, які робили спроби оформлення виїзду до родичів, в спільному проживанні з якими немає необхідності, та вчителів, які мали б учити угорських дітей в Закарпатті²⁷⁶.

Подібним питанням надавалося важливого значення в генконсульстві ЧССР. За рішеннями ділової зустрічі представників консульських служб МЗС ЧССР і СРСР у квітні 1978 р. у Празі було досягнуто домовленості щодо укладання нового чехословацько-радянського договору про попередження випадків подвійного громадянства²⁷⁷. Чехословацька сторона пропонувала поширити на Радянський Союз запроваджений в ЧССР для всіх країн-членів РЕВ спрощений порядок безвізових поїздок, який не потребував такого оформлення документів, а також відповідних запрошень, як це зараз передбачалося підписаним в 1969 р. чехословацько-радянським договором про взаємні безвізові поїздки громадян ССРСР і ЧССР. Однак радянська сторона не прийняла пропозицію. З метою обговорення цього

²⁷⁴ Там само. Арк. 75.

²⁷⁵ Там само. Арк. 76.

²⁷⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4611г. Арк. 3.

²⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 76.

питання генконсул О. Могельський 13 липня 1978 р. зустрівся завідувачем відділу МЗС УРСР Ю. Є. Єгоровим й намагався пояснити, що з іншими країнами-членами РЕВ, зокрема НДР і УНР, Чехословачією уже давно досягнуто домовленості щодо запровадження порядку безвізових поїздок. Одночасно генконсул вирішив і практичне питання щодо організації відправки на батьківщину хворого чехословацького туриста Рудольфа Пітека, який перебував у київській психіатричній лікарні²⁷⁸. Міністерство охорони здоров'я УРСР через посередництво МЗС УРСР забезпечило на запит генконсульства доставлення Р. Пітека в супроводі лікаря і санітара в зручний для чехословацької сторони час на потязі до станції Чоп для передачі медичній службі ЧССР²⁷⁹.

За сприяння генконсульства ЧССР у червні 1978 р. яскраво відзначалися Дні Братислави в Києві²⁸⁰. Напередодні їх відкриття «Правда Украины» опублікувала спеціально написану для цієї газети статтю першого секретаря Братиславського міського компартії Словаччини Гейзи Шлапки «Знакомьтесь: Братислава», в якій наголошувалася на нерозривній дружбі з СРСР та Братислави з містом-побратимом Києвом. Саме Г. Шлапка очолив і делегацію Братислави в Києві. Для участі в заходах «літаками дружби» прилетіли робітники, інженери, члени бригад соціалістичної праці, різних братиславських підприємств і установ. Урочисте відкриття відбулося в залі Київського театру опери і балету імені Т.Г. Шевченка. Під час свого виступу Г. Шлапка подарував киянам скульптурний портрет першого «робочого президента» ЧССР Клемента Готвальда. На урочистому вечері відбулася прем'єра пісні Мілана Новака на слова Павела Койша «Київ, прими Открытое сердце Братиславы». Концерт транслювався по телебаченню²⁸¹. Впродовж культурної акції в Києві діяли виставки «Столиця Словаччини Братислава — місто-побратим столиці УРСР Києва» та «Годы борьбы и побед в словацком изобразительном искусстве», відбувся тиждень фільмів кіностудії «Коллиба», виступали художні колективи — ансамбль «Лучница», духовий оркестр міністерства внутрішніх справ Словаччини, фольклорний ансамбль «Димитровець», народний оркестр під керівництвом Брано Гронця, Словацький камерний оркестр. Соліст Словацького національного театру П. Дворський виступив з народною артисткою СРСР Є. Мірош-

²⁷⁸ Там само. Арк. 77.

²⁷⁹ Там само. Арк. 78.

²⁸⁰ Шлапка Гейза. Знакомьтесь, Братислава // Правда Украины. 1978, 11 июня. № 134 (11014). С. 3.

²⁸¹ Открытое сердце Братиславы // Правда Украины. 1978, 14 июня. № 136 (11016). С. 3.

ніченко в опері Г. Доніцетті «Лючія ді Ламмермур». 18 червня в Палаці «Україна» відбулося закриття Днів Братислави в Києві, ключовим моментом концерту стала пісня К. Данькевича на слова В. Кочевського «Крила дружби», виконана зведеним хором як здравиця на честь єднання словацького і радянського народу²⁸².

Урізноманітнювала програму подібних заходів Болгарія. В межах Дні болгарської культури в СРСР у травні 1978 р. за участі генконсула НРБ Н. Минкова в музеї західного і східного мистецтва було відкрито виставку «Болгарська прикладна графіка-78», що знайомила з творчістю болгарських художників в галузі плаката, реклами, графічного дизайну. 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і НРБ було присвячено наукову сесію, організовану Комісією істориків СРСР — НРБ²⁸³. У київських заходах взяла участь делегація НРБ на чолі з секретарем ЦК БКП, відповідальним за міжнародні зв'язки, Д. Станишевим. Випускник історичного факультету Московського державного університету з науковим ступенем з історії марксизму-ленінізму, він був політично і партійно заангажованим. Делегацію прийняв міністр культури УРСР С.Д. Безклубенко, продемонструвавши готовність до якнайширшої співпраці в сфері культури: в УРСР видано понад 180 назв книг болгарських авторів накладом понад шість млн примірників, у репертуарах 20 театрів були вистави за п'єсами болгарських драматургів.

До кінця першого півріччя 1978 р. було вирішено відповідно до плану заходів з покращення роботи з іноземними представництвами в Києві, підготовленими ЦК КПУ, питання про встановлення цілодобового чергування постів міліції біля будинків генконсульств. Чинна практика вимагала встановлення постів міліції біля будинків генконсульств соціалістичних країн лише за взаємною згодою. Протокольний відділ отримав згоди всіх консульських установ, окрім генконсульства СФРЮ. На звернення МЗС консул С. Алексич заявив, що не бачить необхідності в установленні цілодобового поста міліції біля будинку ГК СФРЮ, оскільки, на його думку, біля їх будинків забезпечено належний порядок і без такого поста. Насправді югославський дипломат вбачав у встановленні таких постів спосіб запровадити додатковий нагляд за іноземними представництвами. На спроби МЗС УРСР упокорити бунтівного генконсула з МЗС СРСР повідомили, що в Москві біля будинку Посольства СФРЮ такого поста немає, в Загребі біля генконсульства СРСР — також. Відтак про-

²⁸² До новых встреч, Братислава // Правда Украины. 1978, 20 июня. № 140 (11020). С. 3.

²⁸³ Дни болгарской культуры в СССР // Правда Украины. 1978, 20 мая. № 117 (10997). С. 3.

понувалося не встановлювати цілодобовий пост біля приміщення генконсульства СФРЮ в Києві, однак забезпечити належну охорону і захист у інший спосіб²⁸⁴.

Принципову позицію висловило генконсульство СФРЮ також щодо некоректних формулювань у привітанні ЦК КПРС XI з'їзду СКЮ, опублікованому в газеті «Правда» за 21 червня 1978 р. З метою висловлювання протесту 6 липня 1978 р. МЗС відвідав консул СФРЮ Владо Блажевски, який за відсутності С. Алексича виконував його обов'язки. Коментуючи висловлювання «в Радянському Союзі високо цінують рух неприєднання в боротьбі за мир, свободу і незалежність народів, проти імперіалізму, колоніалізму і неокolonіалізму» і «надають великого значення укріпленню взаємодії неприєднаних країн і соціалістичних держав», В. Блажевски наголосив, що генконсульство заперечує проти таких формулювань, оскільки, по-перше, не всі неприєднані країни борються проти імперіалізму, бо серед них є капіталістичні держави. По-друге, слова про посилення можна трактувати як спробу СРСР притягнути штучно СФРЮ до свого блоку, що підриває престиж Югославії як позаблокової і заважає спільній справі в боротьбі за мир²⁸⁵. Причину непорозуміння В. Блажевски вбачав у полюсності ідеологій СРСР і СФРЮ.

Натомість болгарські та польські ініціативи знаходили беззастережну підтримку партійних і радянських органів. Генконсульство ПНР активно працювало в сфері розвитку культурного співробітництва. Його зусиллями було організовано гастролі в квітні 1979 р. у палаці культури «Україна» Державного ансамблю народної пісні і танцю «Шльонськ»²⁸⁶, відзначеного Золотою медаллю Всесвітньої Ради Миру за заслуги у справі зближення народів і зміцнення миру. На концерті були присутні генконсул Владислав Новак й представники консульського корпусу.

Різноманітно і яскраво відбулися в Києві 1979 року за підтримки генконсульства ПНР Дні Кракова за участі польської делегації на чолі з першим секретарем Краківського воеводського комітету ПОРП, Головою міської ради Кракова Казімежем Барціковським²⁸⁷. В чотирьох кінотеатрах пройшов тиждень польського кіно. 17 червня відбувся концерт у палаці «Україна». Він відкрився увертюрою до опери «Руслан і Людмила» у виконанні симфонічного оркестру Українського телебачення і

²⁸⁴ Там само. Арк. 139.

²⁸⁵ Там само. Арк. 69.

²⁸⁶ «Шльонськ» на київській сцені // Радянська Україна. 1979, 7 квітня. № 81 (17494). С. 3.

²⁸⁷ Міст дружби Дніпро–Вісла // Радянська Україна. 1979, 19 червня. № 140 (17553). С. 3.

радіо і камерного оркестру. В концерті виступила Капела «Краковенсіс» під орудою відомого польського музиканта Антона Віта. Голова делегації обіцяв зустріти українських друзів у Кракові з такою самою гостинністю.

Унікальну подію — політ у космос першого болгарського космонавта — відзначило генконсульство НРБ. Він відбувся у межах спільного радянсько-болгарського польоту за програмою «Інтеркосмос». У запуску 10 квітня 1979 р. у складі основного екіпажу космічного корабля «Союз-33» в космос стартував болгарин Георгій Какалов. 11 квітня генконсульство провело в своєму приміщенні для радянських журналістів перегляд виставки і короткометражного кінофільму, присвяченого космічному польоту. Після перегляду відеоматеріалів влаштували коктейль. 13 квітня в Домі кіно відбулися збори з переглядом фільму болгарських студентів київських вишів і болгарських робітників, що працювали в Борисполі, за участі активістів товариства радянсько-болгарської дружби. Того ж дня в Ужгороді провели збори болгарських будівельників, зайнятих на об'єктах Ужгорода за участі болгарських робітників із інших міст республіки. На адреси обкомів КПУ, що підтримували дружні зв'язки з БКП, були направлені матеріали присвяченої польоту фотовиставки²⁸⁸. За вказівкою ЦК КПУ українські вчені та інститути, що співпрацювали з ученими НРБ, діячі культури і мистецтв, обкоми партії, що підтримували дружні зв'язки з окружками БКП, Українське товариство дружби та відділення товариства радянсько-болгарської дружби скерували з цієї нагоди вітальні телеграми на адресу ЦК БКП і Держради НРБ. Після виходу екіпажу в космос інформацію про спільний радянсько-болгарський політ отримали газети і Держтелерадіо УРСР²⁸⁹. Увесь процес було організовано генконсульством і проконтрольовано його керівником.

На початку жовтня 1979 р. штат ГК НРБ було збільшено на дві одиниці. Його цінним поповненням стало прибуття в Київ радника-заступника генконсула Дімітра Лазарова Пейкова, який залишив для призначення посаду заступника завідувача відділом СРСР МЗС Болгарії і мав ранг Повноважного міністра, що в СРСР відповідало рангу посланника, був кадровим дипломатом. 1955 р. він закінчив факультет міжнародних відносин Київського університету, користувався авторитетом серед співробітників Посольства НРБ в СРСР як особа вважався здатним виконувати найскладніші специфічні завдання²⁹⁰. Його призначення відбулося для укріплення керівництва генконсульством, оскільки Н. Минков, за

²⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 13.

²⁸⁹ Там само. Арк. 14.

²⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 26.

спостереженнями на думку припускався помилок у своєму керівництві установою. Пейков мав однаковий з ним ранг, але більший досвід дипломатичної роботи²⁹¹. Консулом було призначено Дрозданова, який працював керівником одного з Науково-дослідних інститутів у Софії. Він навчався в Харкові та Києві, захистив кандидатську дисертацію в Інституті електрозварювання ім. Є.О. Патона. Планувалося, що він буде виконувати обов'язки секретаря генконсульства і займатиметься питаннями науково-технічного співробітництва.

Іноземні консульства продовжували реалізовувати свою діяльність з урахуванням ініціатив загальносоюзних та республіканських державних і партійних органів та громадських організацій. Згідно з планом Держкомвидаву СРСР 9–18 лютого 1979 р. у Києві в виставковому залі Союзу художників України відбулася виставка югославських енциклопедичних видань²⁹². Для участі в виставці до української столиці прибув директор югославського лексикографічного інституту др. І. Цецич. З цієї нагоди генконсул СФРЮ С. Алексич звернувся до відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ щодо сприяння в організації зустрічі І. Цецича з першим секретарем ЦК КПУ В.В. Щербицьким для вручення йому багатотомної югославської енциклопедії та передачі видання в Москву. Під час візиту С. Алексича до ЦК КПУ 9 лютого йшлося також про підготовку Днів культури України в Хорватії та візиту А.Ф. Ватченка до Хорватії²⁹³. Проте очільник відділу зарубіжних зв'язків А. Меркулов зробив з розмови висновок, відмінний від очікуваного генконсулом. Він пообіцяв доповісти про прохання в секретаріат ЦК КПУ, однак у своєму секретному звіті не рекомендував приймати югославського науковця в ЦК КПУ, пропонуючи аргументувати відмову зайнятістю першого секретаря. За дорученням В. В. Щербицького, на його думку, мав би прийняти енциклопедії Голова Держкомвидаву УРСР А.Я. Пашенко. Про прийом І. Цецича А.Я. Пашенком пропонувалося дати стисле повідомлення в пресі без згадки про передання енциклопедій²⁹⁴. Така обережність зумовлювалася результатами спостережень консульського відділу МЗС УРСР, який зауважував пропаганду співробітниками генконсульства СФРЮ (хоч «не переступаючи межі дозволеного») особливої точки зору свого уряду з питань зовнішньої політики, зокрема відмінності ідеологій СРСР і СФРЮ та особливий шлях югославської економіки²⁹⁵.

²⁹¹ Там само. Арк. 18.

²⁹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 17.

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3879т. Арк. 33.

Занепокоєння ситуацією щодо вирішення питань, які він порушив, С. Алексич неофіційно висловив 8 травня під час прийняття в генконсульстві ЧССР на честь 34-річниці звільнення Чехословаччини від нацистів завідувачу сектору відділу зарубіжних зв'язків МЗС УРСР Л.А. Пукасу. Він намагався роз'яснити, що член ЦК Союзу комуністів Хорватії, заступник директора югославського лексикографічного інституту доктор І. Цецич хотів вручити югославську енциклопедію В.В. Щербичькому, однак цей дар було доручено прийняти другорядній особі²⁹⁶. Тривалий час генконсульство не отримало відповіді на питання про термін поїздки делегації ВР УРСР на чолі з А.Ф. Ватченком до СФРЮ. Прийняття, які проводило генконсульство, бойкотувалися в ЦК КПУ. Зокрема з 50 запрошених на прийняття з нагоди Днів культури України в Хорватії прийшло лише 10 другорядних осіб. Генконсул вбачав причину відсутності підтримки своїх складнощами взаємин СРСР і СФРЮ, які, на його думку, мають тимчасовий характер. І треба дивитися в майбутнє²⁹⁷. Звісно, партійний функціонер заперечував, пояснивши, що Голова Держкомвидаву УРСР А.Я. Пашенко не другорядна особа, член уряду УРСР, що прийняття в генконсульстві відвідали 20 артистів на чолі з заступником міністра культури С.В. Колтунюком, а делегація ВР УРСР не могла раніше поїхати до Хорватії через вибори в Верховну Раду СРСР²⁹⁸. Наголосив на тому, що КПРС і радянський уряд виступає за тісну співпрацю між нашими урядами і партіями.

13 квітня 1979 р. С. Алексич відвідав МЗС УРСР і мав бесіду з Г.Г. Шевелем. Генконсул передав відповідь хорватської сторони на вручений йому в МЗС УРСР 27 вересня 1978 р. складений Держпланом УРСР перелік тем, за якими УРСР передбачала здійснювати науково-технічне співробітництво. С. Алексич просив довести його до відома компетентних організацій, щоб генконсульство могло вступити з ними в безпосередній контакт з питання їх реалізації. Він високо оцінив розвиток культурних зв'язків між республіками, свідченням чому стало проведення Днів культури УРСР і Хорватії, та порідненими містами Сплітом і Одесою, Рієкою і Ялтою. Проте, з огляду на спорідненість великого індустріального міста Запоріжжя з маленьким містечком Оборвац він зауважив, що таких зв'язків недостатньо, варто їх розширити. Це може стати предметом розмови під час перебування в Хорватії делегації м. Запоріжжя і делегації Верховної Ради УРСР²⁹⁹. Недостатньо активним ген-

²⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 15.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 67.

консул вважав і розвиток двосторонніх економічних зв'язків, зокрема взаємного товарообміну.

З огляду на підписану 1977 р. між Українською РСР та Республікою Хорватією домовленість про співпрацю в економічній, науковій і культурній сферах у межах співробітництва СРСР і УРСР з СФРЮ 1979 р. відбулися переговори з цих питань між Києвом і Загребом. Хорватська сторона висунула пропозицію конкретизувати шляхи та способи організації співпраці шляхом окреслення конкретних науково-дослідних установ і наукових тем. Відповідно до розробленої в липні 1979 р. Генеральним консульством СФРЮ пам'ятної записки через посередництво консульського відділу МЗС УРСР було узгоджено перелік наукових установ і організацій та навчальних закладів, серед яких передбачалося розгорнути взаємовигідну співпрацю. Український науково-дослідний інститут рослинознавства, селекції та генетики ім. В.Я. Юр'єва Південного відділення ВАСГНІЛ, згідно з затвердженим у Міністерстві сільського господарства СРСР і Держкомітеті СРСР з науки і техніки робочим планом розпочинав співпрацю з Біотехнічним науково-викладацьким центром Сільськогосподарського інституту м. Осієк та Загребським інститутом з окультурення і вирощування рослин з теми «Створення скороспілих гібридів кукурудзи з урожайністю зерна понад 80 ц/га»; Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР — з факультетом сільськогосподарських наук Загребського інституту з окультурення і вирощування рослин із теми «Виведення нових високопродуктивних сортів кормових рослин родини хрестоцвітих»; Інститут органічної хімії АН УРСР — із Інститутом із захисту рослин м. Загреб з теми «Синтез та дослідження пестицидів» та ін. Для розгортання співпраці між Київським і Загребськими університетами українська сторона, окрім затвердженої союзним Мінвузом теми «Підвищення ефективності соціалістичного суспільного виробництва і ріст народного добробуту», запропонувала нові теми: «Соціалізм і особистість», «Порівняльне дослідження російської і сербсько-хорватської лексики», «Біохімія м'язів», «Нуклеарна спектроскопія». На початку 1978 р. Університет у Загребі підписав План співробітництва з Київським державним університетом мені Т.Г. Шевченка на період 1978–1980 рр. До плану включено теми всіх факультетів, які висловили бажання в цьому періоді співпрацювати з Київським університетом³⁰⁰. Між кіностудіями ім. Олександра Довженка і «Ядранфільм» було досягнуто домовленості про спільне виробництво художнього кінофільму. Спілка журналістів УРСР планувала скерувати свого представ-

³⁰⁰ Там само. Арк. 67.

ника в складі делегації СРСР для встановлення творчих контактів із журналістською організацією Хорватії. Для зацікавлення хорватських громадян туристичними подорожами в Україну передбачалося скерувати в представництво Інтуриста в СФРЮ набори широкоформатних кольорових фотографій про Київ та інші туристичні центри, буклети сербохорватською мовою про Дніпровський круїз (який здійснювався без заїзду в Дніпропетровськ, закритий для іноземців), організувати 1980 р. у Загребі рекламну виставку і прес-конференцію для журналістів «СРСР — країна туризму, країна друзів» на матеріалах Української РСР за участі представника Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР³⁰¹. 1980 року відбулися Дні української культури в Хорватії, а 1980 р. — Дні хорватської культури в УРСР.

У травні 1979 р. відповідно до побажань більшості консулів було запроваджено нові зміни в процедурі оформлення виїзду радянських громадян із Радянського Союзу шляхом скасування вимоги щодо попереднього повідомлення місцевими органами МВС УРСР про запланований виїзд консульських підрозділів МЗС УРСР. Передбачалося, що за умови отримання позитивного рішення про дозвіл на виїзд заявники звертатимуться безпосередньо до консульства або посольства за в'їзною візою, а після отримання дозволу на в'їзд органи МВС УРСР видаватимуть їм загальногромадянські закордонні паспорти³⁰². Такі зміни зумовлювалися технічними проблемами: повідомлення телефоном часто містили викривлені прізвища, що спричиняло плутанину в документах; траплялися випадки, коли заявник приїздив з іншої області, але консул не міг прийняти документи, не отримавши повідомлення з МЗС УРСР про ухвалення рішення³⁰³.

Ця проблема мала не найбільшу актуальність для генконсульства УНР. У червні 1979 р. консула Ш. Алмаші запросили до МЗС УРСР для відповідних роз'яснень. Підтримавши запропоноване рішення, він порушив у бесіді з радником А.Ф. Котляренком інше питання, яке спричинило внутрішнє розслідування і прискорення його повернення в Будапешт. Ішлося про те, що до генконсульства надходили звернення радянських заявників з неправдивими відомостями, тому Ш. Алмаші писав на них негативні висновки угорським компетентним органам через очевидні маніпуляції. Натомість такі особи часто пропонували йому хабарі. Під час бесіди консул з'ясував, що родичі заявника виїхали в Ізраїль чи США, а

³⁰¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3873. Арк. 17–23.

³⁰² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3700к. Арк. 3.

³⁰³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4611г. Арк. 2.

заявник одружився з угорською громадянкою і просив дозволу на постійне проживання в Угорщині. Отримавши дозвіл, такі заявники зазвичай розпродавали речі, перевозили виручені за них гроші в Угорщину, купували валюту і виїжджали в Ізраїль чи США. На думку консула, подібні махінації спричиняли відчутні економічні збитки Угорщині, генконсульство вживало заходів для їх припинення³⁰⁴. Однак розповідь консула викликала в МЗС УРСР неочікувану ним реакцію. Радник А.Ф. Котляренко доповів своєму керівникові Ю.Є Єгорову, який пройшов «цековську школу вимогливості дріб'язкової підозрілості до всього, що хоч віддалено нагадувало самостійність суджень, і звісно — пильності»³⁰⁵. З цих позицій ключові слова «радянські люди» і «економічні збитки» були ним трактовані як образа СРСР.

Наступного дня до МЗС УРСР запросили вже генерального консула ніби для роз'яснень щодо нововведень до загальносоюзного порядку звернень радянських громадян до консульських установ соціалістичних країн — членів РЕВ для отримання дозволу на постійне проживання у відповідній країні. Однак основне питання полягало в тому, що Д. Макларі попросили підтвердити конкретними фактами заяву Ш. Алмаші в бесіді з радником А.Ф. Котляренко про пропонувані йому хабарі за отримання дозволів на в'їзд в Угорщину та про нанесення такими громадянами економічних збитків Угорщині шляхом обміну на угорському чорному валютному ринку великих сум радянських грошей на американські долари з метою виїзду з ними в західні країни до своїх родичів³⁰⁶. Генконсул пообіцяв з'ясувати питання в МЗС УНР і повідомив, що Ш. Алмаші закінчує свою роботу в Києві. За кілька днів під час прийняття в генконсульстві СФРЮ вже сам Ш. Алмаші заявив представнику консульського відділу, що він не має конкретних прикладів до висловлених ним фактів, але після повернення до Будапешту обіцяв надати детальну відповідь. Він повідомив також, що в МЗС УНР за бесіду з А.Ф. Котляренко йому оголошено догану. Проте обіцяного детального звіту з Будапешту так і не надійшло³⁰⁷.

Наприкінці 1970-х рр. протокольний та консульський відділ МЗС УРСР розширили спектр заходів ідеологічного та роз'яснювального характеру. Було започатковано, окрім традиційних урочистих зборів з нагоди Міжнародного жіночого дня 8 березня³⁰⁸, «пропагандистську»

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ *Слипченко А.С.* Это было недавно... С. 240.

³⁰⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4611г. Арк. 4.

³⁰⁷ Там само. Арк. 6.

³⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 55–56.

роботу з дружинами співробітників генконсульств (безпосередньо або через УпКК)³⁰⁹. Заходами Київського міського партії та МЗС УРСР для керівників генконсульств з дружинами 1979 року було проведено урочисті збори, присвячені 325-річчю возз'єднання України з Росією, для керівників консульських установ соціалістичних країн — урочисті збори, присвячені 61-й річниці Радянської Армії та Військово-Морського флоту. По два-три працівники генконсульств запрошувалися на чергові сесії Верховної Ради УРСР. Для дипломатичних співробітників проводилися бесіди про роботу АН УРСР та підвищення ефективності наукових досліджень, про хід виконання Українською РСР соціально-економічної програми, визначеної XXV з'їздом КПРС, про підсумки XXIII сесії генеральної асамблеї ООН, про підготовку УРСР до Олімпійських ігор 1980 р., про розвиток сільського господарства УРСР та виконання рішення партійних пленумів 1978 р., відвідання Київського літературно-меморіального музею Т.Г. Шевченка, Кіностудії імені О.П. Довженка, ювілейних експозицій ВДНГ УРСР, виставки творів художників РСФСР і УРСР та перегляд документальних кінофільмів, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією, поїздки до Переяслава-Хмельницького для ознайомлення з історичними пам'ятками, пов'язаними з цією подією³¹⁰. Для проведення бесід з консульським корпусом залучалися президент АН УРСР Б.Є. Патон, заступник голови Держплану УРСР В.П. Фокін, міністр закордонних справ Г.Г. Шевель, голова Комітету по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР, член Президії Національного олімпійського комітету СРСР, М.М. Бака та ін.³¹¹ Продовжувалася й практика запрошення іноземних представників до перегляду знакових для радянської дійсності кінострічок. Зокрема після перегляду в березні 1979 р. у Київському будинку кіно фільму «Велика Вітчизняна» від імені консульського корпусу свої враження висловили угорський генконсул Д. Макларі та польській консул М. Гарболінські. Д. Макларі вбачав у змісті кіноепопеї історичні паралелі з китайською агресією проти В'єтнаму, що розгорнулася в той час, і наголошував, що фільм слід показувати насамперед молоді, котра має знати про пережиті народом під час війни біди³¹². М. Гарболінські зауважив, що фільм містить багато маловідомих фактів про Другу світову війну, тому його варто демонструвати для громадян західних країн, які нічого не знають про війну на Східному фронті й вважають, що головні події в ті роки відбувалися на

³⁰⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3893. Арк. 3.

³¹⁰ Там само. Арк. 53–54.

³¹¹ Там само. Арк. 55.

³¹² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3897л. Арк. 1.

західному фронті. Обидва консули висловились за необхідність перегляду решти серій фільму.

Відбулися зрушення також у побутовому обслуговуванні іноземних представництв. 1979 року розпочалося проектування на запит представників генконсульств дачного комплексу для іноземних представництв. Рішенням Ради Міністрів УРСР у липні 1979 р. було виділено з цією метою ділянку в 20-му кварталі Лісового масиву в районі с. Лютеж Вишгородського району та надано дозвіл на проведення проектно-вишукувальних робіт з відповідними технічними умовами³¹³.

У вересні–жовтні 1979 р. відбулися зміни в складі консульського корпусу. Першим залишив Київ Славолуб Алексич. Його змінив Павел Величкович, економіст за освітою, 1924 р. народження, нещодавній заступник голови Господарської палати Соціалістичного автономного краю Воєводино, з відповідним досвідом дипломатичної роботи в посольствах СФРЮ в Чехословаччині і Болгарії, член Координаційного комітету з втілення в життя документів V конференції глав держав і урядів позаблокових країн, член СКЮ від 1946 р.³¹⁴ Відтак позиція генконсульства СФРЮ в принципових питаннях не передбачала змін. З приїздом нового консула було розширено консульський округ: він охоплював територію Української РСР та Молдавської РСР³¹⁵.

Наступного місяця після югославського колеги відбув на батьківщину дуаен консульського корпусу Александру Унгур, передавши свою почесну місію Генконсулу ЧССР Олдржиху Могельському³¹⁶. Певний час, до приїзду Л. Постора, обов'язки генерального консула СРР у Києві виконував Ніколае Вледереану³¹⁷.

Нових акцентів у діяльності іноземних консульств додала активна співпраця Української РСР з ЮНЕСКО у зв'язку зі збільшенням кількості візитів до Києва гостей, зумовлених діяльністю в сфері культури. Як згадував А.М. Зленко, саме в співпраці з ЮНЕСКО Україна достатньо голосно заявила світу про себе ще за радянських часів у культурі — такої же «повноцінній складовій міжнародних відносин, як політика та економіка»³¹⁸. Непересічною подією початку 1980-х рр. в УРСР стало відзначення 1500-ліття від заснування Києва. Для залучення ЮНЕСКО до

³¹³ Там само. Арк. 39.

³¹⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3894. Арк. 3.

³¹⁵ Там само. Арк. 6.

³¹⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3881. Арк. 3.

³¹⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3873. Арк. 38.

³¹⁸ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: Фоліо, 2003. С. 182.

святкування ювілею Києва багато зусиль доклали А.М. Зленко та український представник у Виконавчій раді організації — відомий історик-міжнародник, засновник і багаторічний декан факультету міжнародних відносин та проректор із міжнародних зв'язків Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка Г.М. Цветков. Як зазначав А.М. Зленко, їхні зусилля не викликали «великого ентузіазму з боку Москви», оскільки «в рамках офіційного тлумачення Київської Русі як колиски трьох слов'янських націй особливий наголос на українській тематиці віддавав для деяких московських ідеологів буржуазним націоналізмом»³¹⁹. Проте після закінчення свята українським дипломатам вдалося досягти публікації спеціального номера «Кур'єра ЮНЕСКО», з якого світ пересвідчився, що Київська Русь — «це історичне минуле сучасного українського народу»³²⁰.

В дні підготовки та святкування ювілею Києва відбулася низка ротаций в генконсульствах. Генконсульство НДР у зв'язку з переведенням його попередника на посаду радника-посланника Посольства НДР у ЧССР у квітні 1982 р. очолив Зігфрід Хьольдке³²¹. Виходець з робітничої родини, член СЕПГ з 1947 р., він мав профільну освіту і був кар'єрним дипломатом: працював з 1952 р. у МЗС НДР, посольствах НДР у ЧССР і СФРЮ, Постійному представництві НДР у ФРН³²². У 1972–1974 рр. З. Хьольдке навчався у Дипломатичній академії СРСР, призначення генконсулом у Києві отримав з посади завідувача відділом друку МЗС НДР. Згоду на його призначення МЗС СРСР дало 9 березня 1982 р.³²³, а 27 березня генконсул розпочав виконання своїх обов'язків³²⁴. Радянському і партійному керівництву УРСР генконсула представляв Посол НДР в СРСР Егон Вінкельман, який спеціально прибув з візитом до Києва 31 березня³²⁵. У супроводі новопризначеного генконсула посол наніс візити в ЦК КПУ, МЗС УРСР, Президію Верховної Ради УРСР, Товариство дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, відвідав Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.³²⁶ Офіційні візити і неофіційні зустрічі під час влаштованого Послом прийняття в генконсульстві та сніданку в МЗС УРСР на честь

³¹⁹ Зленко А.М. Дипломатія і політика. С. 182.

³²⁰ Див.: Слипченко Александр. Это было недавно... С. 395.

³²¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4588. Арк. 11.

³²² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4588. Арк. 12.

³²³ Там само. Арк. 13.

³²⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4608. Арк. 16.

³²⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4592. Арк. 9.

³²⁶ Там само. Арк. 10.

візиту Посла окреслили перше коло контактів З. Хьольдке. 19 квітня до штату генконсульства долучився віце-консул Вольфганг Зюринг³²⁷.

У дні київських святкувань Генеральне консульство МНР у Києві очолив партійний діяч Білегтійн Банзрагч³²⁸. Ноту про згоду на його призначення Посольство МНР в СРСР за дорученням монгольського МЗС скерувало до радянського зовнішньополітичного відомства 30 березня 1982 р.³²⁹ Генконсул народився в сім'ї скотаря, був педагогом за освітою (за фахом не працював) і зовсім не мав досвіду дипломатичної роботи. Він розпочав трудову діяльність з посади співробітника Державної бібліотеки при Академії наук МНР (1948–1950 рр.). 1951 року вступив в Монгольський державний університет і став членом МНРП. Після закінчення навчання присвятив себе партійній роботі: працював в апараті ЦК МНРП (1955–1956 рр.), завідував відділом в Улан-Баторському міському комітеті МНРП (1957–1959) і очолював там міський комітет Ревсомолу, в 1961–1963 рр. перебував на навчанні в СРСР. По тому був першим секретарем Південно-Гобійського і Селенгинського аймачних комітетів МНРП. Від 1970 р. аж до призначення Б. Банзрагч очолював відділ у Міністерстві громадської безпеки МНР³³⁰. 8 квітня 1982 р. МЗС СРСР підтвердило згоду на його призначення генконсулом МНР у Києві. Завдання генконсульства полягали в подальшому налагодженні торговельно-економічних зв'язків та розширенні співробітництва МНР та УРСР у галузі освіти і науки. Як кандидат у члени ЦК Монгольської народно-революційної партії³³¹ Б. Банзрагч використовував свою консульську каденцію для поглиблення монгольсько-радянських міжпартійних зв'язків. Він систематично бував у ЦК КПУ, а також брав участь у заходах для консульського корпусу, що їх проводили МЗС УРСР і ЦК КПУ, співпрацював з товариством радянсько-монгольської дружби. Консульськими питаннями, зокрема захистом інтересів монгольських студентів, які навчалися в вишах УРСР, та реєстрацією відповідно до досягнутої між МНР і СРСР шлюбів монгольських громадян з громадянами СРСР і третіх країн, що проживали на території СРСР, займався консул Борин Тулгатоого³³².

Відбулися кадрові зміни в генконсульстві ЧССР. У вересні 1982 року закінчив каденцію дваєн консульського корпусу О. Могельський. Після

³²⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4608. Арк. 20.

³²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2890. Арк. 31.

³²⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4588. Арк. 22.

³³⁰ Там само. Арк. 23.

³³¹ Комуніст України. Вид-во: ЦК КПУ «Радянська Україна», 1984.

³³² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4611д. Арк. 4.

повернення в Прагу він мав очолити відділ міжнародних зв'язків ЦК КПЧ³³³. У зв'язку з завершенням п'ятирічного перебування в Києві на посаді генерального консула ЧССР за традицією, що склалася, О. Могельського було нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР «за заслуги в справі зміцнення дружби і співробітництва ЧССР і СРСР»³³⁴. За радянським підходом дозвіл на нагородження отримували в ЦК КПУ після погодження через тимчасового повіреного в справах ЧССР в СРСР з ЦК КПЧ, а в підставах про українсько-чехословацьку дружбу не йшлося³³⁵. Олдржиха Могельського змінив на посаді генконсула ЧССР у Києві Юрай Варголік³³⁶. До його розширеного наприкінці липня 1982 р. відповідно до ноти МЗС ЧССР від 25 травня 1982 р. консульського округу входили Українська та Молдавська РСР. Юрай Варголік не був кар'єрним дипломатом і не мав досвіду дипломатичної роботи, після стажування в МЗС ЧССР 30 вересня 1982 р. приїхав до Києва. На посаді консула працював Владімір Горак³³⁷. Свою діяльність генконсул розпочав зі знайомства з посадовцями, що належали до сфери інтересів консульської установи, і візитів до партійних та державних органів. За перші півроку роботи генконсул мав прийом у низці відділів ЦК КПУ, відвідав 17 міністерств і відомств, 6 областей республіки, мав бесіди в Уккрадпрофі, ЦК ЛКСМ УРСР, Академії наук УРСР, семи її інститутах³³⁸. Головну увагу Ю. Варголік, на відміну від свого попередника, зосередив на вивченні позитивного досвіду організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи КППС, діяльності партії щодо розвитку народного господарства. Його особливо цікавили питання прискорення науково-технічного прогресу, зміцнення зв'язків науки з виробництвом, удосконалення господарського механізму.

Генконсул вважав одним з головних своїх завдань активне сприяння інтеграції економіки ЧССР і СРСР, об'єднання наукових сил. На його думку, багато можливостей недостатньо використовувалися, зокрема щодо зв'язків підприємств і наукових установ УРСР і ЧССР. Він пропонував активніше налагоджувати взаємну інформацію, розширяти ділові контакти на різних рівнях, зокрема по лінії місцевих партійних організацій³³⁹. З цією метою пробував запровадити в генконсульстві регулярні

³³³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4597. Арк. 13.

³³⁴ Там само. Арк. 5.

³³⁵ Там само. Арк. 7.

³³⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4610. Арк. 16.

³³⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4608. Арк. 50.

³³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 14.

³³⁹ Там само.

зустрічі керівників міністерств і відомств, громадських організацій, наукових та інших установ, преси, співробітників відділу ЦК КПУ. Проте 1983 року йому вдалося провести лише урочистий захід — з нагоди Дня звільнення Чехословаччини від нацистів 9 травня замість трьох, що проводилися в минулі роки: з нагоди річниці Лютневої перемоги Чехословацьких трудящих над реакцією — 25 лютого, річниці Словацького національного повстання — 29 серпня, Дня звільнення — 9 травня. Генконсул вважав зустрічі в неофіційній обстановці кориснішими, ніби за столом людина може більше розкритися³⁴⁰. Висунуті генконсульством пропозиції підтримав ЦК КПУ із застереженням, що такі зустрічі матимуть ефект лише за умови ретельної підготовки, якщо заздалегідь буде визначено тему розмови, будуть обговорюватися конкретні питання співробітництва³⁴¹. Зокрема А.В. Меркулов висловив думку, що підтримати пропозицію «систематичної організації в консульстві застїлля не можна», але й категорично відмовити не можна, оскільки генконсульство ЧСР практикує такі запрошення³⁴². Він доручив відділу зарубіжних зв'язків та іншим відділам ЦК КПУ розглядати такі запрошення на предмет доцільності й виходячи з цього обмежувати склад запрошуваних до генконсульств співробітників, в разі необхідності узгоджувати це питання в ЦК КПУ.

В економічній сфері 1982 рік був позначений початком будівництва на території УРСР нового газогону, який мав з'єднати Уренгойське газове родовище та газові родовища півночі Західного Сибіру з Ужгородом та країнами Центральної і Західної Європи. На будівництві нового газогону працювало понад 4 тис. німецьких спеціалістів. 11 липня 1982 р. МЗС НДР порушило питання перед МЗС СРСР про відкриття тимчасового консульського пункту у м. Івано-Франківську на період участі німецьких спеціалістів у будівництві магістрального газогону на території НДР СРСР³⁴³. З дорученням займатися питаннями, пов'язаними з перебуванням в УРСР спеціалістів з НДР, що працювали на будівництві газогону Уренгой-Помари-Ужгород генконсульство НДР скерувало до Івано-Франківська консула Міхаеля Таухерта³⁴⁴. Генконсул З. Хьольдке представив посадовця місцевій владі 30 липня 1982 р. Створення такого спеціального консульського пункту для постійної роботи на місці

³⁴⁰ Там само. Арк. 15.

³⁴¹ Там само.

³⁴² Там само.

³⁴³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4588. Арк. 68.

³⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2600. Арк. 32.

будівництва газогону³⁴⁵ зумовлювалося результатами і наслідками розслідувань генконсульства щодо участі німецьких водіїв у дорожньо-транспортних пригодах та їхніми тяжкими наслідками. Генконсул спершу проживав у готелі «Україна», а після обладнання службового приміщення консульського пункту на місці будівництва, перебрався в розташування дирекції НДР³⁴⁶. Порядок їхньої роботи полягав у вахтовому методі й передбачав три місяці праці без відпусток і по суботам, по тому — надання відпусток для поїздки додому. Такий порядок роботи залишав мало часу для проведення з робітниками культурних заходів. Українська сторона забезпечувала ідеологічну просвітницьку роботу — організувалися масово-політичні заходи по лінії партії і громадських організацій, демонструвалися радянські фільми, провели екскурсію до Києва, в якій взяли участь близько 40 осіб. Консул М. Таухерт просив МЗС УРСР допомоги в розширенні спектру культурного обслуговування німецьких робітників. З метою з'ясування їхніх потреб у жовтні 1982 р. відбулися збори будівельників газогону, в якому взяли участь близько тисячі громадян НДР і спеціалістів Закарпатського управління будівництва трубопроводів, представників партійних і радянських органів, будівельних організацій. За результатами розмови ситуація змінилася. 1983 року активізувати культурну співпрацю все-таки почали з масово-політичних заходів: проводили мітинги, демонстрації, факельні ходи, присвячені святу 1 травня, Дню перемоги, і навіть науково-теоретичні конференції до 165-річчя від дня народження К. Маркса, в яких взяли участь близько двох тисяч будівельників НДР³⁴⁷, налагодили соціалістичне змагання комсомольсько-молодіжних колективів і комсомольських груп навчальних закладів з молодіжними бригадами будівельників НДР. На території Івано-Франківської і Львівської областей було проведено 36 екскурсій за участі 1380 осіб. В травні 1983 р. краєзнавчий музей області організував виставку молодих художників області «Будівельник НДР на спорудженні газогону Уренгой–Ужгород», в її відкритті взяв участь керівник партійного штабу Вольфганг Сухі і співробітник Міністерства культури НДР. Кращі з цих робіт відправили в Берлін на виставку, присвячену відкриттю конгресу молоді НДР. Обласне агентство «Союздрук» забезпечило постачання газет і журналів 22 назви в кількості 2 626 примірників німецькою мовою³⁴⁸. В Богородчанському і Городненківському районах було створено відділення товариства дружби з НДР.

³⁴⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4608. Арк. 31.

³⁴⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4588. Арк. 66.

³⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2600. Арк. 38.

³⁴⁸ Там само. Арк. 39.

Там регулярно почали проводитися тематичні вечори, масові спортивні заходи. Бібліотеки області складали тематичні бібліографічні списки і огляди літератури «Уренгой-Ужгород — траса дружби», «Нова література НДР». Будівельників запрошували для участі в читацьких конференціях.

Охорона громадського порядку в зоні проживання німецьких будівельників здійснювалася робітниками внутрішніх справ шляхом наближення маршрутів патрулювання до місць їхнього проживання і роботи. За домовленістю з німецькою адміністрацією створено групи охорони громадського порядку з числа німецьких будівельників, які чергували на території житлових містечок і місць відпочинку іноземних будівельників.

Водночас втручання консула НДР і радянських компетентних органів потребували численні інциденти, які відбулися з німецькими громадянами. З боку іноземних спеціалістів допущено 127 порушень, в тому числі 4 дорожня-транспортні пригоди, 84 порушення правил дорожнього руху, 24 — порядку пересування, 13 випадків появи в нетверезому вигляді і пиття спиртних напоїв в громадських місцях, два факти дрібного хуліганства. В 1982–1983 рр. було зафіксовано три смертних і один нещасний випадок на виробництві, в результаті якого отримано тяжке тілесне пошкодження³⁴⁹. МЗС запросив у МВС УРСР інформацію про ці інциденти для можливого вжиття заходів у відповідності з положенням консульської конвенції, укладеної між СРСР і НДР³⁵⁰. Як порушення етичні розглядалися радянською стороною випадки фотографування німецькими будівельниками неохайно одягнутих і нетверезих радянських громадян, об'єктів, що не становили естетичної і історичної цінності, гелікоптерів, що пролітали, старих будинків, сміттєзвалищ. За різні порушення було повернуто на батьківщину 3 особи³⁵¹. Трагічно закінчилася і каденція консула. За недбале ставлення до свої обов'язків та зловживання спиртними напоями 8 червня 1983 р. партійний штаб оголосив йому сувору догану з занесенням в особові справу. 18 червня 1983 р. 35-річний дипломат³⁵² покінчив життя самогубством³⁵³.

У першій половині 1983 р. у Києві працювали консульські установи восьми соціалістичних країн: Болгарії, Німеччини, Монголії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. Генеральне консульство Угорщини очолив у цей час кар'єрний дипломат Іштван Монорі. Випускник

³⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2600. Арк. 35.

³⁵⁰ Там само. Арк. 36.

³⁵¹ Там само. Арк. 41.

³⁵² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4608. Арк. 31

³⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2600. Арк. 42.

Інституту культурних відносин у Ленінграді, в своїй дипломатичній діяльності він спеціалізувався в східному напрямку: працював у Посольстві УНР в СРСР, у центральному апараті МЗС Угорщини. З 1975 року очолював відділ планування та аналізу зовнішньої політики. Новопризначений генконсул мав дипломатичний ранг посла і повноважного міністра. Його повноваження поширювалися на УРСР і Молдавську РСР. За відгуками відомого українського дипломата Д. І. Ткача, це був «професіонал високого гатунку та просто гарна людина», він «зробив дуже багато для становлення українсько-угорських стосунків»³⁵⁴. Прощаючись з Києвом, його попередник Дьєрдь Макларі сказав: «Київські роки стануть однією з найяскравіших сторінок моєї трудової біографії, тут я багато чого навчився, збагатився новими знаннями, знайшов нових друзів»³⁵⁵.

Змінився керівник у Генеральному консульстві Польщі. Після швидкої зміни двох генконсулів Леона Котарби (1981–1982) та Юзефа Навотні (1982–1983) на цю посаду було призначено «міцного господарника», кандидата у члени Політбюро ПОРП 1931 року народження Владислава Ян Крука. Він закінчив школу сільського господарства в Любліні, мав ступінь магістра в цій сфері. З кінця 1950-х років перебував на партійній роботі, в 1971–1975 рр. був членом виконавчого комітету ПОРП, в 1975–1977 рр. очолював Союз радгоспів у Любліні. Перед призначенням на консульську посаду А. Крук виконував обов'язки депутата парламенту від Любліну, працював у комітеті з землеустрою та захисту навколишнього середовища³⁵⁶.

На період роботи югославських спеціалістів у Сочі 1 жовтня 1982 р. це місто було включено до консульського округу Генерального консульства СФРЮ у Києві³⁵⁷. Консул Славко Павлович, який займався питаннями витребування документів, неодноразово звертався до МЗС УРСР з пропозиціями про спрощення процедури витребування. Йшлося про відмову від заповнення анкети, що використовувалася для виявлення архівами документів, і надання необхідних відомостей на підставі ноти³⁵⁸. Генконсульство проводило також виявлення киян, які брали участь у

³⁵⁴ Ткач Д.І. Українсько-угорські стосунки: погляд дипломата // Персонал: журнал інтелектуальної еліти URL: <https://web.archive.org/web/20171201042838/http://www.persona-l.pp.ua/rubrics/ekonomka-poltikal/ukranksko-ugorsk-stosunki-poglyad-diplomata>

³⁵⁵ Генеральний консул Угорської Народної Республіки в Києві товариш Дьєрдь Макларі відповідає на запитання журналу «Всесвіт» // Всесвіт. 1982. № 1.

³⁵⁶ URL:https://web.archive.org/web/20160304123356/http://katalog.bip.ipn.gov.pl/show_Details.do?id=KR&katalogId=1&subpageKatalogId=1&pageNo=1&nameId=1473&osobaId=8658& (12.12.2020).

³⁵⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4610. Арк. 20.

³⁵⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4611г. Арк. 2.

визволенні Югославії під час Другої світової війни та систематично оновлювало списки югославських громадян, що проживали в УРСР. У липні 1983 р. генконсульство СФРЮ призупинило свою діяльність. У серпні відкрилося генконсульство Республіки Куба. Його очолив відомий мексиканський футболіст, учасник XIX Літніх Олімпійських ігор у Мехіко Бернардо Ернандес Вільясенйор³⁵⁹. Персонал генконсульства Румунії було скорочено одного співробітника — виконувача обов'язків генконсула³⁶⁰.

Офіційне представлення нового угорського генконсула планувалося після жовтневого 1983 р. пленуму ЦК УСРР, який збирався для обговорення економічної ситуації в країні. Через засуху прогнозували недобір два млн тон зерна (планувалося зібрати приблизно 15 млн тон), третини соняшника, цукрового буряка і картоплі. Через це зменшувався експорт, погіршувалися можливості виплат країною зовнішніх боргів. Тому з 19 вересня підвищувалися в Угорщині ціни на продукти харчування: хліб на 16%, хлібо-пекарські вироби на 12%, рослинна олія на 20%, маргарин на 10%, цукор на 23%. Відповідно підвищилися ціни в ресторанах. Компенсація не передбачалася. Партійні органи розпочали проведення роз'яснювальної роботи. Після завершення пленуму Посол УНР в СРСР Ш. Райнаї приїхав до Києва, щоб поінформувати про прийняті рішення В.В. Щербицького і представити нового генконсула³⁶¹.

Як офіційні представники своїх держав, генконсульства приймали рішення про видавання віз, в'їзду в країну, реєстрацію актів громадянського стану. Зокрема генконсульство НРБ 1983 року з консульських питань прийняло понад 4,5 тис. відвідувачів, а генконсульство ПНР лише в період зимових канікул обслуговувало до 1,5 тис іноземних студентів з питань отримання транзитних віз³⁶². На консульство ПНР припадало 80% всіх витребуваних іноземними консульствами документів. Деякі генконсульства зверталися до МЗС УРСР з питань шлюбу між іноземцями та радянськими громадянами. До всіх генконсульств МЗС УРСР скеровувало списки їхніх громадян, які порушили режим перебування іноземців у СРСР. Генконсульство СРР у відповідь повідомило, що румунська влада, отримавши відомості про порушення своїми громадянами режиму перебування закордоном, позбавляла їх права на виїзд із СРР на два-три роки³⁶³. Генконсульства ПНР і МНР висловили думку, що компетентні

³⁵⁹ URL: https://www.wikiwand.com/uk/Бернардо_Ернандес (12.12.2020).

³⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 4.

³⁶¹ Там само. Арк. 17.

³⁶² Там само. Арк. 6.

³⁶³ Там само.

органи УРСР ставляться до порушників-іноземців недостатньо суворо і запропонували застосовувати до них повною мірою заходи, передбачені радянським законодавством.

Генконсульства Угорщини, СФРЮ, МНР, НРБ, Куби, ПНР активно займалися організацією візитів до УРСР партійно-державних і урядових делегацій, послів і окремих офіційних осіб. За рік республіку відвідали 8 партійно-радянських і урядових делегацій, 8 міністрів і послів зарубіжних країн, 379 зарубіжних журналістів³⁶⁴. Ця діяльність велася в тісному контакті з МЗС УРСР. Через посередництво зовнішньополітичного відомства організовувалися візити генконсулів до Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР, керівників міністерств і відомств; поїздки співробітників генконсульства територією республіки; здійснювалося проведення протокольних заходів з нагоди національних свят та знаменних дат, покладання вінків до пам'ятників тощо. Поїздки співробітників генконсульств зумовлювалися питаннями реалізації торговельно-економічних угод, навчання іноземних студентів, участі робітників соцкраїн у будівництві об'єктів народного господарства. Найбільше візитів упродовж 1983 р. відбулося до Одеської, Львівської, Донецької, Івано-Франківської, Кримської і Харківської областей³⁶⁵.

Інформаційно-пропагандистська робота МЗС УРСР з консульським корпусом соціалістичних країн у Києві підпорядковувалася завданню всебічного ознайомлення співробітників генконсульств з «практикою комуністичного будівництва в республіці», ходом реалізації рішень партійних з'їздів і пленумів, досягнень УРСР в галузі економіки, науки і культури³⁶⁶. В 1983 р. співробітники генконсульств взяли участь в 15 офіційних заходах, для них було організовано 14 бесід та екскурсій, 17 кінопереглядів, відвідання театрів, художніх виставок. Регулярно проводилися роз'яснювальні лекції і бесіди з питань радянського законодавства. Ці лекції використовувалися для пропаганди миролюбивої політики СРСР і досягнень радянського народу, у тому числі УРСР, в комуністичному будівництві³⁶⁷.

Питання торговельно-економічні та науково-технічного співробітництва генконсульства вирішували за сприяння Держплану УРСР, Міністерства торгівлі УРСР, Торгово-промислової палати, галузевих міністерств, окремих підприємств та науково-дослідних установ АН УРСР. У Держплані УРСР генконсульства Угорщини, НДР, ПНР і ЧССР

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 5.

³⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2600. Арк. 20.

³⁶⁷ Там само.

погоджували постачання з УРСР чавуну, коксу, прокату та іншої сировини, проблеми обміну товарами народного споживання³⁶⁸. До Міністерства торгівлі та ТПП генконсульства УНР, ПНР, ЧССР, СФРЮ зверталися щодо розширення товарообміну, реалізації договірних операцій з прикордонного обміну, візитів в УРСР торгових делегацій, проведення в Києві виставки промислових виробів УНР. За сприяння угорського генконсульства в грудні 1983 р. було здійснено поїздку в Будапешт делегації УРСР для переговорів про розширення науково-технічного співробітництва, на 1984 р. намічено поїздку в УНР спеціалістів Мінсільгоспу УРСР для ознайомлення з досвідом угорських кооператорів, встановлення ділових зв'язків з фахівцями харчової і молочної промисловості. Генконсульство НРБ надало сприяння в питанню переобладнання спеціалістами фірми «Фармахім» із НРБ Київського «Будинку парфумерії». Генконсульство ПНР організувало виставки парфумерно-косметичних товарів та освітлювальної апаратури. Генконсул СФРЮ Т. Петруничич займався організацією в Києві виставок югославської електронної техніки, холодильників, пральних машин та інших побутових товарів. Співробітники генконсульств НРБ, ЧССР, УНР, ПНР підтримували тісні контакти з інститутами і установами АН УРСР. Генконсульство НРБ сприяло вирішенню питання про створення спільної радянсько-болгарської лабораторії з порошкової металургії і композиційних матеріалів, брало участь у підготовці міждержавної угоди про співробітництво СРСР і НРБ в галузі робототехніки³⁶⁹.

Важливим напрямком роботи генконсульств була робота зі студентами їхніх країн, які навчалися в українських вишах. З цих питань консульські установи співпрацювали з Мінвузом УРСР та навчальними закладами республіки. В 1983 р. в українських вишах навчалося 3383 громадянина Куби, 1628 громадян — МНР, 873 — ПНР, 750 — НДР, 646 — НРБ³⁷⁰. Забезпечення перебування і навчання студентів з їхніх країн складало, на відміну від інших генконсульств, основне завдання консульських установ МНР і Республіки Куба. Їм доводиться вирішувати інші питання, що виникали під час навчання цих громадян: оформляти шлюб, забезпечувати захист інтересів громадян, які вчинили злочини тощо. В листопаді 1983 р. відбулася чергова зустріч проректорів і деканів з роботи з іноземними студентами українських вишів з генконсульством

³⁶⁸ Там само. Арк. 7.

³⁶⁹ Там само. Арк. 7–8.

³⁷⁰ Там само. Арк. 8.

МНР, де відзначалося, що завдяки спільним зусиллям дисципліна і успішність монгольських студентів значно підвищилася.

Щодо розширення співробітництва в галузі культури і мистецтва, організації гастрольних поїздок художніх колективів і окремих виконавців генконсульства ЧССР, УНР, ПНР, НРБ зверталися до Міністерства культури³⁷¹, активно контактували з Українським товариством дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами. За участі генконсульства НДР провели заходи, присвячені 165-річчю від дня народження і 100-річчю від дня смерті Карла Маркса. З іншими генконсульствами відзначали річниці Сухе-Батора (генконсульство МНР), Ярослава Гашека та Юліуса Фучика (генконсульство ЧССР), Йоганеса Брамса (генконсульство НДР), Адама Міцкевича (генконсульство ПНР). Генконсульство ЧССР провело заходи з нагоди 40-річчя підписання Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і ЧССР, місячник чехословацько-радянської дружби. Генконсульства УНР і НДР відзначили 65-річчя створення компартій Угорщини і Німеччини. З ініціативи генконсульств НРБ, УНР, НДР, ПНР і ЧССР група активістів радянських товариств була нагороджена почесними знаками і дипломами товариств дружби соціалістичних країн з СРСР³⁷².

Від 1984 р. українське зовнішньополітичне відомство очолював В.О. Кравець (1930–2011), переведений на міністерську посаду з посади постійного представника Української РСР при ООН (1979–1984)³⁷³. Випускник факультету міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, партійний діяч, викладач історії КПРС, кандидат історичних наук, він почав свою дипломатичну кар'єру з посади радника Постійного представництва Української РСР при ООН, впродовж 1971–1979 рр. працював заступником міністра закордонних справ УРСР.

1984 року іноземні консульства в Києві провели низку урочистих зборів з нагоди партійних та державних річниць, спільних з українською стороною пам'ятних дат. Обов'язковими учасниками урочистостей були очільники українських відділень дружби СРСР з тією чи іншою країною, партійні та державні функціонери. У вересні урочисто відзначило 40-річчя соціалістичної революції в Болгарії генконсульство НРБ, очолюване Олександром Тоневим. В урочистостях взяв участь голова правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби

³⁷¹ Там само.

³⁷² Там само. Арк. 9.

³⁷³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6323. Арк. 141.

М.В. Фоменко³⁷⁴. У жовтні за участі генерального консула НДР у Києві Зігфрід Хьольдтке та голови українського відділення Радянського товариства дружби з НДР І.Ф. Пойди відбулися Урочисті збори представників трудових колективів міста, присвячені 35-річчю утворення НДР та за участі генконсула ЧССР Юрая Варголіка, консула Мікловича і голови правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби Ф.П. Головченко — збори представників громадськості з нагоди 40-річчя завершення Карпатсько-Дуклянської операції, в якій брали радянські і чехословацькі воїни, під час Німецько-радянської війни і Дня Чехословацької народної армії. В листопаді 1984 р. монгольський генконсул Б. Банзграч ініціював відзначення в Києві 60-річчя III з'їзду Народно-революційної партії, під час якого було проголошено некапіталістичний розвиток країни, і проголошення МНР, що постала 26 листопада 1924 р. після смерті останнього монгольського монарха Богдо-гегена VIII. Воно відбулося у формі зборів трудящих, що стала традиційною для таких урочистостей³⁷⁵.

Поспіль з офіційними урочистостями розширювався спектр культурних заходів. Усе ширшої популярності набували місячники дружби з зарубіжними країнами, в межах яких відбувалися книжкові виставки, виступи мистецьких колективів, літературні вечори, наукові дискусії, передавання архівних документів. У межах місячника радянсько-болгарської дружби генконсульство НРБ забезпечило відвідання Києва болгарською урядовою делегацією на чолі з заступником Голови Ради Міністрів НРБ Тодором Божиновим, за участі консула Димитра Симова та віце-консула Івана Піперкова відбувся літературний вечір «Дружба народів — дружба літератур» у Державній республіканській бібліотеці УРСР ім. КПРС (нині — Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого), урочистий вечір радянсько-болгарської дружби — в Інституті кібернетики АН УРСР³⁷⁶.

Літературні вечори систематично влаштовувало також Генеральне консульство ПНР у Києві. 90-річчя від дня народження польського поета Юліана Тувіма вшанували українські літературознавці та польські дипломати. В зустрічі взяли участь член правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби Ю.В. Строкан, науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Ю.Л. Булаховська, кон-

³⁷⁴ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1976–1985) Упорядники: І.М. Закринична, Т.О. Ємельянова, Л.Г. Касян та ін. К., 2015. С. 935.

³⁷⁵ Там само. С. 936.

³⁷⁶ Там само. С. 911.

сул генконсульства ПНР Владзімеж Восковський³⁷⁷. Літературний вечір з нагоди 175-річчя від дня народження польського поета Юліуша Словацького за участі польського генконсула Владислава Крука відбувся в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка³⁷⁸. 40-річчя визволення Польщі від нацистів разом з «представниками трудових колективів міста» урочистими зборами відзначали генконсул ПНР В. Крук та голова правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби О.Я. Пашенко³⁷⁹. Генконсул супроводжував також делегацію Краківського воєводського комітету ПОРП під час відвідання Київського міськкому КПУ. Рівень зустрічі підкреслила участь у ній Повноваженого Посла ПНР у СРСР Станіслава Коселека.

Більшість генконсульств практикували проведення книжкових виставок. На початку квітня у книжковому магазині «Дружба» відкрилася «Декада югославської книги», присвячена національному святу СФРЮ — Дню проголошення республіки. У відкритті декади, присвяченої 39-й річниці визволення Чехословаччини від нацистів, взяли участь консули Генерального консульства ЧССР Зденек Новак і Рудольф Міклович³⁸⁰.

Декада болгарської книги у тій самій локації супроводжувалася іншими культурними заходами: художньою виставкою «Болгарія — країна друзів» в Українському відділенні Товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами; вечором кіномистецтва НРБ у Республіканському будинку кіно за участі генконсула Олександра Тонєва та режисера театру «Сльоза і сміх» Христо Кричмарова³⁸¹. 40-річчю національного свята НРБ — Дню свободи — присвячувалася Ювілейна виставка книги НРБ³⁸². Фотовиставку «Соціалістична Болгарія — 40 років» у кінотеатрі «Київська Русь» урочисто відкрили заступник голови президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами Л. П. Бондаренко, генконсул Олександр Тонєв та консул Цветан Ночев³⁸³.

У відкритті виставки книг НДР взяв участь директор видавництва «Брокгауз» Альфред Нойман³⁸⁴.

Для участі у відкритті «Декади румунської книги», присвяченої 40-річчю визволення Румунії від нацистів, до Києва спеціально прибув

³⁷⁷ Там само. С. 936.

³⁷⁸ Там само. С. 923.

³⁷⁹ Там само. С. 870.

³⁸⁰ Там само. С. 911.

³⁸¹ Там само. С. 922.

³⁸² Там само. С. 924.

³⁸³ Там само. С. 947.

³⁸⁴ Там само.

Посол Румунії у СРСР Троян Дудаш. Разом з головою правління Українського відділення Товариства радянсько-румунської дружби, міністром легкої промисловості УРСР О.Я. Касьяненком він взяв участь у зборах представників київських трудових колективів з цієї нагоди³⁸⁵. До тієї ж дати було приурочено фотовиставку «Нове обличчя міст Румунії», до відкриття якої долучився виконавач обов'язків генконсула СРР Ніколае Ніцу³⁸⁶.

До таких ювілеїв приурочувалися науково-практичні конференції, фотовиставки, зустрічі генконсулів з молоддю. Науково-практична конференція, присвячена 40-річчю Словацького національного повстання³⁸⁷, відбулася за участі доктора історичних наук В.М. Нем'ятого, генконсула ЧССР Ю. Варголіка, Героя Радянського Союзу В.І. Клокова та ін.³⁸⁸ Роль і значення повстання розглядалися з притаманних радянській історіографії позицій, де його основною рушійною силою вважалися чехословацькі та словацькі комуністичні організації, наголошувалася всебічна допомога СРСР у збройній боротьбі та тісний контакт з командуванням Червоної армії, ефективність партизанських дій, а відповідальність за невдачу повстання пов'язувалася з нерішучістю словацького вищого армійського командування, яке не змогло забезпечити переходу найбоєздатніших частин словацького війська на бік повсталих³⁸⁹.

40-річчю соціалістичної революції в НРБ було присвячено Науково-теоретичну конференцію болгарських студентів, які навчалися в Українській РСР. Для участі в конференції до Києва прибув посол НРБ в СРСР М. Делев. Конференція супроводжувалася пропагандистськими акціями: спільним покладанням квітів до пам'ятників В.І. Леніну в Києві та Рівному, братської могили в урочищі Лопатино, зустріччю з членами інтернаціонального клубу «Глобус» ім. Лілії Карастоянової в Клеванській школі-інтернаті³⁹⁰.

Помітною подією для науковців стало передання генконсулом НДР у м. Києві Зігфридом Хьольдтке клубу інтернаціональної дружби Київського технікуму залізничного транспорту документальних матеріалів

³⁸⁵ Там само.

³⁸⁶ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів... С. 913.

³⁸⁷ День початку Словацького національного повстання 29 серпня 1944 р. у сучасній Словаччині відзначають як державне свято.

³⁸⁸ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів... С. 897.

³⁸⁹ Див.: *Петерс И.А.* Словацкое национальное восстание и современность: (К 40-летию) // УДЖ. 1984. № 8. С. 127–135; *Ренін В.* Словацке національне повстання — передумова проведення військами Червоної Армії Східнокарпатської операції // Військово-науковий вісник. 2009. № 11. С. 165–176.

³⁹⁰ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів... С. 957.

про німецького комуніста Петра Ламберца. Генконсульство продовжувало традицію систематичного проведення Днів Лейпцига як міста-побратима Києва³⁹¹.

Відкриття в Києві Днів ще одного міста-побратима — Кракова генконсульство ПНР розпочало виставкою «Краків — сьогодні» за участі консула ПНР Яцека Корнацького та гостей з Кракова: завідувача відділу Краківського комітету ПОРП Генріха Шидловського і професора Краківського університету Ігнація Грабовскі³⁹². З метою підготовки цього заходу, якому польська сторона надавала великого значення кандидат у члени Політбюро ЦК ПОРП Казимеж Барчковський запросив 9 березня 1979 р. генконсула СРСР у Кракові І.А. Корчму для обговорення програми до ЦК ПОРП. Польська сторона хотіла залишити добру пам'ять у киян про цей захід, розглядаючи його як внесок у польсько-радянську дружбу і співробітництво. До того часу приурочувалося скерування в Київ спеціального потягу дружби, учасниками якого мали стати передовики виробництва, робітники та інженерно-технічні працівники промислових підприємств Кракова, які змагалися і співпрацювали з підприємствами Києва. До Києва мав їхати театр Ю. Словацького, музичні, хорові, танцювальні колективи Кракова, виставки тощо. Для узгодження і уточнення польська сторона планувала відправити в Київ свою робочу групу в складі 2-3 робітників ЦК ПОРП та Управи президента міста і просила підтримки ГК СРСР у Кракові³⁹³. Представник генконсульства пообіцяв передати прохання радянській стороні і висловив упевненість, що кияни достойно, радо, сердечно і з теплотою приймуть своїх друзів з Кракова, з братньої Польщі³⁹⁴.

Гастролі зарубіжних митців, за задумом їх організаторів, не лише сприяли культурному зближенню народів, але й мали зацікавити «радянський народ» «правильним» зарубіжним мистецтвом. У межах проведення Днів польської культури в СРСР до Києва приїздили відомі польські виконавці. 1984 року Київ зустрічав польського композитора і диригента Роберта Сатановського³⁹⁵. З великим успіхом у цьому контексті відбувалися в Києві гастролі болгарської співачки — народної артистки НРБ Лілі Іванової³⁹⁶. З метою популяризації туристичної привабливості Болгарії Головне управління УРСР з іноземного туризму та

³⁹¹ Там само. С. 911

³⁹² Там само. С. 914.

³⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 59.

³⁹⁴ Там само. Арк. 60.

³⁹⁵ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів.... С. 922.

³⁹⁶ Там само. С. 914.

Болгарська асоціація з туризму і відпочинку в м. Києві за участі генконсульства НРБ організували конкурс «Болгарія — країна туризму» та фотовиставку «Болгарія — країна туризму, країна друзів»³⁹⁷.

У травні 1985 р. Українську РСР відвідала делегація послів 36 країн, зокрема Болгарії, Греції, Данії, Японії, Афганістану, Венесуели, Єгипту, Колумбії, Мозамбіка, Нової Зеландії, Танзанії, Філіпін, Екватора та ін.³⁹⁸ Така кількість іноземних дипломатів в УРСР побувала вперше. Поїздку організувало МЗС СРСР. Делегація працювала в Києві, Одесі та в Криму. В Києві гостей зустрічали в Раді Міністрів УРСР, де їм розповіли про економічний, соціальний і культурний розвиток республіки, і звісно — про партійне будівництво, зокрема про підготовку до XXVII з'їзду КПРС, про відзначення 40-річчя Перемоги «радянського народу в Великій вітчизняній війні», що стала порятунком Європи і світової цивілізації від фашистського уярмлення³⁹⁹. Іноземні дипломати мали можливість поставити питання. Їх цікавило, чи є в УРСР проблема низької ефективності виробництва, яка доля очікує виноградники у зв'язку з заходами радянського уряду щодо скорочення виробництва алкогольних напоїв, демографічна ситуація в республіці, шляхи вирішення питання відновлення дефіциту робочої сили і можливість залучення праці іммігрантів. Незручне питання поставив глава посольства Тоголезької Республіки Л. Керім-Дікені: чи здійснює насправді Україна прямі зв'язки з іншими країнами, чи такі зв'язки забезпечуються через МЗС СРСР⁴⁰⁰. На всі питання було надано відповіді, що «підкреслювали переваги радянської політичної, державної та економічної системи»⁴⁰¹. Посол НРБ у СРСР Д. Жулев подякував від імені делегації за прийом. А невдовзі він представив керівництву УРСР нового болгарського генконсула в Києві.

На початку серпні 1985 р. Генеральне консульство НРБ у Києві очолив Цветаном Ночев⁴⁰². Українська столиця була для нього не чужим містом. Він навчався в Київському інституті міжнародних відносин разом з донькою першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербицького Ольгою. Під кінець навчання вони одружилися. Як згадував відомий український дипломат В.Д. Хандогій, «рішення про весілля погоджувалося особисто

³⁹⁷ Там само.

³⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 38.

³⁹⁹ Там само.

⁴⁰⁰ Там само.

⁴⁰¹ Там само.

⁴⁰² Там само. Арк. 16.

між Леонідом Брежневим і Тодором Живковим»⁴⁰³. Відтак шлюб Ц. Ночева став серйозним поштовхом у його дипломатичній кар'єрі. Крім того, як киянин за родинними зв'язками, він мав істотні переваги у встановленні необхідних консульству контактів⁴⁰⁴. Свою діяльність він розпочав з переговорів з низкою керівників Інститутів АН УРСР, міністерств і відомств країни та досягнув домовленості з Інститутом електророзв'язування ім. Є.О. Патона про створення спільного інженерного центру⁴⁰⁵. Водночас у співпраці з УпКК він зауважив низьку якість ремонтних робіт, надання неякісних новорічних листівок тощо. В грудні 1985 р. генконсул звернувся в ЦК КПУ до А.В. Меркулова з проханням про сприяння в реалізації рішення уряду НРБ щодо будівництва приміщення генконсульства разом з житловим будинком. Найближчим часом планувалося порушити це питання в Москві⁴⁰⁶. З боку ЦК КПУ Ц. Ночев отримав беззастережну підтримку.

Одночасно з призначенням нового болгарського генконсула завершив службу в Києві консульський представник Монголії Білегтійн Банзрагч. У своїй діяльності він надавав пріоритет опікуванню монгольськими студентами і розвитку партійного співробітництва. Генконсул залишав Київ з Почесною Грамотою Верховної Ради УРСР, яку отримав у зв'язку з завершенням каденції як вищу нагороду республіки за великий внесок у розвиток дружби між СРСР і УРСР та Монголією⁴⁰⁷. Після Б. Банзрагча генконсульство Монголії в Києві очолив Б. Басаджавин, який залишився на посаді до 1991 р.

* * *

Загалом упродовж другої половини 1940-х — першої половини 1980-х рр. у Києві сформувався консульський корпус у складі представників соціалістичних (ПНР, НРБ, НДР, МНР, Республіка Куба, СРР, ЧССР, УНР) та позаблокових країн (СФРЮ). Основні завдання консульських установ відповідно до консульських угод їхніх країн з СРСР полягали в питаннях розвитку торговельних, економічних, науково-технічних і культурних зв'язків країн саме з СРСР, в яких розвиток відносин у різних сферах з УРСР був складовою їхньої основної місії. В українській столиці вони опікувалися питаннями навчання студентів, підготовки

⁴⁰³ *Хандогій Володимир*. Дипломатичні сюжети: Невигадані історії кар'єрного дипломата. К.: Саміт-Книга, 2017. С. 48.

⁴⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 18.

⁴⁰⁵ Там само.

⁴⁰⁶ Там само. Арк. 46.

⁴⁰⁷ Там само. Арк. 34.

аспірантів і стажерів своїх країн у вишах і технікумах УРСР; захистом громадян і юридичних осіб громадян своїх країн, представляли інтересів своїх країн, забезпечували виконання двосторонніх договорів на території УРСР та планів науково-технічного і економічного співробітництва країн РЕВ. В сфері розвитку культурного співробітництва генконсульств долучалися до організації контактів міст-побратимів, проведення Днів культури, Днів міст, організації книжкових і мистецьких виставок, перекладу літературних творів, творчих обмінів театрів і художніх колективів, шукали нові інструменти культурної співпраці, не виходячи з ідеологічних обмежень усієї наукової, творчої і мистецької діяльності.

З огляду на пряму підпорядкованість і підзвітність МЗС УРСР зовнішньополітичному відомству Радянського Союзу та партійний контроль з боку ЦК КПУ генконсули погоджували свої плани з відповідними підрозділами МЗС УРСР та відділом зарубіжних зв'язків ЦК КПУ. Для вирішення важливих питань до Києва приїздили послы їхніх країн у СРСР.

Зі свого боку МЗС УРСР організовувало для генеральних консулів та всього консульського корпусу урочисті заходи міського і республіканського масштабів, відвідання сесій Верховної Ради УРСР, бесіди в Раді Міністрів УРСР, Київському міськомі КПУ, Уккредпрофі, відвідання підприємств, об'єктів сільського господарства, науково-дослідних інститутів АН УРСР; проводило роботу з роз'яснення нових положень законодавства, що регулювало в СРСР та УРСР права і обов'язки іноземців; організовувало зустрічі співробітників генконсульств, які займалися консульсько-правовими питаннями, з працівниками ВВІР, МВС УРСР, УДАІ МВС УРСР, Індержстраха, уповноваженими Ін'юрколегії по УРСР⁴⁰⁸. Іноземні консули брали участь у відзначенні практично всіх важливих подій та співпрацювали з делегаціями своїх країн. Водночас вони систематично контактували з консульським відділом МЗС УРСР щодо питань, які виникали в процесі виконання ними основної діяльності.

В призначенні генконсулів принципову роль відігравала їх партійна належність — вони всі були членами комуністичних/робітничих/соціалістичних партій своїх країн. Практично всі мали дипломатичний досвід роботи в СРСР або працювали в центральному апараті своїх зовнішньополітичних відомств у відповідних відділах, володіли російською мовою. Окремі дипломати починали вивчати в Києві українську мову і розуміти, що Українська РСР — не просто республіка, а держава, яка зможе відновити свою незалежність.

⁴⁰⁸ Там само.

3.3. Іноземні консульства в Одесі в 1940–1980-х рр.

З відновленням права Української РСР на ведення зовнішньополітичної діяльності як потенційне місце перебування іноземних консульських установ, що могли бути створені в процесі розвитку двосторонніх відносин СРСР з державами-партнерами, радянський уряд, окрім Києва, передбачав Одесу. Причорноморське місто було звільнено від фашистських окупантів 10 квітня 1944 р. в ході Одеської операції військами 3-го Українського фронту за сприяння Чорноморського флоту. Ще до закінчення Другої світової війни через наявність порту Одеса поступово ставала місцем скупчення великої кількості іноземців. Саме ця обставина спричинила на межі XVIII–XIX ст. появу тут перших іноземних консульств⁴⁰⁹. «Перлина над морем» приваблювала зарубіжні держави не лише як портове місто в людському вимірі й була своєрідним вікном у світ, а також як великий економічний центр у державному сенсі і й у Радянському Союзі відігравала помітну роль у зовнішньоторговельних зносинах СРСР і доставляння гуманітарної допомоги.

Після звільнення Одеси від фашистів тут зупинялися делегації Болгарії, Румунії, Югославії, Угорщини та інших країн, працювали місії США та Великої Британії. З лютого 1945 р. в одеський порт почали прибувати американські судна з вантажами для СРСР та англійські пароплави з радянськими громадянами, які поверталися з фашистського полону⁴¹⁰. В першій половині березня 1945 р. через Одесу було репатрійовано понад 10 тис. американських, англійських і французьких громадян⁴¹¹. Портовим містом зацікавилися іноземні кореспонденти⁴¹². Неважко було передбачити, що «морські ворота» СРСР не лише пропускати будуть пересічних громадян з інших країн, але надалі Одеса, маючи ще й «повітряні ворота» як важливий пункт авіаліній привертатиме увагу іноземних дипломатичних, торговельних та військових представників, кореспондентів і звичайних туристів⁴¹³.

⁴⁰⁹ Див.: *Матяш Ірина*. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 482 с.; *Її ж.* Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 556 с.

⁴¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1444. Арк. 2.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² Там само. Арк. 6.

⁴¹³ Там само. Арк. 2.

16 березня 1945 р. секретар Одеського обкому КП(б)У А.Г. Колибанов порушив телефонограмою перед НКЗС УРСР та головою РНК УРСР М.С. Хрущовим питання про організацію в Одесі культурного обслуговування іноземців. З цією метою він пропонував створити в місті Дипломатичне агентство НКЗС УРСР або Дипломатичне агентство НКЗС СРСР, що діяло до початку Другої світової війни, зобов'язати Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном⁴¹⁴ прискорити відновлення інтернаціонального клубу для моряків, виділити для готелю «Інтурист», який мав на балансі два вантажні автомобілі і один легковий⁴¹⁵, додатково 2–3 легкові автомобілі та один автобус, забезпечити гарантоване постачання продовольства до міста, збільшити обсяги відпуску одеситам та гостям міста промислових товарів⁴¹⁶.

Того ж дня завідувач політичним відділом НКЗС УРСР О.І. Плахтин повідомив про звернення народного комісара закордонних справ УРСР Д.З. Мануїльського, який перебував за межами Києва, і запропонував порушити питання про створення в Одесі дипломатичного агентства з огляду на систематичне збільшення кількості іноземців у місті. Він свідомо уникав конкретизації щодо підпорядкування установи СРСР чи УРСР, залишаючи його на вирішення союзного керівництва. Про звернення секретаря Одеського обкому КП(б)У він негайно поінформував також другого секретаря ЦК КП(б)У Д.С. Коротченка — «довоєнного» Голову РНК УРСР (1938–1939 рр.), відомого учасника сталінських репресій і анти-українця, котрий невдовзі очолив Радю Міністрів УРСР (1947–1954 рр.)⁴¹⁷. Окрім союзного зовнішньополітичного відомства, О.І. Плахтин пропонував звернутися також до ВТКЗЗ, оскільки, за його даними, саме ця організація займалася культурним обслуговуванням іноземних моряків у Мурманську.

Голова РНК УРСР М.С. Хрущов думку про нагальну необхідність створення в Одесі дипломатичного агентства підтримав, підготувавши відповідне звернення за запропонованою О.І. Плахтиним формулою (без визначення підпорядкованості установи) — про Дипломатичне агентство

⁴¹⁴ Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном було засновано 1925 р. з метою ознайомлення громадськості СРСР з досягненнями культури зарубіжних країн і популяризація культури народів Радянського Союзу за кордоном, сприяння розвитку і зміцненню дружби і взаєморозуміння між народами СРСР і інших країн.

⁴¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1444. Арк. 11.

⁴¹⁶ Там само. Арк. 7.

⁴¹⁷ Там само. Арк. 1.

Народного комісаріату закордонних справ у м. Одеса до заступника Голови РНК СРСР і наркома закордонних справ СРСР В.М. Молотова⁴¹⁸.

Ще один лист, пов'язаний з цією проблемою, отримав заступник Голови РНК СРСР і нарком зовнішньої торгівлі СРСР А.І. Мікоян. У зверненні до цього діяча питання ставилося ширше: про збільшення в Українській РСР (не лише в Одесі) «контингенту іноземців-транзитників (дипломатичних, військових і торговельних представників) та іноземних кореспондентів»⁴¹⁹, що зумовлювало потребу забезпечення необхідними для обслуговування іноземців обладнанням та транспортом готелів «Інтурист». Відтак М.С. Хрущов просив наркома сприяти наданню таким готелям у Києві й Одесі по 2–3 легкових автомобіля, одного автобусу та «деякого оновлення» готельного обладнання.

Окреме звернення М.С. Хрущов скерував і до голови ВТКЗЗ В.С. Кемьонова. Наголошуючи, що Одеса знову стає пунктом зосередження моряків іноземних суден, колишніх військовополонених — громадян країн-союзників СРСР, що підлягають репатріації, представників іноземних військових місій та транзитників, голова РНК УРСР указував, що створений до війни для культурного обслуговування іноземців спеціальний інтернаціональний клуб не працює, тому виникла потреба організації відповідного культурного обслуговування іноземців в Одесі шляхом створення спеціального закладу і просив якнайшвидше вирішити це питання⁴²⁰.

Союзне керівництво загалом підтримало ідею створення в Одесі дипагентства, водночас пов'язуючи з нею реалізацію інших завдань. 24 травня 1945 р. М.С. Хрущов отримав вказівку з Москви за підписом Георгія Димитрова, на той час завідувача відділу міжнародної політики ЦК ВКП (б), про забезпечення організації в Одесі й Львові законспірованих радіопунктів для зв'язку з «братніми компартіями»⁴²¹. Відповідним українським організаціям пропонувалося забезпечити приміщення і обладнання для розташування апаратури, а також надати житло для родин співробітників цих пунктів.

Уже 31 травня 1945 р. до Особливого сектора ЦК КП (б)У надійшло повідомлення за підписом О.І. Плахтина про створення в Одесі Дипломатичного агентства НКЗС СРСР та розпочате відновлення будівлі Інтернаціонального клубу моряків. Дипагент Царьов мав прибути зі штатом установи в Одесу 5 червня⁴²². Організація взаємодії з іноземцями

⁴¹⁸ Там само. Арк. 2.

⁴¹⁹ Там само. Арк. 3.

⁴²⁰ Там само. Арк. 4.

⁴²¹ Там само. Арк. 8.

⁴²² Там само. Арк. 10.

та іноземними представництвами мала прямо контролюватися Москвою, оскільки в Одесі розпочинало діяльність дипломатичне агентство союзного підпорядкування. Його завдання полягали у нагляді за виконанням у визначених для іноземних представництв, що мали відкриватися в Одесі, округах договорів, конвенцій та угод, укладених СРСР чи союзною республікою з іноземними державами, і радянського законодавства щодо режиму перебування у СРСР іноземців та порядку зносин радянських установ з консульськими представниками зарубіжних країн з СРСР. Право контролювати діяльність дипагента отримали місцеві партійні і радянські органи. Вони зобов'язувалися надавати необхідну допомогу іноземним консульським установам у вирішенні ними консульських і господарських питань, проводити серед їхніх працівників постійну планову роботу з ознайомлення з досягненнями радянських трудящих на прикладі м. Одеси і УРСР у галузі «комуністичного будівництва», організувати бесіди і зустрічі з керівництвом міста і області⁴²³. Таким чином, у Одесі запроваджувалася державно-партійна схема подвійного контролю за діяльністю в сфері зовнішніх зв'язків УРСР. Ведення списків особового складу генконсульств в Одесі покладалося на протокольний відділ МЗС УРСР. Плани представницької та інформаційно-пропагандистської роботи з дипломатичними співробітниками консульських установ розроблялися в ЦК КПУ і скеровувалися до виконання в Одеський обком КПУ, який разом з Дипломатичним агентством організовував їх виконання⁴²⁴.

На початку 1960-х років створення іноземних консульських установ в Одесі набуло реальних підстав. Після оголошення 10 січня 1959 р. Радянським Союзом про визнання Тимчасового революційного уряду Куби та його перемоги над диктаторським режимом президента Фульхенсіо Батисти 1960 року було відновлено дипломатичні відносини СРСР з Республікою Кубою. Упродовж лютого–червня 1960 р. відбулися взаємні візити урядових делегацій, за результатами яких було підписано низку договорів про товарообмін, надання кредиту Республіці Куба, поставлення на Кубу нафти і нафтопродуктів, купівлю Радянським Союзом кубинського цукру, проведено переговори з питань культурних відносин⁴²⁵. План співробітництва між СРСР і Республікою Кубою в галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я і спорту з'явився 10 травня

⁴²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 25.

⁴²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 51.

⁴²⁵ Летопись важнейших событий советско-кубинской дружбы и сотрудничества 1959–1985 / Сост. М.В. Грищенко; Отв. ред. И.Н. Мельникова. Киев: Наукова думка, 1987. С. 8–10.

1961 р.⁴²⁶ В контексті окреслених численними домовленостями завдань Одеса набула особливої привабливості для розвитку радянсько-кубинських відносин. 25 листопада 1961 р. пароплав «Грузія» доставив сюди 600 кубинських юнаків і дівчат, які бажали навчатися в радянських вишах, технікумах і навчальних закладах професійно-технічної освіти⁴²⁷. Велика частина з них залишилася в Одесі. Одеський порт став однією з шести радянських гаваней, звідки під час Карибської кризи в жовтні 1962 р. на Кубу скеровувалися як військова допомога війська і озброєння, ретельно замовчуючи реальну загрозу світової термоядерної війни, яка могла вибухнути через таємне розташування на острові радянських ядерних ракет як військової допомоги на прохання кубинської сторони⁴²⁸.

На початку 1960-х років актуальності набуло питання про створення в Одесі консульської установи Індії, дипломатичні відносини з якою радянський уряд установив ще 13 квітня 1947 р., до офіційного проголошення державної незалежності цієї великої азійської країни. Після візиту в лютому 1960 р. М.С. Хрущова в Делі, було підписано радянсько-індійську угоду про культурне, наукове і технічне співробітництво та кредитний договір. У підсумковому комюніке сторони висловили задоволення політичним і дипломатичним співробітництвом та активізацією двосторонніх відносин у економічній та культурній сфері, наголосили на взаємному прагненні об'єднати зусилля в боротьбі за мир, індійська сторона високо оцінила пропозицію СРСР про загальне роззброєння, а радянська висловила схвалення політики нейтралітету Індії⁴²⁹. 1960 року розпочалося й радянсько-індійське військово-технічне співробітництво закупівлею Індією 24 транспортних літаків ІЛ-21 та наступного року — 10 гелікоптерів Мі-4⁴³⁰. Взаємну підтримку було підтверджено й під час візиту в вересні 1961 р. прем'єр-міністра Індії Джавахарлала Неру до Москви. В березні 1962 р. Індія виступила на підтримку внесеного на розгляд Комітету з роззброєння радянського проекту договору про загальне і повне роззброєння. Попри зайняту СРСР позицію нейтралітету в індійсько-китайській прикордонній війні 1962 р., вираженій у тезі «в суцест-

⁴²⁶ Там само. С. 14.

⁴²⁷ Правда. 1961, 26 ноября.

⁴²⁸ *Хрущев Никита*. Время. Люди. Власть: Воспоминания. В 4 кн.. Москва: Инф.-изд. компания «Московские Новости», 1999. URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_h/hrush63.php (01.12.2020).

⁴²⁹ Див.: *Лунёв С.И.* Советско-индийские отношения (1955–1971 гг.): рождение дружбы // Вестник МГИМО-Университета. 2017. 2(53). С. 34. URL: <https://vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/684/668#> (30.11.2020).

⁴³⁰ *Юрлов Ф.Н.* История Индии. XX век. URL: <https://history.wikireading.ru/290889> (30.11.2020).

вующей обстановке главное — это прекратить огонь и начать переговоры о мирном урегулировании конфликта»⁴³¹, Радянський Союз продовжив військово-технічне співробітництво продажом Індії літаків МІГ-21 і підписанням договору на зведення в Індії заводу з виробництва цього винищувача-перехоплювача⁴³². Того ж року в Одесі було засновано Генеральне консульство Індії (розташоване на вул. Кірова, 31) з консульським округом, визначеним межами міста. У штаті консульської установи була лише одна офіційна посада — генерального консула. Її обіймав Боджа Раджу⁴³³.

У середині 1960-х рр. розпочало діяльність також болгарське представництво в статусі консульської установи. Цьому сприяв інтенсивний розвиток радянсько-болгарських відносин після вступу СРСР і НРБ 1949 р. до Ради Економічної Взаємодопомоги і підписання 14 травня 1955 р. Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу⁴³⁴ та поширення руху поріднених міст. Висунута 34-м Президентом США Дуайтом Д. Ейзенхауером ідея народної дипломатії та встановлення «мостів дружби» у СРСР та його відносинах з соціалістичними країнами мала конкретно виражений ідеологічний підтекст, партійний нагляд (1962 р. Одеса стала одним з десяти радянських міст членом Всесвітньої Федерації поріднених міст згідно з постановою ЦК КПУ⁴³⁵), але відкривала можливості взаємопізнання народами різних країн, а багато років потому втілилася в концепті «дипломатія міст»⁴³⁶.

1965 року СРСР і Народна Республіка Болгарія досягли нотної домовленості про відкриття в Одесі Генерального консульства НРБ та надання статусу Генерального консульства консульству СРСР у Варні⁴³⁷. Болгарську консульську установу було відкрито в Одесі раніше, ніж у Києві. Підстави для створення саме в Одесі болгарського представництва, крім згаданих обставин, були якнайширші: на території Одещини проживала велика кількість осіб болгарського походження, в одеських вишах навчалися болгарські студенти; морський порт і автомобільний шлях, що

⁴³¹ Правда. 1962, 5 ноября. С. 1.

⁴³² Лунёв С.И. Советско-индийские отношения... С. 37.

⁴³³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3257. Арк. 1.

⁴³⁴ Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев: Наукова думка, 1976. С. 256.

⁴³⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р-1234. Оп. 8. Спр. 534. Арк. 35.

⁴³⁶ City Diplomacy: The Expanding Role of Cities in International Politics / Rogier van der Pluijm. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael, 2007. 45 р.

⁴³⁷ Советско-болгарские отношения и связи: Документы и материалы Т. 3. 1959–1969 гг. Москва, 1987. С. 285–286.

проходив через територію Одеської області, сприяли добрій комунікації між СРСР і НРБ⁴³⁸; впродовж майже десяти років діяли двосторонні договори між містами та підприємствами Болгарії і Одещини: Русенський та Ізмаїльський судноремонтні заводи 1956 р. уклали договір про соціалістичне змагання між колективами; Одеса і Варна стали 1958 р. містами-побратимами, 1962 р. договір про дружбу підписали представники Одеської області та Варненського округу⁴³⁹.

До консульського округу Генерального консульства НРБ в Одесі увійшли місто Одеса та Одеська, Миколаївська, Херсонська області УРСР і Краснодарський край РСФСР⁴⁴⁰. Ключовим напрямом у діяльності консульської установи визначався економічний. На території консульського округу планувалося відкриття представництв болгарських міністерств і відомств: Міністерства зовнішньої торгівлі, Державного комітету з туризму, Міністерства транспорту та ін. Всі представники мали підпорядковуватися своїм міністерствам і Торговому представництву НРБ у Москві та координувати свою діяльність з Генеральним консульством НРБ в Одесі⁴⁴¹.

Першим генконсульство 4 січня 1966 р. очолив Стефан Ралев, посаду віце-консула обійняла Анка Димитрова. У Болгарії, як і Радянському Союзі, кандидати на дипломатичні посади схвалювала Державна Рада НРБ і Центральний комітет БКП. С. Ралев на той час був студентом Варненського економічного університету і мав слабе здоров'я. Його діяльність на посаді генконсула виявилася через ці обставини недостатньо ефективною. Систематична відсутність керівника в зв'язку з навчальними сесіями і хворобою в генконсульстві зумовила виникнення складної ситуації зі службовою дисципліною, про що до МЗС УРСР і партійних органів почали надходити доповідні записки⁴⁴².

⁴³⁸ Держархів Одеської обл. Ф. Р-1234. Оп. 8. Спр. 534. Арк. 35.

⁴³⁹ Див.: *Левчук Володимир*. Поріднені міста Республіки Болгарії та Одеської області: особливості взаємодії з позицій культурної дипломатії // *Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць / Ін-т історії України НАН України; Ін-т історичних досліджень БАН; Комісія істориків України і Болгарії; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин*; упоряд.: Інна Манасієва, Ірина Матяш. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 503–514; *Його ж*. Міжнародне співробітництво Одещини (1950-ті — 2015 рр.): загальна характеристика джерел // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 50–58; Держархів Одеської обл. Ф. Р-2000. Оп. 3. Спр. 2222. Арк. 183.

⁴⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 19.

⁴⁴¹ Там само. Арк. 21.

⁴⁴² Там само. Арк. 16.

До першочергових завдань генконсульства належало налагодження товарообігу через одеський порт. 9 листопада 1966 р. у Москві відбулося підписання протоколу про товарообмін між СРСР і НРБ. Згідно з цим документом, радянська сторона мала одержувати з Болгарії електрокари, електротельфери, електродвигуни, судна, меблі, швейні вироби, тютюн, цигарки, виноград, свіжі й консервовані овочі і фрукти, а поставляти в Болгарію металорізальні верстати, автомобілі, трактори, сільськогосподарські машини, електротехнічне, шляхово будівельне та інше устаткування, а також нафту, нафтопродукти, кам'яне вугілля, лісоматеріали, бавовну, хімікалії та інші товари⁴⁴³. Відтак генконсульство мало розвинути економічний напрям діяльності як найбільш перспективний.

Інший напрям діяльності генконсульства склала робота в сфері культурних зв'язків, якими опікувалася віце-консул. У цьому контексті до ключових завдань генконсульства належало поглиблення дружніх відносин між порідненими містами Одесою і Варною, Одеською областю та Варненським округом. Генконсульство долучалося до організації контактів між їхніми державними і партійними органами, що набували систематичності: проводило підготовчу роботу, займалося збиранням відповідної інформації, брало участь у розробленні програми заходів, надавало сприяння в її реалізації, виступало з ініціативами щодо розвитку дружніх зв'язків. Одна з таких ініціатив спричинила деякі непорозуміння між генконсульством і радянськими органами. Під час зустрічі з заступником голови правління товариства радянсько-болгарської дружби віце-консул Анка Димитрова порушила проблему щодо можливості встановлення в Одесі пам'ятників членам Центрального комітету Болгарської компартії, знищеним у 1937 р. НКВС, оскільки в містах Болгарії є пам'ятники радянським солдатам⁴⁴⁴. Пропозиція залишилася без відповіді, але болгарські дипломати розпочали спеціальне дослідження місць пам'яті (пам'ятників, меморіальних дошок) на території УРСР. З'ясувалося, що 1965 р. у с. Білоусівка Вознесенського району Миколаївської області було встановлено бюст Георгія Димитрова, в м. Болград Одеської області на могилі болгарської народної співачки Єлени Янкової (1825–1901) встановлено обеліск, а в Одесі відкрито меморіальні дошки на вшанування пам'яті Христо Ботева, Івана Вазова та редакції вісника «Комуна» —

⁴⁴³ До радянсько-болгарських торговельних відносин // Радянська Україна. 1966, 11 листопада. № 260 (13738). С. 3.

⁴⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 15.

друкованого органу центрального бюро болгарської комуністичної групи⁴⁴⁵. Надалі генконсульство долучалося до таких ініціатив.

Зі створенням 1971 р. Генерального консульства НРБ у Києві статус болгарської консульської установи в Одесі відповідно до порушеного МЗС СРСР ще в червні 1970 р. питання про перетворення генерального консульства на консульство змінився⁴⁴⁶. 7 вересня 1971 р. Генеральне консульство НРБ в Одесі було реорганізовано в консульство з консульським округом у межах Одеської області, міст Миколаєва, Херсона і Жданова⁴⁴⁷. Того ж дня МЗС НРБ подало на погодження до МЗС СРСР кандидатуру на посаду консула — Бориса Василева Милева, який з листопада 1970 р. працював у Генеральному консульстві НРБ у Одесі консулом, а в квітні 1971 р. отримав ранг радника. Претендент народився 8 жовтня 1920 р. у с. Божиця Босилеградської околії, яка на той час належала до території СФРЮ, мав вищу освіту та науковий ступінь кандидата історичних наук, закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС у Москві й тривалий час працював у болгарських комсомольських і партійних структурах (був членом БКП від 1942 р.), редагував журнал «Наука и искусство»⁴⁴⁸. Досвід дипломатичної служби він отримав, працюючи на посаді заступника начальника Документаційно-архівного відділу МЗС НРБ в 1964–1970 рр. та консула генконсульства НРБ в Одесі.

16 вересня 1971 р. радянська сторона підтвердила повноваження Б.В. Милева як консула НРБ в Одесі⁴⁴⁹. Однак початок його офіційної діяльності затримувався через відсутність відповідного консульського патенту, оскільки в МЗС НРБ вважали, що діяльність консула може здійснювати на підставі письмового звернення до радянської установи. Проте така позиція не відповідало радянському положенню про надання консульських патентів і прийом консулів⁴⁵⁰. Дипагент СРСР в Одесі А.Б. Левченко з метою з'ясування ситуації запросив Б.В. Милева на зустріч. Болгарський представник завірив, що його консульський патент у Софії вже підписано⁴⁵¹. До завершення процедури погодження кандидатури консула консульство очолював Стефан Ралев.

⁴⁴⁵ Центральний державний архів Республіки Болгарія. Ф. 16. Оп. 78. Спр. 2199. Арк. 1–3.

⁴⁴⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 32157. Арк. 6.

⁴⁴⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2252. Арк. 27.

⁴⁴⁸ Там само. Арк. 25.

⁴⁴⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2252. Арк. 26.

⁴⁵⁰ Там само. Арк. 28.

⁴⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 172.

Проте в такому статусі консульська установа працювала недовго. 27 лютого 1974 р. Борис Милев закінчив каденцію, його змінив Никола Златев Тренков — уродженець Великотирнівського округу і агроном за освітою. Він мав достатній досвід державної (був головою Окружної народної ради м. Толбухіна та заступником міністра землеробства) та дипломатичної (від 1971 р. працював радником Посольства НРБ у Берліні) служби⁴⁵². В середині 1970-х рр. Посольство НРБ в СРСР звернулося до МЗС СРСР з проханням повернути одеській консульській установі статус генерального консульства, мотивуючи активними інтеграційними процесами між країнами і важливістю ролі консульства в Одесі щодо організації морських, річкових та залізничних перевезень, обслуговування болгарських громадян, екіпажів та організацій. Водночас йшлося про розширення меж консульського округу, включення до нього міст Ялти, Керчі, Бердянська, Таганрога, Єйська, Новоросійська, Туапсе, Сочі, Сухумі, Поті і Батумі, а також території Молдавської РСР шляхом включення її із округу Генерального консульства в Києві⁴⁵³. Застерігалася можливість в разі відмови включення до консульського округу всієї території Молдавської РСР прикордонних пунктів Унгени, Леушани, Прут⁴⁵⁴. Співробітники генконсульства долучалися реалізації двосторонніх контактів поріднених міст. Відповідно до підписаного 1976 р. у Варні договору між Чорноморським морським пароплаванням і пароплаванням «Болгарський морський флот» було запроваджено нову ініціативу ідеологічного характеру — соціалістичне змагання під девізом: «Два з'їзди — одна мета!». Радянські і болгарські моряки в такий спосіб вшановували партійні з'їзди. Перейнятий досвід укрупнених бригад Одещини допоміг болгарським докерам значно підвищити продуктивність праці⁴⁵⁵.

Окрім індійського та болгарського консульств, в Одесі діяло Генеральне консульство Куби (вул. Томаса, буд. 7/9), очолюване Альберто Суаресом Ортегою⁴⁵⁶. Його консульський округ, як і індійського генконсульства, обмежувався містом Одесою. На території Української РСР консульські установи Куби та Індії функціонували лише тут. Заснування генконсульства Куби в Одесі засвідчувало прихильність Радянського Союзу до Острова Свободи, що підтримав вторгнення радянських військ до Чехословаччини 1968 р. для придушення Празької весни і став його

⁴⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2890. Арк. 15.

⁴⁵³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3257. Арк. 6.

⁴⁵⁴ Там само. Арк. 7.

⁴⁵⁵ *Левчук Володимир*. Поріднені міста Республіки Болгарії та Одеської області... С. 506.

⁴⁵⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3891. Арк. 8–9.

союзником у холодній війні проти США, та зовнішньополітичного курсу неприєднання Республіки Індії. На Кубу експортувався чавун, прокат чорних металів, труби, кам'яне вугілля, суперфосфати, шини, віконне скло, крани, вантажники грейдерні, екскаватори, бульдозери, дизелі та дизельні генератори, вантажні автомобілі, трактори, автобуси, різальні станки, підшипники, ковальне-пресове обладнання, хімічне обладнання, телевізори, рослинну олію, горілчані вироби, харчові жири тощо⁴⁵⁷. Через Одесу до СРСР надходили кубинський цукор-сирівець, ром і сигари⁴⁵⁸. Куба займала четверте місце в зовнішньоторговельних операціях підприємств і організацій УРСР, що складало 24,7% загальносоюзного товарообігу. В Одесі переважно в військовій училищах навчалися кубинці. Початок 1970-х років був знаковим у радянсько-кубинських відносинах. У грудні 1970 р. Надзвичайним і Повноважним Послом СРСР в Республіці Куба став українець за походженням, колишній 2-й секретар Дніпропетровського обласного комітету КПУ М.П. Толубєєв. 1972 року Куба приєдналася до РЕВ. Відкритому в Одесі генеральному консульству було надано приміщення на пільгових умовах: його експлуатація здійснювалася за рахунок радянської сторони.

Важливий етап у відносинах в СРСР починався й у Індії. 9 серпня 1971 р. під час візиту міністра закордонних справ А.А. Громико до Індії було підписано в Делі Договір про мир, дружбу і співробітництво між СРСР і Республікою Індією⁴⁵⁹. Індійська сторона наголошувала, що договір відповідав політиці Джавахарлала Неру — неприєднання, невтручання у внутрішні справи інших країн та мирного співіснування держав з різними політичними системами. Договір орієнтував на поглиблення економічних зав'язків, розвиток наукового і технічного співробітництва, співпрацю в галузі мистецтва, літератури, освіти, охорони здоров'я, преси, туризму, телебачення, спорту на засадах рівності й взаємної вигоди.

В березні 1976 р. на посаду Генерального консула Індії в Одесі в порядку ротації прибув Шаді Лала Бакші⁴⁶⁰. Відповідно до вимог протоколу він був представлений дипломатичному агентові МЗС СРСР в Одесі А. Левченкові. Питання про відкриття консульського пункту в Одесі в цей час порушувала також Італія. Та попри відсутність прин-

⁴⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 42.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. Сб. документов. 1971. М.: Международные отношения, 1972. С. 93.

⁴⁶⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3257. Арк. 1.

ципових заперечень з цього питання з боку радянської сторони реалізувати намір не вдалося⁴⁶¹.

27 жовтня 1976 р. МЗС СРСР повідомило Посольству НРБ про згоду радянської сторони на перетворення Консульства в Одесі на Генеральне консульство та розширення меж консульського округу відповідно до запиту (окрім Керчі) включно з територією Молдавської РСР шляхом виключення її з консульського округу Генерального консульства НРБ у Києві⁴⁶². Статус генерального консульства було повернуто болгарській консульській установі в лютому 1977 р. з розширенням меж консульського округу: окрім Одеси і Одеської області, міст Жданова і Херсона, до нього згідно з попередньою домовленістю увійшли Ялта, Бердянськ, а також російські міста Таганрог, Єйськ, Новоросійськ, Туапсе, Сочі; грузинські — Сухумі, Поті, Батумі та територія Молдавської РСР⁴⁶³. Таку конфігурацію консульського округу болгарська сторона пояснювала давніми зв'язками цих районів з Болгарією; наявністю там портів Чорного і Азовського морів, ріки Дунай, прикордонної залізничної станції Унгени, автомобільних доріг, що поєднували НРБ і СРСР і проходили через Молдавію та Одеську область; бажанням поглиблювати зв'язки між містами-побратимами Одесою і Варною, порідненими Одеською областю і Варненським округом, розвивати туризм, опікуватися великою кількістю осіб болгарського походження, що проживали в Одеській області та Молдавії, і болгарських студентів, що навчалися в межах консульського округу⁴⁶⁴. У зв'язку з реорганізацією консульства НРБ в Одесі в генконсульство йому було вирішено місцевою владою виділити маєток, який будувався, чим покращити умови роботи болгарських представників⁴⁶⁵. Генеральне консульство НРБ розташувалося на вул. Посмитного, буд. 9. До кінця вересня 1978 р. його очолював Нікола Тренков уже в статусі генконсула.

Генеральні консули Республіки Індія змінювалися частіше. Призначений на цю посаду в червні 1977 р. Хосла Дашан Сингх перші свої візити здійснив до Києва. 29 червня 1977 р. його прийняв міністр закордонних справ УРСР Г.Г. Шевель. Бесіда точилася навколо історії створення міністерства, участі УРСР у діяльності ООН та інших міжнародних організацій, досягнень республіки в складі СРСР. Консул висловив надію, що матиме можливість ближче познайомитися з Україною та її народом.

⁴⁶¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 49.

⁴⁶² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3257. Арк. 15.

⁴⁶³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 19.

⁴⁶⁴ Там само. Арк. 20.

⁴⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 72.

Х. Сингх мав також бесіди в Київській міськраді, Українському товаристві дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами. Під час зустрічі в УТДКЗЗК генконсул цікавився рівнем популярності в Україні літератури про Індію, зокрема журналу «Індія», що видавався російською мовою, та заявив, що докладе зусиль до подальшого розвитку дружби між індійським і радянським народами. У Київській міській раді під час розмови з заступником голови міськради В.О. Гусевим гість ознайомився за його проханням з практичним розподілом житлової площі серед населення міста, міською нормою жилплощі на одну особу, розподілом жилплощі серед однаків і молодих сімей, а також регулюванням притоку в столицю населення з сільських районів⁴⁶⁶. Серед консульського корпусу Х. Сингх мав зустрічі в генконсульствах Румунії, СФРЮ, ЧСРСР, з керівником Передової групи Посольства США в Києві Р. Портером (останнє не афішував)⁴⁶⁷. Перед поверненням до Одеси індійський дипломат ознайомився з пам'ятками Києва.

21–23 квітня 1978 р. Київ відвідав міністр закордонних справ Республіки Куба Ісідоро Мальмієрка Пеолі⁴⁶⁸. Він особисто просив включити українську столицю до програми його перебування в Радянському Союзі через юнацькі спогади. І. Мальмієрка побував тут, коли як підпільник від руху соціалістичної молоді за чужими документами брав 1958 р. участь у XIII з'їзді ВЛКСМ у Москві. Тоді в Києві в аеропорту йому зустрівся киянин — співробітник Посольства СРСР у Туреччині, який виявив до кубинського юнака незабутню щирю гостинність. Тому І. Мальмієрка хотів повернутися на українську землю. Кубинський гість розпочав свій візит із зустрічі з міністром закордонних справ УРСР. У розмові з українським колегою він сказав, що кубинський уряд розглядає питання про те, щоб перевести Генеральне консульство Республіки Куба з Одеси до Києва, вже підготовлено відповідні пропозиції і найближчим часом буде звернення до уряду СРСР із проханням позитивно розглянути це питання⁴⁶⁹. Як представник уряду з очільником кубинської дипломатії зустрівся перший заступник голови Ради міністрів УРСР Г.І. Ващенко, а уряд УРСР влаштував на честь гостя сніданок. В офіційних і неофіційних розмовах І. Мальмієрка дякував за допомогу СРСР Кубі й наголошував, що без радянської допомоги Куба не витримала б важкої економічної блокади з боку США та інших капіталістичних країн. Зокрема, СРСР закупував кубинський цукор за цінами, вищими, ніж на світовому

⁴⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 31.

⁴⁶⁷ Там само. Арк. 32.

⁴⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 99.

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 101.

ринку, і продавав Кубі нафту вдвічі дешевше, ніж для інших країн. Важливе значення в розвитку і зміцненні зв'язків між СРСР і Кубою він вбачав у сприянні Української РСР. Через Одеський порт проходило багато товарів по лінії радянсько-кубинської торгівлі, а тисячі юнаків і дівчат здобули середню спеціальну та вищу освіту в навчальних закладах республіки⁴⁷⁰. 22 квітня І. Мальмієрка покладав квіти до пам'ятника В.І. Леніну на відзначення 108-ї річниці від дня народження комуністичного вождя. Кубинська делегація відвідала Дарницький шовковий комбінат, взяла участь у посадці дерев, поклала квіти до могили Невідомого солдата. Разом з дружиною І. Мальмієрка був присутній на концерті Українського державного танцювального ансамблю і здійснив поїздку по місту. Дружина міністра висловила захоплення концертом і високо оцінила те, як у Києві шанують і зберігають культурне та історичне надбання українського народу, з «ідеологічно витриманої позиції»: «Зберігати таку самобутність може лише енергійний народ із славною історією і чудовою сучасністю у відповідних умовах — добровільному єднанні з усіма народами СРСР»⁴⁷¹. До організації візиту кубинського дипломата було залучено як підрозділи МЗС УРСР так і відповідні служби УпКК.

В Одесі для обслуговування співробітників іноземних консульських установ при Одеському міськвиконкомі було створено спеціальну групу з трьох осіб, відкрито промтоварну та продуктову крамниці з доволі широким асортиментом товарів⁴⁷². Проте крамниця для іноземців на території Одеського порту перебувала непристосованому приміщенні й вимагала ремонту і відповідного обладнання. Це викликало нарікання. З метою вивчення питання організації обслуговування іноземних представництв МЗС УРСР скерувало до Одеси в серпні 1978 р. працівників консульського і протокольного відділів Ю.Є. Єгорова і Г.В. Зарічанського. Вони ознайомилися з роботою з обслуговування зарубіжних консульських установ в Одесі і з цього приводу мали розмову в дипагентстві МЗС СРСР, відділенні ВАТ «Інтурист», «Інфлот», групі з обслуговування консульського корпусу при Одеському міськвиконкомі, а також у генеральних консульствах Болгарії, Індії та Куби⁴⁷³.

Інше завдання інспекторів полягало в ближчому ознайомленні з діяльністю індійського генконсула, щодо якого до МЗС УРСР надходила інформація про неодноразові зустрічі з керівником Передової групи

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 100.

⁴⁷¹ Там само.

⁴⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 25.

⁴⁷³ Там само. Арк. 141.

Посольства США в Києві та поширенні закордон недружньої Радянському Союзу інформації. З'ясувавши, що в Одесі щоденно перебуває 6–7 тисяч іноземців — моряків, туристів, фахівців, студентів, дипломатів, а на іноземні судна нерідко приходять жінки легкої поведінки, вони визначили іноземці, зокрема генконсул Індії, використовує такий шлях передачі недружньої інформації.

Під час зустрічей інспектори з'ясували, що в місті траплялися випадки нападів на іноземців з метою пограбування, в тому числі на співробітників генеральних консульств у районі їхнього проживання. Щодо стану приміщень привернула увагу тіснота і непристосованість до службових потреб приміщення генконсульства Куби, яке мало лише дві кімнати (віце-консул змушений був обладнати кабінет у двірницькій, біля вхідних дверей), та повільне і неякісне ведення ремонтних робіт у Генеральному консульстві Індії. Нове добре обладнане приміщення отримало лише Генеральне консульство НРБ. За результатами перевірки було рекомендовано поліпшити умови роботи генконсульства Куби (перебудувати приміщення або виділити новий будинок) та прискорити виконання ремонтних робіт в приміщенні генконсульства Індії. Йшлося також про потребу виділення двох-трьох будівельних майданчиків для будівництва в перспективі приміщень генконсульств, враховуючи можливість відкриття в майбутньому в Одесі консульських установ Соціалістичної Республіки В'єтнам, Бельгії та Греції. Ці країни порушили відповідні питання перед МЗС СРСР⁴⁷⁴. З метою уникнення загроз життю та діяльності іноземних представників пропонувалося зосередити проживання всіх співробітників генконсульств у одному місці, біля якого обладнати автостоянку і організувати цілодобову охорону.

За місяць — 28 вересня 1978 р. — болгарське генконсульство очолив 55-річний економіст і учасник боротьби проти нацизму Михаїл Ніколов Михайлов. До призначення він був секретарем Варненського окружного БКП, мав великий досвід політичної роботи на керівних посадах в молодіжних організаціях і партійних органах, мав широкі контакти на Одещині. Визначальними причинами призначення його на посаду генконсула були досвід партійної роботи і особисті якості. М. Михайлов мав важливу рису — «здатність швидко орієнтуватися в обставинах, що змінюються», був «ініціативним, наполегливим, енергійним»⁴⁷⁵. Його син навчався на другому курсі факультету міжнародних відносин Київського університету. Консульський округ Генерального консульства НРБ було поширено

⁴⁷⁴ Там само. Арк. 143.

⁴⁷⁵ Там само. Арк. 25.

на Одеську область та українські, російські і грузинські міста Жданов, Херсон, Ялта, Бердянськ, Таганрог, Єйськ, Новоросійськ, Туапсе, Сочі, Сухумі, Батумі, Поті, а також Молдавську РСР.

У зв'язку з підготовкою до відкриття міжнародної поромної переправи «Іллічівськ — Варна» в штаті генконсульства запроваджувалися посади віце-консула з транспортно-економічних питань та консула, який видав питаннями паромної переправи⁴⁷⁶. Після відкриття в листопаді 1978 р. першої черги переправи, що з'єднала Болгарію і Радянський Союз морським шляхом, у м. Іллічівськ було відкрито підрозділ генконсульства на вул. Леніна, буд. 28 за керівництва Ніколи Ніколова Михайлова. Переправу обслуговували спершу чотири пороми, названі «Герої Одеси», «Герої Севастополя», «Герої Плевни» і «Герої Шипки» — на честь героїв спільної боротьби двох народів за свободу і незалежність. На початку березня 1979 р. на посаду консула для керівництва групою болгарських фахівців при паромній переправі «Іллічівськ — Варна» прибув Кристю Мішев Петков⁴⁷⁷.

Питаннями політичного і культурного характеру з жовтні 1979 р. займався Георгі Койнов Митев. Він володів російською і англійською мовами і був «одним з головних реалізаторів ініціатив генконсула»⁴⁷⁸: складав поточні й перспективні плани роботи генконсульства, готував інформаційно-довідкові матеріали та статті до місцевих газет, підтримував зв'язки з засобами масової інформації. Важливий напрямок його діяльності полягав у забезпеченні участі генконсульства НРБ у розвитку дружніх зв'язків поріднених міст Одеси і Варни, Одеської області та Варненського округу, Молдавської РСР та Пловдивського округу. Зв'язки між партійними і державними органами здійснюються безпосередньо, однак генконсульство залучалося для реалізації конкретних заходів: відповідало за проведення підготовчої роботи, збирання інформації тощо. Були конкретні результати й у практичній площині: налагоджено прямі контакти та інтернаціональне соціалістичне змагання між 40 промисловими, транспортними та іншими підприємствами Варни і аналогічними підприємствами Одеси, між 10 агропромисловими підприємствами Варненського округу і 10 радгоспами і колгоспами Одеської області. Болгарська сторона виступила з ініціативою проведення трьома болгарськими агропромисловими комплексами в трьох колгоспах Одеської області експерименту, під час якого мала використовуватися болгарська

⁴⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 21.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 26.

⁴⁷⁸ Там само.

агротехніка⁴⁷⁹. Доводилося вирішувати також питання, пов'язані з порушенням режиму пересування територією Української РСР болгарськими громадянами, які працювали на будівництві на території Одещини. Зокрема в Одесі працювали 800 болгарських спеціалістів (200 на житловому будівництві, 600 — на будівництві компресорної станції), невеличкі бригади — в Херсоні, Вознесенську⁴⁸⁰. Задля уникнення подібних інцидентів було знайдено вихід у формуванні з дрібних груп болгарських робітників великих бригад за участі українських будівельників⁴⁸¹.

До обов'язків генконсульства входило також вивчення позитивного досвіду СРСР і сприяння активізації обміну передовим досвідом в сфері матеріального виробництва та інших галузях. Г. Митев підготував і скерував до в Варненського окружного БКП інформаційно-довідкові матеріали про почин Одеського науково-виробничого об'єднання «Кислородмаш», про проведення в Одеській області єдиних політднів, про діяльність в Одесі «Малої Академії Наук»⁴⁸².

Генконсульство БНР в Одесі поступово стало лідером консульського корпусу й згуртовувало навколо спільних заходів іноземних дипломатів. Між консульствами було досягнуто домовленості про взаємні зустрічі генконсулів з колективами іншого консульства, інформування про плани і завдання діяльності. Генконсульства спільно проводили вручення пам'ятних адрес, брали участь у суботниках та інших заходах, що проводилися Одеським міськкомом партії та Дипагентвом МЗС СРСР для консульського корпусу. Відповідно до розроблених у ЦК КПУ планів пропагандистської роботи на перше півріччя 1979 р. керівники консульських установ соціалістичних країн були запрошені на урочисті збори, присвячені 61-й річниці Радянської Армії та Військово-Морського флоту, дружини керівників консульських установ — на урочисті збори з нагоди Міжнародного жіночого дня 8 березня, у квітні — керівники консульських установ з дружинами — на урочисті збори з нагоди Дня пам'яті В.І. Леніна. Всіх дипломатичних працівників генконсульств з родинами запрошували до участі в демонстрації трудящих Одеси з нагоди Дня міжнародної солідарності трудящих 1 травня, покладання квітів до пам'ятника В.І. Леніну та могили Невідомого солдата⁴⁸³. На перше півріччя для дипломатичних співробітників генконсульств передбачалися бесіди співробітників Одеського обкому КПУ (про 325-річчя возз'єднання України з

⁴⁷⁹ Там само.

⁴⁸⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6347. Арк. 1–2.

⁴⁸¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3879т. Арк. 41.

⁴⁸² Там само. Арк. 22.

⁴⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 55–56.

Росією, про виборчу систему в СРСР, про хід виконання в області соціально-економічної програми, визначеної XXV з'їздом КПРС), відвідання підприємств (заводу КІНАП, Науково-дослідного інституту ім. В.П. Філатова, Виробничого об'єднання важкого кранобудування імені Січневого повстання, Наукової бібліотеки імені О.М. Горького і літературного музею)⁴⁸⁴.

В цей час набували актуальності як форма міжнародного науково-технічного співробітництва обміни студентами на безвалютних еквівалентних засадах. Такий принцип поширювався на інші форми науково-технічного співробітництва. В організації обмінів студентів та роботі зі студентами — громадянами своєї країни ключову роль відігравали генконсульства. Свій досвід роботи з болгарськими студентами і аспірантами в цій сфері активно поширювало генконсульство НРБ. Перед початком навчального року генконсульство проводило заходи зі студентами-першокурсниками, на оперативних нарадах в генконсульстві аналізувалися підсумки кожної екзаменаційної сесії: з тими, хто не встигає, проводилися індивідуальні бесіди, студентам читали цикли лекцій з питань внутрішньої і зовнішньої політики НРБ, студентам і аспірантам надавалися приміщення в генконсульстві для проведення різних заходів, надавалося сприяння партійній організації та комітету ДКСМ. Окрім контролю за успішністю, після зимової сесії проводилися зустрічі генконсула з деканами по роботі з іноземними студентами, секретарями парткомів відповідних вишів. Болгарські земляцтва студентів співпрацювали з ВЛКСМ. Завдяки такій роботі болгарські студенти в консульському оточенні займали перше місце серед іноземних студентів за успішністю⁴⁸⁵.

Досвід болгарських колег у роботі зі студентами використовували кубинці. Робота зі студентською молоддю, яка встигла до вступу в виші повоювати Анголі й Мозамбіку, належала до основних напрямів діяльності генконсульства. Кубинці виявляли активний інтерес також до студентських обмінів. В березні 1979 р. генеральний консул Республіки Куба в Одесі А. Суарес порушив питання про заснування постійного представництва Посольства Куби в СРСР у Києві для організації та керівництва навчанням кубинськими студентами в українській столиці⁴⁸⁶.

⁴⁸⁴ Там само. Арк. 57.

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 24.

⁴⁸⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3872. Арк. 2.

Таке представництво невдовзі було відкрито⁴⁸⁷ — 1983 року почало функціонувати Генеральне консульство Республіки Куба в Києві⁴⁸⁸, 1984 р. після ротації в кубинському генконсульстві до Одеси прибув Едельберто Діаз Альварез. А в березні 1981 р. кубинські одесити мали змогу зустрітися і навіть обідати за одним столом зі своїм кумиром — лідером Куби Фіделем Кастро Рус. Він скористався кількаденною перервою в ході XXVI з'їзду КПРС, щоб зустрітися з кубинськими студентами і відвідати генконсульство своєї країни в Одесі. Готуючись зустріти живу легенду кубинської революції і особистого друга генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва, одесити провели суботник, підмели тротуари і прикрасили вулиці прапорами з комуністичною символікою. Фідель Кастро поклав квіти до пам'ятника В.І. Леніну і виголосив промову перед одеситами, а потім зустрівся з кубинськими студентами одеських вишів. Ця зустріч запам'яталася своєю велелюдністю. Вона відбулася в спецособняку Одеського обкому КПУ на Французькому бульварі. Усім кубинцям там місця не вистачило — студенти цілодобово мітингували перед будинком з портретами «полум'яного Фіделя». Зворушений зустріччю, лідер кубинської революції залишив Одесу в чудовому настрої⁴⁸⁹.

Генеральне консульство НРБ на відміну від кубинських колег надавало найбільшій уваги в своїй діяльності розвитку економічного співробітництва. Центральний комітет БКП ухвалив 1980 р. постанову, що зобов'язувала всіх без виключення болгарських представників закордонном встановлювати прямі контакти з відповідними місцевими партійними організаціями і радянськими органами «з метою максимальної інтеграції і зближення»⁴⁹⁰. 24 серпня 1981 р. до Генерального консульства НРБ в Одесі Дімітра Лазарова Пейкова⁴⁹¹. З огляду на його дипломатичний досвід у разі відсутності генконсула він виконував обов'язки очільника консульської установи. В штаті генконсульства була посада віце-консула — представника МВТ НРБ. З 23 серпня 1982 р. її обіймав Іван Кристев Йоцов, який до призначення в Одесу був завідувачем відділу в Генеральному директораті з торгівлі з СРСР МВТ НРБ⁴⁹². У 1963–1967 рр. він

⁴⁸⁷ Кондуфор Ю.Ю. Советская Украина в братском союзе народов СССР // IX Международный съезд славистов. История, культура, фольклор и этнография славянских народов: Доклады Киев: Наукова думка. 1982. С. 25.

⁴⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 4.

⁴⁸⁹ Сибирцев Александр. Фидель в Одессе URL: <https://dumskaya.net/news/fidel-i-odessa-radi-komandante-vygnali-prostitut-065600/> (10.12.2020).

⁴⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 20.

⁴⁹¹ Там само. Арк. 26.

⁴⁹² Там само.

працював у торгпредстві НРБ в СРСР, в 1972–1977 рр. — у РЕВ, добре володів російською мовою. Основна його відповідальність полягала у забезпеченні виконання планів перевезення зовнішньоторговельних вантажів, обробки і пересування суден. Як представник МВТ НРБ І. Йоцов координував діяльність усіх болгарських представництв на території консульського округу. Переважне значення економічної діяльності генконсульства НРБ в Одесі відрізняло його від інших болгарських установ в СРСР (у Ленінграді, Києві, Сиктивкарі)⁴⁹³. В місті Рені працювало три представники болгарського річкового пароплавства, представник зовнішньоторговельного об'єднання «Рудметал», у м. Жданові — представник Болгарського морського флоту, в Ізмаїлі — два представники радянсько-болгарського транспортного об'єднання «Дунайтранс».

У вересні 1982 р. штат генконсульства поповнив ще один віце-консул Асен Симеонов Найденов. Він закінчив Дипломатичну академію в Москві, працював у Посольстві НРБ в Єгипті, в консульському управлінні МЗС НРБ, володів англійською мовою⁴⁹⁴. Загалом персонал генконсульства складала генконсул, три консули, два віце-консули і два технічних працівника.

Генконсульство широко пропагувало досягнення Болгарії в «соціалістичному будівництві». 1982 р. було проведено прийняття з нагоди організації в Одесі спільної виставки-ярмарки «Центросоюзу СРСР» і «Кооперативної торгівлі НРБ» (7 квітня), Дні слов'янської писемності, болгарської просвіти і культури (24 травня), 38-ї річниці соціалістичної революції в Болгарії (9 вересня), прес-конференцію генконсула НРБ та зустріч генконсула з консульським корпусом Одеси, присвячену 100-річчю від Дня народження Г. Димитрова; прес-конференцію представника Держкомітету з туризму НРБ в Одесі в зв'язку з відкриттям туристичного сезону в НРБ, зустріч дружини генконсула з радянськими жінками з приводу Міжнародного жіночого дня та ін.⁴⁹⁵ У першому кварталі 1983 р. генконсульство організувало дружню зустріч з представниками партійних, радянських, комсомольських органів, вишів міста з нагоди підбиття підсумків шостого конкурсу «Дружба навіки», присвяченого 60-річчю утворення СРСР і 100-річчю від дня народження Г. Димитрова (10 березня), 11 березня прес-конференція і коктейль (18 березня) з нагоди підписання Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і НРБ, урочисте відкриття представництва Державного

⁴⁹³ Там само.

⁴⁹⁴ Там само. Арк. 26–27.

⁴⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 22–23.

комітету з туризму НРБ (1 квітня). З нагоди 1300-річчя болгарської держави в Одесі і Молдавській РСР відбулися концерти ансамблю ім. В. Маяковського при Загальнонаціональному комітеті болгаро-радянської дружби, до сторіччя Г. Димитрова — гастролі Русенського театру опери і балету.

В сфері наукових контактів генконсульство сприяло налагодженню зв'язків болгаристів Одеси з Центром болгаристики при Болгарській академії наук, організації наукових відряджень українських та молдавських дослідників до НРБ, постачанню болгарської літератури, підготовки до проведення науково-теоретичних конференцій за участі болгаристів Одеси і Кишиніва. Впродовж 1978–1982 рр. відбулося три такі конференції в Одесі і дві в Кишиніві⁴⁹⁶.

Маючи найбільший штат і потужно продукуючи ідеї, генконсульство НРБ залишалося ініціатором і двигуном розвитку співпраці з іншими іноземними представництвами в Одесі. Болгари ініціювали проведення 18 грудня суботника, в якому взяли участь співробітники генконсульства Куби та провели прийняття з нагоди 60-річчя СРСР, до дня народження Г. Димитрова провели декаду болгарської книги і відкрили меморіальну дошку Г. Димитрова, ініціювали урочисті збори громадськості до Дня слов'янської писемності. Болгарські дипломати запрошували представників консульського корпусу на всі заходи, які організувало генконсульство (прийняття, виставки, кінопокази, концерти), на відвідання паромної переправи «Іллічівськ-Варна»⁴⁹⁷. Новою ініціативою стало проведення в невимушеній обстановці невеликих обідів, вечерь з кубинськими та індійськими колегами. Співпраця з кубинським генконсульством активізувалася після приїзду нового генконсула Еріберто Фернандеса Есківеля, оскільки через хворобу попереднього генконсула його діяльність була обмежена.

М. Михайлов налагодив особисті контакти з генконсулом Індії Д.Б. Маліком. Індійський дипломат почав активніше брати участь в заходах, організовуваних радянською і болгарською сторонами, більше проводити заходів, переважно на індійських торговельних суднах. Перепоною в поглибленні взаємних контактів був мовний бар'єр. З п'яти оперативних співробітників генконсульств Куби та Індії тільки один знав російську мову⁴⁹⁸.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 23–24.

⁴⁹⁷ Там само. Арк. 30.

⁴⁹⁸ Там само. Арк. 31.

Особливість заходів, що проводилися болгарським генконсульством полягала в підкресленій урочистості, запрошеннях якомога більше осіб найвищого рівня, щоб заходи якнайширше висвітлювалися в засобах масової інформації⁴⁹⁹. Лише за 1982 р. генконсульство підготувало 14 статей у газетах «Знамя коммунизма», «Вечерняя Одесса»; проводилися прийняття спеціально для журналістів, після яких генконсул давав прес-конференції⁵⁰⁰.

1983 року з ініціативи генконсульства в Одесі було запроваджено нову форму співпраці, що полягала в проведенні щорічних зустрічей генконсула з секретарями Одеського обкому КПУ і ЦК Компартії Молдавії та читанні за попереднім планом лекцій лекторами Одеського обкому КПУ та ЦК Компартії Молдавії⁵⁰¹. На таких зустрічах зіставлялися оцінки дружніх зв'язків, ефективності співробітництва, проведення заходів за минулий період, вироблялися рекомендації на майбутнє.

Подібні заходи проводилися з представниками творчої інтелігенції, учнівською молоддю. Болгарські дипломати зустрічалися з учнями шкіл міста у Палаці піонерів, на станції «Юний технік», в «Малій академії наук»⁵⁰². За результатами роботи генконсульства представник МЗС СРСР в Одесі В.З. Шевченко рекомендував 1983 р. розглянути питання про нагородження генконсула НРБ в Одесі М.Н. Михайлова в зв'язку з його 60-річчям урядовою нагородою, зважаючи на важливість цього акту для розвитку радянсько-болгарських відносин⁵⁰³. Зі свого боку генконсул НРБ у м. Одесі з нагоди відзначення 20-річчя від початку регулярного руху на морській лінії Іллічівськ–Варна вручив колективу Іллічівського порту орден Червоного Прапора Праці⁵⁰⁴.

Дипагентство СРСР в Одесі уважно вивчало протокольні заходи, що проводили генконсульства, аналізувало і намагалося звести прямі контакти представництв поза дипагентством до мінімуму; роз'яснюючи положення радянського протоколу, консульської служби, принципів відносин з радянськими установами і посадовими особами⁵⁰⁵. Систематично проводилися для генконсулів та консулів екскурсії до обласного виробничого об'єднання «Побутрадїотехніка», зустріч з начальником Чорноморського морського судноплавства В.В. Пилипенком, директором Оде-

⁴⁹⁹ Там само. Арк. 25.

⁵⁰⁰ Там само. Арк. 29.

⁵⁰¹ Там само. Арк. 27.

⁵⁰² Там само. Арк. 29.

⁵⁰³ Там само. Арк. 34.

⁵⁰⁴ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів... С. 921.

⁵⁰⁵ Там само. Арк. 32–33.

ського об'єднання Держкомінтуриста СРСР А.Н. Гречаніновим, головою Одеської організації Спілки письменників УРСР І.М. Дузем та ін.

У лютому 1985 р. на посаду Генерального консула НРБ у Одесі повернувся Нікола Златев Тренков. Після свого українського відрядження, що закінчилося 1978 р., він працював на посаді Повноважного міністра в Першому відділі МЗС НРБ, обирався кандидатом у члени ЦК БКП на IX з'їзді партії та народним депутатом П'ятого народного зібрання⁵⁰⁶. Поважний вік (63 роки) генерального консула не став на заваді виконання ним службових обов'язків. До його консульського округу увійшли українські міста Одеса (та Одеська область), Жданов (від 1989 р. — Маріуполь), Херсон, Ялта, Бердянськ; російські: Таганрог, Єйськ, Новоросійськ, Сочі, Туапсе; грузинські Поті, Батумі та столиця Абхазії Сухумі, а також Молдавська РСР. Активнішої уваги болгарського представника до питань економіки вимагала Довготривала програма розвитку економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР і НРБ, підписана у Москві 7 червня 1985 р. Михайлом Горбачовим та Тодором Живковим. 5 серпня 1985 р. Н. Тренков відвідав Київ, де побував у МЗС УРСР та ЦК КПУ. Розмова в ЦК КПУ торкалася насамперед перспектив економічного співробітництва, зокрема технічного переоснащення народного господарства та загального оновлення виробничого потенціалу⁵⁰⁷.

На початку 1990-х рр. болгарське зовнішньополітичне відомство зробило нові вимоги до організації роботи дипломатичних представництв, зумовлені потребою економії коштів на утримання закордонних установ, передбачали скорочення штату з 23 осіб до 5–6 у Москві й чергового пониження статусу генерального консульства Республіки Болгарія в Одесі до рангу консульства⁵⁰⁸. Тимчасовим повіреним у справах Республіки Болгарія в СРСР на початку 1991 р. перебував Еміл Марков⁵⁰⁹. Він охарактеризував стан болгарської економіки після лібералізації цін на внутрішньому ринку як шоковий, передбачаючи, що він може спричинити згортання болгаро-радянських зв'язків у галузі науки, культури, контактів між товариствами дружби, інших гуманітарних зв'язків.

Останнім генеральним консулом Республіки Індія в Одесі за часів СРСР був Ануमुл Гітеш Сарма⁵¹⁰. 25 вересня 1991 р. його прийняв представник МЗС СРСР в Одесі В.З. Шевченко, щоб поінформувати про схвалення Президією Верховної Ради України наміру створити в Одесі

⁵⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2890. Арк. 15.

⁵⁰⁷ Там само. Арк. 15.

⁵⁰⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 4.

⁵⁰⁹ Там само.

⁵¹⁰ Там само. Арк. 65.

вільну економічну зону, включаючи селище міського типу Теплодар і порт Південний. Генконсул повідомив дипломатові, що події, які відбуваються в СРСР, викликають у Індії посилений інтерес і що його країна готова встановити будь-яку форму двосторонніх відносин, включаючи дипломатичні з суверенною Україною⁵¹¹. Зауваживши, що на його погляд Індія не належить до тих країн, із якими Україна планує розвивати дипломатичні відносини найближчим часом, Анумул Гітеш Сарма наголосив на необхідності розвитку економічних відносин. Дипломат вважав перевагою Індії перед розвинутими країнами готовність купувати для державного сектора не найновіші машини і обладнання. В такому співробітництві Одеса за будь-якого розвитку подій відіграватиме для Індії важливу роль. Генконсул пообіцяв підготувати список важливих для Індії товарів і надіслати його до представництва. Ця розмова знайшла розвиток за кілька місяців на іншому рівні: 26 грудня 1991 р. Індія визнала незалежність України, а 17 січня 1992 р. між Індією та Україною було встановлено дипломатичні відносини. Першим Надзвичайним і Повноважним Послом Індії в Україні став Судхір Тукарам Деваре.

Таким чином, упродовж 1960–1980-х років в Одесі працювало три іноземні представництва в статусі генеральних консульств (Індії, Народної Республіки Болгарія, Республіки Куба) і в другій половині 1970-х рр. розпочалися переговори про створення консульських установ Бельгії, Соціалістичної Республіки В'єтнам, Греції, Італії. Найактивнішу діяльність проводило Генеральне консульство НРБ, яке продовж цього періоду неодноразово змінювало статус з генерального консульства на консульство. Пріоритетом його роботи залишалося налагодження економічного співробітництва, тоді як ключові завдання Генерального консульства Республіки Куби полягали в забезпеченні прав та потреб кубинських студентів, які навчалися в Одесі. З боку радянських органів взаємодію з місцевою владою забезпечувало Дипломатичне агентство МЗС УРСР, яке функціонувало в Одесі з 1945 р. під контролем партійних органів.

⁵¹¹ Там само.

3.4. Створення консульств країн Північної Америки: завдання і функції в Києві Передової групи Посольства США в СРСР та Генерального консульства Канади

Питання про відкриття в Києві консульств капіталістичних країн набуло реальних обрисів на початку 1970-х рр. Йшлося про можливість створення генеральних консульств США і Канади. Першою мала відкритися консульська установа США. Консульську конвенцію між урядами СРСР і США було підписано ще 1 червня 1964 р.⁵¹² 31 березня 1967 р. її ратифікував Президент США, 26 квітня 1968 р. — Президія Верховної Ради СРСР, а 13 червня 1968 р. цей двосторонній акт набув чинності після обміну ратифікаційними грамотами. Однак деякий час у реалізації задекларованого бажання «співробітничати в зміцненні дружніх відносин і врегулювати консульські відносини між обома державами»⁵¹³ Київ не фігурував. Столицю Української РСР відвідували хіба що неофіційні особи. За десять років до того американський публіцист Джордж Морріс писав про своє захоплення чистотою вулиць Києва, колосальним обсягом житлового будівництва, твердою впевненістю киян у майбутньому⁵¹⁴. Ґрунт для відкриття американського представництва було підготовлено візитами найвищого рівня.

29 травня 1972 р. в Києві з офіційним візитом побував 37-й Президент США Річард М. Ніксон. Відвідання української столиці стало останнім пунктом програми його першого візиту до СРСР, у ході якого 26 травня було підписано «Тимчасову угоду між СРСР і США про деякі заходи в сфері обмеження стратегічних наступальних озброєнь» та Договір Між СРСР і США про обмеження систем протиракетної оборони, а в день вильоту до Києва — 29 травня — угоду «Основні принципи відносин між США й СРСР»⁵¹⁵. Ці документи увійшли в історію радянсько-американських відносин.

⁵¹² URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_036#Text (07.11.2020).

⁵¹³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6445. Арк. 6.

⁵¹⁴ *Морріс Джордж*. Зустріч через 37 років // Радянська Україна. 1966, 27 грудня. № 297 (13775). С. 3.

⁵¹⁵ Крім того, 23 травня було підписано угоди про співробітництво у сфері охорони навколишнього середовища та охорони здоров'я; 24 травня — про дослідження та використання космічного простору в мирних цілях, розширення співробітництва в галузі науки і техніки; 25 травня — про запобігання інцидентам у відкритому морі та повітряному просторі над ним; 26 травня — про створення спеціальної комісії з питань торгівлі. Обмін ратифікаційними грамотами всіх договорів відбувся 3 жовтня 1972 р. Див.: URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0526U/> (12.10.2020).

риканських відносин як акти, що започаткували процес розрядки напруженості та порозуміння між двома супердержавами. Попри «розбіжності в ідеології та соціальних системах» СРСР і США планували розвивати «нормальні відносини, засновані на принципах суверенітету, рівності, невтручання у внутрішні справи і взаємної вигоди»⁵¹⁶.

Серед осіб, які супроводжували Президента, були зокрема Державний секретар Вільям Роджерс, помічник Президента Генрі Кісінджер та Надзвичайний і Повноважний Посол США в СРСР Джекоб Б. Бім⁵¹⁷. Під час урочистого прийому від імені Президії Верховної Ради та Уряду УРСР, влаштованого на честь гостей у Маріїнському палаці, Р. Ніксон сказав, що він радий уперше відвідати Київ і висловив здивування швидким відродженням прекрасного міста завдяки мужньому духу і працьовитості українців після нещадних руйнувань під час Другої світової війни⁵¹⁸, запропонувавши підняти келихи за «героїв України у воєнний та мирний час». 30 травня господар Білого дому поклав квіти до могили Невідомого солдата, відвідав Софійський собор у Києві. Цей візит спричинив переоцінку постаті американського президента в СРСР.

Під час його другого візиту до СРСР у липні 1974 р. поряд із продовженням переговорів про обмеження розгортання протиракетної оборони обговорювалося питання про відкриття Генерального консульства СРСР у Нью-Йорку і Генерального консульства США в Києві⁵¹⁹. Відкрите в листопаді 1933 р. на пропозицію 32-го Президента США Франкліна Д. Рузвельта з метою встановлення нормальних дипломатичних відносин між обома країнами в Нью-Йорку консульство СРСР припинило свою діяльність 1948 р. на вимогу американської сторони. Відтоді радянського представництва там не було. Для Української РСР це також був виклик: у Києві не було жодного консульства капіталістичної країни, а можлива поява консульської установи США вимагала в умовах радянської дійсності перебудови системи взаємодії державних органів з іноземними представництвами. Відповідно до підписаного 3 липня 1974 р. Радянсько-американського комюніке⁵²⁰ СРСР і США домовилися про одночасне відкриття генеральних консульств у Нью-Йорку і Києві. Сторони мали

⁵¹⁶ Там само.

⁵¹⁷ Перебування Президента США у Києві // Радянська Україна. 1972, 31 травня. № 126 (15418). С. 1.

⁵¹⁸ Покладання вінка на могилу невідомого солдата // Радянська Україна. 1972, 31 травня. № 126 (15418). С. 2; Відвідання Софійського музею-заповідника // Там само.

⁵¹⁹ Слитченко А. С. Это было недавно... С. 70.

⁵²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 140.

взаємно скерувати передові групи відповідних посольств для вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до відкриття консульських установ.

З метою реалізації домовленості радник з адміністративних питань Посольства США в Москві Томас Трейсі провів переговори в МЗС СРСР про розташування Генерального консульства США в Києві та можливість набору на місці технічного персоналу для установи. Консульськими службовими особами відповідно до ст. 3 Консульської конвенції між урядами СРСР і США мали бути лише громадяни США. Передбачалося, що співробітники передової групи до офіційного відкриття генконсульства США в Києві перебуватимуть у статусі співробітників посольства, а надалі увійдуть до кадрового складу консульської установи. З українського боку питання, пов'язані з підготовкою приміщень для розташування американського консульства в Києві, було покладено на УпКК. У МЗС УРСР за матеріальне забезпечення консульств (у тому числі й надання приміщень) відповідав заступник міністра закордонних справ Г.Й. Удовенко.

Відбір службових і житлових приміщень для розташування генконсульства США у Києві американська сторона розпочала в кінці квітня 1975 р.⁵²¹ Відтоді по серпень 1976 р. Київ відвідали кілька груп Державного департаменту США і Посольства США в СРСР. Вони оглянули вісім запропонованих їм будинків під канцелярію та п'ять будинків під резиденцію консула в центрі міста. В лютому 1976 р. було досягнуто попередньої домовленості на використання другого і третього поверхів будинку № 15 на вул. Горького для резиденції генерального консула і квартир двох співробітників генконсульства. Під час березневих переговорів 1976 р. йшлося про оренду на п'ять років (з можливістю пролонгації) приміщень за адресою вул. Стрілецька, 12, 14 і 16 та квартир для співробітників у будинку № 9 на вул. Флоренції і будинку № 15 на вул. Горького. Як основна будівля для розташування служб генерального консульства планувався будинок № 16 на вулиці Стрілецькій. Вулиця, де передбачалося зосередити діяльність американського представництва, вела свою історію, пов'язану з існуванням неподалік Софійського собору стрілецької слобідки, збудованої російськими військовиками того часу — стрільцями, від другої половини XVII ст. У XIX ст. вона змінила свій вигляд і була віднесена 1861 р. до вулиць другого розряду, на яких дозволялося споруджувати кам'яні будинки по лініях вулиць. Рішення щодо розташування генконсульства приймалися за результатами попередніх (26 травня) і планових (1–3 червня) переговорів української та аме-

⁵²¹ Там само. Арк. 52.

риканської сторін, в яких брали участь представники Ради Міністрів УРСР, МЗС УРСР, УпКК та інших організацій, що мали відношення до відкриття генконсульства США в Києві. Зокрема 1–3 червня 1976 р. у переговорах з українського боку взяли участь заступник голови виконкому Київської міської ради депутатів трудящих М.В. Лаврухин, відповідальний працівник Управління справами Ради Міністрів УРСР А.Є. Пузик, радник відділу США МЗС СРСР Є.С. Антипов, заступник завідувача протокольним відділом МЗС УРСР Б.П. Чечель, заступник начальника УпКК Г.М. Руденко, з американського боку: радник Посольства США в Москві Т.М. Трейсі та третій секретар — Ш.Н. Бернс. У ході переговорів було узгоджено питання орендної плати, розташування службових приміщень, квартир співробітників та резиденції генконсула, визначено відповідальними за реконструкцію приміщень генконсульства, квартир для його співробітників та резиденції генконсула начальника УпКК в Києві М.Ф. Саченка та його заступника Г.М. Руденка. 21 червня 1976 р. було підписано договір про реконструкцію обраних поверхів у будинку на вул. Горького. За умовами договору реконструкція мала завершитися 20 вересня 1978 р. Підготувати плани будинків для їх реконструкції отримав завдання архітектор Державного департаменту США — 43-річний уродженець Нью-Йорка Стюарт Лоуренс Нуп⁵²². Він мав передати УпКК технічну документацію вже в Києві, куди його прибуття планувалося 18 липня 1976 р.⁵²³

Тоді ж очікувався приїзд двох-трьох співробітників Передової групи Посольства США в СРСР для підготовки відкриття Генерального консульства США в Києві, а ще двох — у вересні. Для тимчасового розташування канцелярії і проживання співробітників Передової групи до завершення реконструкції приміщень київська влада на побажання американської сторони запропонувала готель «Москва» — один з найкращих у центрі міста. Оплату за проживання було визначено згідно з прейскурантом, затвердженим Головним управлінням з іноземного туризму Ради Міністрів СРСР. Дзеркально розпочиналися роботи з розташування Передової групи Посольства СРСР у США для облаштування радянського генконсульства в Нью-Йорку.

Проте запланований приїзд американських дипломатів відкладався за офіційною версією через складнощі узгодження приміщень для розташування генконсульства. Очевидно, вплив мав і «Вотергейтський скандал», який добігав фінішу і загрожував імпічментом чинному Президенту

⁵²² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3257. Арк. 13–15.

⁵²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 52.

США. Паузу заповнила «м'яка сила» культури. В цей час відбулася виставка «Фотографія США», яку відкрив 14 липня 1976 р. конгресмен Барбер Б. Конелл, член Палати представників США від 35-го виборчого округу штату Нью-Йорк. Перша американська культурна акція мала на меті ознайомлення киян з життям за океаном.

Питання про розташування канцелярії майбутнього генконсульства США в комплексі будинків № 12–16 на вул. Стрілецькій було остаточно погоджено в серпні 1976 р.⁵²⁴, через кілька днів після дострокового припинення президентських повноважень Річарда Ніксона. 11 серпня 1976 р. з неофіційним візитом Київ відвідав Посол США в СРСР Уолтер Д. Стессел. Його мета полягала в проміжному контролі підготовчих робіт та попередньому з'ясуванні можливих термінів відкриття генеральних консульств у Києві та Нью-Йорку. Під час зустрічі з М.В. Лаврухиным він висловив задоволення загальним оглядом приміщень на вул. Горького, 15 та Стрілецькій, 12–16. 4 вересня 1976 р. відповідно до рішення Ради Міністрів СРСР про відкриття Генерального консульства США в Києві Рада Міністрів Української РСР ухвалила постанову про виділення для його розташування комплексу житлових будинків №№ 12, 14, 16 на вулиці Стрілецькій, загальною площею 7 тис. кв. метрів⁵²⁵.

Передова група Посольства США в СРСР прибула в Київ 8 жовтня 1976 р. з наміром працювати в повному контакті з офіційними особами в Києві задля якнайшвидшого відкриття Генерального консульства США⁵²⁶. Її канцелярію спершу розташували в кімнатах № 401 і 402 готелю «Москва». МЗС УРСР негайно сповістив про початок діяльності американського представництва Комітет Державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, Міністерство внутрішніх справ УРСР та Голову виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих В.О. Гусева⁵²⁷.

Очолив передову групу кар'єрний дипломат Ральф С. Портер. Відповідно до попередніх домовленостей він обіймав посаду першого секретаря посольства США в СРСР і був призначений заступником генерального консула США в Києві. Р. Портер народився 28 березня 1933 р. в штаті Нью-Джерсі, 1955 р. закінчив Руттгерський університет, де вивчав історію. По тому служив три роки в МВС США, в 1959–1960 рр. працював у Бібліотеці конгресу США, а в 1960–1961 рр. — помічником з законодавчих та адміністративних питань у кількох кон-

⁵²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 52; ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4110. Арк. 20.

⁵²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 11.

⁵²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 159.

⁵²⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3259. Арк. 52.

гресменів. З дипломатичною і консульською службою він пов'язав життя 1961 р., перейшовши на роботу в Державний департамент США. В центральному апараті Р. Портер займався питаннями аналізу зовнішньої політики, працював також у консульських відділах Посольств США в Москві та Манілі⁵²⁸. Причини відряджень до цих країн полягали в володінні російською і французькою мовами.

Готуючись до призначення в Київ, він уважно вивчав проблеми економіки СРСР і УРСР, історію та культуру України, брав участь у наукових конференціях з цих питань, спілкувався з українськими емігрантами у США. Генеральний консул НРБ у Києві І. Радіонов характеризував у розмові з міністром закордонних справ УРСР Г.Г. Шевелем Р. Портера як «небезпечного і висококваліфікованого ідеологічного противника, який ретельно готувався до роботи в соцкраїнах»⁵²⁹. Йому доводилося особисто зустрічатися з американським дипломатом, коли той у 1966 р. і 1969 р. з дружиною приїжджав до Софії. Там Р. Портер як історик за освітою досліджував питання відносин між Болгарією і Радянським Союзом. І. Радіонов передбачав, що в Києві він буде вивчати думку генконсулів соціалістичних країн щодо політики СРСР «під фальшивим мотивом» «боротьби за права людини»⁵³⁰. Насправді керівник Р. Портер демонстрував бажання насамперед зосередитися на виконанні свого основного завдання, яке полягало в організації діяльності консульської установи та керівництві Передовою групою. Разом з ним до Києва прибув другий секретар Посольства США в СРСР Джеффі С. Уайт. Технічний персонал (перекладач-референт, консульський помічник, два викладачі — російської і української мови, водій службових автомашин) було набрано з місцевих мешканців через УпКК.

З прибуттям до Києва американських дипломатів уже 13 жовтня 1976 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про заходи щодо подальшого поліпшення обслуговування представництв зарубіжних країн у м. Києві». В документі передбачалося не лише забезпечення будівництва та ремонту приміщень для зарубіжних генеральних консульств, а й медичне та санітарно-курортне обслуговування співробітників консульських установ та їхніх родин, створення для іноземних дипломатів заміської бази відпочинку⁵³¹.

⁵²⁸ Там само. Арк. 7.

⁵²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 125.

⁵³⁰ Там само.

⁵³¹ Руденко Г.М. Представництва іноземних держав в Україні: статус, протокол, обслуговування, законодавчі акти / Ген. дирекція з обслуговування іноземних представництв. К., 2004. С. 86.

Саме налагодженням контактів з місцевою владою з питань реконструкції і ремонту приміщень для генконсульства, обслуговуванням його майбутніх співробітників мала невідкладно зайнятися Передова група. Одночасно на неї покладалися деякі функції протокольного і представницького характеру. Повноважень щодо видавання віз, паспортів, оформлення запитів на в'їзд, легалізації документів співробітники Передової групи спершу не мали. Від самого початку функціонування Передової групи представники США розпочали роботу, яка в перспективі мала розгорнутися в багатоаспектну діяльність у сфері культури, науки, економіки і торгівлі. 4 листопада 1976 р. до роботи групи долучився ще один другий секретар Посольства США в СРСР Роберт Х. Мілліз⁵³².

Відповідно до своїх представницьких функцій співробітники Передової групи на запрошення МЗС УРСР брали участь у більшості «обов'язкових» протокольних заходів, організовуваних для всього консульського корпусу в Києві⁵³³: урочистих зборах та прийняттях, що проводилися МЗС УРСР на честь річниць Жовтневої революції; військових парадах, демонстраціях трудящих, засідання сесій Верховної Ради УРСР. Окрім політичних акцій, були культурні заходи: відвідання художніх виставок, зустрічі з американськими делегаціями, перегляди фільмів, екскурсії. Під час перебування в Києві американських делегацій і окремих приватних осіб зі США співробітники Передової групи активно долучалися до програми їх перебування, супроводжували і були присутніми на бесідах, які проводилися в радянських установах та організаціях з американськими гостями.

Водночас Р. Портер розпочав налагодження контактів з консульським корпусом і пробував започаткувати співпрацю з українськими організаціями («Інтурист», Товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами) та редакціями газет («Вісті з України») і журналів («Всесвіт»). МЗС СРСР не заперечувало проти контактів американського дипломата з такими організаціями, оскільки вони не виходили за межі його повноважень як керівника Передової групи⁵³⁴. Під час розмови з заступником голови товариства Товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами В. Л. Чорним та редактором заснованої 1960 р. товариством газети «Вісті з України» Л.Г. Стефановичем Р. Портер зауважим, що завдяки таким зустрічам почав відчувати себе «трохи українцем»⁵³⁵. Посадові особи, з якими Р. Портер зустрічався, надавали звіти

⁵³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 53.

⁵³³ Там само.

⁵³⁴ Там само. Арк. 20.

⁵³⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3259. Арк. 9.

про всі контакти з більшою чи меншою деталізацією до МЗС УРСР, а прийняти запрошення на зустріч від американського представника могли лише з дозволу «інстанції». Так, запрошення Р. Портера на ланч у зв'язку з поїздкою до США в складі делегації перекладачів секретар Спільки письменників УРСР П.А. Загребельний прийняв лише з дозволу КДБ, а після зустрічі подав детальний звіт⁵³⁶.

Серед консульського корпусу найтепліші взаємини у представника США склалися з генеральними консулами СФРЮ Славомиром Алексичем та СРР — Александром Унгуром. Генконсул СФРЮ допомагав Р. Портеру з розширенням кола знайомств у Києві і демонстрував йому свою прихильність. Зауваживши, що американців не запрошують на деякі протокольні заходи, він заявив начальнику протокольного відділу, що не буде відвідувати ті заходи, на які не запрошено представників Передової групи, оскільки Югославія є позаблоковою державою⁵³⁷. Р. Портер контактував з іншими іноземними представниками, цікавився заходами представницького та інформаційного характеру, що проводилися консульствами, можливостями організації поїздок їх співробітників за межі Києва. Одразу після приїзду в Київ Р. Портер мав намір організувати в приміщенні консульства США американську публічну бібліотеку, відкриту для всіх радянських та іноземних громадян. В угорському генконсульстві йому вдалося з'ясувати, що в жодній консульській установі таких бібліотек немає. Виконувач обов'язків генконсула Угорщини Імре Хайду йому повідомив, що такі питання належать до компетенції радянських властей⁵³⁸. Відтак шлях від народження ідеї до її реалізації передбачався довгий. Про зустрічі з американським представником працівники генконсульств соціалістичних країн зазвичай розповідали в МЗС УРСР і ЦК КПУ.

Виконання основного завдання Передової групи щодо організації реконструкції приміщень залежали від налагодження Р. Портером контактів з відповідними київськими установами та організаціями. З визначених під реконструкцію будинків всі мешканці (понад 100 родин) були відселені в грудні 1976 р. Робоча зустріч щодо організації робіт, в якій взяли участь спеціалісти проектного інституту «Укржилремпроект» і архітектор-консультант Держдепартаменту США С. Нуп, відбулася 8–11 лютого 1977 р.⁵³⁹ 11 лютого 1977 р. було погоджено і підписано завдання на виготовлення проектно-кошторисної документації. Завдання

⁵³⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3260. Арк. 3.

⁵³⁷ Там само. Арк. 86.

⁵³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 85.

⁵³⁹ Там само. Арк. 143.

мало бути передано проектному інституту «Укржилремпроект» і виконано до 1 червня 1977 р. Спершу розпочалися ремонтні роботи в будинку № 9 на вул. Флоренції, де для американців виділили чотири житлові квартири. Три з них заселили 22 березня 1977 р. Канцелярія Передової групи залишилася в готельних номерах.

Втім, обидві сторони демонстрували незадоволення співпрацею. 5 квітня 1977 р. під час прийняття в угорському генконсульстві з нагоди 32-ї річниці звільнення Угорщини від фашистів Р. Портер мав розмови з завідувачем відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А.В. Меркуловим та заступником міністра закордонних справ Української РСР В.П. Осначем. Він засвідчив вдячність за отримання квартир співробітниками Передової групи в будинку на вул. Флоренції, куди переселився й сам. Водночас, щоб показати негативне ставлення до невиправдано на його погляд довгого терміну, відведеного на реконструкцію приміщень для генконсульства США, Р. Портер зауважив гарне опорядження нового будинку генконсульства Угорщини, але термін п'ять років назвав занадто великим для облаштування приміщення. А.В. Меркулов зрозумів у цьому зауваженні натяк на затримку робіт з реконструкції приміщень для генерального консульства США на вулиці Стрілецькій. Причиною затримки реконструкції будинків він назвав затримку надання американською стороною повного комплексу технічної документації⁵⁴⁰, а наступного дня розпочав внутрішнє розслідування цього питання.

7 квітня 1977 р. міністр закордонних справ УРСР Г.Г. Шевель подав першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому докладну доповідну записку про деталі організації реконструкції згаданих будинків⁵⁴¹. Тактику переговорів з американською стороною було обрано наступальну й Головою Ради Міністрів УРСР О.П. Ляшком доручено вести їх відповідальним працівникам УПКК та заступнику голови Київського міськвиконкому М.В. Лаврухину. Той запросив Р. Портера і зробив уже офіційну заяву з приводу затримок американської сторони розгляду проекту договору і надання необхідної технічної документації на реконструкцію будинків для генконсульства. Р. Портер «переклав провину» на Державний департамент США і обіцяв передати текст заяви Посольству США в СРСР⁵⁴².

У свою чергу американська сторона вдалася до дзеркальної дії. 15 квітня 1977 р. Р. Портер подав начальнику протокольного відділу

⁵⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 80.

⁵⁴¹ Там само. Арк. 140–145.

⁵⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 146.

В.М. Цибі заяву щодо зволікання української сторони з реконструкцією будинків, призначених до розташування генконсульства, та відкинув зауваження в неприпустимості публікацій в пресі про умови роботи Передової групи. Р. Портер наголосив, що повідомлення в пресі про умови роботи і життя Передової групи є законним правом американських кореспондентів, їх газет і читачів. Ці повідомлення відображали реальну картину в той момент, коли були написані. Свої думки він пропонував розглядати не як бажання розпочати дискусію, але лише як відповідь на заяву міської влади і наголошував на бажанні продовжувати співпрацю⁵⁴³.

У середині травня 1977 р. про потребу активізації робіт нагадав МЗС УРСР уже Т. Трейсі, наголосивши, що «Державному департаментові США доведеться переглянути своє рішення щодо умов скерування радянською стороною в Нью-Йорк передової групи співробітників генконсульства»⁵⁴⁴. Своєю чергою Держдепартамент США поінформував Посольство СРСР у Вашингтоні про відхилення його прохання щодо включення двох радянських співробітників до складу передової групи генконсульства СРСР в Нью-Йорку. Відмову мотивували труднощами, з якими стикнулася американська сторона в питанні про переобладнання приміщень для генконсульства США в Києві (27-місячний термін ремонтних робіт, вимоги міської влади додаткової оплати за прискорення робіт, витрати на встановлення додаткового ліфта в буд. № 15 на вул. Горького, який американцям не потрібен)⁵⁴⁵. Проте радянська сторона зауважувала, що додаткові витрати, які виходили за межі загальноприйнятих в СРСР стандартів і нормативів, мала сплачувати американська сторона за прикладом організації робіт в Ленінграді, про що домовлялися на початку переговорів. Зрештою упродовж другої половини травня 1977 р. було оперативно погоджено питання розташування генконсульства США в Києві та вирішено проблему знесення на запит американської сторони будинку, що межував із буд. 16 по вул. Стрілецькій.

В червні 1977 р. Р. Портер розпочав підготовку до відвідання регіонів. У зв'язку з поновленням 1977 р. домовленостей між СРСР і США щодо вивчення і використання космічного простору з мирною метою та співробітництва в галузі науки і техніки, підписаних 1972 р.⁵⁴⁶, відкривалися деякі перспективи в цій сфері. Відповідно до процедури оформлення поїздок співробітників іноземних представництв 21 червня 1977 р. він звернувся до МЗС УРСР з повідомленням про своє бажання 6–8 липня

⁵⁴³ Там само. Арк. 160.

⁵⁴⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3257. Арк. 27.

⁵⁴⁵ Там само. Арк. 140.

⁵⁴⁶ Там само. Арк. 46.

1977 р. відвідати Львів і Рівне. Протидії з боку зовнішньополітичного відомства не було. Не заперечували і «компетентні органи». З Р. Портером вирушили в подорож співробітник Передової групи Джефрі Уайт та перший секретар Посольства США в СРСР. У Рівному, де американці перебували 7–9 липня 1977 р., для них було проведено екскурсію містом. Гості цікавилися, чи відвідують туристи зі США Рівне, як довго вони перебувають у місті, з яких країн більше за все туристів приїздить у Рівне, чи їздять радянські туристи за кордон, чи зацікавлена радянська молодь англійською мовою, яку літературу англійською мовою читають гіді-перекладачі, які матеріальні умови і квартири робітників Інтуриста, якими мовами вони володіють. Як зазначалося згодом у звіті місцевого підрозділу КПУ, «на ці питання були дані відповіді, необхідні для такого випадку»⁵⁴⁷. Однак в організації зустрічей з посадовими особами, як у Рівному, так і у Львові, були свої особливості. На прохання Р. Портера організувати зустрічі з головою Рівненського та Львівського міськвиконкомів, редактором газети «Львівська правда», ректором Львівського університету і митрополитом православної церкви, а також відвідання школи або колгоспу, міністр закордонних справ УРСР Г.Г. Шевель рекомендував «з метою з'ясування намірів американців» організувати зустрічі не з керівниками, а з їхніми заступниками чи з іншими відповідальними особами. Відповідні вказівки дали Львівському і Рівненському облвиконкомам⁵⁴⁸.

20–26 липня 1977 р. УРСР відвідав посол США в СРСР Малкольм Тун. Він був призначений на посаду в листопаді 1976 р. 38-м Президентом США Джеральдом Р. Фордом. Попри те, що його вважали перехідним президентом, Д. Форд одразу замінив деяких ключових послів, зокрема в СРСР. 18 січня 1977 р. М. Тун вручив вірчі грамоти. Новий 39-й Президент Джеймс Е. Картер, що вступив на посаду 20 січня 1977 р., спершу скасував його призначення, а згодом 25 квітня поновив. Сенат затвердив М. Туна послом 7 червня 1977 р.⁵⁴⁹ Йому доводилося представляти країну в умовах погіршення радянсько-американських відносин, коли радянська сторона закидала США участь офіційних інстанцій у роздмухуванні кампанії проти «радянської військової загрози», підтримку антирадянських елементів під «демагогічним приводом» «захисту прав людини», претензії на втручання у внутрішні справи країн соціалістичної системи⁵⁵⁰. 5 липня М. Туна прийняв Генеральний секретар ЦК КПРС

⁵⁴⁷ Там само. Арк. 139.

⁵⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 27.

⁵⁴⁹ Там само. Арк. 50.

⁵⁵⁰ Там само. Арк. 44.

Л.І. Брежнев. У Києві планувалася зустріч посла з Першим секретарем ЦК КПУ, Головою Президії Верховної Ради УРСР, Головою РМ УРСР та іншим офіційними особами⁵⁵¹. Крім того, М. Тун висловив бажання здійснити подорож з дружиною і співробітником Передової групи в Києві Джеффри Уайтом на теплоході «Евгеній Вучетич» по маршруту Запоріжжя–Черкаси–Київ. Під час стоянок він хотів нанести візити в Запоріжжі і Черкасах першим секретарям обкому і міському партії та головам облвиконкому і міськвиконкому. У Києві та Запоріжжі посла супроводжував Р. Портер, в Черкасах — Д. Уайт. До Києва разом з послом Туном прибув радник У. Браун з дружиною.

Під час підготовки візиту міністр закордонних справ УРСР Г.Г. Шевель не рекомендував організовувати зустрічі американського посла з партійним керівництвом республіки. Він особисто прийняв М. Туна під час його візиту до Києва, з американським гостем зустрілися також Голова Президії Верховної Ради УРСР О.Ф. Ватченко, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР Г.І. Ващенко та Голова Київського міськвиконкому В.О. Гусев. У будинку на вул. Кірова, 24 міністр влаштував сніданок на честь гостя⁵⁵². Запрошення на ранкове прийняття отримали також У. Браун та Р. Портер з дружинами. У своєму тості під час сніданку посол висловив сподівання на поліпшення американо-радянських відносин. Він зауважив, що в цьому питанні велике значення матиме зустріч у жовтні 1977 р. державного секретаря США Сайруса Венса і міністра закордонних справ СРСР А.А. Громико з метою продовження переговорів з питань обмеження стратегічних озброєнь⁵⁵³. Щоправда, невдовзі з'ясувалося, що С. Венс прибув до Москви з неприйнятними з точки зору радянської сторони пропозиціями⁵⁵⁴. Під час бесіди в міськвиконкомі обговорювалося питання про підготовку до відкриття генконсульства США в Києві. М. Туну зауважили, що американська сторона постійно затримує розгляд технічних питань щодо реконструкції приміщень для генконсульства, відтак київська влада несе збитки через простій трьох будинків, які не використовуються понад 6 місяців. Посол пообіцяв прискорити розгляд переданих радянською стороною документів.

У Запоріжжі посла приймали голова облвиконкому П.І. Москальков та голова міськвиконкому В.А. Яланський, гостям влаштували огляд міста. Дізнавшись у ході розмов з представниками міської влади про розвиток руху поріднених міст, М. Тун висловив думку про можливість

⁵⁵¹ Там само. Арк. 39.

⁵⁵² Там само. Арк. 48.

⁵⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 59.

⁵⁵⁴ Там само. Арк. 44.

встановлення зв'язку між Запоріжжям і Пітсбургом, з мером якого він був добре знайомий⁵⁵⁵. У Черкасах посла приймали голова облвиконкому А.А. Грицай та голова міськвиконкому Н.Є. Остапенко. Загалом, попри перестороги і застереження партійного керівництва, програму візиту було повністю виконано.

Аналогічна ситуація щодо організації зустрічей з керівними особами вищого рівня виникла під час підготовки візиту до Києва ще одного представника капіталістичної держави — новопризначеного посла ФРН в СРСР Ганса Георга Віка. Його мета полягала в з'ясуванні питання про можливість відкриття в Києві генконсульства ФРН задля розширення економічних, наукових, культурних та інших зв'язків. Напередодні приїзду посла міністр Г.Г. Шевель висловив думку про недоцільність його візиту до ЦК КПУ та зустрічей з очільниками Президії ВР УРСР і Ради Міністрів УРСР, пропонуючи замінити їх прийомом делегації заступниками голови Президії ВР УРСР В.С. Шевченко або Я.Я. Колотухою і заступником голови Ради Міністрів УРСР з гуманітарних питань П.Т. Троньком⁵⁵⁶. Ганс Георг Вік відвідав Київ 30 червня — 2 липня 1977 р. у супроводі радниці посольства Еви Ліндеман та перекладача — першого секретаря Германа Шееля⁵⁵⁷. Він взяв участь у відкритті книжкової виставки ФРН у Києві 30 червня в Республіканському павільйоні. 1 липня посол влаштував сніданок з нагоди цієї культурної події⁵⁵⁸. Посол відвідав МЗС УРСР, міську Раду спортивного товариства «Динамо», Інститут електрозварювання імені Є.О. Патона, де його прийняв заступник директора В.К. Лебедев, мав бесіди в Київському міськвиконкомі з головою міськвиконкому В.О. Гусевим. Зустрічей з керівництвом республіки взагалі не відбулося ніби через відсутність всіх посадових осіб у місті та з зауваженням про потребу планувати візит заздалегідь. У межах культурної програми німецька делегація переглянула виставу «Спартак» Київського театру опери і балету та ознайомила з пам'ятками міста.

23–25 серпня 1977 р. Передова група забезпечувала візит відомого діяча ліберального крила демократичної партії США, сенатора США Джорджа Макговерна. Збільшення кількості американських громадян, зокрема офіційних осіб США, які відвідували Київ, стало помітною тенденцією з появою в українській столиці Передової групи. На тлі погіршення через геополітичні суперечності радянсько-американських відносин у другій половині 1970-х років візит постаті, відомої своєю пози-

⁵⁵⁵ Там само. Арк. 56.

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 36.

⁵⁵⁷ Там само. Арк. 29.

⁵⁵⁸ Там само. Арк. 36.

цією щодо пом'якшення міжнародної напруженості, припинення гонки озброєнь, поліпшення радянсько-американських відносин та укладення нового договору про обмеження стратегічних озброєнь, мав істотне значення. 1960 року він був учасником команди Джона Ф. Кеннеді під час президентської компанії, 1962 р. за його підтримки був обраний до Сенату, а 1968 р. почав фігурувати серед претендентів на президентський пост⁵⁵⁹. У сенаті Дж. Макговерн входив до складу комісії з закордонних справ і сільського господарства. Однак під час відвідання Києва, яке відбувалося в межах його першого візиту до СРСР, сенатор не планував офіційних зустрічей. Він прилетів з метою оглянути місто і відвідати театри та пам'ятки української столиці. Під час прогулянки Києвом його супроводжував Р. Портер.

Невдовзі очільнику Передової групи довелося висловити принципову позицію щодо нового київського пам'ятника. 22 жовтня 1977 р. у центрі Києва на площі Жовтневої революції було відкрито монумент на честь перемоги «Великого Жовтня». Отримавши, як і всі представники консульського корпусу, запрошення на цю подію Р. Портер взяв у ній участь, але покласти квіти до монумента відмовився, мотивуючи тим, що не отримав на це повноважень від свого уряду. Поведінка Р. Портера викликала дискусію між МЗС УРСР і ЦК КПУ. Партійне керівництво неочікувано визнало її нормальною, бо «від США не можна очікувати, щоб вони поділяли ідеї соціалістичної революції»⁵⁶⁰. «Якби американський представник відмовився покласти квіти до монумента на честь перемоги над фашизмом, — роз'яснював А.В. Меркулов, — його поведінку можна було б розцінювати як недружній акт по відношенню до країни — колишнього союзника в війні»⁵⁶¹. Проте цей «акт» не забули — на деякі заходи Р. Портера перестали запрошувати. На знак протесту генеральний консул СФРЮ С. Алексич не приймав запрошення на такі зустрічі. Залишаючись на своїй позиції, Р. Портер принципово не відвідував ідеологічних заходів. Американські дипломати не виявили бажання відвідати дім-музей Ульянових, виставку, присвячену 60-річчю Радянської Армії, не поклали квітів до могили Невідомого солдата в зв'язку з цією датою, не брали участь у перегляді кінофільмів, присвячених 60-літтю Збройних сил СРСР⁵⁶². Натомість Р. Портер вивчав можливості культурної співпраці, відвідуючи Одесу, Донецьк, Харків, Львів, Сімферополь, Ворошиловград, Чернігів, Тернопіль, Ужгород, Горлівку, Кривий

⁵⁵⁹ Там само. Арк. 62.

⁵⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 174.

⁵⁶¹ Там само.

⁵⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 156.

Ріг, Кременчук, Комсомольськ, Ялту, Умань, Канів. На прохання представників США за погодженням з «інстанцією» і місцевими органами їм організовували зустрічі і бесіди в міськрадах (Тернопіль, Ворошиловграді, Донецьк, Одеса, Горлівка), в редакції обласної газети в Тернополі, відвідання промислових підприємств.

Окрему увагу керівник Передової групи приділяв просуванню питання реконструкції приміщень для генконсульства США. Остаточо з термінами проведення ремонтних робіт визначилася після виконання послом М. Туном домовленостей, що обговорювалися під час його візиту до Києва. 19 січня 1978 р. Київський міськвиконком в особі УпКК уклав з Посольством США в СРСР договір про реконструкцію будинків №№ 12–16 на вул. Стрілецькій і передачі їх у травні 1980 р. в довготривалу оренду американській стороні. Підготовку квартир для співробітників планувалося завершити до 30 травня 1978 р., адміністративних приміщень — до 30 грудня 1978 р.⁵⁶³

Порозуміння сприяло продовженню обговорення питання про межі консульських кругів відповідних майбутніх генконсульств. Державний департамент США погоджувався на визначення американського консульського округу в Києві в межах Української РСР за умови, що радянський консульський округ із центром у Нью-Йорку включатиме штати Мен, Вермонт, Нью-Гемпшир, Коннектикут, Ред-Айленд, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванія. Умовою включення в радянський консульський округ штату Массачусетс було включення в американський консульський округ у Києві Молдавської РСР⁵⁶⁴.

Поступово розширювалися функції Передової групи. Її співробітники витребували для громадян США документи РАГС і довідки про стаж роботи⁵⁶⁵. В складі Передової групи з'явився консульський відділ. Одночасно консульський відділ МЗС УРСР розпочав видавання співробітникам Передової групи і членам їх родин радянських в'їзних і виїзних віз. За діями американських представників прискіпливо стежили відповідні служби, намагаючись виявити спроби їх впливу на вирішення питання про отримання українськими громадянами дозволів на виїзд до США. Через ніби виявлені неодноразові спроби Р. Портера та начальника консульської служби Передової групи Р. Міллса передати списки громадян, які бажали виїхати до США, під час відвідання відділів віз і

⁵⁶³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3259. Арк. 51.

⁵⁶⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3895. Арк. 82.

⁵⁶⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3879т. Арк. 28.

реєстрації чи облвиконкомів, керівництво ВВІР МВС УРСР припинило співробітництво з Передовою групою з питань службової компетенції⁵⁶⁶.

Заяву до МЗС УРСР щодо антирадянської діяльності двох гідів виставки «Сільське господарство США», що відбувалася в Києві в травні 1978 р., зробила Торгово-промислова палата УРСР. Гіди змушені були залишити Київ і межі СРСР. Не виявляло прихильності й МЗС УРСР, але намагалося балансувати на межі дипломатичності. На завчасно надіслане 22 червня 1978 р. повідомлення Р. Портера про намір організувати 4 липня 1978 р. прийняття з нагоди 202-ої річниці Незалежності США для 250 осіб заступник міністра закордонних справ УРСР В.О. Кравець надіслав до ЦК КПУ⁵⁶⁷ пропозицію, враховуючи стан радянсько-американських відносин, а також те, що консульство ще не відкрито, щоб на прийом, як і минулого року, прийняли запрошення не перші особи, а заступники міністра закордонних справ і міністра культури, співробітники МЗС УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерства просвіти, Міністерства культури, Торгово-промислової палати, товариства «Україна», Київської міськради, представники творчої інтелігенції в кількості 70–80 осіб.

Зрештою 4 липня 1978 р. святкування в ресторані «Краків» відбулося саме в запропонованому форматі. Це місце було вибрано не випадково: тут організовували прийняття з нагоди гастролей у Києві нью-йоркського камерного оркестру, відкриття сільськогосподарської виставки та інші урочисті заходи. Для вужчих зібрань обиралися інші майданчики: перегляд фільму «Задиристий півень» і пригощання співробітників протокольного відділу МЗС УРСР влаштовували на квартирі Р. Міллза; у відповідь на це протокольний відділ організував для Передової групи захід у Будинку кіно з демонстрацією короткометражних кінофільмів англійською мовою «Радянська Україна», «Українська кераміка і фаянс», «Українські моди»⁵⁶⁸.

Проте замість 250 запрошених осіб в урочистостях з нагоди річниці Незалежності США взяли всього 70 осіб (як і пропонував МЗС УРСР), переважно на рівні других осіб державних органів, зокрема заступник міністра закордонних справ, перший заступник голови Київської міської ради, голова Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, працівники міністерств, відомств і організацій, діячі науки і культури, представники консульського корпусу. «Ризик-

⁵⁶⁶ Там само.

⁵⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 136.

⁵⁶⁸ Там само. Арк. 157.

нули» прийняти запрошення, попри застереження, міністри культури, охорони здоров'я, м'ясної і молочної промисловості.

Р. Портер, відкриваючи прийняття, зачитав українською мовою тост за подальший розвиток американо-радянських відносин в дусі дружби і подальшої співпраці. Тост у відповідь виголосив заступник міністра закордонних справ. Подякувавши за запрошення, він побажав американському народу успіхів і висловив надію на розвиток радянсько-американських відносин в конструктивному напрямі в інтересах миру і взаємовигідного співробітництва.

Наступного дня, 5 липня 1978 р., начальник консульського відділу МЗС УРСР Ю.Є. Єгоров запросив начальника консульської служби Передової групи Роберта Г. Міллса і звернув його увагу на те, що в запитах на витребування документів з УРСР, що надійшли до МЗС УРСР з листами Передової групи 6 і 15 червня 1978 р., є не лише неточності в заповненні анкет усталеної форми та відсутність у них відомостей, необхідних для розшуку витребуваних документів, але й невідповідність вимогам чинного радянського законодавства. Йшлося про інструкцію «Про порядок реєстрації актів громадянського стану в Українській РСР», що передбачала, яким саме особам і про кого можуть бути видані документи РАГС. Р. Міллс подякував за роз'яснення і попросив повернути йому неправильно оформлені запиту. Всього повернули 18 запитів та 27 рублів консульського збору⁵⁶⁹.

За кілька днів Р. Портер залишив Київ. У зв'язку з від'їздом на батьківщину він звернувся до МЗС УРСР з проханням про сприяння в здійсненні низки візитів офіційним особам⁵⁷⁰. Організувати прощальні візити йому допомогли лише до тих посадовців, з якими він підтримував стосунки, а саме до заступників керівників МЗС УРСР, Міністерства культури, Київської міської ради, Торгово-промислової палати, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР⁵⁷¹.

На зміну Ральфу С. Портеру до Києва прибув Девід Хейвуд Суорц. У Посольстві США в СРСР він відав економічними питаннями, а до того був співробітником Держдепартаменту США, вів справи, що мали відношення до участі США в діяльності Європейської економічної комісії ООН, їздив на сесії ЕЄК в Женеву в 1974–1976 рр.⁵⁷² До його завдань у Києві належало загальне керівництво Передовою групою, контакти

⁵⁶⁹ Там само. Арк. 49.

⁵⁷⁰ Там само.

⁵⁷¹ Там само. Арк. 137.

⁵⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 79.

з державними органами, здійснення візитів до республіканських міністерств, відомств і організації (окрім УпКК і будівельної організації, що вела реконструкцію будинків для генконсульства).

Новий керівник Передової групи вирішив відновити співробітництво з ВВІР за сприяння консульського відділу МЗС УРСР, який в свою чергу звернувся до МЗС СРСР. Цей напрямок деякий час очолював Р. Міллз, який разом з Р. Портером і Д. Уайтом підлягав ротатії, й після закінчення строку служби в СРСР мав виїхати в США. Враховуючи набутий Р. Міллзом деякий досвід у цій сфері, консульська служба Передової групи продовжила роботу з витребування документів РАГС через консульський відділ МЗС УРСР. Було започатковано також новий напрямок консульської роботи: ведення справ про спадщину американських громадян на користь українських та українських — на користь громадян США. В зв'язку з цим Передова група встановила контакти з Ін'юрколегією в Українській і Молдавській РСР, що входила до її консульського округу. 17 липня 1978 р. Д. Суорц особисто відвідав консульський відділ МЗС УРСР з метою отримання консультації з питань возз'єднання сімей американських родин. Його прийняв керівник відділу Ю.Є. Єгоров⁵⁷³ і роз'яснив, що в Києві порядок звернення до органів радянської влади з усіх консульських питань такий самий, як і в Москві, й визначається положеннями радянсько-американської консульської конвенції, та зауважив, що подібні роз'яснення давалися попередньому керівнику Передової групи Р. Портеру. Той цікавився долею радянського громадянина В.В. Пука, що клопотався про виїзд на постійне місце проживання до сина у США. З метою вивчення цієї проблеми до Києва спеціально приїздив радник посольства США в СРСР К. Гросс⁵⁷⁴. Ю.Є. Єгоров наголосив, що при розгляді питання про возз'єднання сімей всебічно вивчаються всі матеріали осіб, які подали клопотання про виїзд на нове місце проживання. Ця розмова спричинила в протокольному відділі оцінку компетентності співробітників Передової групи Д. Суорца і Б. Кресслера як невідповідної («розбираються дуже слабо, а практично зовсім не розбираються») в таких консульських питаннях, як ведення справ про спадщину, легалізації документів, реєстрації шлюбів американських громадян з громадянами СРСР, розшук осіб⁵⁷⁵.

⁵⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 79.

⁵⁷⁴ Там само. Арк. 80.

⁵⁷⁵ Там само. Арк. 45. В 1978 р. Передова група надіслала на розгляд до МЗС УРСР 8 запитів про спадщину на 64 особи, в 1979 р. — 9 запитів про витребування документів на 34 особи

У серпні 1978 р. за рішенням керівництва МЗС СРСР співробітники Передової групи отримали дозвіл на тимчасових засадах оформляти виїзні-в'їзні візи для виїзду з СРСР і в'їзду в СРСР через прикордонні пункти Москва (літаком), Выборг (залізницею і авто), Київ (літаком)⁵⁷⁶. Багаторазові візи видавалися і продовжувалися в установленому порядку терміном на 1 рік.

Але ключове завдання Передової групи — підготовка приміщень для Генерального консульства США в Києві — виконувалося досить повільно. Питаннями реконструкції будинків займався другий секретар Посольства США в СРСР, відряджений до Передової групи, Х. Карпентер. Він підтримував контакти з УпКК та будівельною організацією, що вела реконструкцію будинків для генконсульства. Таким чином, у штаті групи поки було три американські дипломати. Через УпКК на роботу в канцелярію американського представництва було прийнято шість місцевих громадян: консульський помічник, секретар-референт, секретар-помічник з загального обслуговування, водій, викладач російської мови, прибиральниця. Через УпКК було також оформлено договори з викладачем української мови, прибиральницею і викладачем гри на бандурі. Українську мову і гру на бандурі вивчав Д. Суорц. Він «демонстративно» користувався українською мовою у бесідах і під час листування з МЗС УРСР та іншими державними органами, а також неодноразово наголошував, що йому подобаються українські звичаї, побут, культура і мова, під час розмови з місцевими громадянами торкався «української теми розмови»⁵⁷⁷.

Після його приїзду до Києва, підходи до участі співробітників Передової групи в заходах, що організовувалися для консульського корпусу протокольним відділом МЗС УРСР, залишилися незмінними. Американські дипломати разом зі співробітниками генконсульств соціалістичних країн брали участь у військовому параді та демонстрації з нагоди 7 листопада, урочистих зборах, присвячених 61-річчю Жовтневої революції, у бесідах в міністерствах сільського господарства УРСР, соціального забезпечення, Державного комітету УРСР з професійно-технічної освіти, відвідували Центральну наукову бібліотеку АН УРСР, колгосп імені 40-річчя Жовтня Васильківського району, кіноперегляди, театри. Під час зустрічей вони вели детальні записи, цікавилися прізвищами і службовим становищем радянських офіційних осіб, за можливості — фотогра-

⁵⁷⁶ Там само. Арк. 159.

⁵⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 43.

фували⁵⁷⁸. Нового керівника Передової групи вважали більш тактовним і витриманим за Р. Портера. Проте він часто привертав увагу своєю дивакуватою поведінкою та неохайною зовнішністю: на парад 7 листопада він прийшов у старому дірявому пальто, а на концерт в палаці «Україна» — зі згортком з дюжиною пиріжків з капустою, куплених у буфеті⁵⁷⁹.

На деякі заходи ідеологічного характеру за погодженням з «Інстанцією» дипломати США не запрошувалися: на бесіди в Президії Верховної Ради УРСР, на урочисте зібрання з нагоди 60-ліття ВЛКСМ, на наукову конференцію, присвячену 75-ліття Другого з'їзду РСДРП і 60-ліття Першого з'їзду КПУ⁵⁸⁰.

Співробітники Передової групи також запрошували представників консульського корпусу на прийняття та інші протокольні заходи з нагоди національних свят, важливих дат і подій. Під час перебування в українських містах і насамперед у Києві американських делегацій, окремих офіційних осіб, туристів, кореспондентів, акредитованих при відділі друку МЗС СРСР, співробітники передової групи опікувалися ними, підключалися до програми їх перебування, брали участь у бесідах. Д. Суорц розпочав також подорожувати Україною, а у вересні 1978 р. за отриманим у виключному порядку погодженням з консульським управлінням і відділом США МЗС СРСР через протокольний відділ МЗС УРСР разом з Х. Карпентером він двічі виїздив з території УРСР через КПП Брест і Чоп — прикордонні пункти СРСР, не визначені радянською стороною для американських дипломатів. Втретє у виїзді їм було відмовлено.

27 жовтня 1978 р. Д. Суорц звернувся до МЗС, начальника протокольного відділу В.М. Циби, з повідомленням про те, що в ніч з 26 на 27 жовтня біля будинку № 9 на вул. Флоренції було пошкоджено дві американські машини: його особисту (пошкоджено задне скло) і співробітника Передової групи Х. Карпентера (пошкоджено підфарники)⁵⁸¹. Зважаючи на те, що біля будинку постійно чергує міліціонер, Д. Суорц вважав, що це було зроблено умисно як заздалегідь продуманий і підготовлений акт⁵⁸². Почуте від В.М. Циби розчарувало його. Оскільки чергування міліції відбувалося лише біля будинків генконсульств, а не біля будинків проживання їх співробітників, а автомобілі були припарковані на майданчику, де стоянку заборонено відповідним знаком,

⁵⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 156.

⁵⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 43.

⁵⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 156.

⁵⁸¹ Там само. Арк. 88.

⁵⁸² Там само.

сподіватися на допомогу не випадало. Керівник Передової групи отримав пораду ставити машини на стоянці № 11, що охороняється, неподалік їхнього помешкання, а питання про місце на стоянці вирішувати з УпКК. Водночас у МЗС УРСР порушили питання про необхідність охорони міліцією будинків, де проживали іноземні дипломати.

З 1 грудня 1978 р. тимчасова канцелярія Передової групи нарешті розташувалася на вул. Горького, 15, на другому поверсі. Там також проживали дві американські родини. 2 грудня 1978 р. замість Р. Міллса до Києва прибув другий секретар Посольства США в СРСР Б. Кресслер. Йому доручили опікування консульськими питаннями. Третій секретар В. Самбаєв займався господарськими питаннями. Відтак на кінець 1978 р. Передова група мала в штаті вже чотирьох осіб⁵⁸³. Американські дипломати були, як і раніше, зареєстровані в протокольному відділі МЗС СРСР як співробітники Посольства США в СРСР. Вони користувалися всіма послугами медичного, господарського, торгового та іншого побутового обслуговування (були прикріплені до окремої поліклініки, спеціального продуктового і промтоварного магазину)⁵⁸⁴. 24 січня 1979 р. штат Передової групи поповнив Пол Сміт, який прибув на посаду консула з питань друку і культури. Як правило, співробітники Передової групи працювали в Києві не більше двох років, але деякі Д. Уайт і В. Самбаєв завершили свою службу раніше⁵⁸⁵. Не довго працював і П. Сміт.

З огляду на інтерес Д. Суорца до всього українського на початку 1979 р. Передова група активізувала діяльність щодо налагодження ширших контактів з громадянами, які не мають відношення до реконструкції будинків для генконсульства США і практичних питань відкриття консульства. Розширенню такої співпраці сприяла участь співробітників Передової групи в організації візитів до Києва американських делегацій та окремих посадових осіб зі США, кореспондентів, акредитованих при відділі друку МЗС СРСР, відповідальних співробітників посольства США в СРСР, туристів, творчих колективів. Вони брали участь у їхніх візитах і бесідах, у протокольних заходах, що організовувалися радянською стороною для американських гостей⁵⁸⁶. Водночас прохання представників Передової групи про організацію візитів до радянських офіційних осіб для американських громадян, які приїздили в Київ по лінії ВАО «Інтурист» та в «службових справах», МЗС УРСР відхиляло з роз'ясненням,

⁵⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 154.

⁵⁸⁴ Там само. Арк. 50.

⁵⁸⁵ Там само. Арк. 50.

⁵⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 43–44.

що зовнішньополітичне відомство не займається такою категорією громадян і не надає їм сприяння.

Активних заходів співробітники Передової групи вживали для налагодження комунікації з науковими установами, творчими союзами і громадськими організаціями УРСР. За спробами встановлення Передовою групою особистих контактів з представниками духовенства і вірянами та будь-якими проявами інтересу американських дипломатів до питань релігії і церкви в УРСР пильно стежили МЗС УРСР та «інстанції». 5 лютого 1979 р. керівник передової групи Д. Суорц був запрошений до протокольного відділу МЗС УРСР. Йому зробили заяву, що до МЗС УРСР надходять листи від радянських громадян, які свідчать про те, що його співробітники і особисто він займаються діяльністю, що виходить за межі норм поведінки і статусу іноземного дипломата. Зокрема, в листах мешканців Рівненської області і Києва прямо вказується, що він втручається в життя радянської держави і проводить недозволену діяльність: спекулюючи на почуттях віруючих, він спонукає їх виїжджати закордон, обіцяє допомогу і захист від органів радянської влади⁵⁸⁷. Д. Суорц, не дослухавши заяви до кінця, сказав, що не вірить цим звинуваченням, бо не агітував до виїзду, але зустрічався з окремими «п'ятидесятниками з їхньою» ініціативи і роз'яснював порядок оформлення американських віз, а також відвідував їхні зібрання зі священником посольства. Керівник Передової групи наголосив, що розуміє статус дипломата і не збирається втручатися у внутрішні справи держави перебування, але буде роз'яснювати консульські питання відвідувачам і давати поради, не стимулюючи еміграцію, бо її «у США достатньо»⁵⁸⁸. За результатами зустрічі Д. Суорц отримав попередження про неприпустимість подібних дій⁵⁸⁹.

Однак ця заява не зупинила пошуки керівником Передової групи контактів у сфері наукової і культурної співпраці. До відкриття Генерального консульства США в Києві він поставив за мету віднайти інформацію про перебування тут першого американського консульства. З наміром просити допомоги Інституту історії АН УРСР у підготовці наукового дослідження про діяльність американського консульства, яке «нібито, існувало у Києві» в ХІХ та на початку ХХ ст.⁵⁹⁰ він звернувся до МЗС УРСР з проханням організувати зустріч з директором інституту Ю.Ю. Кондуфором. Однак, на ЦК Компартії УРСР наполегливо «рекомендувало» директорові академічного Інституту історії уникнути зустрічі

⁵⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 32.

⁵⁸⁸ Там само. Арк. 33.

⁵⁸⁹ Там само. Арк. 48.

⁵⁹⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3879т. Арк. 33.

з представниками капіталістичної країни. 6 березня 1979 р. Д. Суорца прийняв заступник директора А.В. Санцевич. У зустрічі також взяли участь завідувач відділу історії феодалізму доктор історичних наук Г.Я. Сергієнко та вчений секретар, кандидат історичних наук І.М. Хворостяний. Відповідь на поставлене питання була очікувано безрезультатною. А. В. Санцевич сказав, що в Інституті історії АН УРСР немає жодних відомостей про перше американське консульство в Києві й порадив звернутися до Державного департаменту США або пошукати відомості в художній літературі⁵⁹¹. Варто зазначити, що, очевидно, в Інституті історії знали про існування американського консульства в Києві за доби УНР, але ніхто з учасників зустрічі — співробітників радянської наукової установи — про це не міг наважитися говорити з представниками капіталістичного світу. Можна припустити, що відповідних документів на той час виявлено не було. Та шанс початку спільного дослідження дипломатичної історії було втрачено. Втім, в умовах радянської дійсності такі теми були табуовані.

Не достатньо інформативною була й відповідь на запит Передової групи генконсульства США щодо виявлення відомостей про життя «видатного американського винахідника гвинтокрилів» Ігоря Сікорського. В Державному архіві м. Києва вдалося відшукати відомості народження, місце проживання, але про причини виїзду геніального винахідника з батьківщини «історія мовчала»⁵⁹².

Інтерес американських дипломатів до діяльності Товариства «Знання» УРСР, творчих спілок художників, письменників, журналістів; організації художньої освіти в УРСР, порядку участі в художніх виставках, організації персональних виставок художників, отримання художниками майстерень і квартир; періодичних видань, що виходили в УРСР, можливості демонстрації американських фільмів у Домі кіно мотивував до пошуків нових контактів серед творчої спільноти. Як дієвий інструмент культурної співпраці Передова група використовувала в контактах з Товариством дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами кінопокази. Американські дипломати активно підтримували ідею створення міських відділень «СРСР — США» у Києві та Одесі, брали участь в організації і проведенні виставки американської художниці Мінісі Крамбо, пропонували організувати свою виставку, однак цю пропозицію не

⁵⁹¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3895. Арк. 36.

⁵⁹² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3896. Арк. 141.

було прийнято з формулюванням, що вона «не становила ніякого інтересу»⁵⁹³.

Натомість підготовлена Передовою групою за підтримки Комітету з науки і техніки СРСР та Торговельно-промислової палати СРСР торговельна виставка та семінар на тему «Нове медичне устаткування та технології», яка відбулася 9–11 квітня 1979 р., стала великою іміджевою акцією США⁵⁹⁴ і свідченням сталих контактів американського представництва з Торгово-промисловою палатою УРСР.

24 квітня 1979 р. Д. Суорц звернувся до МЗС УРСР з проханням сприяти в організації його зустрічі з головою правління товариство «Знання» УРСР І.І. Ляшко з метою ознайомлення з діяльністю товариства та з'ясування можливостей ділового співробітництва. Про організацію протокольних візитів до відповідальних співробітників союзів письменників, журналістів, художників і кінематографістів клопотався консул з питань культури П. Сміт. Міністр Г.Г. Шевель, доповідаючи про ці запити в ЦК КПУ, висловлював думку про можливість задоволення цих прохань⁵⁹⁵. В травні 1979 р. П. Сміт відвідав союзи письменників, журналістів і художників, зустрівся з відповідальним секретарем союзу письменників УРСР А.Т. Морозом, відповідальним секретарем союзу журналістів І.І. Льницьким, другим секретарем Союзу кінематографістів А.І. Щербаком, відповідальним секретарем Союзу художників Є.А. Афанасьєвим⁵⁹⁶. Він цікавився можливістю виступів на публічних лекціях, програмою таких лекцій, порядком вступу в члени організацій, обговорював плани співпраці. Відбулася й зустріч у редакціях журналу «Все-світ» та газети «Радянська Україна», де запитання американських дипломатів про недоліки й упущення в роботі республіканських газет, на які звертав увагу перший секретар ЦК КПУ В.В. Щербицький у виступі на зборах партійного активу в червні 1979 р., причини появи недоліків, шляхи і способи їх усунення та особливості реалізації завдань письменників, визначених у Постанові ЦК КПКС «Про подальше удосконалення ідеологічної, політико-виховної роботи», до завдань письменників, визначених у цій постанові⁵⁹⁷, викликали настороженість з боку господарів.

Інтерес співробітників Передової групи до різних сфер життя республіки, державної і соціальної структури УРСР, роботи міністерств і

⁵⁹³ Там само. Арк. 47.

⁵⁹⁴ ГДА МЗС.Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3895. Арк. 43.

⁵⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 36.

⁵⁹⁶ Там само. Арк. 35.

⁵⁹⁷ Там само. Арк. 46.

відомств виявлявся в систематичному поданні запитів до МЗС УРСР про сприяння організації зустрічей з керівництвом державних органів. На прохання Д. Суорца та інших співробітників Передової групи було організовано візити до Держплану УРСР, міністерств сільського господарства, фінансів, культури, вищої і середньої освіти, спеціальної освіти, просвіти, вугільної промисловості, енергетики, Держкомцін УРСР, Київський облвиконкому і міськвиконкому. Незмінним залишався ключовий підхід до організації візитів: представники США були прийняті не першими керівниками, а заступниками міністрів, начальників управлінь і відділів, інших керівних працівників.

В зустрічах з керівниками міністерств і відомств співробітники Передової групи брали участь під час протокольних заходів, організованих МЗС УРСР для консульського корпусу⁵⁹⁸. Вони систематично отримували запрошення на прийняття з нагоди визначних та ювілейних дат, відвідання промислових і сільськогосподарських підприємств, виставок, фестивалів, кінопереглядів. Американські дипломати брали участь у військовому параді та демонстраціях з нагоди 1 травня та 7 листопада, урочистих зборах, присвячених 109-ї річниці народження В.І. Леніна, 325-ліття возз'єднання України з Росією, Міжнародного жіночого дня, на засіданнях сесій Верховної Ради УРСР, на прийнятті на честь 62-річниці Жовтня, в покладанні вінків до могили Невідомого солдата на честь 35-річчя звільнення України від нацистів. При цьому продовжувалася практика не запрошувати американських дипломатів на деякі заходи (урочисті збори з приводу Дня Радянської Армії, 60-річчя комсомолу України), не запросили їх також на відзначення 60-річчя АН УРСР. У прийнятті з нагоди 62-ї річниці Жовтня Д. Суорц не взяв демонстративно на знак протесту у відповідь на негативне рішення МЗС УРСР щодо його прохання організувати 5 листопада візити для радника посольства США в СРСР Джермана до деяких офіційних осіб у Києві. У МЗС УРСР відмову коментували зайнятістю цих осіб напередодні жовтневих свят та обурювалися наказним тоном прохання про організацію візитів та обранням дня візитів без консультацій з ними⁵⁹⁹.

Після зміни на початку липня 1979 р. консула з питань друку і культури дещо активізувалася діяльність Передової групи на українському напрямі комунікаційної сфери. Пола Сміта, що попрацював на цій посаді менше півроку і був відкликаний до Вашингтону, на службу в Державному департаменті США, змінив 31-річний виходець з Югославії

⁵⁹⁸ Там само.

⁵⁹⁹ Там само.

В. Якович. Він добре володів російською мовою, був офіційним перекладачем чемпіонату світу по шахам у Рейкявіку (Ісландія), закінчив університет у штаті Індіана. Перед призначенням В. Якович 3 роки працював у відділі трансляції на Югославію радіостанції «Голос Америки», що входила до системи нещодавно створеного в США Управління міжнародної інформації, а також мав досвід дипломатичної роботи в Посольстві США в Югославії. Готуючись до поїздки в Київ, В. Якович спеціально вивчив українську мову⁶⁰⁰. Добре володіла українською мовою і його дружина. Представляючи нового співробітника в протокольному відділі МЗС УРСР, Д. Суорц просив його очільника В.М. Цибу про сприяння в організації протокольних візитів В. Яковича до деяких працівників друку і культури УРСР і отримав обіцянку про сприяння спільно з відділом друку МЗС УРСР⁶⁰¹.

В. Якович поспішав приїхати до щорічних урочистостей з нагоди Національного свята США, щоб мати можливість познайомитися особисто з потрібними йому офіційними особами. На прийнятті з цієї нагоди 4 липня 1979 р. були присутні міністр вищої і середньої освіти УРСР, заступник міністра закордонних справ УРСР, голова Українського товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, перший заступник голови Київського міськвиконкому, представники республіканських міністерств, відомств, громадських організацій, співробітники генконсульств соціалістичних країн — всього близько 75 осіб⁶⁰².

Упродовж року Передова група проводила на своїй території інші заходи протокольного і представницького характеру. В тимчасовій канцелярії відбувалися перегляди американських фільмів, коктейлі, зустрічі, вечері-буфети, на інших майданчиках організовувалися прийняття з нагоди національного свята, відкриття американської виставки «Медтехніка», перебування Посла США в СРСР у Києві⁶⁰³.

Для ознайомлення з регіонами УРСР Д. Суорц активізував поїздки співробітників Передової групи українськими містами (1979 року відбулося 110 поїздок, порівняно з 90 — 1978 р.)⁶⁰⁴. Під час поїздок за сприяння МЗС УРСР американські представники мали зустрічі й бесіди з заступником міністра вугільної промисловості УРСР (м. Донецьк), з керівництвом Кременчуцької і Комсомольської міськрад Полтавської області, з заступником начальника Донецького управління культури, заступ-

⁶⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 41.

⁶⁰¹ Там само. Арк. 69.

⁶⁰² Там само.

⁶⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 44.

⁶⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 154.

ником редактора журналу «Донбас», проректором Донецького університету. Попри два порушення правил реєстрації поїздок у формі спрямування ноти в МЗС СРСР менше, ніж за 24 години до поїздки, Передовій групі вдалося навіть отримати дозвіл на відвідання закритих районів УРСР (Івано-Франківська, Мукачевого, Володимир-Волинського) і виїзд з СРСР через КПП Мостиска⁶⁰⁵. Під час виїздів до інших міст УРСР американські дипломати практикували організацію прийомів з запрошенням радянських громадян для зустрічі зі своїми співвітчизниками: спеціалістами, що працюють на промислових підприємствах, чи представниками творчих колективів, що гастролювали в УРСР.

25 жовтня 1979 р. Д. Суорц повідомив відділу друку МЗС УРСР, редакціям газет «Радянська Україна» та «Правда України», РАТАУ і деяким громадським організаціям (Товариства «Україна», Товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами) про новий напрям співпраці, вже апробований Посольством США в СРСР та Посольством СРСР у США. Передова група анонсувала надсилання щовівторка і щочетверга (окрім свят) копії інформаційних матеріалів: бюлетенів Білого дому, Держдепартаменту США, Посольства США в СРСР, що містили фрагменти з повідомлень представників Білого дому і Держдепартаменту США, а також різну інформацію про міжнародні події та американську політику⁶⁰⁶. Ці матеріали поширювалися через канали Міжнародного агентства зв'язку США. Заборонити Передовій групі розсилати матеріали українська сторона не могла, оскільки диппредставництва СРСР у США розсилали матеріали, в яких було викладено радянську точку зору на міжнародні події. Тому керівникам засобів масової інформації, ідеологічних та інших міністерств, відомств, установ УРСР і м. Києва, які, можливо, отримуватимуть такі матеріали, рекомендувалося знищувати їх. МЗС УРСР отримало доручення в разі наявності в матеріалах недружньої до СРСР і країн соціалістичної співдружності інформації заявляти усний протест Передовій групі⁶⁰⁷. Повідомлення з пропозицією надсилати матеріали були розіслані також усім генеральним консульствам у Києві. Однак під час першої подачі виникла напружена ситуація: вона містила інформацію «недружнього змісту» щодо Чехословаччини (про суд у Празі) та Куби (про «військову присутність» Куби в Африці). Відтак генконсул ЧССР О. Могельський повернув матеріали і

⁶⁰⁵ Там само. Арк. 48.

⁶⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 30.

⁶⁰⁷ Там само. Арк. 30.

заявив, що не потребує такої інформації⁶⁰⁸. Аналогічно вчинив генконсул НДР Р. Рошер.

Чи не найскладнішою ділянкою роботи Передової групи залишалися питання реконструкції службових приміщень для Генерального консульства США. З метою забезпечення своєчасного закінчення робіт, які контролювалися МЗС УРСР і УпКК, було створено штаб Київського міськвиконкому з реконструкції всього кварталу, в якому планувалося розташувати консульську устанovu. Однак на початку серпня 1978 р. до МЗС УРСР надійшла телеграма з Вашингтону, в якій було викладено висловлені заступником Державного секретаря США Беррі Посольству СРСР у США зауваження про труднощі перебування Передової групи Посольства США в Києві; вимоги пояснень, чому місцева влада не забезпечила місце для складування вантажу для ремонтних робіт на будинках, призначених для генконсульства США, й повернула вантаж, та наполегливе прохання забезпечити житло для спеціалістів, які здійснюватимуть опоряджувальні роботи, і надати дачу для відпочинку співробітникам Передової групи. Беррі наголосив, що генконсульства планується відкрити до початку Олімпійських ігор і дав зрозуміти, що американська сторона в разі відмови забезпечити відпочинок її дипломатам у Києві змушена буде відмовити співробітникам Генконсульства СРСР у Нью-Йорку користуватися дачею радянського представництва в Остербеї (передмісті Нью-Йорка)⁶⁰⁹.

На звернення МЗС УРСР щодо висловлених Посольству СРСР у США претензій 14 серпня 1979 р. за дорученням ЦК КПУ хід будівництва і реконструкції будинків на вулиці Стрілецькій, відведених для Генконсульства США, інспектував завідувач відділом зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А.В. Меркулов. Після обстеження об'єктів та розмов з робітниками він констатував, що для виконання робіт у визначені терміни до 12 березня 1980 р. будівельна організація «Київрембуд» потребує допомоги: в її штаті бракує штукатурів і механіків. Причини затримки робіт партійний інспектор вбачав у затримці американською стороною поставок внутрішніх дверей, тоді як обладнання, що виготовлялося радянськими організаціями, надходило вчасно⁶¹⁰. Відтак А.В. Меркулов зробив висновок: заява американської сторони про неготовність місцевої влади забезпечити приміщення для складування обладнання, що прибуває зі США, надати житло для фахівців, які будуть після 12 березня виконувати

⁶⁰⁸ Там само. Арк. 31.

⁶⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 24.

⁶¹⁰ Там само. Арк. 21.

деякі опоряджувальні роботи, не відповідає дійсності. Він рекомендував виконкому Київської міськради тримати на контролі спорудження будинків генконсульства США і розглянути питання про виділення додаткової кількості робітників і механізмів, а МЗС УРСР — запросити керівника Передової групи і заявити йому про необґрунтованість претензій американської сторони та про те, що затримка постачання столярних виробів гальмує будівельні роботи⁶¹¹. Аналогічну думку висловив міністр закордонних справ УРСР Г.Г. Шевель, наголосивши, що співробітникам Передової групи надано право користуватися загальним місцями відпочинку в межах 40-кілометрової зони навколо міста, як і всім генконсульствам соціалістичних країн⁶¹².

Американська сторона теж провела свою інспекцію комплексу споруд на вулиці Стрілецькій. 29 листопада — 1 грудня 1979 р. у Києві перебував керівник відділу СРСР Державного департаменту США У. Шинн. Він зустрівся з відповідальними особами УпКК, МЗС УРСР, Виконкому Київської міськради і пропонував здавати будинки в експлуатацію поетапно, але погодився з зауваженням, що є домовленість задавати в оренду увесь комплекс. У. Шинн підтвердив провину американської сторони в затримці поставок, визнав обґрунтованість продовження строків завершення реконструкції будинків на період затримок, висловив задоволення ходом реконструкції будинків, обіцяв, що Держдеп США найближчим часом скерує радянській стороні позитивну відповідь щодо підбраного місця для будівництва дачі. Залишився задоволеним інспектор і житловими умовами співробітників Передової групи, зауваживши, що вони кращі, ніж у Ленінграді й Москві, але ще раз наголосив на потребі відкрити Генконсульство США в Києві до початку Олімпійських ігор⁶¹³. З урахуванням затримок поставлення обладнання з американського боку термін закінчення ремонтних робіт та робіт з реконструкції було продовжено з 15 грудня до 7 травня 1980 р. Планувалося, що штрафний час нараховуватиметься надалі, якщо американці не будуть своєчасно виконувати свої договірні зобов'язання⁶¹⁴. В Передовій групі питаннями реконструкції будинків продовжував займатися Х. Карпенгер. Крім нього і очільника представництва, на кінець 1979 року в штаті Передової групи працювали Б. Кресслер, який вів консульську роботу, Д. Хауптманн —

⁶¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 22.

⁶¹² Там само. Арк. 25.

⁶¹³ Там само. Арк. 28.

⁶¹⁴ Там само. Арк. 49.

господарські питання, В. Якович займався питаннями культури, науки і друку. М. Шенк працював секретарем-архівістом⁶¹⁵.

Відкриття генконсульства США планувалося на червень 1980 р. після запланованого на травень закінчення реконструкції будівель. Однак 9 січня 1980 р. Передова група передала до УпКК копію ноти Державного департаменту США Посольству СРСР у Вашингтоні від 7 січня 1980 р., згідно з якою плани щодо відкриття генеральних консульств у Києві та Нью-Йорку відсувалися на невизначений термін, а всі роботи з реконструкції комплексу споруд у Києві за адресою вул. Стрілецька, буд 12–16 припинялися. Причина зміни намірів США полягала в запровадженні санкцій за розташування радянського «обмеженого контингенту» в Афганістані. Відповідно відкликався з Києва американський персонал, який забезпечував підготовку генконсульства до відкриття, а радянська передова група залишала Нью-Йорк. Водночас американська сторона висловила бажання зберегти за собою право на оренду займаних приміщень, окрім квартир у будинку № 15 на вулиці Горького.

1 лютого 1980 р. роботи з реконструкції комплексу споруд було вирішено призупинити після завершення частини робіт, необхідних для забезпечення збереженості будівель на період їх консервації. Зокрема було здійснено монтаж в повному обсязі систем опалення, водопостачання, каналізації та енергозабезпечення; завершено всі внутрішні штукатурні роботи, влаштування підлоги та зовнішні опоряджувальні роботи, здійснено благоустрій⁶¹⁶. Посольству США в СРСР українська сторона довела умови фінансових розрахунків на період перебування будівель на стадії консервації⁶¹⁷. З огляду на те, що роботу з організації діяльності Генерального консульства США в УРСР лише призупинено, було прийнято рішення тимчасово передати квартири в будинку 15 на вулиці Горького УпКК до відновлення в них потреби з боку США.

25 лютого 1980 р. Д. Суорц наніс візит керівнику УпКК М.Ф. Саченку в зв'язку з від'їздом. Представник США подякував працівникам УпКК за належне транспортне, побутове та комунальне обслуговування і висловив сподівання, що після відновлення добрих стосунків між СРСР і США повернеться до Києва на посаду Генерального консула США⁶¹⁸. Останній співробітник Передової групи виїхав з Києва 27 лютого 1980 р.⁶¹⁹ Для нагляду за приміщеннями комплексу споруд Д. Суорц підписав трудову

⁶¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1968. Арк. 43.

⁶¹⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3895. Арк. 17.

⁶¹⁷ Там само. Арк. 9.

⁶¹⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4100. Арк. 29.

⁶¹⁹ Там само.

угоду з Володимиром Хаустовим, який раніше працював водієм Передової групи⁶²⁰. Раз на місяць він мав інспектувати приміщення і підтримувати контакти з УпКК. Контроль за діяльністю найманого працівника мав здійснювати співробітник Посольства США в Москві Майкл Бурстин. Строк оренди приміщень за взаємною згодою сторін було пролонговано до лютого 1982 р. Однак заборгованість американської сторони за виконання понаднормативних робіт, виконаних на комплексі споруд по вулиці Стрілецькій, буд. 12-16, за поточний ремонт квартир №№ 1, 2, 3 по вулиці Горького, буд. 15 у зв'язку з припиненням їх оренди та за рахунками співробітників Передової групи загальною сумою 8 016 рублів 83 коп.⁶²¹ ще неодноразово змушувала звертатися до відповідальних осіб з метою вирішення питання. За умови відновлення підготовки до відкриття консульської установи передбачалося надати її співробітникам до завершення розпочатої реконструкції службові приміщення — 8 кімнат площею 370 кв. м на другому поверсі будинку № 15 на вул. Горького та дві п'ятикімнатні квартири площею 368 кв. м на третьому поверсі того самого будинку⁶²². Ці поверхи було спеціально переобладнано відповідно до побажань американської сторони.

До питання про розташування консульств у Києві та Нью-Йорку сторони повернулися лише після проведення зустрічі на вищому рівні Михайла Горбачова і Рональда Рейгана в Женеві 1985 р.⁶²³ Однак на заваді стали не вирішені питання з будинками: американська сторона пропонувала Москві продати будинки, які тривалий час не використовувалися, а в Києві взяти приміщення в оренду.

5 жовтня 1985 р. відділ США МЗС СРСР повідомив Київ про прибуття в найближчі два тижні групи співробітників Держдепартаменту США і посольства США в СРСР з метою огляду приміщень на вулиці Стрілецькій, 12, 14, 16 та квартир по вул. Флоренції, 9⁶²⁴. Під час зустрічі американська сторона планувала обговорити питання про оренду для майбутніх співробітників генконсульства США 25–40 квартир.

Офіційні представники США відвідали Київ лише в серпні 1987 р., коли почалося формуватися «нове політичне мислення» і намітився вихід з погіршення відносин СРСР і Заходу, що розпочалося після введення радянських військ до Афганістану. Посол США в СРСР Джек Метлок разом з членом Палати представників США (штат Невада) Джоном

⁶²⁰ Там само. Арк. 26.

⁶²¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4110. Арк. 3.

⁶²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 11.

⁶²³ Слитченко А.С. Это было недавно... С. 70.

⁶²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2890. Арк. 42.

Білбреєм прибули для відкриття виставки «Інформатика в США», яке відбулося 12 серпня 1987 р. на ВДНГ УРСР. Її організували та провели інформаційне агентство США (ЮСІА) при сприянні Всесоюзного об'єднання «Експоцентр» і торгово-промислових палат СРСР і УРСР⁶²⁵. У своїх виступах гості наголосили на потребі порозуміння між двома наддержавами. Дж. Метлок сказав, що нова технологія вивільняє більше часу, уможлиблює прискорення доставки інформації в усі кінці світу, але передача інформації відносно проста справа, а досягнення взаєморозуміння — значно складніше. Виставка, на його думку, демонструвала спосіб реалізації цього важкого, але життєво важливого завдання, а бажання порозуміння об'єктивно існує в Києві, в Україні і в усьому Радянському Союзі. Дж. Білбрей відзначив, відкриваючи виставку, що вона в найбільш конкретній формі відображає прагнення сприяти широким зв'язкам, обмінам⁶²⁶.

В другій половині 1990 р. питання про створення генерального консульства США в Києві порушила вже радянська сторона⁶²⁷. Відповідною нотою від 25 жовтня Посольства СРСР до Державного департаменту США пропонувалося відкрити генеральні консульства в Нью-Йорку й Києві на засадах, передбачених Консульською конвенцією і Протоколом до неї між СРСР і США від 1 червня 1964 р., та з відповідними правами, привілеями та імунітетами для персоналу консульських установ. Кількість персоналу генконсульств обумовлювалися 6 осіб із можливістю збільшення за взаємною домовленістю чисельності до 10 осіб з 1 січня 1991 р. та 15 осіб — з 1 червня 1991 р. Київ і Нью-Йорк визнавалися містами, до яких дозволено в'їзд/виїзд усіх радянських і американських громадян, відряджених для роботи в генконсульствах. Консульський округ Генерального консульства США в Києві мав включати всю територію Української РСР. Передбачалося, що СРСР отримає для потреб генконсульства приміщення в Нью-Йорку одразу після отримання на засадах довготривалої оренди з можливістю подальшої купівлі або на правах власності приміщень у Києві⁶²⁸. Цій інформації надавалося особливе значення, оскільки йшлося про питання, що яких уже виникали неузгодженості.

Посередником у доборі приміщень для Генконсульства США в Києві визначалося УпКК, яке мало оформляти контракти щодо забезпечення будівельними матеріалами радянського виробництва та послугами радян-

⁶²⁵ Відкрилась виставка // Радянська Україна. 1987, 13 серпня. № 186 (19989). С. 3.

⁶²⁶ Там само.

⁶²⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 1.

⁶²⁸ Там само. Арк. 3.

ських організацій. Завезення матеріалів для ремонту приміщень генконсульств передбачалося на безмитних засадах та без стягування додаткової плати за забезпечення контрактами. Крім того, УпКК мав забезпечити телекомунікаційні, комунальні та інші послуги для генконсульства США, необхідні для його нормального функціонування, й виступати посередником щодо укладення контрактів американської сторони з місцевими кооперативами, спільними підприємствами чи приватними компаніями щодо надання інших послуг, пов'язаних із ремонтом будинків, облаштуванням земельних ділянок, ремонтом автомобілів, послуг доставки та кейтерингу⁶²⁹. Всі необхідні процедури щодо набуття законної сили Угоди між Урядами СРСР і США про відкриття відповідних генеральних консульств у Нью-Йорку й Києві шляхом обміну нотами від 25 жовтня було завершено до початку грудня 1990 р. Відтак 10 грудня Посольство СРСР повідомило Державний Департамент США, що угода вступила в силу з 25 жовтня 1990 р. До Києва повідомлення про наявність офіційної підстави для відкриття в місті генконсульства США надійшло 11 січня 1991 р.⁶³⁰

На посаду генерального консула США в Києві отримав призначення Джон Гундерсен (Jon Gundersen, 1945 р.н.). Генконсул народився в Нью-Йорку, мав блискучу освіту, отриману в Університеті Джорджа Вашингтона в Вашингтоні та Університеті імені Ліленда Стенфорда-молодшого в Стенфорді. В його послужному списку була участь у бойових діях у В'єтнамі (за що був нагороджений Бронзовою Зіркою), антитерористичних операціях США в 1970-х рр., служба моряком в торговому флоті США, а також консульська робота в Посольстві США в Норвегії (тут він прослухав курс Міжнародної літньої школи Університету в Осло), робота офіцера з питань преси в Посольстві США в СРСР та в інших країнах, дипломатична служба в Державному департаменті США, де він займався питаннями зокрема питаннями СРСР та Скандинавських країн⁶³¹. У Києві він мав завершити облаштування генконсульства США. 16 січня 1991 р. Посольство СРСР у США поновило переговори щодо відкриття консульств у Нью-Йорку та Києві з наданням консулам прав здійснювати консульські і за бажанням інші функції, передбачені Консульською конвенцією 1964 р.⁶³²

1 березня 1991 р. начальник УпКК М.М. Семенихін повідомив міністру закордонних справ А. М. Зленку про стан справ із будівлею, що

⁶²⁹ Там само. Арк. 5–6.

⁶³⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 8.

⁶³¹ URL: <https://adst.org/wp-content/uploads/2012/09/Gundersen-Jon.pdf/> (27.11.2020).

⁶³² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 1.

раніше передбачалася для розташування Передової групи. Відповідно до Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 16 лютого 1991 р. № 46-р Київський міськвиконком зобов'язав УпКК, на балансі якого перебувала будівля, передати незавершений будівництвом адміністративний будинок на вулиці Стрілецькій, 16 новоствореному Державному Комітетові з вугільної промисловості.

В цей час від грудня 1990 р. з відома Ради Міністрів УРСР на підставі домовленості з Міністерством економічних зв'язків з Угорської Республіки та відповідно до угоди про оренду приміщення терміном на 5 років із щорічною орендною платою в розмірі 220 256 доларів США, у приміщенні розташовувалося Київське відділення Торгового представництва Угорщини в СРСР⁶³³. Перенесення установи в це приміщення зумовлювалося тим, що будинок консульського призначення по вулиці Рейтарській, 39, який від квітня 1989 р. відповідно до дозволу Київського міськвиконкому використовувався для розташування Київського відділення Торгового представництва Угорщини в СРСР, було передано розпорядженням № 420 від 14 червня 1990 р. для розташування генконсульства Франції⁶³⁴. Через відміну рішення про використання будинку по Рейтарській, 39 для розташування торгпредства угорська сторона втратила 4 134 173 форинтів, відтак М.М. Семенихін просив про відміну рішення щодо передачі будинку Державному Комітету з вугільної промисловості⁶³⁵. Міністр А.М. Зленко з проханням «знайти варіант вирішення питання» звернувся до Керуючого справами Ради Міністрів Української РСР В.Ю. Пехоти, оскільки угорська сторона вважала таку ситуацію послідовним і безпідставним ущемлення її прав місцевою владою⁶³⁶. Будинки № 12 і 14 на вулиці Стрілецькій американська сторона планувала купити для генерального консульства в Києві або взяти в оренду на правах власності на 99 років. Про це повідомив МЗС УРСР Джон Гундерсен 21 березня 1991 р., передавши відповідну ноту Посольства США від 1 березня 1991 р.⁶³⁷ Разом із іншими генеральними консулами в Києві він був представлений 15 березня 1991 р. Верховній Раді УРСР як офіційний представник США⁶³⁸.

⁶³³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6847. Арк. 23.

⁶³⁴ Там само. Арк. 23–24.

⁶³⁵ Там само. Арк. 24.

⁶³⁶ Там само. Арк. 25.

⁶³⁷ Там само. Арк. 26.

⁶³⁸ Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 122.

У якнайшвидшому вирішенні питання було зацікавлено МЗС СРСР, яке очікувало отримання приміщень у Нью-Йорку на засадах взаємності. Деталізацію планів містила інша нота Посольства США до МЗС СРСР від 1 березня 1991 р., в якій висувалося попередження щодо заборони займати службові приміщення радянського консульства в Нью-Йорку на 91-й вулиці, буд. 9 і 11, якщо договір на тимчасову оренду приміщень у Києві не буде еквівалентний довготерміновій оренді з можливістю придбання будинку⁶³⁹. Безпосереднє обговорення питання про оренду приміщень у Києві було делеговано Д. Гундерсену. Він зустрівся з цією метою 9 квітня 1991 р. з заступником міністра закордонних справ УРСР, постійним представником УРСР при ООН Г.Й. Удовенком⁶⁴⁰, розповів про труднощі щодо розташування консульства, яке досі не має постійного приміщення й висловив зацікавленість будинком на вул. Кірова, 33 та орендою всіх службових приміщень на 99 років. Д. Гундерсен передав Г.Й. Удовенку запрошення від зацікавлених осіб з американської сторони відвідати Гарвард і виступити в Гарвардському університеті. Під час зустрічі йшлося також про відкриття авіалінії Нью-Йорк–Київ–Нью-Йорк, яке планувався на 9 червня 1991 р. На прохання Г.Й. Удовенка консул пообіцяв долучитися до прискорення відкриття авіалінії.

19 квітня 1991 р. переговори щодо оренди приміщень у Києві відбулися в ширшому форматі. З американського боку в них взяли участь представник Посольства США в Москві Остін, Д. Гундерсен та консул з питань оренди приміщень на вулиці Стрілецькій, 12 та Флоренції, 9 Степанчук. За результатами зустрічі було досягнуто домовленості про довгострокову оренду будинку № 12 на вулиці Стрілецькій терміном на 25 років. Питання про оренду на 99 років не обговорювалося. Ціну встановили розміром 135 доларів на кв метр площі на перші 5 років, з підвищенням її на 7 процентів на наступні дві п'ятирічки і на 5 процентів до кінця строку оренди. Квартири по вулиці Флоренції надавалися українською стороною по тій самій ціні на 5 років. Від обговорення питання про будинок № 14 відмовилися, оскільки він орендувався радянською установою⁶⁴¹. Зацікавленість американської сторони зберегти діалог засвідчив візит до Києва 6 травня 1991 р. Посла США в СРСР Джека Метлока. Він зустрівся з Головою Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчуком, провів прес-конференцію для журналістів і поспілкувався зі студентами Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка⁶⁴².

⁶³⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6847. Арк. 27.

⁶⁴⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 25.

⁶⁴¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6847. Арк. 28.

⁶⁴² Здобуття незалежності України 1991... С. 124.

В червні 1991 р. питання про оренду будинків на вулиці Стрілецькій було знову порушено в Москві радником-посланником посольства США в Москві Джоном Хьюлінгсом. На пропозицію УпКК щодо 25-річної оренди приміщення на Стрілецькій, 12 американська сторона висунула зустрічні умови, які дозволили б СРСР використати своє житлове приміщення на 11 Іст 91-ї стрит у Нью-Йорку⁶⁴³. Підстава для такої пропозиції ґрунтувалася на забороні статті 5 обмінних нот про заснування генеральних консульств у Києві й Нью-Йорку щодо використання цього приміщення в Нью-Йорку до того часу, поки американська консульська установа не отримає відповідні приміщення за прийнятними умовами договору оренди. В чинному договорі американська сторона вважала неприйнятними вимоги, що забороняла використовувати приміщення на вул. Стрілецькій як тимчасове службове приміщення, розташовувати в ньому тимчасовий персонал і гостей, самостійно здійснювати ремонтні роботи. Американську сторону принципово не задовольняла вимога придбавати нерухомість лише через єдиний канал — УпКК, яка, за твердженням консула, вимагала від американських представників порушення їхніх права і перетворювали питання нерухомості в проблему політичного характеру. Від самого початку обома сторонами було погоджено розуміння, що будівля на Стрілецькій не може бути передана у власність США як пам'ятник архітектури, а земля, згідно з радянськими законами, не могла відчужуватися у власність іншої держави. Пропонувалося зустрічна пропозиція порушити питання про будівництво нового приміщення на іншій земельній ділянці, а пропозицію про оренду будинку на Стрілецькій відхилити⁶⁴⁴. 9 грудня в Москві відбулися радянсько-американські консультації, одним із питань яких було відкриття нових консульських установ на території одна одної⁶⁴⁵. Другий раунд мав відбутися в Вашингтоні вже за участю представників «суверенних республік»⁶⁴⁶.

Аналогічні проблеми виникли і з розташуванням новостворюваного консульства СРСР у Торонто. Намір відкрити в Києві генеральне консульство Канади задекларував 1989 р. під час візиту до Москви прем'єр-міністр Канади Брайан Малроні. Відтак 22 листопада 1989 р. за результатами переговорів у Оттаві між МЗС СРСР і МЗС Канади було зафіксовано у відповідних нотах домовленість про відкриття Генерального консульства Канади в Києві та Консульства СРСР у Торонто.

⁶⁴³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 37.

⁶⁴⁴ Там само. Арк. 39.

⁶⁴⁵ Там само. Арк. 79.

⁶⁴⁶ Там само. Арк. 81.

Про конкретну дату відкриття канадської консульської установи в українській столиці і про особу майбутнього генконсула повідомив 24 жовтня 1990 р. під час засідання в Москві Канадсько-радянської ради міністр міжнародної торгівлі Канади Джон Кросбі⁶⁴⁷. На той момент уже було вирішено, що до Києва поїде канадський кар'єрний дипломат Нестор Євген Гайовський (1934 р.н.). Кандидатуру першого консула в Києві обирали з урахуванням його українського походження. Н. Гайовський народився в місті Брентон в провінції Манітоба в відомій українській родині: батько Прокоп Пітер Гайовський був одним із редакторів «Українського голосу», а мати Ірен Хелен Валук Гайовська два роки була президентом відділення Українсько-канадського комітету у Вінніпезі, брала активну участь в роботі «Просвіти» та в Українській національній асоціації у Вінніпезі. Новопризначений консул закінчив Університет Манітоби й спеціалізувався в сфері економіки та політології, мав великий послужний список у сфері дипломатичної служби: був представником МЗС Канади в Скандинавських країнах, Фінляндії, Італії, працював у 1981–1983 рр. комерційним радником Посольства Канади в СРСР, обіймав посаду спеціального директора в справах торгівлі між Канадою і СРСР при МЗС Канади⁶⁴⁸. Н. Гайовський, окрім англійської і французької як державних мов Канади та рідної української, володів російською, італійською, данською та шведською мовами; був добре обізнаний з питаннями еміграції, бо працював багато років в Імміграційній іноземній службі. Перед від'їздом на місце призначення він зустрівся в Оттаві з лідерами української парламентської опозиції Олександром Мосіюком, Михайлом Горинем, В'ячеславом Чорновілом під час їхнього перебування в Канаді.

До Києва з завданням започаткувати діяльність Генерального консульства Канади в Києві Н. Гайовський прибув у грудні 1990 р.⁶⁴⁹ З метою розташування генконсульства Київрада ухвалила за аналогією про приміщення для генконсульства США рішення про надання приміщення під генконсульство Канади в Києві терміном на 25 років. Таке рішення стало на перешкоді купівлі радянською стороною будинку з земельною ділянкою в Торонто. Відповідно до принципу взаємності канадська сторона умовою для надання дозволу на купівлю висунула

⁶⁴⁷ Дворський С.Н. Гайовський буде першим Консулом Канади в Києві // Свобода. Український щоденник. 1990, 24 листопада. Ч. 225. С. 1.

⁶⁴⁸ Там само.

⁶⁴⁹ *Gayowsky Nestor*. From Canada with Love // День. 2001, 13 February. № 5. URL: <https://day.kyiv.ua/en/article/topic-day/canada-love> (27.11.2020).

збільшення терміну оренди до 99 років⁶⁵⁰. З таким проханням заступник міністра закордонних справ СРСР Б.М. Чаплін звернувся 27 лютого 1991 р. до міністра закордонних справ УРСР Л.М. Кравчука. Та генеральний консул Канади в Києві розгортав свою діяльність, не маючи своїм пріоритетом лише господарську роботу. Він підтримував тісні стосунки з лідерами Руху, зустрічався з членами українського керівництва — Л.М. Кравчуком, А.М. Зленком та його помічником Б.І. Тарасюком, уникаючи стосунків з партійним керівництвом⁶⁵¹.

Утім МЗС СРСР намагалося демонструвати свій вплив на процеси, що відбувалися в Україні, наполягаючи на повній реалізації домовленостей 1989 р. щодо створення в Торонто генконсульства СРСР. При цьому 30 серпня 1991 р. МЗС СРСР формулювало пропозиції щодо меж консульського округу Генерального консульства Канади в Києві, обіцяючи розширити його межі поза територію Української РСР на Білоруську РСР, коли «те дозволять обставини»⁶⁵². Повноваження генконсульства СРСР в Торонто пропонувалося поширити на провінції Онтаріо (окрім Оттави), Манітоба, Саскачеван і Альберта. Кількість штатних працівників генконсульства визначалася 15 осіб та обумовлювалася можливістю збільшити загальний штат персоналу до 19 осіб і тимчасово направити робітників і фахівців для проведення ремонтно-будівельних робіт у генконсульствах⁶⁵³. Кожна сторона мала сприяти іншій щодо придбання або оренди відповідних приміщень для розташування служб генконсульства. Однак ці питання вирішувалися вже не в Москві.

У вересні 1991 р. Н. Гаєвський підготував перші офіційні візити до Києва глави канадської дипломатії та президента українського парламенту та долучився до підготовки візиту Л.М. Кравчука до Канади, що започаткували українсько-канадські відносини на якісно новому рівні й сприяли поінформованості канадського політикуму та української діаспори про ситуацію в СРСР та в Україні⁶⁵⁴.

Саме Нестор Гайовський вручив ноту про визнання незалежності України Канадою новообраному президенту Л.М. Кравчуку. В супроводі

⁶⁵⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6847. Арк. 29.

⁶⁵¹ Див.: *Плюшар Жюльєн*. Канада та незалежність України: встановлення дипломатичних відносин // Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 8–9 квіт. 2020 р. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2020. С 88.

⁶⁵² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6847. Арк. 47.

⁶⁵³ Там само. Арк. 45–46.

⁶⁵⁴ *Василенко А.М.* Історико-правовий генезис міждержавних відносин й «особливого партнерства» між Україною та Канадою. Актуальні проблеми держави і права. 2006. Вип. 29. С. 141–146.

міністра закордонних справ А.М. Зленка, Голови комітету Верховної Ради у закордонних справах Д.В. Павличка та представника прем'єр-міністра Канади Патріка Боя він приїхав до замиського будинку президента і в такий неформальний спосіб повідомив про надзвичайно важливе державне рішення своєї країни⁶⁵⁵. До січня 1992 року він залишався на посаді Генерального консула Канади в Україні, а потому був до вересня 1992 р. першим Тимчасовим повіреним у справах Канади в Україні.

Таким чином, повноцінної діяльності генеральних консульств США і Канади в Києві впродовж 1970–1980-х років налагоджено не було. Від жовтня 1976 р. до лютого 1980 р. у столиці Української РСР діяла Передова група Посольства США в СРСР, завдання якої полягало в підготовці приміщень для функціонування консульської установи. Водночас американські дипломати виконували деякі представницькі та консульські функції. Умови їхньої роботи прямо залежали від розвитку радянсько-американських відносин і були дзеркальним відображенням роботи Передової групи Посольства СРСР у США, яка готувала відкриття Генерального консульства СРСР у Нью-Йорку. МЗС УРСР не мало впливу на формування цих відносин, виконуючи функцію посередника між МЗС СРСР і Передовою групою та маючи подвійну залежність — ще й від вказівок ЦК КПУ. Його контакти з представниками Передової групи обмежувалися організаційними і технічними питаннями, пов'язаними з забезпеченням взаємодії американського представництва з відповідними організаціями, що виконували ремонтні роботи, та забезпечували запити щодо пересування територією УРСР, господарські потреби тощо. Спроби Передової групи в налагодженні наукових і культурних зв'язків переважно гальмувалися, а контакти в цій сфері свідомо обмежувалися. Питання про відкриття Генерального консульства Канади в Києві, задеклароване 1989 р. набуло реальних обрисів лише напередодні відновлення державної незалежності України. Після Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України Канада 2 грудня 1991 р. оголосила про визнання суверенітету України. США визнали Україну 25 грудня 1991 р. Наступного дня дипломатичну ноту про визнання США незалежності України українському уряду вручив Джон Гундерсен, який став першим тимчасовим повіреним у справах США в Україні. Відтоді йшлося вже про встановлення дипломатичних відносин (зі США — 3 січня 1992 р., з Канадою — 27 січня 1992 р.) і взаємне

⁶⁵⁵ Ганус А. Що коїлося за дипломатичними кулісами після проголошення Незалежності. Експрес. URL: <http://www.expres.ua/main/2017/08/30/259688-malo-hto-znaeye-koyilosya-dyplomatychnymy-kulisamy-progoloshennya>. (27.11.2020).

відкриття дипломатичних представництв: Канада відкрила своє посольство у Києві у квітні 1992 р., Україна — в Оттаві в листопаді 1992 р.; відкриття посольств США в Києві та України в Вашингтоні — відповідно 23 січня 1992 р. та 6 березня 1992 р.

3.5. Діяльність іноземних представництв у другій половині 1980-х рр. та напередодні відновлення державної незалежності України

Друга половина 1980-х років розпочалася для України трагічно. Чорнобильська катастрофа — найбільша за кількістю жертв і економічних збитків за всю історію ядерної енергетики аварія на атомній електростанції — розділила 26 квітня 1986 р. час в УРСР і в світі на «до» і «після». В частині «до» в Києві планувалися усталені заходи з консульським корпусом, зокрема лекції і бесіди з популяризації матеріалів та роз'яснення рішень XXVII з'їзду КПРС (25 лютого — 6 березня 1986 р.), що організовувалися МЗС УРСР, та заплановані окремими генконсульствами різні форми відзначення національних свят, важливих ювілейних дат, подій державного рівня, річниць підписання договорів і угод з СРСР. Готувалися зміни в порядку господарського організації обслуговування іноземних консульств та інших іноземних представництв відповідно до рішення бюро Київського міськкому КПУ, що відбулося в січні 1986 р. Потребу аналізу цієї сфери взаємодії з іноземними представництвами зумовили розпочаті генконсулом НРБ Цветаном Ночевим численні скарги генконсульств до МЗС УРСР і ЦК КПУ на повільне вирішення питань, пов'язаних з будівництвом приміщень для генконсульств; труднощі з оплатою оренди квартир, які надавалися дипломатам більшої, ніж дозволено, площі; неякісне виконання ремонтних робіт; підготовку бланків запрошень з помилками, неякісні вітальні листівки. ЦК КПУ запропонував голові Київського міськвиконкому В.А. Згурському вжити заходів для поліпшення роботи УпКК, міністру закордонних справ УРСР В.О. Кравцю — налагодити тісніші зв'язки з генконсульствами, щоб вчасно отримувати інформацію про потреби культурно-побутового обслуговування⁶⁵⁶. Для вирішення побутових і господарських питань відбулася нарада керівників міських організацій, залучених до обслуговування

⁶⁵⁶ Там само. Арк. 44.

іноземних представництв. За її рішенням у тресті «Київжилрембудмонтаж» було створено бригаду кваліфікованих майстрів для ремонту службових і житлових приміщень, що належали генконсульствам, складено графік ремонтних робіт, розроблено тарифи, повністю задоволено співробітників генконсульств щодо житла, виділено службові приміщення для генконсульства СРР, представництва «Балкан-турист» (НРБ), і «Малев» (Угорщина), відкриття якого очікувалося незабаром. Контроль реалізації рішень і взагалі питань організації обслуговування іноземних представництв зосереджувався у відділі зовнішніх зв'язків ЦК КПУ та в МЗС УРСР⁶⁵⁷.

Після приходу на вищу партійну посаду М.С. Горбачова і проголошення під час XXVII з'їзду КПРС нового політичного курсу на демократизацію суспільства, оновлення економіки і вирішення соціальних проблем, визначеного гаслами перебудови усіх сфер життя, гласності і прискорення соціально-економічного розвитку країни, очікувалися зміни в пріоритетах зовнішньої політики та інструментів взаємодії з іноземними представництвами. Партійні з'їзди відбулися також в інших соціалістичних країнах. 17 квітня 1986 р. з нагоди закінчення XVII з'їзду КПЧ відбулася прес-конференція в генконсульстві ЧССР⁶⁵⁸. Генконсул Юрай Варголік відзначив, що на з'їздах КПРС і КПЧ було підтверджено спільну мету народів СРСР і ЧССР, яка полягала у прискоренні соціально-економічного розвитку, поглибленні соціалістичної демократії, вдосконаленні інтеграційних і коопераційних зв'язків з братніми народами. Подібні рішення ухвалив у квітня 1986 р. XIII з'їзду БКП, під час якого було схвалено стратегію країни до 2000 року.

Після 26 квітня 1986 р. плани зазнали змін. Радіоактивна хмара рухалася в сторону Європи, радіонукліди йоду і цезію розносилися великою територією. Радянському Союзу загрожували багатомільйонні позови за спричинені збитки. Спершу партійне в радянське керівництво СРСР і УРСР намагалося приховати інформацію про трагедію і її масштаби: на Хрещатику відбувався першотравневий парад, змагання з бігу. Як згадував видатний український дипломат М.П. Макаревич: «Це були дуже тривожні дні, і в Міністерстві ситуація була теж напружена — тоді ми мало що знали про радіацію, звісно, від недостатньої інформованості було ще тривожніше. Щоби компенсувати нестачу знань із цього питання, учені Київського університету та Інституту ядерних досліджень АН УРСР

⁶⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Стр. 2890. Арк. 57.

⁶⁵⁸ Прес-конференція в Генконсульстві ЧССР // Радянська Україна. 1986, 26 квітня. № 96 (19601). С. 3.

читали для колективу Міністерства тематичні лекції. Завдяки цьому ми почали розуміти, яке страшне лихо трапилося на нашій багатостраждальній землі»⁶⁵⁹.

Саме М.П. Макаревичу, який очолював у той час консульський відділ МЗС УРСР, довелося співпрацювати з генконсульствами щодо евакуації іноземних спеціалістів, студентів з заражених територій, відповідати на безкінечні телефонні дзвінки з різних країн, керувати підготовкою необхідних документів і шукати можливості для прискорення видавання зарубіжних паспортів. Окрім вирішення організаційних питань, ніякої інформації щодо причин і наслідків аварії генконсульствам не надавалося. Майже одразу після аварії в радянській пресі почали з'являтися повідомлення на кшталт: «Деякі агентства на Заході поширюють чутки про те, що нібито при аварії на АЕС загинули тисячі людей. Як уже повідомлялося, фактично загинуло 2 чоловіки, госпіталізовано всього 197, з них 49 залишило госпіталь після обстеження. Робота підприємств, колгоспів, радгоспів і установ іде нормально»⁶⁶⁰; «Серед потерпілих іноземних громадян немає»⁶⁶¹.

Іноземні послы в СРСР робили спроби з'ясувати інформацію про аварію в зовнішньополітичному відомстві в Москві. Впродовж 30 квітня — 1 травня 1986 р. в МЗС СРСР було прийнято послів Великої Британії, Фінляндії, Нідерландів, тимчасових повірених у справах Франції та Австрійської Республіки. Перший заступник міністра закордонних справ А.Г. Ковальов за дорученням уряду інформував їх про стан справ щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. У розмовах брали участь щойно призначений міністром вищої і середньої освіти СРСР Г.О. Ягодин і Голова Державного комітету з використання атомної енергії СРСР А.М. Петросьянц⁶⁶². Останній під час прес-конференції урядової комісії з ліквідації наслідків аварії 6 травня 1986 р. цинічно заявив, що «наука вимагає жертв»⁶⁶³. 8 травня 1986 р. до Києва вилетів генеральний директор Міжнародного агентства з атомної енергії, колишній міністр закордонних справ Швеції Ганс Мартін Блікс. У супроводі А.М. Пет-

⁶⁵⁹ Макаревич М.П. Події, пов'язані з Чорнобильською трагедією // Сторінки мого життя. Мемуари Миколи Макаревича. К., 2015. С. 144.

⁶⁶⁰ Від Ради Міністрів СРСР // Радянська Україна. 1986, 18 квітня. № 89 (19594). С. 3.

⁶⁶¹ Від Ради Міністрів СРСР // Радянська Україна. 1986, 2 травня. № 100 (19605). С. 3.

⁶⁶² В МЗС СРСР // Радянська Україна. 1986, 2 травня. № 100 (19607). С. 3.

⁶⁶³ Медведев Г. Чернобыльская тетрадь // Медведев Г. Ядерный загар. URL: <http://library.narod.ru/tetr/tetr1.htm> (13.12.2020).

росьянца, заступника голови Ради Міністрів УРСР С.І. Гуренка, заступника гендиректора МАГАТЕ Л.В. Константинова та директора відділу ядерної безпеки Мартіна Розена він відвідав район Чорнобильської АЕС, вислухав пояснення віце-президента АН СРСР академіка Є.П. Веліхова і першого заступника голови Держатомнагляду В.О. Сидоренка⁶⁶⁴.

Лише через два тижні по тому в Києві були змушені прийняти іноземних дипломатів⁶⁶⁵. Вони прилетіли з Москви 21 травня. Делегацію зустрів Голова Ради Міністрів УРСР О.П. Ляшко. В розмові взяв участь міністр закордонних справ В.О. Кравець, інші посадові особи. Радянський уряд намагався створити ілюзію відкритості перед світом. Для дипломатів організували поїздку до Макарівського та Фастівського районів Київської області, де розселили евакуйованих із Чорнобильської зони. У виконкомі Фастівської сільради відбулась розмова про організацію працевлаштування і побуту переселенців, у Макарові дипломатам демонстрували роботу молокозаводу і санітарно-епідеміологічної станції. З послами подорожували генконсули. У Києві в цей час працювали вісім генконсульств (Болгарії, Угорщини, НДР, Куби, Монголії, Польщі, Румунії, Чехословаччини) та три в Одесі (Болгарії, Куби, Індії)⁶⁶⁶. Від імені делегації посол НРБ в СРСР Дмитр Жулев подякував за «змістовну і відверту» розмову і побажав українському народові швидше ліквідувати наслідки страшної аварії. Він імені Президії Верховної Ради УРСР і уряду на честь іноземних дипломатів було влаштовано прийом і того ж дня послів відправили в Москву.

Загрози наслідків Чорнобильської катастрофи для життя та здоров'я населення зумовили появу нових форм співробітництва іноземних держав з УРСР. Актуальності набула співпраця в галузі охорони здоров'я та фармакології. Уже в червні 1986 р. генконсульство ЧССР представило виставку лікарських препаратів, підготовлену організацією зовнішньої торгівлі ЧССР «Хемапол»⁶⁶⁷. У її відкритті взяв участь генконсул Ю. Варголік та консул В. Мічуда. На виставці демонструвалася технологія виготовлення сучасних ліків та їх застосування. Особливий інтерес відвідувачів викликали ліки від серцево-судинних та онкологічних захворювань.

⁶⁶⁴ Поїздка директора МАГАТЕ // Радянська Україна. 1986, 6 травня. № 103 (19608). С. 3.

⁶⁶⁵ Перебування дипломатів на Україні // Радянська Україна. 1986, 22 травня. № 116 (19621). С. 1.

⁶⁶⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6323. Арк. 141.

⁶⁶⁷ Ліки з ЧССР // Радянська Україна. 1986, 11 червня. № 132 (19637). С. 3.

На тлі тотальної тривоги, що не стихала, і спроб тверезої оцінки трагедії, що відбулася (лише в серпні 1986 р. зібралася у Відні нарада МАГАТЕ за участі 500 експертів з 62 країн для обговорення причин і наслідків аварії), іноземні представництва продовжували свою діяльність відповідно до визначених раніше планів. Традиційно урочисто відбувалися зокрема культурні заходи, що проводилися болгарським генконсульством. У жовтні 1986 р. у Києві за участі генконсульства НРБ було організовано український сегмент Днів болгарської культури в СРСР. У межах цієї культурної події в Державній республіканській бібліотеці УРСР імені КПРС (первинній організації Товариства радянсько-болгарської дружби) діяла книжкова виставка «Дружба народів — дружба літератур»⁶⁶⁸, на якій експонувалися монографії вчених обох країн з питань болгарської літератури. Єднанню двох народів було присвячено літературний вечір. Свої твори про Болгарію, переклади віршів болгарських поетів прочитав український поет М.Ф. Сингаївський, звучали вокальні твори на слова українських і болгарських авторів. В кінотеатрі «Київ» працювала виставка «Болгарські народні звичаї». В колонному залі імені М.В. Лисенка виступив симфонічний оркестр Софійської державної філармонії. У всіх заходах брали участь генконсул Ц. Ночев і співробітники генконсульства. Ці урочистості були останнім заходом у каденції посла НРБ в СРСР Д. Жулева, який перед від'їздом на батьківщину побував у Києві й наніс прощальний візит В.В. Щербицькому⁶⁶⁹.

Крім генконсульств, у Києві почали відкриватися представництва зарубіжних авіакомпаній. Зусиллями генконсульства УНР 21 жовтня 1986 р. у Києві відкрилося представництво угорської авіакомпанії «Малев»⁶⁷⁰. Досі її партнером був «Аерофлот». Відкриття нового представництва розглядалося керівництвом авіакомпанії як ще одне свідчення взаємовигідних ділових зв'язків між братніми країнами. У церемонії відкриття взяв участь генконсул УНР у Києві д-р Андраш Палді. Відомий угорський дипломат і науковець нещодавно змінив на посаді очільника генконсульства УНР у Києві І. Монорі. «Хвилювання в перші роки спричинив Чорнобиль, — згадував А. Палді, — а пізніше робили наші дні динамічними події боротьби України за незалежність і робота з нала-

⁶⁶⁸ Вклад у дружбу // Радянська Україна. 1986, 2 жовтня. № 225 (19730). С. 3.

⁶⁶⁹ Зустріч в ЦК Компартії України // Радянська Україна. 1986, 24 жовтня. № 244 (19749). С. 1.

⁶⁷⁰ Вклад у дружбу // Радянська Україна. 1986, 23 жовтня. № 243 (19748). С. 3.

годження добросусідських відносин»⁶⁷¹. Ці відносини розвивалися на перспективу, бо згідно з радянськими законами з УРСР як союзною республікою у складі Радянського Союзу зарубіжні країни «не мали права підтримувати безпосередніх міжнародних політичних зв'язків, не могли підписувати міждержавних угод»⁶⁷².

Одночасно з А. Палді розпочали виконання своїх обов'язків генконсули ЧССР Мартін Ковач та МНР — С. Гомбосурен. Для представлення нового генконсула до Києва прибув Посол ЧССР в СРСР М. Заваділ. 28 жовтня 1986 р. він разом з М. Ковачем супроводжував на прийомі у В.В. Щербицького першого секретаря ЦК Компартії Словаччини Йозефа Ленарта⁶⁷³. У генконсульстві гість зустрівся з киянами — учасниками словацького повстання і командирами партизанських загонів, що діяли під час війни на території Словаччини⁶⁷⁴. 4 листопада 1986 р. М. Ковач мав візит знайомства у зв'язку з його вступом на посаду в Голови Президії Верховної Ради УРСР В.С. Шевченко та Голова Ради Міністрів УРСР О.П. Ляшка⁶⁷⁵. Відзначення річниць Словацького національного повстання і вшанування пам'яті бійців Чехословацької народної армії — учасників боїв на українській території стало обов'язковим сегментом діяльності генконсульства ЧССР за каденції М. Ковача. Первинною організацією Товариства радянсько-чехословацької дружби, українське відділення якого очолював заступник міністра меліорації і водного господарства УРСР В.Н. Катран, був Київський дослідно-експериментальний завод технологічного устаткування імені М.І. Калініна. Там відбувалися урочисті «збори трудящих» з нагоди знакових подій та організовувалися прийоми в генконсульстві. З метою вшанування пам'яті Героя Радянського Союзу надпоручника Отакара Яроша, який кинувся з в'язкою гранат під гусениці фашистського танка і загинув 8 березня 1943 р., генконсул М. Ковач відвідав місце його загибелі в с. Соколовому Готвальдівського району Харківської області. В цьому селі діяв музей радянсько-чехословацької дружби на вшанування пам'яті 1-го окремого чехословацького батальйону під командуванням Людвіка Свободи, бойо-

⁶⁷¹ Палді Андраш. Все далі від Москви. Уривок із однойменної книги спогадів. З угорської переклав Іван Мегела // Всесвіт. 2006. № 9–10. С. 101–108. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/205/41/> (12.12.2020).

⁶⁷² Там само.

⁶⁷³ Зустріч в ЦК Компартії України // Радянська Україна. 1986, 29 жовтня. № 248 (19753). С. 1.

⁶⁷⁴ Перебування в столиці України // Радянська Україна. 1986, 29 жовтня. № 248 (19753). С. 3.

⁶⁷⁵ Зустріч у Президії Верховної Ради УРСР // Радянська Україна. 1986, 5 листопада. № 254 (19759). С. 1; Розмова у Раді Міністрів УРСР // Там само.

вий шлях якого починався з цього села⁶⁷⁶. Разом з генконсулом приїхав підполковник чехословацької народної армії Вацлав Дрнек, який став двохмільйонним відвідувачем музею. Для нього подорож мала особисте значення: у складі іноземного військового підрозділу були батьки Дрнека.

Однак своїм основним завданням генконсул М. Ковач вважав «економіку, економіку, ще раз економіку», приділяючи велику увагу контактам між різними промисловими і сільськогосподарськими підприємствами, науково-дослідними установами УРСР і ЧРСР, питанням торгівлі, взаємних поставок, роботі чехословацьких спеціалістів на території України. Серед перших заходів генконсульство організувало з метою ознайомлення з можливостями чехословацької промисловості виставку промислових товарів чехословацьких кооперативів, на якій демонструвалися збірні овочесховища, сучасні малогабаритні машини для прибирання тощо. Сумним висновком відвідувачів виставки стала констатація відсутності можливості придбати ці товари⁶⁷⁷.

Початок каденції монгольського генконсула співав з 65-річницею підписання Угоди про встановлення дружніх відносин між РРФСР і народною Монголією. З цієї нагоди 3 листопада 1986 р. С. Гомбосурен провів політичний захід у формі «зборів представників трудящих Києва», де розповів про схвалення монгольським народом миролюбивої зовнішньої політики Радянського Союзу і запевнив, що доля «Монголії навечно зв'язана з батьківщиною Великого Жовтня». З доповіддю виступив голова правління Українського відділення радянсько-монгольської дружби, міністр автомобільного транспорту УРСР П.П. Волков. Він назвав договір першим в історії світової дипломатії міжнародним актом, що уособлював «нові принципи міжнародних відносин, проголошені Великим Жовтнем, — принципи рівноправності, взаємоповаги, суверенітету і незалежності, братерського співробітництва і взаємодопомоги»⁶⁷⁸. Ні риторика, ні причина зібрання не мали відношення до УРСР, але загальносоюзний контекст усього міжнародного життя республіки визначав правила поведінки і організаторів, що відповідно до своїх повноважень проводили відзначення в країні перебування важливих для своєї країни дат, і присутніх.

Представницька та інформаційно-пропагандистська робота, що велася з урахуванням «політичного значення, яке надавала на сучасному етапі партія і уряд поглибленню всебічного співробітництва з соціалістичними

⁶⁷⁶ На священній землі братерства // Радянська Україна. 1987, 9 червня. № 132 (19935). С. 3.

⁶⁷⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6343. Арк. 12.

⁶⁷⁸ Міцніє радянсько-монгольське співробітництво // Радянська Україна. 1986, 4 листопада. № 253 (19758). С. 3.

країнами»⁶⁷⁹ відповідно до узгоджених з ЦК КПУ планами та ключовою мети — показати зарубіжним дипломатам, як на практиці реалізуються завдання «комуністичного будівництва» залишалася пріоритетом у роботі МЗС УРСР з генеральними консульствами соціалістичних країн⁶⁸⁰. Для представників консульського корпусу влаштовувалися зустрічі з керівництвом республіки, керівниками різних міністерств і відомств, забезпечувалася присутність генеральних консулів на урочистих заходах, що проводилися в Києві з нагоди знаменних дат та історичних подій, засіданнях сесій Верховної Ради УРСР, з'їздах республіканських союзів, культурних та спортивних заходах. Всі генеральні консули були організовані для покладання квітів до пам'ятника В. І. Леніну з нагоди його 117-ї річниці та на першотравневу демонстрацію. Щомісячно для всіх співробітників генконсульств і членів їхніх родин влаштовувалися перегляди кінофільмів радянських кіностудій⁶⁸¹.

В свою чергу генконсули обговорювали плани співробітництва на ювілейний щодо чергового десятиліття жовтневої революції 1987 рік як в МЗС УРСР, так і в ЦК КПУ, проводили прес-конференції з роз'ясненнями своїх завдань в УРСР у розвитку двосторонніх відносин з СРСР, організовували візити послів, партійних і державних діячів своїх країн до Києва. Такі візити в зв'язку з інтересом іноземних представників до очікуваних політичних змін у зв'язку з проголошеними січневим 1987 р. Пленумом ЦК КПРС державним курсом «перебудови» та широким відзначенням у Москві річниці жовтневої революції почастишали. Офіційні гості планували, окрім вирішення робочих питань у генконсульствах, візити до Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, ЦК КПУ. Так, 4 березня 1987 р. Голова Президії Верховної Ради УРСР В.С. Шевченко прийняла Посла НРБ у СРСР Георгі Панкова. В зустрічі взяв участь генконсул Ц. Ночев. Посол розповів про те, як трудящі Болгарії виконують рішення XIII з'їзду БКП, що намітив програму вдосконалення управління народним господарством⁶⁸². 18 березня 1987 р. Посол НДР Йоганес Кьоніг у супроводі генконсула Зігфріда Хьольдке мав візит до першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербницького⁶⁸³ та інформував його про

⁶⁷⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6324. Арк. 23.

⁶⁸⁰ ГДА МЗС України. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6324. Арк. 3.

⁶⁸¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6324. Арк. 24.

⁶⁸² Зустріч у Президії Верховної Ради УРСР// Радянська Україна. 1987, 5 березня. № 53 (19856). С. 1.

⁶⁸³ Розмова в ЦК Компартії України // Радянська Україна. 1987, 29 серпня. № 200 (20003). С. 3.

досягнення трудящих НДР у соціалістичному будівництві та реалізацію рішень ОСПН.

Про реалізацію планів, намічених XVII з'їздом КПЧ та досягнення ЧССР у розвитку економіки, науки і культури за роки, що минули «після перемоги трудящих над реакцією в лютому 1948 р.» розповів журналістам під час прес-конференції 4 березня 1987 р. у генконсульстві⁶⁸⁴ М. Ковач. Генконсул наголосив, що СРСР була першою державою, яка прийшла на допомогу молодій республіці і відзначив непорушну дружбу і всебічне співробітництво з братнім радянським народом. Про «допомогу» СРСР у придушенні Празької весни 1968 р. та народні протести проти радянського впливу дипломат не згадував, демонструючи повне державне взаєморозуміння ЧССР і СРСР. Перспективи співпраці на рівні республіки не коментував. Вона зосередилася переважно у сфері культури й часто зніціювалася українською стороною. Зокрема з ініціативи Спілки композиторів України, Міністерства культури УРСР та Українського республіканського відділення Всесоюзного агентства з авторських прав 2 квітня 1987 р. у Колонній залі імені М.В. Лисенка відбулося урочисте відкриття Днів сучасної словацької і чеської музики в Києві⁶⁸⁵. Новацією «музичної зустрічі» стало прослуховування нових творів композиторів ЧССР і УРСР у магнітофонному запису.

Генконсульства НРБ, ПНР і СРР урочисто відзначили підписання двосторонніх договорів з СРСР: 39-ї річниці підписання Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і НРБ⁶⁸⁶, 42-ї річниці Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ПНР⁶⁸⁷ та 39-ї річниці Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і СРР⁶⁸⁸. Генконсул БНР Ц. Ночев, консул ПНР Б. Кравчик та виконувач обов'язки генконсула СРР Е. Лазар у своїх виступах традиційно високо оцінили значення цих «історичних документів» для розвитку своїх країн та поглиблення радянсько-болгарських, радянсько-польських і радянсько-румунських відносин, які заклали підґрунтя

⁶⁸⁴ Прес-конференція в Генконсульстві ЧССР // Радянська Україна. 1987, 5 березня. № 53 (19856). С. 3.

⁶⁸⁵ За законами братерства // Радянська Україна. 1987, 12 квітня. № 85 (19888). С. 3.

⁶⁸⁶ Роки дружби і співробітництва // Радянська Україна. 1987, 19 березня. № 64 (19867). С. 1.

⁶⁸⁷ СРСР — ПНР: роки дружби і співробітництва // Радянська Україна. 1987, 17 квітня. № 89 (19892). С. 4.

⁶⁸⁸ Міцніє радянсько-румунська дружба // Радянська Україна. 1987, 5 лютого. № 29 (19832). С. 3.

для розвитку договірної бази⁶⁸⁹. З цієї нагоди в генконсульствах відбулися прийняття. Підписана у квітні 1987 р. декларація про польсько-радянське співробітництво в галузі ідеології, науки і культури передбачала поглиблення співпраці в цій сфері.

В форматі «урочистих зборів представників трудящих» відзначалося національне свято ПНР — День відродження Польщі. Контрапунктом виступів Голови правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби Голови Держкомвидаву А.Я. Пашенка та генконсула ПНР В. Крука було наголошення непорушності політичного кров'ю братерства СРСР і Польщі та пам'яті поляків «про вирішальну роль СРСР у визволенні Польщі від гітлерівської окупації»⁶⁹⁰. З нагоди свята консул і співробітники консульства поклали квіти до пам'ятника В.І. Леніну. Ідеологічно вираженою була й експозиція Декада книги ПНР, присвячена національному святу. На ній демонструвалася суспільно-політична, соціально-економічна та художня література Польщі. Це був останній публічний захід генконсула В. Крука. 29 квітня 1987 р. Посольство ПНР у СРСР уже скерувало до консульського управління радянського зовнішньополітичного відомства консульський патент Ришарда Польковського з повноваженнями на Українську та Молдавську РСР і очікувало на консульську екзекватуру нового генконсула⁶⁹¹.

Аналогічне наповнення і тематичне спрямування мала Декада книги Румунії, присвячена Національному святу СРР — Дню визволення від фашистського ярма. Вона відкрилася в Києві 17 серпня 1987 р.⁶⁹² за участі виконувача обов'язків генконсула СРР Е. Лазера та заступник голови Держкомвидаву УРСР А.П. Клименка. Під час відкриття виставки було оприлюднено цікаві статистичні відомості: за роки радянської влади румунська література видавалася в УРСР 86 разів накладом 5 млн примірників, та наголошувалося, що в Румунії «широко відомі твори радянських письменників, у тому числі письменників України. Зростаючий книгообмін між нашими країнами служить взаємному збагаченню румунського і радянського народів, зміцненню дружби між ними»⁶⁹³.

⁶⁸⁹ Міцніє радянсько-румунська дружба // Радянська Україна. 1987, 5 лютого. № 29 (19832). С. 3.

⁶⁹⁰ День відродження Польщі // Радянська Україна. 1987, 23 липня. № 169 (19972). С. 4.

⁶⁹¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6341. Арк. 3.

⁶⁹² Декада Румунської книги // Радянська Україна. 1987, 18 серпня. № 191 (19994). С. 3.

⁶⁹³ Там само.

38-річниці утворення НДР присвячувалися урочистості, прийняття в генконсульстві та Декада книги НДР, що відкрилася за участі генконсула НДР Зігфріда Хьольдке 5 жовтня 1987 р.⁶⁹⁴ До участі в підготовці відповідальних заходів долучалися всі дипломати консульської установи: консули Гюнтер Штарк, Інгольф Ардельт, віце-консули Вольфганг Зюринг, Еннерхард Вельц і Екхард Дітрих⁶⁹⁵.

Консультацій з відповідними підрозділами МЗС УРСР потребували практичні питання, що постали перед генконсульствами 1987 року. Так, у зв'язку з запровадженням нового порядку пересування громадян соціалістичних країн територією СРСР⁶⁹⁶ до МЗС УРСР звернувся консул генконсульства ПНР Збігнев Белецькі з повідомленням про намір давати в зв'язку з цим роз'яснення польським громадянам, які постійно проживають на території СРСР⁶⁹⁷. Інформацію про деякі зміни в Радянському Союзі порядку в'їзду та виїзду за запрошеннями родичів і знайомих та зміни до режиму пересування громадян соціалістичних країн територією СРСР генконсульство отримало від Посольства ПНР в СРСР⁶⁹⁸. З метою оперативного вирішення питань, пов'язаних з пересуванням польських громадян територією УРСР генконсульство ПНР створило консульський пункт у Львові, переключивши на нього проблеми транзитників та автотуристів⁶⁹⁹. З огляду на потребу врахування історичного минулого генконсул В. Крук усвідомлював необхідність призначення туди досвідченого консульського працівника⁷⁰⁰. Консульський пункт очолив Владзімеж Восковський. Як консульський представник, він мав дипломатичні привілеї та імунітети, визначені для всіх співробітників дипломатичних і консульських представництв. Йому вдалося встановити хороші робочі стосунки з партійними і радянськими органами Львівщини, ВВір, ДАІ м. Львова і області, пале працювати доводилося з великим навантаженням: не менше 30 осіб на день, збільшення транзиту через Львів у літні місяці (у першому кварталі пройшло 13 тис авто, то у серпні — 56 тис, загалом за неповний рік — 132 тис авто, 763 тис громадян ПНР)⁷⁰¹. Автотуристи припускалися порушень (перевищення швидкості, зупинки в

⁶⁹⁴ Декада книги НДР // Радянська Україна. 1987, 6 жовтня. № 231 (20034). С. 3; Свято братнього народу // Радянська Україна. 1987, 7 жовтня. № 232 (20035). С. 3.

⁶⁹⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6338. Арк. 2.

⁶⁹⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6323. Арк. 141.

⁶⁹⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6342. Арк. 1.

⁶⁹⁸ Там само.

⁶⁹⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6341. Арк. 15.

⁷⁰⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6342. Арк. 12.

⁷⁰¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6341. Арк. 16.

недозволених місцях, з'їзд з траси в не вказаному в маршруті руху місці) та змінювали маршрут, заїжджаючи на українську територію як транзитники. Мали відмінності в роботі митниці: польська не конфісковувала речі, збираючи митний податок, а радянська конфісковувала, обмежуючи ввезення речей, що не приносило прибутку державі (польську митники отримали за податок 1987 рр. 4–5 млн злотих прибутку)⁷⁰². Відкриття консульського пункту у Львові значно полегшило роботу генконсульства в Києві⁷⁰³.

Прикладом для створення консульського пункту ПНР у Львові слугувало заснування для оперативного вирішення консульсько-правових питань такої консульської установи у м. Кривий Ріг на будівництві Криворізького гірничозбагачувального комбінату генконсульством НДР у вересні 1986 р. на чолі з Дітрихом Екхардом. Будівництво Кіровоградського ГЗК мало інтернаціональний характер. Воно відбувалося за участі будівельників з СРСР, НДР, ЧСР і СРР. У районі Кривого Рогу працювало близько 800 німецьких спеціалістів з перспективою збільшення до 5–7 тисяч⁷⁰⁴. З Консульським пунктом співпрацювало місцеве відділення дружби СРСР і НДР, вони спільно реалізували культурну програму, забезпечували медичне обслуговування, проводили екскурсії історичними і культурними місцями УРСР. Під час довготривалого відрядження німецькі будівельники почали одружуватися з українками, що сформувалося в нову тенденцію і створило окрему ділянку роботи консульського пункту. Нова інструкція Мін'юсту СРСР про порядок реєстрації шлюбів громадян СРСР з іноземними громадянами від 8 травня 1987 р. передбачала завірення іноземними консульськими установами паспортів іноземців. Німецька сторона мала заперечення з цього приводу, які ґрунтувалися на тому, що вимоги нової інструкції не відповідають статтям 83 і 84 договору між СРСР і НДР про правову допомогу за громадянськими, сімейними і карними справами, а генконсульство не може забезпечити таку роботу. Проблеми також створювало повільне здійснення митних доглядів вантажів, які прибували на будівництво, та заборона внутрішніх органів УРСР громадянам відвідувати НДР на запрошення німецьких друзів⁷⁰⁵.

Проблемні зони інформаційно-правового характеру сформувалися і в генконсульстві ПНР. Їх заповнення потребувало втручання МЗС УРСР. Першу зону складала взаємодія з архівами щодо задоволення запитів з

⁷⁰² Там само.

⁷⁰³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6341. Арк. 15.

⁷⁰⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6344. Арк. 1.

⁷⁰⁵ Там само. Арк. 13.

витребування документів. Українські архіви загалом дотримувалися термінів надання відповідей, натомість запити про службу в Радянській армії від ГАУ СРСР систематично порушувалися. При цьому консульство іноді ігнорувало вимогу скеровувати всі запити виключно через МЗС УРСР. Друга проблемна зона включала питання щодо документування шлюбів польських громадян з українцями. Йшлося про необхідність подавати заяву до РАГС лише в присутності нареченого і нареченої. Відтак наречений змушений був приїжджати до СРСР двічі або надати довідку про те, що він не перебуває в шлюбі. Таку довідку він міг отримати лише за умови наявності довідки в нареченої, що вона не перебуває в шлюбі. Таким чином, вирішити питання в інший спосіб можливості не було. Третя інформаційна зона передбачала пошукову (розшук могил польських солдат) та комемораційну діяльність (відзначення пам'ятним знаком місця у Львові, де розташовувався під час окупації Янівський табір примусових робіт, впорядкування могили видатного польського драматурга А. Фредро, похованого в м. Рудки Самборського району Львівської області), яка вимагав сприяння владних структур державного і місцевого рівнів⁷⁰⁶. Для відповіді на питання про увічнення пам'яті похованих у 1944–1945 рр. на території УРСР солдат Війська Польського генконсульство ПНР передало списки загиблих, але радянські «компетентні органи» вимагали уточненої інформації (назви і номери військових частин, військові звання, прізвища командирів)⁷⁰⁷. За рік пам'ятний знак на вшанування польських вояків таки було відкрито в іншому місці і з переконливішим для радянської сторони обґрунтування⁷⁰⁸.

Не менш актуальним для генконсульства ПНР було питання про стан справ на будівництві об'єктів за участі польських спеціалістів. На початок 1987 р. на території УРСР працювало 6 868 польських фахівців. Вони споруджували газопровід у Харківській, Сумській і Черкаській областях, працювали на будівництві Хмельницької АЕС, готельного комплексу в Києві, будинку відпочинку в Алушті, овочесховища за замовленням Мінвуглепрому СРСР на Донбасі. До кінця року планувалося зростання до

⁷⁰⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6342. Арк. 3.

⁷⁰⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6341. Арк. 13.

⁷⁰⁸ 9 липня 1988 р. у селі Осикове Бердичівського району біля сільського Будинку культури урочисто відкрили обеліск на честь Першого Дрезденського Червонопрапорного, хреста Грюнвальда танкового корпусу Війська Польського, сформованого тут 1944 року з частин Війська Польського та Радянської Армії як перший міжнародний танковий корпус. Пам'ятний знак відкрили перший секретар обкому партії В.М. Кавун, голова облвиконкому В.М. Ямчинський та генеральний консул ПНР Рішард Польковський.

13 тисяч осіб⁷⁰⁹. Планувалося, що вони братимуть участь у будівництві об'єктів охорони здоров'я, овочесховищ, відновленні та реставрації пам'яток старовини в Києві⁷¹⁰. У зв'язку зі збільшенням кількості працівників виникали питання забезпечення їх житлом, товарами першої необхідності, організації побуту та вільного часу. Для обговорення питання постачання польських фахівців, зайнятих в будівництві системи «Енергопол» в Українській РСР та перспектив розвитку торгових відносин між українським і польським міністерствами, до Києва приїздив заступник міністра внутрішньої торгівлі та послуг ПНР А. Малиновскі. Генконсульство ПНР активно сприяло вирішенню цих проблем та контактам з місцевою владою. Після звернень до МЗС УРСР угорського та німецького генконсульства ситуація щодо пересування польських громадян українською територією поліпшилася, почали організовувати екскурсії, допомогу в яких надавали товариство радянсько-польської дружби та «Спутник». Найбільше питань з організацій відпочинку виникла на Хмельницькій АЕС. Для задоволення духовних проблем планувалося орендувати кінотеатр, запрошувати польських артистів для виступів тощо. Генконсульство вивчало питання про відкриття консульських пунктів на деяких будівництвах: Хмельницькій АЕС, у Харківській і Сумській областях⁷¹¹. Генконсул В. Крук готувався в цей час до повернення в Варшаву в зв'язку з завершенням каденції. Незадовго перед від'їздом він провів зустріч керівників підприємств, які здійснювали прямі виробничі та науково-технічні зв'язки з організаціями ПНР, за участі торгового радника Посольства ПНР у СРСР та Уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР при Раді Міністрів УРСР і секретаря Ради з питань виставкової роботи в Україні М.М. Ктирарьова⁷¹². Учасники зустрічі в генконсульств говорили про досвід і можливості прямих зв'язків польських і радянських організацій на прикладі Польщі і УРСР, переглянули короткометражні фільми про ПНР.

Аналогічні проблеми виникали у чехословацьких будівельників, які працювали на території УРСР. В Івано-Франківській області на будівництві газогону працювало 4,5 тис. чехословацьких спеціалістів, у Вінницькій області — 450 осіб, в Ужгородській — 600, на будівництві Криворізького гірничо-збагачувального комбінату з резиденцією в м. Долинська — близько 4 тис. До середини 1988 р. планувалося закінчити першу чергу газопроводу і розпочати будівництво другої лінії. Загальна кіль-

⁷⁰⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6342. Арк. 8.

⁷¹⁰ Там само.

⁷¹¹ Там само. Арк. 10.

⁷¹² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6323. Арк. 143.

кість будівельників з ЧССР відповідно до плану реалізації Комплексної програми науково-технічного прогресу країн-членів РЕВ до 2000 р. мала зрости до 13–14 тисяч осіб⁷¹³. Тому генконсульство заявило про намір офіційно порушити питання про відкриття в місцях найбільшого скупчення чехословацьких робітників консульських пунктів. Уже в липні 1987 р. консульські пункти було відкрито за керівництва віце-консулів генконсульства ЧССР у Івано-Франківській області (керівник Ярослав Пінкава) і Кривому Розі (керівник Зденек Саксл) та скеровано туди співробітника МЗС ЧССР. На будівництві в м. Долинська на той час перебувало 1760 чехословацьких спеціалістів. Чехословацька сторона на першому етапі будівництва витратила на обладнання і матеріали 38 млрд. крон. Представник ЧРСР у зв'язку з тим висловив занепокоєння, що відсутність точних економічних показників може збільшити термін будівництва, а через неузгодженість дій учасників будівництва затримується підписання міжурядових угод. На території містечка чехословацьких будівельників було створено всі умови для перебування іноземних спеціалістів, організовано охорону, створено відділення товариства чехословацько-радянської дружби. 18 листопада 1987 р. в м. Долинська було запроваджено «консульський день». Тоді перед чехословацькими спеціалістами виступали віце-консул З. Саксл, представники ВВІР, ДАІ, прокуратури, митниці, держстраху, місцевих радянських органів. Оскільки зала для проведення таких зустрічей вмщала лише 300 осіб, планувалося їх проводити систематично. Натомість румунські фахівці не мали відповідних умов і забезпечення нормальним харчуванням. Вони змушені були купувати продукти на території чехословацького містечок, а в Долинській торгувати ними. Тому адміністрація містечка заборонила вхід румунським будівельникам. На той момент на будівництві комбінату працювало понад 2,5 тисяч чехословацьких, 800 німецьких робітників, 100 — румунів⁷¹⁴.

Німецьке представництво також заборонило доступ на територію свого містечка румунським робітникам через лімітованість продуктів у їдальні німецьких працівників, де румуни змушені були харчуватися через неупорядкованість свого побуту, та захворювання 30 румунських робітників на дизентерію. До того ж траплялися випадки спекуляції румунами продуктами, купленими в торговельних пунктах будівельників НДР. З вересня 1987 р. Консульський пункт НДР базувався у м. Долин-

⁷¹³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6343. Арк. 4.

⁷¹⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6344. Арк. 9.

ська⁷¹⁵. Відносини зі спеціалістами з інших країн консул Е. Дітрих вважав досить складними і делікатними, визнаючи, що з радянськими і чехословацькими спеціалістами склалися досить теплі стосунки⁷¹⁶.

Виконувач обов'язків генконсула СРР Е. Лазар не міг дати точної оцінки ситуації з румунськими робітниками на будівництві. Він займався скаргами приватних осіб щодо вирішення їхніх особистих питань (купівлі будинку, обміну паспортів) і уникав «через роботу без вихідних» обговорення в МЗС УРСР складних проблем⁷¹⁷. У вересні 1987 р. Е. Лазар відбув до Бухареста, а на його заміну прибув Ніколае Ніцу. Перед виїздом до Києва він порушував це питання на консультації в міністерстві, по лінії якого працювали румунські робітників на будівництві Криворізького ГЗК, і не отримав ніяких вказівок щодо надання їм допомоги, тому вирішив не виявляти активності на будівництві комбінату, де працювали вже 350 спеціалістів. Будівельники були задіяні на будівництві житла, об'єктів соцкультпобуту, промислових об'єктів. Відкривати румунський консульський пункт у м. Долинська не планувалося. Не вважав за потрібне новий генконсул відкривати консульства СРСР у Яссах і румунське в Ленінграді чи Одесі, вважаючи, що СРР немає потреби в двох консульствах в УРСР. Генконсул очікував, що українська сторона завершить ремонт будинку для Генконсульства СРР на вулиці Коцюбинського до листопада 1987 р.⁷¹⁸ Кількість робітників з Румунії в УРСР постійно зростала, але генконсульство відсторонилося від допомоги своїм спеціалістам.

На відміну від румунських колег генконсульство НРБ докладало зусиль до організації допомоги своїм співвітчизникам. Болгарські спеціалісти працювали в УРСР в Одесі 800 осіб (200 на житловому будівництві, 600 — на будівництві компресорної станції), в Криму — 300 на будівництві компресорної станції, в Гадячі Полтавської області — 170, в Асканії Новій — 1050 осіб, 44 бригади. Невеличкі бригади працювали в Херсоні, Ворзелі, Кременчуці, Вознесенську — всього 3,5 тис. осіб⁷¹⁹. Особливо непокоїла генконсульство ситуація в Гадячі, де договором передбачалися поставки всіх будівельних матеріалів з Болгарії. Побутові умови будівельників тут не були належно забезпечені — бракувало 100 спальних місць, гарячої води, автобусів для перевезення робітників до місця праці, місць у школах для дітей, які прибули з батьками.

⁷¹⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6344. Арк. 11.

⁷¹⁶ Там само. Арк. 9.

⁷¹⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6347. Арк. 1.

⁷¹⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6346. Арк. 4.

⁷¹⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6347. Арк. 1–2.

Проблему створювало те, що болгарські громадяни турецького походження розглядалися турецькими спецслужбами як «п'ята колона» для організації діяльності, яка суперечить інтересам Болгарії. Таких осіб у бригадах було 60–70%. Позитив складало прийнятне харчування і достатня кількість місць у їдальні⁷²⁰. У зв'язку з запланованим збільшенням спеціалістів, проблемні питання потребували вирішення. Генконсульство НРБ зверталось з ними до МЗС УРСР.

Відзначення ювілейних дат, обговорення рішень партійних з'їздів та вирішення практичних потреб переклювало увагу іноземних дипломатів на питання, віддалені від Чорнобильської трагедії. Першим зробило крок до започаткування допомогових акцій українським дітям, постраждалим від наслідків катастрофи, Генеральне консульство Республіки Куба в Києві. Його ініціював Фідель Кастро. Після завершення консервації аварійного реактора 14 грудня 1986 р. генконсул Хуан-Альберто Моренте Кабальєро⁷²¹ побував у червні 1987 р. на Чорнобильській АЕС, щоб пере-свідчитися особисто в масштабах катастрофи. На повній тотожності «принципів політики і спільних дій» СРСР і Куби генконсул наголосив під час відзначення 21 липня 1987 р. національного свята Куби — 34-річчя штурму казарми Монкада⁷²². Він вбачав підтвердження тому в «братерських зв'язках і солідарності, випробовуваних у найскладніших обставинах». До таких обставин належала зокрема Чорнобильська катастрофа.

З наближенням ювілею Жовтневого перевороту генконсульства все частіше використовували такий спосіб донесення інформації до громадськості як прес-конференції. Вони відбувалися за однаковою сценарієм і з практично однаковою риторикою. Тезу про продовження в соціалістичній революції в Болгарії «справи Великого Жовтня» та взаємодію з СРСР та іншими країнами соціалістичної співдружності, плідні зв'язки у рамках РЕВ як запоруку успіхів Болгарії в розвитку економіки, науки і культури декларував під час прес-конференції, присвяченої 43-й річчю соціалістичної революції в Болгарії Ц. Ночев⁷²³, що відбулася 2 вересня 1987 р. у генконсульстві НРБ.

Натомість під час прес-конференції з нагоди відкриття 3 вересня 1987 р. у київському кінотеатрі «Краків» фотовиставка «ПНР — країна

⁷²⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6347. Арк. 1–2.

⁷²¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6575. Арк. 3.

⁷²² Національне свято Куби // Радянська Україна. 1987, 24 липня. № 170 (19973). С. 3.

⁷²³ Прес-конференція у генконсульстві НРБ // Радянська Україна. 1987, 3 вересня. № 204 (20007). С. 3.

туризму, країна друзів»⁷²⁴ журналісти почули живі пропозиції про взаємне поглиблення знайомства з життям, історією і традицією двох братніх народів, необхідність розвитку туристичних програм за рахунок зустрічей у трудових колективах, вечорів дружби, інших заходів, що сприяють безпосередньому спілкуванню. Виставку організували державне туристичне підприємство ПНР «Орбіс», Укрпрофрада, Головінтурист УРСР і Київське об'єднання Держкомінтуриста СРСР. На відкритті виставки був Ришард Польковський, який нещодавно розпочав свою каденцію генерального консула ПНР у Києві з юрисдикцією на УРСР та Молдавську РСР⁷²⁵. Тривалий час після закінчення 1966 р. Вищої школи соціальних наук при ЦК ПНР він працював секретарем Головної ради Товариства польсько-радянської дружби (1974–1982 рр.), був членом ПОРП. З огляду на попередню професійну діяльність новий генконсул ПНР був орієнтований на поглиблення культурних зв'язків та встановлення нових контактів у різних сферах. 14 вересня 1987 р. генконсул ПНР Р. Польковський був офіційно представлений в МЗС УРСР. Його прийняв начальник консульського відділу МЗС УРСР М.П. Макаревич⁷²⁶.

МЗС УРСР також активно залучало консульський корпус до ювілейних заходів. У другому півріччі 1987 р. генеральні консули брали участь у Науково-практичній конференції «Разом на шляху, відкритому Жовтнем», в урочистому зібранні, присвяченому 70-й річниці Жовтневого перевороту, військовому параді й демонстрації трудящих з нагоди 70-й річниці Жовтневого перевороту, прийнятті міністром закордонних справ іноземних дипломатів з цієї нагоди, по два–три співробітники генконсульств були запрошені до участі в Шостій сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання. Генконсули відвідали Інститут економіки АН УРСР, взяли участь у бесіді з директором І.І. Лукіновим «Новий господарський механізм перестройки в контексті здійснення сучасного стратегічного курсу КПРС», головою Спілки журналістів Н.А. Шибиком («Преса — важливий інструмент подальшого розвитку демократії і гласності»), ректором політехнічного інституту Г.І. Денисенком («Практична реалізація постанов партії і уряду з питань перестройки вищої школи»), головою Президії Верховної Ради УРСР В.С. Шевченко (про роботу рад народних депутатів УРСР), віце-президентом Академії наук УРСР К.М. Ситником («Природа Української РСР, її раціональне використання і охорона»).

⁷²⁴ Запрошує польський «Орбіс» // Радянська Україна. 1987, 4 вересня. № 205 (20008). С. 3.

⁷²⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6341. Арк. 3.

⁷²⁶ Там само. Арк. 15.

З можливостями розвитку співробітництва у сфері культури керівники консульських установ соціалістичних країн і консули з питань культури ознайомилися під час організованої для них протокольним відділом МЗС УРСР 28 серпня 1987 р. зустрічі з міністром культури УРСР Ю.О. Олененком, який розповів про роботу театрів, концертних організацій, творчих колективів республіки в умовах перебудови і завдання, що стоять перед ними. Після розмови дипломати переглянули присвячену 70-й річниці Жовтневого перевороту одноактну виставу Театру історичного портрету «Ленініана. XX століття» у виконанні засновника і художнього керівника цього театру І.О. Шведова⁷²⁷.

Найбільший розголос серед консульського корпусу отримала проведена 13 жовтня 1987 р. за участі співробітників генконсульств соціалістичних країн, представників студентства, військовослужбовців та спеціалістів цих країн Міжнародна науково-практична конференція «Разом по шляху, відкритому Жовтнем». Науковий захід такого масштабу в новій формі МЗС УРСР організувало вперше. Високо оцінив її політичне значення генеральний консул ЧССР М. Ковач, наголосивши, що такі конференції слід проводити надалі⁷²⁸. Генконсул Куби Х.А. Моренте вважав конференцію важливим політичним заходом не лише країни перебування, але й консульств⁷²⁹. Його цікавило, чому генконсул СРР Н. Ніцу не виступив на цій конференції. На думку кубинського дипломата, вплив Жовтня на зміни в світі настільки великий, що не виступити на цій конференції просто не можливо⁷³⁰.

В свою чергу генконсульство Куби провело 28 жовтня 1987 р. урочисте покладання квітів біля пішохідного мосту на честь Дня пам'яті національного героя Куби Каміло Сьєнфугоса Горрірانا⁷³¹ — кубинського революціонера, який поряд із Ернесто Че Геварою і Фіделем та Раулем Кастро був одним із найвідоміших учасників Кубинської революції. Він загинув 28 жовтня за нез'ясованих обставин під час перельоту з провінції Камагуей і Гавану в авіатроці на Атлантичним океаном. Відтоді в день його смерті кубинські школярі кидати в моря і ріки квіти. Таким чином кубинські дипломати вшановували на українській землі свого героя. Аналогічні заходи проводило й представництво генконсульства Куби в Харкові, відкрите 1987 р. під керівництвом віце-консула

⁷²⁷ Для консульського корпусу // Радянська Україна. 1987, 19 серпня. № 200 (20003). С. 3.

⁷²⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6343. Арк. 12.

⁷²⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6348. Арк. 1.

⁷³⁰ Там само.

⁷³¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6323. Арк. 144.

Роберто Родрігеса⁷³². У них брав участь Х.-А. Моренте в ході своєї поїздки у вересні–жовтні 1987 р. до Харкова і Ворошиловграда, де зустрічався з керівництвом областей і ректорами вишів, у яких навчалися кубинські студенти⁷³³. Генконсул констатував, що загалом питання, пов'язані з навчанням кубинських студентів, вирішувалися професійно і оперативно, міська влада Харкова уважно ставилася до потреб представництва генконсульства Куби в Харкові. Деякі проблеми виникали у взаємовідносинах кубинців з африканськими студентами, хоч вони врегульовувалися інститутськими і громадськими організаціями.

Генконсул УНР А. Палді на своїй прес-конференції 30 листопада 1987 р. розповів про урядову Робочу програму економічної й соціальної стабілізації уряду УНР на період до 1990 р., затверджену у вересні 1987 р. Державними зборами⁷³⁴. Йшлося про «заходи, здійснювані в УНР з метою більш ефективної реалізації творчих сил соціалізму, розширення соціалістичної демократії, гласності, послідовного продовження господарської реформи»⁷³⁵. «Ми добиваємося створення такої змішаної економіки, у якій поряд із державною власністю існували б й інші різні форми власності на основі злиття одна з одною, у тому числі і з державною власністю, — пояснював генконсул. — Підприємствам надаються істотна свобода дій і самостійність у галузі капіталовкладення та інвестицій, експортно-імпоротної діяльності, ціноутворення, визначення заробітної плати і т. д.»⁷³⁶. А. Палді запевнив журналістів, що угорці пов'язують успіх вирішення висунутих завдань з дальшим поглибленням і вдосконаленням всебічного співробітництва з соціалістичними країнами. На СРСР припадала третина зовнішньоторговельного обороту Угорщини. Для забезпечення інтенсифікації зокрема українсько-угорського товарообміну при генконсульстві було створено посаду представника Міністерства внутрішньої торгівлі і торгової палати УНР. Її обіймав А. Пауліна. Напередодні прес-конференції, 9 і 11 листопада, він забезпечив проведення переговорів у Міністерстві торгівлі УРСР делегації фірми «Афес» ВПТ «Транселектро», яка домовилася про проведення обмінних операцій між Міністерством торгівлі УРСР і ВПТ «Транселектро», та Міністерства внутрішньої торгівлі УНР, яка обговорила питання розши-

⁷³² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6323. Арк. 145.

⁷³³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6348. Арк. 1.

⁷³⁴ Пендзей Іван. Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 19. С. 68.

⁷³⁵ Прес-конференція у Генконсульстві УНР // Радянська Україна. 1987, 2 грудня. № 276 (20079). С. 2.

⁷³⁶ Палді А. Курс на демократизацію // Під прапором ленінізму. 1989. № 5. С. 86.

рення товарообмінних операцій. Систематичні зустрічі українських і угорських експертів з питань розроблення напрямів співпраці між міністерствами, відомствами, установами і організаціями УРСР і УНР готували й проводили також інші співробітники генконсульства Угорщини. У контексті завдань розвитку радянсько-угорського співробітництва генконсул А. Палді, на відміну від риторики дипломатів інших країн, відзначив велику роль у цьому процесі Української РСР. Активна діяльність генконсульства сприяла схваленню тематики українсько-угорського співробітництва до 1990 р., а в грудні 1987 року в Будапешті відбулося підписання відповідного протоколу. «У перші роки моєї діяльності в Києві в українців ще не можна було помітити жодних намірів до відокремлення, тоді ще ніхто й не думав, що Радянський Союз у близькому майбутньому розпореться», — згадував А. Палді пізніше⁷³⁷. А Угорська Народна Республіка 23 жовтня 1989 р. стала Угорською Республікою на чолі з нещодавнім Послом УНР у СРСР Матьяшем Сюрешем, який виконував обов'язки президента до 2 травня 1990 р.

Розвиток українсько-угорських стосунків багато в чому випереджав час і формував тренди. Реалізації напрямів перспективної тематики співробітництва УРСР і УНР до 1990 р. сприяло запровадження інституту почесних консулів, правовою основою розвитку якого стала Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. Першим про початок призначення почесних консульських посадових осіб повідомило 27 вересня 1988 р. генконсульство Угорщини⁷³⁸. Це мало значення як формування додаткових осередків консульської допомоги з огляду на запровадження з 1 січня 1988 р. нового паспортного режиму для осіб, що подорожували за кордон зі службових і приватних питань. Новація полягала у видаванні з цією метою паспортів зі строком дії п'ять років, дійсних в усіх країнах світу.

А поки в СРСР через усі можливі інструменти культурної співпраці демонструвалися переваги ідеї «перебудови». Поряд з днями, тижнями, декадами культури запроваджувалося проведення місячників дружби. Такий Місячник радянсько-чехословацької дружби⁷³⁹ відбувся у грудні 1987 р. З нагоди його завершення 11 грудня в Києві генконсул М. Ковач провів зустріч з активістами Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби. Дипломат висловив підтримку програми «революційної перебудови, яка відбувається сьогодні в усіх сферах життя

⁷³⁷ Палді Андраш. Все далі від Москви...

⁷³⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6570. Арк. 11.

⁷³⁹ СРСР — ЧССР: міцніють братерські зв'язки // Рад. Україна. 1987, 12 грудня. № 297 (20100). С. 3.

радянського суспільства» як «життєдайного джерела» досвіду для соціалістичних країн, зокрема ЧССР⁷⁴⁰. Тим часом до Оксамитової революції в Чехословаччині 17 листопада — 29 грудня 1989 р., яка кардинально змінила життя країни, поваливши комуністичний режим і надала поштовх до нового курсу політичного плюралізму й ринкової економіки, залишалося менше двох років.

Збори «представників трудящих» з нагоди 40-ї річниці проголошення Румунії Народної Республікою провело генконсульство СРР 28 грудня 1987 р.⁷⁴¹ Основні промови виголосили Голова правління Українського відділення Товариства радянсько-румунської дружби міністр місцевої промисловості УРСР Ю.О. Бондар та виконувач обов'язків генконсула СРР Ніколае Ніцу. На тлі патетичної доповіді Ю.О. Бондара про роль Радянської армії у звільненні Румунії інтерес викликав виступ Н. Ніцу, який розповів про досягнення Румунії за роки народної влади і підкреслив, що в зовнішньополітичній діяльності на перший план ставиться розвиток взаємовигідного співробітництва і дружби з соціалістичними країнами та участі в діяльності РЕВ. Менше ніж за два роки, 16–19 грудня 1989 р. у Румунії засобами військового перевороту режим диктатора Ніколае Чаушеску, позначений політичними репресіями і демонстрацією прихильності комуністичним ідеям, було повалено з оголошенням відновлення демократії, громадянських свобод та запровадження ринкової економіки держави з новою назвою — Румунія.

В передостанній день 1987 р. Голова правління Українського відділення Товариства радянсько-монгольської дружби міністр автомобільного транспорту УРСР П.П. Волков і генконсул МНР С. Гомбосурен підписали План співробітництва на 1988 р., яким передбачалася програма заходів, спрямованих на дальше розширення і поглиблення радянсько-монгольських дружніх зв'язків. До неї входили заходи щодо широкого ознайомлення громадськості з ходом виконання завдань, намічених XXVII з'їздом КПРС і XIX з'їздом МНРП та партійними пленумами. Заходи були орієнтовані на обмін досвідом трудових колективів, науководослідних установ і навчальних закладів, інших організацій, які підтримують прямі зв'язки з монгольськими партнерами. Проте й у Монголії, комуністична система якої утримувалася військовою і фінансовою підтримкою СРСР, вже розпочиналися демократичні процеси, результатом яких стала втрата МНРП монополії влади навесні 1990 р. Її лідер Жамбин

⁷⁴⁰ Там само.

⁷⁴¹ Свято братньої Румунії // Радянська Україна. 1987, 29 грудня. № 284 (20087).

Батмунх 9 березня 1990 р. розпустив Політбюро ЦК МНРП і вийшов у відставку, відкриваючи країні шлях до демократичних перетворень.

У розвитку українсько-угорських відносин початком нового історичного етапу стало підписання протоколу про співробітництво УРСР та Угорської Республіки в сфері культури під час підготовленого за участі генконсульства візиту заступника міністра культури УРСР Ю.О. Олененка до Будапешту наприкінці 1989 р. Цей документ, за влучним визначенням першого офіційного представника України в Угорській Республіці Д.І. Ткача свідчив про «визнання де-факто угорцями незалежності нашої держави ще за часів існування Радянського Союзу»⁷⁴². «Як зачинателі й засновники налагодження добросусідських відносин між двома державами, ми надавали міжнародну підтримку Україні на її шляху до незалежності», — писав А. Палді⁷⁴³.

У той час в СРСР, конечність існування якого вже окреслилася, на тлі впровадження державного курсу перебудови робилися спроби реалізувати доктрину «нового мислення» в міжнародній політиці. Вона передбачала відмову від класового підходу в дипломатії і відкривала можливість для поліпшення відносин з капіталістичними країнами. Однак політика перебудови вже вичерпала себе, а соціалістичні країни почали одна за одною звільнятися від радянського впливу. На карті Європи з'явилися первістки демократичних змін: Угорська Республіка замість Угорської Народної Республіки (1988 р.), Чехословацька Соціалістична Федеративна Республіка замість Чехословацької Соціалістичної Республіки (1989 р.). Як згадував генконсул Угорщини А. Палді, «у вільній атмосфері гласності з кожним днем дедалі міцніше лунали голоси невдоволення віковим поневоленням народів, які населяли Радянський Союз. Незабаром ці голоси перетворилися на вимоги права на самоврядування, а далі — права на утворення самостійних держав. Голоси народів Радянського Союзу були посилені успішними перетвореннями, які відбувалися в колишніх соціалістичних країнах революційними змінами 1989 року»⁷⁴⁴.

В серпні 1989 р. у Києві було відкрито Генеральне консульство ФРН. Його очолив відомий німецький кар'єрний дипломат, правник і журналіст Хеннеке Граф фон Бассевітц з великим дипломатичним досвідом роботи в центральному апараті МЗС ФРН, посольствах ФРН в Іраку, Малайзії,

⁷⁴² Ткач Дмитро. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. Київ: МАУП, 2004. С. 415.

⁷⁴³ Палді Андраш. Все далі від Москви...

⁷⁴⁴ Палді А. Подалі від Москви...

Сінгапурі, США, Сьєрра-Леоне⁷⁴⁵. 15 березня 1991 р. він взяв участь у першій церемонії представлення глав консульських установ іноземних держав в Києві Верховній раді УРСР. Разом з Х. фон Бассевітцем як офіційні представники свої країн були представлені Генеральний консул Республіки Польща Р. Польковски, Генеральний консул Республіки Болгарія І. Ружев, Генеральний консул Республіки Куба Д. Асторга, Генеральний консул Республіки Румунія Л. Постор, Генеральний консул Республіки Франція Ю. Перне, Генеральний консул США Дж. Гундерсен, виконувачі обов'язки Генеральних консулів МНР Б. Басаджавин і ЧСФР З. Гумл⁷⁴⁶. До історичного об'єднання Німеччини залишалося трохи більше року. Останнім генеральним консулом НДР в УРСР залишався Зігфрід Хьольдке. Як згадував В.С. Огризко, згодом східнонімецький дипломат плакав, їдучи з Києва. Як переконаний комуніст він боявся повертатися на батьківщину, розуміючи, що в новій системі, яка будувалася в Німеччині, йому не буде місця⁷⁴⁷.

Під впливом змін у Європі оновлювалися керівники іноземних представництв у СРСР. Генконсульство НРБ у Києві після ротації 1989 року очолив політик і державний діяч Іван Ружев. Багатолітній член БКП і колишній секретар обкому БКП у Бургасі, кандидат у члени БКП розпочинав консульську каденцію в рік глобальних для Болгарії змін, зумовлених переорієнтацією курсу на демократизацію та зміщення 10 листопада 1989 р. Тодора Живкова з постів генерального секретаря ЦК БКП і голови Державної ради. З 1980 р. — заступник голови Ради з енергетики та сировини при Раді міністрів, а наступного року отримав призначення на посаду Голови Виконавчого комітету обласної народної ради в Бургасі⁷⁴⁸. Він був представлений разом із іншими генконсулами 15 березня 1991 р. у Верховній Раді УРСР як генеральний консул Республіки Болгарія і залишався на цій посаді до 1992 р. Підписаний у м. Софії 13 грудня 1991 р. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Республікою Болгарія відкривав шлях до взаємного заснування дипломатичних установ. 1992 року Генеральне консульство Республіки Болгарія було реорганізовано в дипломатичну місію,

⁷⁴⁵ Головаченко В.І. Хеннеке Граф фон Бассевітц // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 1. С. 111.

⁷⁴⁶ Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир: Рута, 2011. С. 122.

⁷⁴⁷ URL: <https://fakty.ua/190761-vladimir-ogryzko-do-sih-por-mnogie-lyudi-v-vostochnoj-germanii-prodolzhayut-ostavatsya-gedeerovcami> (18.12.2020).

⁷⁴⁸ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Ружев/ (18.12.2020).

якою до приїзду першого Надзвичайного і Повноваженого Посла Республіки Болгарія в Україні Петра Маркова керував тимчасовий повірений Дімітр Церов.

Новий керівник після початку демократичних перетворень у ЧССР з відставкою генерального секретаря ЦК КПЧ Густава Гусака зі збереженням ним на деякий час посади Президента держави (з 29 березня 1990 р. Чеської і Словацької Федеративної Республіки) з'явився в генконсульстві Чехословаччини. 13–14 квітня 1990 р. Посол ЧССР у СРСР Рудольф Сланський, представив С. Гінара як генконсула в Києві⁷⁴⁹. Йому довелося працювати над оновленням засад уже чесько-українських відносин у нових умовах існування після оксамитової революції 1989 р. посттоталітарної Чеської і Словацької Федеративної Республіки та Радянського Союзу на чолі з Вацлавом Гавелом.

На той час УРСР уже жила передчуттям незалежності — 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України». До ключових положень акту належало визнання самостійності республіки у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації та права України безпосередньо реалізувати відносини з іншими державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бути рівноправним учасником міжнародного спілкування, брати участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах⁷⁵⁰. Прийняття цього акту змушувало іноземні країни по-новому подивитися на стосунки з Україною. Відбулися зміни і в керівництві зовнішньополітичного відомства. 27 липня 1990 р. його очолив А.М. Зленко⁷⁵¹. Авторитетному дипломатові судилося стати першим міністром закордонних справ незалежної України.

Угорська Республіка першою зреагувала на зміни. Вже у вересні 1990 р. генконсульство Угорської Республіки забезпечувало офіційний візит до Києва Президента Угорської Республіки Арпада Гьонца. Глава сусідньої держави провів конструктивні переговори з керівництвом Української РСР та парламентарями, підписав 27 вересня разом Головою Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчуком спільну заяву прагнення до підтримки і розвитку взаємовигідної справ праці та добросусідських від-

⁷⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2792. Арк. 171–172.

⁷⁵⁰ Декларація про державний суверенітет України: історія прийняття, документи, свідчення. Житомир: Рута, 2010. 868 с.

⁷⁵¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6766. Арк. 95.

носин⁷⁵². Помітну роль у підготовці цього документа і наступних візитів угорських вищих посадовців відіграв генконсул А. Палді. В січні 1991 р. він у контакті з керівником секретаріату міністра Б.І. Тарасюком погодив питання приїзду експертів МЗС Угорської Республіки до Києва та можливість візиту міністра закордонних справ Угорської Республіки Г. Єсеньські⁷⁵³. В середині лютого 1991 р. Київ відвідав Шандор Йолшваї — начальник створеного у вересні 1990 р. МЗС Угорської Республіки з метою захисту інтересів угорців, що проживають за межами Угорщини (їх налічувалося понад 2 млн.), опікування їхніми проблемами поспіль із проблемами національних меншин усередині країни, належить до компетенції новоствореного управління МЗС Угорської Республіки. Мета візиту полягала в узгодженні з прикордонними країнами підходів до питання прав національних меншин та подальшого підписання відповідних декларацій. Ш. Йолшваї передав проект Декларації про права національних меншин, який планувалося підписати з СРСР із можливістю подальшого приєднання до неї інших зацікавлених країн. Позиція Угорщини з цього питання ґрунтувалася на пріоритеті «колективних прав меншин» аж до політичної автономії, тоді як більшість країн розглядала цю проблему виключно в контексті прав людини⁷⁵⁴. Проблеми національних меншин обговорювалися на нарадах з людського виміру ОБСЄ в Парижі (1989 р.) і Копенгагені (1990 р.) та в підготовчому комітеті загальноєвропейської зустрічі на високому рівні в Парижі в листопаді 1990 р. Вважаючи найбільш вразливими щодо міжнаціональних конфліктів Югославію, СРСР та деякі інші країни Європи, МЗС Угорської Республіки розпочало проведення переговорів з усіма прикордонними країнами з метою вироблення відповідних двосторонніх угод. Зменшення міжнаціональних конфліктів, на думку угорських дипломатів, мало забезпечити позитивний розвиток загальноєвропейського процесу.

В березні 1991 р. у Києві перебувала делегація угорських експертів з метою проведення консультацій щодо узгодження консульської конвенції з УРСР⁷⁵⁵, у квітні — угорська парламентська делегація в складі представників всіх шести політичних партій: Дьєрдя Чоті (віце-президента Угорського Демократичного форуму), віце-голови Союзу молодих демократів Іштвана Хегедоша, Міклоша Вашархейї (Союз вільних демократів), Гези Іважа (Незалежна партія дрібних господарів), Шандора Карчаї

⁷⁵² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 10; ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6854. Арк. 18.

⁷⁵³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 1.

⁷⁵⁴ Там само. Арк. 9.

⁷⁵⁵ Там само. Арк. 8.

(Християнсько-Демократична народна партія) на чолі з колишнім міністром закордонних справ Д. Хорном — головою комісії закордонних справ Парламенту Угорської Республіки. Це був перший крок щодо реалізації ініціативи угорської сторони щодо розвитку міжпарламентських зв'язків⁷⁵⁶.

30 квітня А. Палді знову зустрівся з Б.І. Тарасюком для обговорення питань, пов'язаних із майбутнім візитом Голови Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчука до Угорщини. У ході зустрічі домовилися, що найближчим часом угорській стороні будуть передані для парафування тексти консульської конвенції, декларації про національні меншості та протокол про співробітництво між МЗС УРСР та МЗС Угорської Республіки, а також проект договору, запланованого до підписання. Угорський представник поінформував про труднощі, які виникли під час підготовки до підписання угорсько-радянського договору, через які підготовку робочого візиту Г. Єсенські до Москви було скасовано. Натомість угорський міністр закордонних справ здійснив візит до Києва⁷⁵⁷. Співпраця українських і угорських дипломатів у цей час мала своїм результатом важливі двосторонні договори: «Декларацію про основні напрями співробітництва в гуманітарній сфері між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою», «Консульську конвенцію між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою»⁷⁵⁸ та «Декларація про принципи співробітництва між УРСР та Угорською Республікою із забезпеченню прав національних меншостей», в якій наголошувалося на корисному внеску національних меншостей, що історично проживають у обох країнах, у справу підвищення їх добробуту, культурного і гуманітарного розвитку, та гарантувалися основні права і свободи, врахування політичних законних інтересів, право на збереження національної культури, відсутність будь-якої дискримінації тощо⁷⁵⁹.

Наприкінці квітня 1991 р. генконсульство Угорської Республіки надіслало до МЗС УРСР ноту про відкриття в Ужгороді консульського

⁷⁵⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 68026. Арк. 22.

⁷⁵⁷ Там само. Арк. 30.

⁷⁵⁸ ГДА МЗС. Ф. 2. Оп. 6. Спр. 14, 16. Акти підписали міністри закордонних справ УРСР і Угорської Республіки А. Зленко та Г. Єсенські в Будапешті 31 травня 1991 р. Консульська конвенція ратифікована Постановою ВР України № 2749-ХІІ від 29 жовтня 1992 р., набула чинності 4 лютого 1993 р.

⁷⁵⁹ Див.: Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // ГДА МЗС України. Ф. 2. Оп. 6. Спр. 15. Арк. 1–7.

пункту Генерального консульства Угорської Республіки з метою сприяння подальшому розвитку економічних, торговельних, культурних і туристичних зв'язків та забезпечення захисту інтересів угорських громадян та юридичних осіб в Україні⁷⁶⁰. Підготовчі питання було вирішено ще в січні 1991 р, коли МЗС УРСР невідкладно погодило пропозицію угорської сторони про відкриття консульської установи в Ужгороді та прохання про дозвіл на придбання з цією метою вілли з земельною ділянкою в Ужгороді і будівлі генконсульства в Києві з земельною ділянкою на вулиці Рейтарській, 33⁷⁶¹. На засадах взаємності пропонувалося відкрити український консульський пункт в Угорщині. Питання про процедуру відкриття консульства в Ужгороді порушив генконсул Угорської Республіки А. Палді під час зустрічі з першим заступником міністра закордонних справ М.П. Макаревичем 8 липня 1991 р. Парадокс ситуації полягав у тому, що практично за місяць до офіційного проголошення незалежності України українська сторона змушена була погоджувати з МЗС СРСР відкриття консульського пункту в Ужгороді⁷⁶². Підписана в Будапешті українсько-угорська консульська конвенція потребувала ратифікації й мала вступити в силу через 30 днів після завершення процедури. Цей час МЗС СРСР намагалося використати для «вирішення консульських питань за старою схемою»⁷⁶³. Відтак генконсульство Угорської Республіки змушене було скерувати відповідну ноту до МЗС СРСР. Угорська сторона пропонувала відкрити консульський пункт в Ужгороді під час візиту міністра закордонних справ Угорщини в УРСР у серпні 1991 р. з огляду на очікуваний візит до Угорщини папи Римського Іоанна Павла IV та потребу консульського забезпечення великої кількості українських громадян, які бажали б взяти участь у таких заходах. Обґрунтування потреби не викликало заперечень української сторони, проблему створював лише брак відповідних приміщень для такої установи. З керівництвом УРСР, Львівської і Закарпатської областей, членами комісії Верховної Ради УРСР у закордонних справах, вченими і бізнесменами, представниками угорців, що мешкають у Львівській і Закарпатській областях для вирішення цих питань планував зустрітися угорський міністр закордонних справ під час візиту в УРСР. З метою реалізації ідеї генконсул А. Палді відвідав Ужгород, де було домовився про тимчасове надання консульству Угорської Республіки приміщення в будівлі Торго-

⁷⁶⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 16.

⁷⁶¹ Там само. Арк. 9.

⁷⁶² Там само. Арк. 12.

⁷⁶³ Там само.

вого дому м. Ужгорода⁷⁶⁴, а консулові Шандору Поважаї — кімнати в готелі⁷⁶⁵. На початку серпня 1991 р. Уряд Української РСР погодив питання про відкриття в Ужгороді консульського пункту Генконсульства Угорської Республіки в Києві⁷⁶⁶. При цьому формальна сторона процедури погодження ще зберігалася: 7 серпня МЗС СРСР надіслало відповідну ноту Посольству Угорської Республіки в СРСР⁷⁶⁷. Започаткування діяльності нової консульської установи та окреслена перспектива українсько-угорських відносин реалізувалася вже в незалежній Україні.

Активність генконсульства Угорської Республіки певною мірою стимулювала прискорення кроків інших країн у напрямку створення в Києві своїх консульських представництв. Для заснування Генерального консульства Франції наприкінці 1990 року до Києва прибув радник Посольства Французької Республіки в СРСР Юг Перне. Він був кар'єрним дипломатом, мав профільну освіту (закінчив Паризький інститут політичних студій) і достатній досвід дипломатичної роботи (працював у центральному апараті МЗС Французької Республіки, радником Посольства Франції в США, був співробітником кабінету прем'єр-міністра)⁷⁶⁸. Юг Перне був представлений разом з іншими генеральними консулами в Києві Верховній Раді УРСР 15 березня 1991 р.⁷⁶⁹ Під час 12–14 квітня 1991 р. до Києва Генерального директора ЮНЕСКО Федеріко Майора він як офіційний представник Франції супроводжував французьку делегацію, в складі якої почесний посол ЮНЕСКО — знаний французький кутюр'є П'єр Карден, в зону Чорнобильської АЕС. Візит був пов'язаний з реалізацією програми «ЮНЕСКО — Чорнобиль», започаткованої в січні 1991 р. Згідно з цією для координації зусиль у цій сфері було створено спеціальний підрозділ у Секретаріаті організації. Генерального супроводжували перший заступник міністра закордонних справ, голови Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО М.П. Макаревич і секретаря Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО О.С. Сліпченко. Делегація ЮНЕСКО ознайомила з ходом робіт з ліквідації наслідків аварії та умовами життя переселенців із забруднених районів, поспілкувалися з мешканцями зони, що відмовилися залишити свої домівки⁷⁷⁰. Під час офіційних зустрічей Ф. Майора з

⁷⁶⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 13–14.

⁷⁶⁵ Там само. Арк. 14.

⁷⁶⁶ Там само. Арк. 20.

⁷⁶⁷ Там само. Арк. 21.

⁷⁶⁸ *Кривонос Р.А.* Перне Юг // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. С. 280–281.

⁷⁶⁹ Здобуття незалежності України 1991... С. 122.

⁷⁷⁰ Див.: *Сліпченко Александр.* Это было недавно... Т. 1. К.: «Задруга», 2013. С. 418.

Головою Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчуком, Першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР К.І. Масиком, Віце-Президентом АН УРСР академіком АН УРСР В.Г. Бар'яхтаром, Міністром охорони здоров'я УРСР Ю.П. Спіженком, Головою Державного комітету УРСР із захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Г.О. Готовчицем, Головою Комісії Верховної Ради УРСР з питань Чорнобильської катастрофи В.О. Яворівським, Головою Національної комісії радіаційного захисту України академіком Д.М. Гродзинським обговорювалися питання допомоги з боку ЮНЕСКО в реалізації проектів, пов'язаних із екологічною освітою та екологічною етикою як складовою виховання населення, педагогічною адаптацією та психологічною реабілітацією дітей, що зазнали і зазнають психологічного стресу в умовах антропогенних катастроф. На той момент з березня 1990 р. діяла на Кубі гуманітарна програма «Діти Чорнобиля», відповідно до якої постраждали від наслідків аварії українські діти, отримували медичну допомогу на Острові Свободи⁷⁷¹. За результатами поїздок та офіційних зустрічей 13 квітня 1991 р. було підписано Протокол про співробітництво між УРСР і ЮНЕСКО⁷⁷², в якому задекларовано наміри організувати в Києві Міжнародну лабораторію ЮНЕСКО з психологічної реабілітації дітей Чорнобиля на базі НДІ психології МНО УРСР з перспективою розширення тематики її досліджень у галузі педагогічної адаптації та психологічної реабілітації дітей, які потерпіли від антропогенних або стихійних лих; сприяти підключенню Міжнародного наукового центру — Інститут Чорнобиля (м. Київ) до міжнародних електронних мереж інформації; провести обстеження та підготовку рекомендацій щодо збереження фольклору, народних традицій, пам'яток культури та культурної спадщини у зоні, потерпілій від аварії на Чорнобильській АЕС. 26 квітня 1991 р., в річницю Чорнобильської катастрофи, за участі іноземних дипломатів на площі Богдана Хмельницького відбувся мітинг пам'яті жертв аварії⁷⁷³.

Генеральне консульство Французької Республіки в Києві відкрилося лише 13 червня 1991 р. Для участі у церемонії відкриття консульської установи до Києва прибув державний міністр, міністр закордонних справ Франції Ролан Дюма. Під час перебування в українській столиці він мав зустрічі з Головою Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчуком та Прем'єр-

⁷⁷¹ Детальніше див.: URL: <http://photo.ukrinform.ua/rus/photosets/photo.php?id=379454> (12.12.2020).

⁷⁷² Протокол про співробітництво між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Організацією Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) від 13 квітня 1991 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_644

⁷⁷³ Здобуття незалежності України 1991... С. 124.

міністром республіки В.П. Фокінім⁷⁷⁴. А 24 січня 1992 р. під час другого, вже офіційного, візиту до Києва Р. Дюма підписав з А.М. Зленком «Угоду між Міністром Закордонних Справ України і Державним Міністром, Міністром Закордонних Справ Французької Республіки», в якому декларувалися наміри сприяти розвитку українсько-французьких двосторонніх відносин та сприяти полегшенню переміщенню осіб між двома країнами, спрощуючи процедури видачі віз у рамках міжнародних законів і правил.

Візит найвищого рівня до Києва в березні 1991 р. організувала Турецька Республіка. 13 березня Президент Турецької Республіки Тургут Озал підписав з Л.М. Кравчуком Декларацію про принципи і цілі відносин між УРСР і Турецькою Республікою, що передбачала розвиток взаємовигідного співробітництва, зокрема в політичній, економічній, екологічній, науково-технічній, інформаційній, культурній, гуманітарній та інших сферах. Сторони обоюдно визнали необхідність активізації двостороннього торгово-економічного співробітництва на принципах взаємної вигоди. Відтак актуалізувалася потреба створення в УРСР турецької консульської установи. Питання про відкриття найближчим часом Генерального консульства Турецької Республіки в Києві, мотивуючи активізацією економічних і культурних відносин «між Туреччиною та деякими радянськими республіками», а також значне збільшення потоку туристів з СРСР порушило перед радянським зовнішньополітичним відомством Посольства Турецької Республіки в СРСР⁷⁷⁵. Відкрити консульську установу планувалося до кінця 1991 р. 25 квітня за участі Торгово-промислової палати УРСР було підписано угоду про створення Українсько-Турецької ділової Ради, що засвідчувало ставлення уряду Туреччини до України як перспективного партнера в політичній, економічній і культурній сферах співробітництва⁷⁷⁶. 29 травня 1991 р. питання було погоджено, й міністр закордонних справ УРСР А.М. Зленко підтвердив у ноті-відповіді згоду на відкриття консульства в Києві.

8 липня 1991 р. для вирішення питань, пов'язаних із відкриттям консульства, до Києва прибув радник Посольства Туреччини у Москві Тарік Ялвач. З метою поглиблення двосторонніх відносин між Україною і Туреччиною в штаті генконсульства передбачалися посади радників з торгово-економічних питань, культури та туризму. Турецький дипломат мав зустріч із керівництвом УпКК для вирішення питання розташування консульства⁷⁷⁷. З огляду на труднощі з наявністю відповідних для розта-

⁷⁷⁴ Там само. С. 126.

⁷⁷⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 30.

⁷⁷⁶ Там само. Арк. 36.

⁷⁷⁷ Там само. Арк. 34.

шування консульств приміщень турецька сторона погоджувалася на тимчасове проживання кількох дипломатів у готелі за умови якнайшвидшого надання приміщення для канцелярії генконсульства. Для постійного розташування генконсульства турецька сторона передбачала купити або взяти в довгострокову оренду приміщення, яке підлягало капітальному ремонту, й зробити в ньому ремонт і опоряджувальні роботи власними силами або побудувати нове приміщення на відведеній для цього ділянці в центрі міста. Не маючи наявних у центральній частині міста приміщень, начальник УпКК М.М. Семенихін порушив клопотання перед головою Київської міськради та виконавчого комітету Г.Л. Малишевським надати в орендне користування турецькій стороні приміщення загальною площею 550 кв м у фасадній частині будинку № 16 по вулиці Стрілецькій (залишеному Передовою групою Посольства США в СРСР), яке відповідала умовам для розташування Генерального консульства Туреччини, та запропонувати для будівництва генконсульства земельні ділянки по вул. Чкалова, 5–7 і Гоголівській, 44–46⁷⁷⁸.

Динамічні зміни внутрішньої ситуації в УРСР і поява нових векторів зовнішньої політики зумовлювали необхідність перегляду підходів до ведення торговельно-економічних відносин. Першим це питання порушив Генеральний консул МНР Ядмаагийн Дашням перед МЗС УРСР у червні 1991 р.⁷⁷⁹ Монгольський представник зауважив, що Монголія купує в Україні значну кількість товарів, а при цьому всі закупівельні операції проводяться в Москві. Генконсул вважав, що в цій сфері робота його установи має бути ефективнішою і мобільнішою. Цьому мав сприяти з українського боку прийнятий парламентом республіки закон про зовнішньоекономічні зв'язки УРСР, орієнтований на інтеграцію України у світове співтовариство та закон про перехід промислових підприємств союзного підпорядкування під юрисдикцію республіки. Я. Дашням зауважив, що економічне співробітництво між УРСР і Монголією реалізовувалося переважно шляхом будівництва на території Монголії промислових гігантів, які працювали малоефективно і не сприяли всебічному розвитку народного господарства країни. Найперспективніший напрямок українсько-монгольських зовнішньоекономічних відносин у ринкових умовах він вбачав у розвитку спільних підприємств, які б могли задовольнити потреби населення в товарах народного споживання⁷⁸⁰. Відтак він висловив пропозицію МЗС Монголії щодо підписання міждержавного

⁷⁷⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 35.

⁷⁷⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 43–45.

⁷⁸⁰ Там само. Арк. 44.

акту, який би регламентував основні напрями відносин між УРСР і МНР, та відновлення практики проведення консультацій керівників зовнішньополітичних відомств колишніх соціалістичних країн напередодні важливих міжнародних подій, зокрема відкриття сесій ООН. Регулювання вимагали в цьому контексті розрахунків за навчання студентів МНР у вишах УРСР. Через те, що радянська сторона наполягала на перехід на початку навчального року на конвертовану валюту, а монгольська сторона могла платити лише карбованцями, виникали деякі труднощі між СРСР і МНР у цій сфері. В Монголії виявили інтерес до угоди між УРСР і Угорщиною, підписаною в Будапешті, тому запропонував вивчити можливість підписання протоколу про співробітництво між МЗС двох республік⁷⁸¹.

Символічне значення мало запрошення на урочисті збори, присвячені Дню Незалежності України, всіх генеральних консульств у Києві. Урочистості відбулися 13 липня 1991 р. за участі членів Президії Верховної Ради УРСР, та народних депутатів усіх рівнів, представників Кримської АРСР, трудових колективів, громадських організацій та об'єднань, генеральних консулів та зарубіжних гостей. Учасники зборів прийняли звернення до українського народу, в якому закликали «бути достойними нової суверенної України»⁷⁸².

Ініціативи щодо партнерства з Україною виявила Греція. 30 серпня 1991 р. помічник міністра закордонних справ України В.С. Огризко зустрівся з радником міністра закордонних справ Греції С. Бурасом. Грецький дипломат зауважив, що Греція може стати найперспективнішим партнером для України і буде серед перших країн, які визнають її незалежність після Всенародного референдуму 1 грудня 1991 р.⁷⁸³ Інформаційно насичена бесіда щодо розбудови політичних зв'язків України з сусідніми країнами, зокрема з Польщею і Угорщиною, а також із тими країнами, де є інтереси України, щодо організації роботи МЗС України та підписання консульських конвенцій з Угорщиною, Польщею, встановлення консульських відносин з Австрією, укладення протоколів про співробітництво з українським МЗС низки країн, завершилася висловленням упевненості про якнайшвидший обмін представництвами між Україною і Грецією. Для розташування свого представництва грецька сторона запланувала будинок № 6 на вулиці Січневого повстання, який колись належав вихідцю з Греції⁷⁸⁴.

⁷⁸¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп.4. Спр. 68026. Арк. 45.

⁷⁸² Здобуття незалежності України 1991... С. 128.

⁷⁸³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 66.

⁷⁸⁴ Там само. Арк. 66–67.

Міжнародним майданчиком для репрезентації стратегічних завдань української дипломатії, визначених у Декларації про державний суверенітет України, в тому числі намір встановити дипломатичні відносини з зарубіжними партнерами, стала Московська зустріч по людському виміру 20 вересня 1991 р. У ній взяли участь постійний представник України в РРФСР В.П. Крижанівський та перший секретар відділу інформації МЗС УРСР А.І. Веселовський. Йшлося про повноправну участь України Хельсінкському процесі як стратегічне завдання для держави⁷⁸⁵. Повну підтримку намірам України висловили представники Угорщини (глава делегації посол Ж. Харгітай). Високо цінуючи прогресивні процеси в Україні та її позицію щодо національних меншин і вбачаючи в Україні природного союзника з більшості політичних питань і можливого учасника майбутнього східноєвропейського альтернативного центру, представники Угорської Республіки запросили українських колег взяти участь у Московській зустрічі в статусі Угорської делегації. Таким статусом скористалися Молдова (гість Румунії) та Білорусь (гість СРСР). Проте Україна мала намір увійти до НБСЄ принаймні спершу на правах спостерігача, а не гостя іншої делегації, відтак відмовилася від пропозиції як з боку делегації Угорщини, так і з боку делегації СРСР⁷⁸⁶. Таке бажання України підтримав посол Фінляндії С. Кауппіла. Представники Польщі на чолі з керівником департаменту європейських організацій в управлінні Європи Р. Кужняром запевнили, що співробітництво України і Польщі набирає темп в усіх галузях, що доводить, що «сусіди здатні вирішити усі найскладніші проблеми»⁷⁸⁷. Про твердий намір встановити дипломатичні стосунки з Україною заявила Туреччина, представлена делегацією на чолі з директором департаменту Ради Європи Н. Хазараном. Турецька сторона вважала Україну важливим безпосереднім учасником угоди чорноморських держав і повідомляла про прибуття до Києва найближчим часом урядової делегації на дуже високому рівні⁷⁸⁸.

Визнати рішення референдуму пообіцяли Швейцарія та Греція, інші країни наголошували на необхідності присутності спостерігачів на референдумі, забезпеченні прав національних меншин, територіальних питаннях тощо. Загалом політичні наміри України розглядалися як вирішальні для долі майбутнього політичного союзу держав — колишніх республік СРСР. В разі укладання конфедеративної політичної угоди Україна втрачала шанси на визнання, оскільки розглядалася б як неза-

⁷⁸⁵ ГДА МЗС Ф. 1. Оп. 3. Спр. 68026. Арк. 53.

⁷⁸⁶ Там само.

⁷⁸⁷ Там само.

⁷⁸⁸ Там само.

лежна держава⁷⁸⁹. Для впевненості в дипломатичному визнанні України слід було звернутися до відповідних структур НБСЄ щодо направлення спостерігачів та до впливових держав Європи (Великої Британії, Швейцарії, Греції, Ватикану, Швейцарії, Канади, Угорщини), які висловлювали бажання ознайомитися зі станом нацменшин та правами людини в Україні із запрошенням надіслати представників уряду та громадськості для ознайомлення з цими питаннями⁷⁹⁰.

Можливість розгортання співпраці з Україною в галузі машинобудування, переробної промисловості, транспорту, металургійній, видобувній та хімічній промисловості засвідчив спеціальний посланник Австрії Мартін Вуковіч. Йшлося про готовність Республіки Австрія допомогти Україні в переоснащенні підприємств металургійної, видобувної та хімічної промисловості задля забезпечення їх продукції товарного вигляду та світових кондицій і виходу з нею на світовий ринок⁷⁹¹. Планувалися культурні, наукові та мистецькі обміни. 26 вересня 1991 р. міністр закордонних справ України А.К. Зленко і федеральний міністр закордонних справ Австрійської Республіки Алоїз Мок підписали у Нью-Йорку спільне комюніке про встановлення консульських відносин між Україною і Австрійською Республікою. Офіційний документ відкривав можливості реалізації обговорюваних планів щодо політичної та економічної співпраці, розвитку українсько-австрійського співробітництва в сфері освіти, науки, культури та дружніх відносин між двома державами. Крім того, консульського забезпечення потребували австрійські громадяни і представники західної України, які почали активно відновлювати контакти минулих часів, коли галицькі і буковинські землі належали до Австро-Угорщини⁷⁹². Відомий український дипломат Ю.В. Костенко, на той час постійний представник України при міжнародних організаціях у Відні, зауважував, що встановлення консульських відносин австрійцям було більш ніж досить, а тому вони не поспішали визнавати незалежність України⁷⁹³. Для ближчого ознайомлення з можливостями організації українсько-австрійського співробітництва та реалізації політичних і економічних планів Посольство Республіки Австрія в СРСР скерувало до Києва наукового радника др. Міхаеля Венінгера — дипломата, філософа і бого-

⁷⁸⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 68026. Арк. 61.

⁷⁹⁰ Там само.

⁷⁹¹ Там само. Арк. 53.

⁷⁹² *Химинець Василь*. Українсько-австрійські відносини: політичний та економічний аспекти (1991–2001) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2003. Вип. 9. С. 98.

⁷⁹³ *Костенко Ю.* Перші кроки: Віденський вимір. Політика і час. 1996. № 9. С. 17.

слова, випускника Дипломатичної академії в Відні, з повноваженнями започаткувати роботу Генерального консульства Австрійської Республіки з 1 грудня 1991 р. Австрійський посланець зупинився в готелі «Інтурист», в кімнаті № 1010. За даними австрійського дослідника інституційної історії австрійської консульської служби Рудольфа Агтснера Рада Міністрів Австрії розглянула подання міністра закордонних справ Алоїза Мока «про уповноваженого радника посольства в Москві Міхаеля Венінгера на керівника Генерального консульства у Києві в стані становлення» лише 10 грудня 1991 р.⁷⁹⁴ «Офіційна присутність Республіки Австрія в Україні розпочалася так само таємничо, як і поява тут к.і.к. дипломатії в 1918 р.», — зауважував Р. Агтснер⁷⁹⁵. Генеральне консульство Австрійської Республіки мало розташуватися в будинку № 5 на вулиці Рози Люксембург (Жовтневій). Однак працювати в статусі консула М. Венінгера практично не довелося. 24 січня 1992 р. він підписав у Києві Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Австрійською Республікою. Відповідно генконсульство було реорганізовано в посольства, а М. Венінгер отримав повноваження тимчасового повіреного в справах й доручення керувати посольством⁷⁹⁶.

13 жовтня 1991 р. про намір відкрити генконсульство в Києві заявили італійці⁷⁹⁷. Офіційну ноту з цією пропозицією передав до МЗС УРСР радник-посланник Посольства Італії в СРСР Фердинандо Дедал. Радянське зовнішньополітичне відомство на його звернення вперше визнало, що з питанням про відкриття генконсульства в Україні слід звертатися до Києва⁷⁹⁸.

25 жовтня 1991 р. про намір відвідати Київ з метою ознайомлення з ситуацією та встановлення фінансово-економічних і ділових контактів у фінансових колах УРСР заявила Японія. 31 жовтня — 1 листопада пропонувався візит заступника міністра фінансів Японії з міжнародних питань Чино Тадао⁷⁹⁹.

30 жовтня 1991 р. про намір відкрити консульство в Києві з консульським округом, що відповідає всій території України, у зв'язку з планами про розширення торговельно-економічного співробітництва та зростання кількості поїздок англійських громадян в міста Української

⁷⁹⁴ Агтснер Рудольф. Про цесарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010 Рудольф Агтснер. Wien–Berlin : Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. С. 405.

⁷⁹⁵ Там само.

⁷⁹⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 59.

⁷⁹⁷ Там само. Арк. 49.

⁷⁹⁸ Там само.

⁷⁹⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 70.

РСР заявила Великої Британії⁸⁰⁰. Радянська сторона намагалася продовжувати грати роль розпорядника долі УРСР, наголошуючи, що Україна є республікою СРСР, і всі питання дипломатичних відносин мають вирішуватися через союзне зовнішньополітичне відомство. Відтак генконсульство в Києві Лондон мав відкривати відповідно до радянсько-британської консульської конвенції 1968 р. та Віденської конвенції про консульські зносини 1961 р. Такий алгоритм погодив радник-посланник посольства Великої Британії в Москві Д. Логан 30 жовтня 1991 р. під час візиту до МЗС СРСР і зустрічі з заступником начальника 2-го європейського управління В.М. Красновим⁸⁰¹. МЗС УРСР отримав ноту з пропозицією про встановлення консульських зносин із Великою Британією шляхом підписання Меморандуму про взаєморозуміння та відкриття консульської установи в Києві⁸⁰². До «київського» консульського округу мала увійти вся територія України. Створення консульської установи передбачало дотримання принципу взаємності, хоч без обов'язкової синхронності в відкритті установ, що мало бути зафіксовано в двосторонньому документі. Проте британська сторона не мала наміру на той момент встановлювати офіційні дипломатичні відносини з радянськими республіками.

27 листопада 1991 р. про намір відкрити в Києві консульство заявило Посольство Держави Ізраїль в СРСР⁸⁰³, скерувавши відповідну ноту до Повноважного представництва України в РСФРР. За тиждень до офіційного визнання незалежності України Державою Ізраїль, українська сторона 17 грудня надала позитивну відповідь на цю ноту і висловила готовність прийняти ізраїльських представників для переговорів про взаємне відкриття генеральних консульств в Києві та Тель-Авіві⁸⁰⁴.

Звільнення України від впливу Москви давало підстави іноземним представництвам порушити питання про перегляд умов оренди своїх приміщень. 4 листопада 1991 р. Генеральне консульство Республіки Польща в Києві розпочало клопотання про нове приміщення, передбачаючи отримати на засадах довгострокової оренди резиденцію посла Польської Республіки, будинок під службові приміщення, житлові приміщення для співробітників⁸⁰⁵. Прохання про дозвіл викупити будинок, який перебуває у його користуванні на правах оренди порушило також

⁸⁰⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 72.

⁸⁰¹ Там само. Арк. 74.

⁸⁰² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 51.

⁸⁰³ Там само. Арк. 64.

⁸⁰⁴ Там само. Арк. 70.

⁸⁰⁵ Там само. Арк. 54.

генконсульство ЧСФР. Ці прохання раніше блокувалися з Москви, але визнання незалежності України Чеською і Словацькою Республіками створили передумови для початку переговорів про вилуплення нерухомості, орендованої у УпКК⁸⁰⁶.

1 грудня Всеукраїнський референдум підтвердив Акт проголошення незалежності України. Цим днем датовано початок роботи Генерального консульства Республіки Австрія, яке за місяць отримало статус посольства. Вже 2 грудня про визнання незалежності України оголосили Польща і Канада, 3 грудня — Угорщина. Генеральний консул Угорської Республіки в Києві А. Палді та міністр закордонних справ України А.М. Зленко підписали Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Угорською Республікою та Україною. 6 грудня в Маріїнському палаці у Києві відбулося урочисте підписання в Києві Договору про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою⁸⁰⁷, який увійшов в історію України новітньої доби як перший договір такого рівня. В преамбулі договору наголошувалося на тому, що відносини України і Угорської Республіки сягають історичного минулого обох країн і орієнтовані на створення якісно нових взаємин добросусідства, взаємної поваги й співробітництва в усіх сферах на засадах рівноправності та зміцнення системи безпеки в Європі⁸⁰⁸. Того ж дня на вулиці Рейтарській, в будинку № 33 було відкрито Посольство Угорської Республіки, що стало першим закордонним дипломатичним представництвом у незалежній Україні. 18 грудня 1991 р. для переговорів про встановлення дипломатичних відносин вислала свого представника до Києва Республіка Словенія, яка 11 грудня 1991 р. оголосила про визнання незалежності України⁸⁰⁹. Більшість генеральних консулів у Києві стали першими послами або тимчасовими повіреними в справах своїх держав в Україні. Перше в історії незалежної України вручення вірчої грамоти Президенту України Л.М. Кравчуку вручення вірчої грамоти послом іноземної держави відбулося 18 лютого 1992 р. у Маріїнському палаці. Цей урочистий акт здійснив Надзвичайний і Повноважний посол Федера-

⁸⁰⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 65.

⁸⁰⁷ Договір ратифіковано Постановою Верховної Ради України № 2527-ХІІ (2527-12) від 1 липня 1992 р. Ратифікація угорською стороною відбулася 11 травня 1993 р., обмін ратифікаційними грамотами — 16 червня 1993 р.

⁸⁰⁸ Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою // URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348_004

⁸⁰⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 66.

тивної Республіки Німеччина в Україні Хеннеке Граф фон Бассевітц⁸¹⁰. 13 березня 1992 р. вручив вірчу грамоту Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні Андраш Палді, 15 квітня 1992 р. — Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Україні Юг Перне та ін.

* * *

Загалом упродовж 1944 (від часу відновлення права Української РСР) до 1 грудня 1991 року (дати проведення загальнонаціонального референдуму щодо проголошення незалежності України) в українських містах розпочали діяльність іноземні представництва соціалістичних країн та країн соціалістичної орієнтації: Польської Народної Республіки/ Польської Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки/ Чеської і Словацької Федеративної Республіки, Народної Республіки Болгарія/ Республіки Болгарія, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, Угорської Народної Республіки/Угорської Республіки, Соціалістичної Республіки Румунія/Республіки Румунія, Республіки Куба, Німецької Демократичної Республіки, Народної Республіки Монголія, Індії. Умовна самостійність УРСР в системі зовнішніх зносин Радянського Союзу не давала підстав для створення в українських містах дипломатичних установ. Усі іноземні представництва було створено в статусі генерального консульства або консульства на підставі загальносоюзного законодавства в цій сфері та відповідних міжнародних договорів між СРСР і зарубіжними країнами, відповідно до двосторонніх домовленостей союзного керівництва з урядами зарубіжних країн. Основними містами діяльності іноземних представництв стали Київ і Одеса. В середині 1970-х рр. у було здійснено спроби відкриття Генерального консульства США та відкрито напередодні відновлення державної незалежності України генеральні консульства Канади, Федеративної Республіки Німеччина, Франції. Передова група Посольства США в СРСР стала першим офіційним представництвом капіталістичної країни в УРСР. Про намір створити консульства в Україні, яка оголосила про свою незалежність, заявили Греція, Велика Британія, Австрія, Туреччина, Японія та інші країни. Генеральні консульства під час виконання своїх функцій безпосередньо співпрацювали з МЗС УРСР через профільні відділи. Важливу частину роботи генконсульств складала опіка над громадянами своїх країн, які брали участь у будівництві об'єктів народного господарства на території Української

⁸¹⁰ Головченко В.І. Хеннеке Граф фон Бассевітц // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 1. С. 111.

РСР, туристами, які відвідували українські міста та студентами, які навчалися в українських вишах, забезпечували візити посадових осіб, у тому числі по лінії ЮНЕСКО. З метою належного обслуговування потреб генеральних консульств в Києві було створено спеціальну установу — Управління з обслуговування консульського корпусу. В другій половині 1980-х рр. значно активізувалася діяльність генконсульств щодо вироблення нових напрямів і форм співпраці з державними органами країни перебування.

Після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. розпочався процес визнання незалежності України зарубіжними країнами та створення вже не консульських установ, а дипломатичних представництв. Ті країни, які мали в Україні консульські представництва, відкривали дипломатичні установи на базі генеральних консульств. Першим дипломатичним представництвом зарубіжної держави в Україні стало Посольство Угорської Республіки.

Тривалість діяльності іноземних представництв у радянській Україні (Українській Соціалістичній Радянській Республіці/Українській Радянській Соціалістичній Республіці) вкладається в хронологічний відтинок від лютого 1919 р., коли більшовики вибили Директорію УНР з Києва і окреслили принципи своїх відносин із іноземними консулами, що там перебували, до відновлення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. і підтвердження 90,32% її громадян Акту проголошення незалежності нашої держави під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., коли зарубіжні країни, генеральні консульства яких працювали в Києві або зробили крок до заснування консульської установи, визнали Україну як незалежну і суверенну державу.

Засади створення іноземних представництв у радянській Україні (УСРР/УРСР) упродовж понад 70-річного існування у складі СРСР визначалися насамперед загальносоюзними інтересами і за рішенням «партійного і радянського керівництва» у Москві. Дії українського зовнішньополітичного відомства були завжди вторинними, офіційною мовою відомства стала російська, центром формування організаційних і правових засад взаємодії з іноземними консульськими установами був апарат радянського наркомату (згодом — міністерства) зовнішніх справ, контроль за виконанням рішень центру здійснював Центральний Комітет КПУ. У містах призначення іноземні представництва перебували під потрійним наглядом зовнішньополітичного відомства, партійних органів та спецслужб ЧК–ГПУ–ДПУ–КДБ, що зумовлювало їх балансування між офіційною співпрацею та завуальованим ідеологічним протистоянням.

Комплексне вивчення історії діяльності іноземних представництв в Україні є складовою частиною української дипломатичної історії і вимагає синергії зусиль науковців та дипломатів. У ході дослідження діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР викристалізувалася проблема розпорошеності та в багатьох випадках фрагментарності профільних джерел як інституційної історії, так і персональної — біографічних відомостей про зарубіжних дипломатів, які працювали в українських містах. Це почасти пояснює брак спеціальних досліджень цієї тематики. Проте в «місцях інформаційного прориву» (виявлення українськими та інозем-

ними дослідниками тематичних комплексів джерел у процесі цілеспрямо-ваного пошуку) з'являлися публікації первинного і вторинного (що продовжували, поглиблювали чи популяризували первинні) рівня, присвячені маловідомим сюжетам історії України і згадками в цьому контексті про діяльність іноземних представництв. Такими зокрема стали публікації звітів італійських та німецьких консулів, що розповідали правду про Голодомори в УСРР, Робертом Конквестом, Андреа Граціозі, Олегом Бажаном, Василем Марочком та ін. Ці документи було виявлено в дипломатичних архівах та архівах спецслужб. Вони разом з партійними архівами складають базову структуру евристичної роботи в дослідженні інституційної історії дипломатії радянського періоду з причини систематичного стеження за іноземними представниками і партійний контроль за їхньою діяльністю. Завдяки доступності профільних архівів Республіки Польща створено численні розвідки про діяльність польських консульств у містах УСРР/УРСР (Ян Яцек Брусський, Томаш Грайжул, Войцех Скура, Ярослав Ксьонжек, Любов Жванко). Документи австрійського дипломатичного архіву залучив до наукового обігу Рудольф Агстнер. З огляду на двосторонній характер відносин між СРСР і країнами, чиї генеральні консульства створювалися в Києві, Одесі чи Харкові, та роль у них МЗС УСРР/УРСР як ретранслятора вказівок з Москви, в складі дипломатичного архіву можна виокремити три частини: український дипломатичний архів; дипломатичний архів країни, представництво якої було створено в українських містах; дипломатичний архів СРСР. Крім того, український дипломатичний архів має складові частини щодо часу (документи, утворені до 1944 р. зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (основний масив) та деяких державних архівах областей, після 1944 р. — у Галузевому державному архіві МЗС України, який не має статусу самостійної установи) та простору (тематичні документи можна виявити в архівах Канади, США, Угорщини, Польщі, Чехії, Болгарії, Німеччини, Франції та інших країн, де залишилися українські дипломати після захоплення більшовиками території УНР). Таким чином, видається доцільним створення спеціального довідника про склад і зміст українського дипломатичного архіву, частиною якого є документи про діяльності в Україні іноземних представництв, та формування віртуального Дипломатичного архіву України з відкритим доступом українських і зарубіжних дослідників, дипломатів, студентів¹.

¹ Детальніше див.: *Матяш Ірина*. Український дипломатичний архів як джерело дослідження історії консульської служби// Книжкова та рукописна спадщина. 2016. Вип. 20. С. 252–256; *Її ж.* Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наукових праць. Дипломатичні архіви:

Акумуляована в такий спосіб інформація дозволить розширити дослідження інституційної історії в тому числі іноземних дипломатичних установ в Україні на різних етапах існування. Актуальність такого проекту зумовлена також викликом, перед яким поставила світ пандемія коронавірусу COVID-19, вплинувши на можливість фізичного доступу до архівів. До розвитку досліджень інституційної історії дипломатії покликаний започаткований Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин науково-просвітницький проект «Місця пам'яті української дипломатії», що реалізується під патронатом Міністерства закордонних справ України та за участі закордонних дипломатичних установ України. Частиною цього проекту є дослідження діяльності іноземних представництв в Україні, виявлення місць їх розташування, персоналій дипломатів.

Діяльність іноземних представництв в УСРР/УРСР мала особливості, зумовлені характером двосторонніх відносин країн, які вони представляли, з СРСР, геополітичними змінами в світі та політичним і соціально-економічним становищем Української РСР, а також ступенем її залежності від союзного керівництва. З огляду на підпорядкований статус УСРР/УРСР в її політико-адміністративному центрі Києві (з лютого по грудень 1919 р.², після 24 червня 1934 р.³), Харкові (19 грудня 1919 р. — 24 червня 1934 р.)⁴ створювалися не дипломатичні представництва (посольства), а консульські установи (генеральні консульства і консульства). Іноземні консульства діяли в досліджуваній період і в Одесі, що незмінно привертало увагу зарубіжних країн як портове місто, через яке проходили найбільші потоки евакуації, реєвакуації та виїзду переміщених осіб на батьківщину.

поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. Київ, 2017. С. 9–32; *Її ж.* Архіви українських емігрантів у Канаді як складова частина зарубіжного комплексу українського дипломатичного архіву // *Academia terra historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля. Кн. Друга. Простори історика. Київ, 2020. С. 561–580; *Її ж.* Документи особового походження як складова частина Дипломатичного архіву України // *Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів*. Київ, 2020. Вип. 26. С. 43–53; *Її ж.* До питання про склад і зміст дипломатичного архіву України // *Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної / Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; відпов. ред. Олексій Онищенко; упоряд. Оксана Боляк, Геннадій Боряк, Наталя Зубкова, Георгій Папакін, Ольга Степченко, Надія Шип*. Київ: НБУВ, 2020. С. 472–493.

² З серпня по грудень 1919 р. Київ окупували білогвардійські війська.

³ Статус Києва як столиці Української РСР поновлено ст. 126 р. X Конституції УРСР 30 січня 1937 р. // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text

⁴ Статус Харкова як столиці УСРР було закріплено в ст. 82 р. V Конституції УСРР 15 травня 1929 р. Див.: *Вісті ВУЦВК*. 1929, 23 черв. № 143.

Через абсолютну підпорядкованість УСРР рішенням більшовицького уряду РСФРР та відсутність визнання радянських республік закордоном попри існування в українських містах іноземних консульств міжнародна активність УСРР була досить умовною. Першою ознакою такої умовності можна вважати скерування Москвою на керівні державні посади в УСРР представників РСФРР: створений 29 січня 1919 р. у Харкові вищий урядовий орган — Раду народних комісарів УСРР очолив нещодавній уповноважений уряду РСФРР на півдні Росії й голова делегації РСФРР на мирних переговорах із Українською Державою в травні–жовтні 1918 р. Х.Г. Раковський, який за півтора місяці за сумісництвом посад став першим наркомом закордонних справ радянської України⁵. Разом з ним «керувати» українською зовнішньою політикою прибули члени російської делегації на мирних переговорах у Києві з боку РСФРР: заступник голови Д.З. Мануїльський, юрисконсульт А.М. Ждан-Пушкін, помічник секретаря В.Д. Торговец⁶. Розвивати міжнародну пропаганду, на запрошення Х.Г. Раковського для роботи в створеному в складі зовнішньополітичного відомства відділу міжнародної пропаганди приїхали болгарська революціонерка А. Балабанова та В. Оболенський з ВЦВК РСФРР⁷.

НКЗС УСРР було створено відповідно до спільної постанови ВУЦВК та РНК УСРР 16 березня 1920 р. Організований за аналогом відповідного російського органу Народний комісаріат закордонних справ та сумісництво посад його керівника мало підкреслити важливість зовнішньополітичної сфери для більшовиків. Повноваження і функції дипломатичної служби радянської України, як і організаційні засади її взаємодії з іноземними представництвами впродовж окресленого періоду принципово змінювалися, незмінним залишав диктат Москви і партійний контроль. Умовність зовнішньополітичної діяльності посилилася з підписанням 28 грудня 1920 р. у Москві договору «Про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР», яким фактично декларувався союз держав, хоч формально взаємно визнавався суверенітет і незалежність. Зовнішньополітична та інші сфери життєдіяльності УСРР підпорядковувалася

⁵ Дискусивним є питання про схильність Х.Г. Раковського на цих посадах до самостійності у визначенні зовнішньополітичного курсу республіки, що обстоюється зокрема в статті: *Станчев Михайло*. Християн Раковський як голова Наркомату закордонних справ Радянської України (1919–1923 рр.) // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. Ч. 2. К., 2019. С. 225–236.

⁶ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. С. 268–271.

⁷ Там само. С. 226.

більшовицькій Росії та передбачалося об'єднання наркоматів військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти й телеграфу та Вищих рад народного господарства⁸. Об'єднані наркомати входили надалі до складу РНК РСФРР і делегували до складу РНК УСРР своїх уповноважених, яких мали затверджувати і контролювати УВК і З'їзд Рад УСРР. З урахуванням цих особливостей впродовж окресленого часового відтинку можна виокремити чотири етапи роботи іноземних представництв в УСРР/УРСР.

Хронологічні межі *першого етапу* охоплюють період між лютим 1919 р. та травнем 1920 р. Тоді в Києві, захопленому більшовиками на початку лютого 1919 р., та Одесі, куди їм уперше вдалося увірватися в квітні 1919 р. до остаточного встановлення там радянської влади у квітні 1920 рр. та в травні — у Києві, продовжували працювати іноземні представництва Італії, Норвегії, Швейцарії, Персії, Грузії, представник Союзу китайських робітників, які розпочали свою діяльність в Українській Державі/Українській Народній Республіці. Вони свідомо не скористалися можливістю організованої Директорією УНР евакуації до Вінниці й сподівалися налагодити стосунки з більшовиками. В Одесі продовжили діяльність представники Італії, Грузії, Королівства Нідерланди, Королівства Данії, Норвегії, Бельгії, Швеції; в Харкові — Грузії і Персії.

Організація взаємодії робітничо-селянського уряду УСРР в особі НКЗС УСРР з цими іноземними представництва ґрунтувалася на вимогах, скопійованих з російських нормативних документах. 13 лютого 1919 р. було ухвалено аналогічний до прийнятого в РСФРР декрет про права та обов'язки іноземців у радянській Україні, яким регулювалася також діяльність іноземних представників. Тим самим надавалася певна «законність» діям по відношенню до них. Більшовики розглядали перебування на території УСРР іноземних представників як інструмент тиску на європейські держави для отримання визнання. Відтак у спілкуванні з залишками консульського корпусу було використано форму ультиматуму: упродовж двох тижнів іноземні представники мали досягти визнання державами, що їх акредитували, уряду УСРР, згоди прийняти на принципах взаємності його офіційних представників та підтвердити повноваження своїх консулів у радянській республіці. Однак жодне консульство ні в Києві, ні в Одесі ультиматуму не виконало. Прорвати в такий спосіб міжнародну ізоляцію новоутворених радянських республік, підтверджену Паризькою мирною конференцією, Х.Г. Раковському не вдалося.

⁸ Союзний Робітничо-Селянський Договір між РСФРР і УРСР від 28 грудня 1920 р. // Українська РСР на міжнародній арені... С. 226–227.

Через невиконання висунутої умови більшовицький уряд УСРР почав використовувати як інструмент тиску на іноземних представників репресивні заходи. Уперше такий репресивний захід, що полягав у позбавленні консульських повноважень іноземних консулів та відмові в продовженні перебуванні на території УСРР було застосовано в Києві в квітні–травні 1919 р. «Добровільний» виїзд консулів супроводжувався демонстрацією неповаги, відвертими утисками, реквізицією помешкань (було реквізовано будинки консульств Швейцарії та Норвегії). Цинічність процедури реквізиції полягала в тому, що більшовики надавали їй видимість законності: реквізиції відбувалися «за згодою», з консулами підписували договір, який містив пункт про гарантування збереженості майна та можливість повернення його власнику.

В цей час у нагляді за іноземними представництвами та іноземцями почали застосовуватися новостворені репресивні органи: відділ іноземного контролю для боротьби з діяльністю агентів іноземних держав та оперативний відділ, який займався «попередженням, припиненням та розкриттям політичних злочинів». Ці структури діяли в складі Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами в березні 1919 р. Вони апробували на прикладі іноземних представництв методи ігнорування консульського імунітету іноземних представників та фабрикування кримінальних справ, за якими ухвалювалися рішення про висилку консулів з міста перебування (16 квітня 1919 р. за постановою уряду України УСРР було вислано з Києва данського консула Германа Гуревича), про арешти та розстріли (арештовано за звинуваченням в агітації проти радянської влади, й згодом розстріляно перського консула Ісаакія Вітенберга; розстріляно секретаря грецького консульства в Одесі Панайота Серафідіса; арештовано в Вінниці польських громадян — співробітників норвезького консульства). Тактика ігнорування іноземних представництв та винищення під прикриттям боротьби зі шпигунською діяльністю була орієнтована на захист більшовицької ідеології в протистоянні з «капіталістичним світом», що демонстрував невизнання радянських республік. Новим інструментом стало використання фейкових консульських посад для розвідувальної роботи з метою з'ясування настроїв населення. Під час конспіративної операції, пов'язаної з роботою «представника Бразильської республіки при уряді УСРР» А.П. Пірро, було арештовано і розстріляно багато «ворогів радянської влади». Проте терор щодо іноземних представників ще не мав систематичного характеру, а про арешти офіційно повідомляли в посольства, що діяли в Москві.

В особливому становищі в цей перебували консульства Грузії і Персії у Києві, Одесі й Харкові та представники Союзу китайських громадян у

Києві — радянська влада не визнавала їхніх повноважень, але і не забороняла діяльності. Натомість за погодженням з наркомом РСФРР Г.В. Чичеріним сформувалося Управління в Україні Представництва Ассирійської Народної Делегації в РСФРР (Аснардеп) з консульськими функціями. Це був перший випадок тиску шляхом прямого втручання російського зовнішньополітичного відомства в питання організації взаємодії українських державних органів з іноземними представництвами.

Протистояння зовнішньополітичного відомства УСРР і грузинського консульства в Харкові, очолив яке 10 січня 1920 р. колишній віце-консул грузинського консульства К.С. Цагарелі як консул з дипломатичними повноваженнями та підтвердженням права на встановлення ділових стосунків з усіма державними і громадськими установами, спричинила відсутність двостороннього договору між УСРР і Грузією. Ліквідація того ж місяця грузинського дипломатичного представництва в Москві і підписання 7 травня 1920 р. радянською Росією мирного договору з Демократичною Республікою Грузією ускладнило становище К.С. Цагарелі. Другою іноземною консульською установою, що продовжувала діяльність у Харкові після перенесення туди столиці було генеральне консульство Персії. Його діяльність зосереджувалася на захисті інтересів перських громадян, але передчасна смерть консула спричинила внутрішні чвари. Консульство не мало впливу на визнання Персією радянських республік.

Загалом серед іноземних представництв, що працювали впродовж першого етапу в УСРР, можна виокремити три групи. Першу групу склали так звані «старі» консульства, що працювали в Києві за доби Української Держави та УНР — Італії, Норвегії, Швейцарії, які не змогли виконати ультиматум більшовицького уряду УСРР щодо визнання радянських республік і змушені були виїхати з країни. До другої групи можна віднести Грузію і Персію, консульські представництва яких продовжили свою діяльність за більшовицької влади, попри відсутність установлених двосторонніх відносин, але не мали стабільності у взаємодії з новою владою. Грузинська Демократична Республіка призначила при новій владі свого консульського представника (консул К.С. Цагарелі), розстріляного перського консула заступив колишній секретар Комісаріату Азербайджану в УНР, діяльність якого більшовики припинили, М.Дж. Міртагієв (Міртагієв). До третьої групи іноземних представників, які не мали ні політичних, ні торговельних функцій, а потребували легалізації в своєму статусі для захисту прав громадян своїх країн та отримання дотацій від місцевої влади належать Представництво Ассирійської Народної Делегації та Союз китайських громадян в Україні (Українській Державі,

Українській Народній Республіці та Українській РСР). Останнє створювало місцеві підрозділи в українських містах, де концентрація китайських громадян була найбільшою (Полтава, Луганськ та ін.).

На цьому етапі в українських містах нові іноземні представництва не відкривалися, лише деякі «старі» консули намагалися зберегти свої повноваження з метою захисту інтересів підданих своїх держав. Хоч видимість відносної самостійності Української СРР в контактах з іноземними представниками та зовнішньополітичній діяльності московським урядом підтримувалася. Причину такої ситуації можна вбачати в сподіванні більшовицького уряду на те, що амбітний урядовець і дипломат Х.Г. Раковський знайде позитивну чи негативну формулу спілкування з іноземними представниками для досягнення визнання державами, що їх акредитували в Українській Державі чи УНР, для визнання УСРР і тим самим сприятиме усуненню міжнародної ізоляції радянських республік. Основним інструментом досягнення мети було обрано мову ультиматуму, шантажу, залякування та ігнорування норм міжнародного права, тобто основною ознакою спілкування влади з іноземними представництвами стало протистояння в відкритій і прихованій формі.

Другий етап роботи іноземних консульств тривав між березнем 1921 р. (коли було створено нові види іноземних представництв на виконання Мирного договору між УСРР і Литовською Демократичною Республікою від 14 лютого 1921 р. та Ризького мирного договору між РРФСР і УСРР та Польщею 18 березня 1921 р.) та груднем 1922 р. (коли УСРР увійшла до складу Радянського Союзу, внаслідок чого відбулися принципові зміни в організації взаємодії її державних органів з іноземними представництвами). У цей час основний центр діяльності іноземних представництв остаточно перемістився до нової «радянської столиці» УСРР — Харкова. В зв'язку з підписанням УСРР двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів про обмін цивільних громадян і військовополонених та репатріацію з Литвою, Польщею, Латвією, Естонією, Австрією, Веймарською Республікою, Чехословаччиною та іншими країнами в Харкові з'явився новий тип іноземних представництв з різним статусом і повноваженнями.

Тут розпочали роботу торговельні місії, комісії з репатріації, делегації з оптації. Їхні функції зосереджувалося на організації оптації громадянства підданими своїх країн, їх репатріації, реєвакуації майна, започаткуванні товарообміну. Співробітники комісій мали частковий дипломатичний імунітет, але їхні повноваження обмежувалися завданнями комісій, визначеними у відповідних договорах. Регіональні підрозділи таких представництв було скеровано до Києва та Одеси. Повноваження

на захист прав та інтересів італійських громадян отримав колишній секретар консульства Італії в Києві Чезаре (Цезар) Мікос-Урбан, який очолив у липні 1922 р. Київське бюро королівської італійської торговельної делегації, акредитованої при урядах РСФРР і УСРР.

Створені раніше в Харкові консульства змінили свій статус. Після підписання 31 січня 1921 р. у Москві договору між РСФРР, УСРР і Грузією 20 лютого 1921 р. К.С. Цагарелі отримав підтвердження своїх повноважень. Однак уже 8 березня його арештували органи держбезпеки. Внаслідок арешту він втратив посаду і консульський імунітет⁹. Піддано репресіям було й очільника генерального консульства Персії. Призначеного в лютому 1921 р. очільника Вольдемара Депарма арештували на початку серпня 1921 р. Клопотання перської громади на захист консула НКЗС УСРР не задовольнив. Перський консул поповнив список іноземних представників — жертв радянського режиму. З листопада 1921 р. у Харкові постійно працював Харківський відділ Виконкому Союзу китайських робітників України. Радянська влада не докладала особливих зусиль для сприяння його основній місії — вивезенню китайців на батьківщину, але й не здійснював терористичних актів щодо його керівництва, враховуючи участь китайців у Червоній армії. Перепоною в реалізації місії китайського представництва став брак коштів, відсутність чіткого алгоритму взаємодії з радянськими органами, асиміляція китайців з місцевим населенням і втрата в багатьох осіб бажання повертатися на батьківщину.

Для організації взаємодії з іноземними представництвами поза столицею квітні 1921 р. було створено спеціальні органи — Управління уповноваженого НКЗС УСРР. В Києві його очолювали Л.С. Савельєв і В.Д. Торговець, в Одесі — Й.Е. Горенюк («Южний») і М.П. Любченко. Питання, пов'язані зі взаємодією з іноземними представництвами в Харкові в структурі НКЗС УСРР поклалися на економічно-правовий відділ. Від жовтня 1922 р. члени іноземних представництв в УСРР реєструвалися відповідно до запроваджених ГПУ УСРР правил та отримували в НКЗС особливі посвідчення з виокремленням категорій (дипломатичні картки, посвідчення консульських представників, посвідчення службов-

⁹ Вжив К.С. Цагарелі також після другого арешту 1930 р. Арешт восени 1937 р. завершився смертним вирокком з конфіскацією всього належного йому майна. К.С. Цагарелі став другою жертвою серед чільників іноземних представництв в радянській Україні. В електронній базі даних «Сталинские списки из Грузии» його прізвища немає. Очевидно, що задля історичної справедливості пам'ять про першого грузинського консула в Україні, який чесно виконував свої обов'язки і боровся за незалежність Грузії, слід відновити.

ців представництв). Розташування іноземних представництв для полегшення нагляду за ними в Києві відбувалося за принципом гуртожитків: було створено Будинок польських місій та Будинок управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі. Порядок організації взаємодії українських державних органів та іноземних представників унормовував Декрет РНК «Про порядок зносин із іноземними представниками» від 17 жовтня 1921 р. У зв'язку з появою в УСРР офіційних іноземних місій на початку 1922 р. при НКЗС УСРР було створено окрему установу зі статусом державного органу для вирішення питань побутового, господарського та матеріально-технічного забезпечення іноземних представництв (Бюро з обслуговування іноземних представництв) та іноземний відділ Радіо-телеграфного агентства України¹⁰. Тісний контакт Бюробін'у з іноземцями, що уможлилював нагляд за ними, зумовив поступовий перехід цієї установи під контроль ДПУ.

В цей час посилювався нагляд за іноземними представництвами з боку органів держбезпеки. Продемонстроване в Києві ставлення до іноземних консулів з боку радянської влади після переїзду до Харкова активізувалося. Нові іноземні представництва потрапляли в поле зору реорганізованого в березні 1922 р. з ВУНК Державного політичного управління при НКВС, «місія» якого полягала в попередженні та придушенні відкритих контрреволюційних виступів, протидії бандитизму і збройними повстаннями, розкритті контрреволюційних організацій та «ворогів народу», охорона державних таємниць радянської країни та боротьба зі шпигунством тощо із наданням усіх відповідних прав. Іноземні представники не мали імунітету щодо таких дій проти них. Перший великий процес у Києві відбувся в серпні 1922 р. щодо співробітників делегації в справах оптації Польщі. Їх було заарештовано з порушенням міжнародного права, без попереднього повідомлення керівника посольства. З метою постійного спостереження за діяльністю співробітників іноземних представництв до штату цих представництв почали запроваджувати агентів ДПУ на посади допоміжного персоналу (перекладачів, друкарок, двірників, завгоспів). Відтак умови діяльності іноземних представництв у радянській столиці України характеризувалися обмеженою самостійністю та постійним наглядом із боку силового відомства. Тим самим протистояння посилювалося. Тим самим здійснення консульських функцій щодо захисту прав підданих держав, які вони репрезентували, практично унеможлиблювалося. Після створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік 30 грудня 1922 р. об'єднана союзна держава перебрала пред-

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 172.

ставництво всіх своїх республік у міжнародних відносинах, діяльність республіканських НКЗС скасовувалася.

Хронологічні межі третього етапу діяльності іноземних представництв в УСРР/УРСР пов'язані з початком діяльності в 1923 р. іноземних консульств у нових умовах — як у союзній республіці, фактично позбавленій права на зовнішньополітичну діяльність, та початком Другої світової війни 1939 р. Особливість цього тривалого етапу полягала в зміні рівня взаємодії іноземних представництв з зовнішньополітичним відомством: після входження УСРР до складу Радянського Союзу всі питання, пов'язані з діяльністю іноземних представництв погоджувалися з Москвою. Визнання чи продовження повноважень іноземних консулів відбувалося лише за дозволом НКЗС СРСР, а екзекватури видавалися не українські, а загальносоюзні. Видавання віз на виїзд іноземцям, дипломатичних і службових паспортів, а також нагляд за дотриманням за законодавством уряду УРСР у галузі прав і обов'язків іноземців і виконання договорів з іноземними державами належали до компетенції Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР. Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві та Одесі були реорганізовані в Управління уповноваженого СРСР при уряді УРСР. Нормативно-правова база щодо статусу іноземців на території УСРР систематично коригувалася в сторону ускладнення процедур. Подальше обмеження прав іноземних місій запровадила колегія НКЗС СРСР на засіданні 20 липня 1923 р., після остаточного згортання зовнішньополітичної діяльності УСРР, що увійшла до складу СРСР.

В таких умовах у Києві працювали консульства Німеччини та Польщі, в Одесі деякий різний час діяли консульства Греції, Італії, Німеччини, Польщі, Туреччини, Японії; в Харкові працювали генеральні консульства Німеччини, Польщі, Чехословаччини. До 1925 р. тривала діяльність виконкому Союзу китайських робітників, якому так і не вдалося повноцінно виконати своєї місії. Періодом випробовування стала для всіх іноземних представництв, хто зберіг повноваження на початку 1930-х рр., діяльність під час Великого голоду 1932–1933 р. У контексті своїх консульських обов'язків іноземні представники в щорічних звітах та окремих інформаціях повідомляли своєму керівництву про штучно створений голодомор, замовчування правди про негативні сторони колективізації та розгортання репресій, жертвами яких ставали й самі іноземні представники. Таким чином, дипломатичні служби світу знали про масштабний злочин більшовиків проти українців. Однак широкого розголосу ця інформація тоді не отримала: дипломатичні документи мали гриф секретності, а уряди Італії, Німеччини, Японії мали свої мотиви для збереження ін-

формації у вузьких колах. Жорстоку правду про винуватців Голодомору 1932–1933 рр. містив звіт радника Посольства Німеччини в СРСР відомого економіста і дослідника процесів колективізації О. Шиллера, який під тиском радянської сторони теж залишився таємним. Тим самим у мовчазному протистоянні — більшовики докладали всіх зусиль, щоб правда про Голодомор і Терор не набула широкого розголосу, а зарубіжні держави керувалися в стосунках з більшовиками власними інтересами, купуючи зерно та інші продовольчі товари у змученої голодом і терором радянської України — кожен дотримувався власної концепції.

До червня 1934 р. у Харкові діяли іноземні представництва в статусі генеральних консульств. Після повернення столиці УРСР до Києва вони були переведені туди зі зміною статусу на генеральні консульства. В роки Великого терору тут працювали в умовах прихованого цілковитого протистояння з українською стороною генеральні консульства Німеччини та Польщі, деякий короткий час — Італії та Чехословаччини. Вони мали повноваження на виконання консульських і дипломатичних функцій. Найдовше, до жовтня 1939 р., залишалося в українській столиці консульське представництво Польської Республіки.

Нагляд ДПУ за іноземними представництвами в другій половині 1930-х рр. набув особливо відвертих форм. Постійне стеження за іноземними представниками щороку поглиблювалося, агенти НКВС чергували у під'їздах будинків, де мешкали співробітники консульств, співробітників зі складу технічного персоналу систематично арештовували або вони зникали безслідно, замість них до штату іноземних представництв запроваджували співробітників спецслужб. Останньою жертвою ДПУ у вересні 1939 р. став польський генконсул Є. Матусинський.

Четвертий етап розпочався в нових умовах після умовного відновлення права УРСР на ведення зовнішньополітичної діяльності та створення в Києві «союзно-республіканського комісаріату» закордонних справ у 1944 р. Він тривав до відновлення державної незалежності України та проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Ілюзію самостійної зовнішньополітичної діяльності мало створити скерування до Києва після його звільнення від нацистів іноземних делегацій, які їхали в Москву або поверталися звідти. Вже в другій половині 1944 р. НКЗС УРСР забезпечував перші візити до звільненої української столиці іноземних представників, а після завершення Другої світової війни розпочалося відкриття іноземних представництв у Києві в статусі генеральних консульств. У закріпленій рішеннями Ялтинської конференції 1945 р. новій світобудові Радянський Союз докладав максимальних зусиль до збереження ролі лідера серед антифашистської коаліції. Створення в

містах УРСР іноземних представництв було частиною плану демонстрації зовнішньополітичної активності й не випадковості права республіки на членство в ООН. Іноземні представництва створювалися також в Одесі в статусі генеральних консульств та консульств. Взаємодія з іноземними представництвами впродовж усього етапу контролювалася Москвою. Організацію взаємодії з іноземними представництвами в УРСР регулював Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 грудня 1947 р. «О порядке сношений государственных учреждений СССР и их должностных лиц с учреждениями и должностными лицами иностранных государств».

Першим розпочало діяльність генеральне консульство Польської Народної Республіки. Зі створенням Ради економічної взаємодопомоги, окрім політичних мотивів заснування в УРСР іноземних представництв, з'явилися економічні. Формування 1955 р. блоку країн Варшавського договору актуалізувало потребу розширення мережі консульських установ в УРСР. У межах співпраці країн соціалістичної співдружності було засновано консульські установи соціалістичних країн. До кінця 1960-х років у Києві працювали генеральні консульства ПНР, НДР, СРР, ЧССР та Угорської Народної Республіки. Ключова вимога до претендентів на посади керівників генеральних консульств полягала в їхньому членстві в комуністичних і соціалістичних партій своїх країн, перевагою було кандидування до складу політбюро цих партій. Відтак у повоєнний час на дипломатичні посади в УРСР почали призначатися кар'єрні дипломати з досвідом роботи або навчання в СРСР або партійні працівники. Москва допускала в УРСР лише представників «надійних» країн соціалістичного табору, кожен з яких мав партійний квиток своєї комуністичної чи соціалістичної партії. Відсутність обговорення іноземними консулами на офіційному рівні питань втручання СРСР у внутрішню політику держав співдружності й відкритого вторгнення (суспільно-політична криза в ПНР, придушення угорського повстання восени 1956 р., вторгнення 1968 р. у Чехословаччину) засвідчувала єдність партійної і державної політики країн соціалізму і лідерську позицію Москви.

Взаємодію з іноземними консульствами в УРСР відповідно до положень та інструкцій з консульських питань, вироблених у МЗС СРСР, здійснював протокольно-консульський відділ Народного комісаріату закордонних справ, а з 15 березня 1946 р. — МЗС УРСР. Співробітники консульських установ були основними ретрансляторами відомостей про СРСР та УРСР для своїх країн. Відтак до завдань МЗС УРСР належала представницька та інформаційно-пропагандистська робота, що велася з урахуванням політичного значення, яке надавав радянський уряд поглибленню всебічного співробітництва з соціалістичними країнами, відпо-

відно до узгоджених з ЦК КПУ планами та ключової мети — ознайомити зарубіжних дипломатів з «практикою комуністичного будівництва в республіці», ходом реалізації рішень партійних з'їздів і пленумів, досягнень УРСР в галузі економіки, науки і культури. Ця робота здійснювалася відповідно до загальносоюзних інструкцій. Структура МЗС УРСР з розширенням консульського корпусу зазнавала змін. Для обслуговування консульського корпусу 3 липня 1972 р. було створено спеціальну установу — Управління з обслуговування консульського корпусу.

В цей час робота іноземних консульств значно активізувалася в зв'язку з залученням працівників із соціалістичних країн до будівництва об'єктів народного господарства в українських містах у зв'язку з ухваленням у липні 1971 р. XXV сесією РЕВ Комплексної програми розвитку і дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції. Активного розвитку набуло запровадження різних форм культурного співробітництва: запроваджувався обмін студентами та науковцями між навчальними закладами та науковими установами різних країн, активізувався розвиток туризму, проводилися заходи в межах руху поріднених міст (книжкові виставки, Дні культури, Дні міст, обмін творчими колективами) та заходи під егідою ЮНЕСКО. Важливим інструментом взаємопізнання народів стали творчі обміни театрів. Попри різноманітність форм та ефективність інструментарію культурної дипломатії, що не втратив актуальності донині, їхня ключова ознака з радянського боку полягала в надзвичайній заідеологізованості. Діяльність іноземних представництв розглядалася лише в контексті відносин з Радянським Союзом та участі УРСР у цих відносинах.

Дозвіл на створення в Києві представництва капіталістичної держави СРСР дав у середині 1970-х рр. Тоді до столиці УРСР прибула Передова група Посольства США в СРСР з метою підготовки до відкриття Генерального консульства США. Її діяльність тривала з перервами до кінця 1980-х рр. Невдалими тоді виявилися спроби заснування генерального консульства ФРН.

До кінця 1980-х років у Києві працювали генеральні консульства соціалістичних країн та країн соціалістичної орієнтації: ПНР, ЧССР, НРБ, СФРЮ, Угорської НР, СРР, Куби, НДР, Монголії, Індії та капіталістичних країн — передова група Генерального консульства США; в Одесі — генеральні консульства БНР, Індії, Куби. Вони спершу не були залучені до допомоги українському населенню, яке постраждало від Чорнобильської катастрофи 1986 р. через намагання радянського уряду приховати її масштаби і наслідки. До впровадження програми допомоги постраждалим дітям першим долучилося Генеральне консульство Куби 1990 р. Проте

попри очевидну залежність дій зовнішньополітичного УРСР від союзного керівництва та партійного контролю перебування іноземних представництв у Києві в цей період можна характеризувати як співпрацю, а не протистояння. У цей час було закладено основи співробітництва, реалізовані після відновлення державної незалежності України.

Упродовж другої половини 1990–1991 року вже після оголошення 16 липня Декларації про державний суверенітет та проголошення 24 серпня Акту про державну незалежність України¹¹, про намір створити консульства в Україні, яка оголосила про свою незалежність, заявили Греція, Велика Британія, Австрія, Туреччина, Японія, Франція та інші країни. Після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., який підтвердив незалежність України, впродовж місяця Україну визнали Польща, Канада (в ніч з 1 на 2 грудня), Угорщина (3 грудня); Болгарія і Хорватія (5 грудня); Куба (6 грудня), Чехословаччина (8 грудня), Туреччина (16 грудня), Монголія (24 грудня), США (25 грудня), Індія і Німеччина (26 грудня), Франція (27 грудня). Відтоді розпочалося формування міждержавних відносин та створення в Києві вже не консульських установ, а дипломатичних представництв іноземних держав. Першим іноземним дипломатичним представництвом в Україні стало Посольство Угорської Республіки, відкрите 6 грудня 1991 р. Його очолив як Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні генеральний консул Угорської Республіки в Києві Андраш Палді (András Páldi). Першими послами своїх країн в Україні стали інші керівники генеральних консульств: тимчасовим повіреним у справах Франції в 1991–1992 рр. та Надзвичайним і Повноважним Послом Франції в 1992–1993 рр. — Юг Перне (Hugues Pernaу), тимчасовим повіреним у справах США в січні–липні 1992 р. — Джон Гундерсен (Jon Gundersen), тимчасовим повіреним у справах Канади в 1992 р. — Нестор Гайовський (Nestor Gayowsky), Надзвичайним і Повноважним Послом ФРН у 1992–1993 рр. ФРН — Хеннеке Граф фон Бассевітц (Hennecke Graf von Bassewitz), Надзвичайним і Повноважним Послом Польської Республіки в 1992–1996 рр. — Єжи Козакевич (Jerzy Kozakiewicz), Надзвичайним і Повноважним Послом Болгарської Республіки в 1992–1998 рр. — Петр Кристев Марков, Надзвичайним і Повноважним Послом Республіки Куба в 1994–1999 рр. — Серхіо Лопес Бріель (Sergio Lopez Buel), Тимчасовим повіреним у справах Чехословаччини в Україні в 1992–1993 рр. та Надзвичайним і Повноважним Послом Словаччини в Україні в 1993–1995 рр. Роберт Гаренчар (Rober Hagenčár). 8 грудня 1991 р. лідери Білорусі, Росії та України — С.С. Шуш-

¹¹ Голос України. 1991, 27 серпня. № 165.

кевич, Б.М. Єльцин і Л.М. Кравчук у резиденції Вискулі в Біловезькій пущі констатували, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування»¹². Відтак розпочався новий період діяльності іноземних представництв в Україні, вже незалежній державі. Діяльність цих постатей стала містком між попереднім періодом і наступним, їм довелося очолювати генеральні консульства своїх держав напередодні відновлення державної незалежності України і вручати її лідерам офіційні повідомлення про визнання. Їхні попередники працювали в інших умовах, в іншій країні.

Дослідження діяльності таких іноземних представництв складає окремий напрям вивчення історії формування позиції України як об'єкта міжнародних відносин та особливостей двосторонніх зносин України з зарубіжними державами. Перспективним напрямком студій у цій царині видається створення біографічного довідника зарубіжних дипломатів, які працювали в Україні понад століття в 1917–2020 роках, а також комплексної колективної монографії, присвяченої цьому століттю дипломатичної історії із залученням українських та іноземних науковців на підставі архівної інформації, що зберігається в українських та зарубіжних архівах.

¹² *Кубальський О.Н.* Біловезька угода про створення СНД 1991 // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 283.

Агстнер Рудольф 23, 43, 474
Аваліані Симон Лукич 211, 212
Авліч Міро (Михайло Антонович) 230
Алмаші Шандор 348, 349
Амадорі Д. 155
Амаду Жорж 289
Амброж Войтех 151
Антипов Є.С. 397
Антон Іршемисл 309, 310
Антоніоні, де Сергій Карлович 225
Ардельт Інгольф 443
Арендс Карл 182
Ауссем Володимир Християнович 10, 83, 84, 135

Бабійчук Ростислав Володимирович 299
Бабінський Мечислав 96–98, 258
Бажан Олег Григорович 20, 21, 28, 32, 47, 474
Бака Михайло Макарович 350
Балевський Ангел 310
Балицький Всеволод Аполлонович 142, 243
Балтрушайтіс Юргіс Казимирович 123
Банзрагч Білегтійн 353, 368
Бартельський Леслав 298
Барціковський Казимеж 343
Барчковський Казимеж 366
Бассевітц Хеннеке Граф, фон 455, 456, 471, 487
Батиста Фульхенсіо 373
Батмунх Жамбин 455
Батолов Костянтин Добрев 145
Безклубенко Сергій Данилович 342
Беккінг Вільгельм 56, 58
Белецкі Збігнев 443
Бенеш Вацлав 148, 150–152, 154, 155
Бенеш Едвард 148
Беренсон Леон 165, 168, 169
Бернс Шон 397
Беседовський Григорій Зінов'євич 26, 48
Бетлій Олена В'ячеславівна 26, 32

Біллбрей Джон 425
Білокінь Сергій Іванович 28, 32
Білокоłos Дмитро Захарович 296, 297, 301, 303
Білоусов Б.І. 231
Біттнер Хорст 297
Блікс Ганс Мартін 435
Божинов Тодор 363
Бой Патрік 432
Бойті Янош 301
Бондар Юрій Олександрович 454
Ботвин Олександр Петрович 301
Ботев Христо 287, 288, 321, 377
Брабець Рудольф 188
Брабис Едуард Ернестович 196
Брегвадзе Никодим 212
Бредов Ніколай Емільєвич 65
Брож Роман 309
Броз Тіто Йосип 283, 284, 322, 334
Бройтигам Отто 84
Брокдорф-Ранцау, фон Ульріх 90
Бромбіло Емма Феліксівна 227
Бронський Мечислав Генрихович 130, 131
Бруський Ян Яцек 21, 22, 28, 32
Бурмистров Олександр Олександрович 317
Бюлоу, фон Бернхард 90

Вагер Франц 130, 133, 155
Валек Мірослав 299
Валі-бей 142
Вальден Бернгард 182
Вальтер Карл 21, 182, 183
Ванагас-Симонайтис Іосиф Казимирович 123
Варес Діонісій Георгійович 139
Василевська Ванда Леонівна 273, 277, 279, 280
Вассель Філіп 242
Ващенко Григорій Іванович 382, 405
Вей Еміль Венедиктович 198
Величко Лев Ісайович 142, 183, 192
Веліхов Євген Павлович 436
Вельнер Фердинанд Адамович 139, 140
Вельович С.С. 199
Вельц Еннерхард 443
Венглінський Михайло Степанович 81
Венінгер Міхаель 43, 467, 468

- Веселовський Андрій Іванович 466
Вишневецький Генрік 194
Віднянський Степан Васильович 26, 29, 32
Вік Ганс Георг 406
Вілінський Сергій Григорович 210
Вітенберг Ісаакій Миколайович 65, 68, 118–120, 478
Владеску-Ракоаса Георги 287
Вледереану Ніколае 351
Вовчук Людмила Анатоліївна 21, 31, 32
Войков Петро Лазарович 229, 252
Волков Павло Порфірович 439, 454
Вольний Альфонс 86, 87
Воровський Вацлав Вацлавович 154, 155
Восковський Владзімеж 364, 443
Вукович Мартін 467
Вуль Леонід (Леонтій) Миколайович 231
- Гайдук** Еріх 183
Гайдуков Леонід Федорович 29
Гайовський Нестор Євген 430, 431, 487
Гамарник Ян Борисович 223
Ган Карл 133, 231, 246, 263
Гарріман Вільям Аверелл 273, 274
Гаскон-Сесіль Роберт 55
Гегечкорі Євгеній Петрович 112
Герасимов Іван Олександрович 294
Гефт Артур Готлібович 246
Гжибовський Вацлав 195
Гіляров Сергій Олексійович 87
Гінанд Бернард 231
Гінденбург, фон Пауль 188, 189
Гірса Вацлав 29, 148, 150, 151, 154, 155
Гірса Іосиф (Йосип) 150, 151, 153, 154
Гісем Олександр Володимирович 27, 32
Гнатюк Михайло Степанович 48
Голинський Михайло Теодорович 176
Головченко Федір Петрович 302, 363
Гомулка Владислав 285
Горак Владімір 354
Горак Йозеф 296, 299, 354
Гордон Генріх Йосипович 290
Горенюк (Южний) Йосип Емануїлович 159, 203, 205, 481
Гоуска Вацлав 151
Граап Карл 177, 182

Грабовські Ігнацій 366
Граденіго Серджо Аугусто 185–188
Грайжул Томаш 27, 32, 474
Граціозі Андреа 20, 474
Григор'єв Никифір Олександрович 61
Гриневич Владислав Анатолійович 29
Гроза Петру 286, 287
Громико Андрій Андрійович 46, 380, 405
Гросскопф Георг-Вільгельм 188–192
Грохувський Янош 307, 309
Губенко Павло Михайлович (Остап Вишня) 41, 15, 116
Гуревич Герман 62, 478
Гуренко Станіслав Іванович 436
Гусєв Володимир Олексійович 382, 398, 405, 406
Гьонц Арпад 457
Гюров Стоян 310
Гянджецян Александр Авакович 140

д'Акунціо Бенедетто Дженарович 235, 238
Давиденко Ю.М. 310
Даниленко Олександр Вікторович 25
Даскалов Райко 23, 146
Дахнович Андрій Степанович 87
Дворжачек Ян 148
Девдаріані Сеїт 111, 113
Дедал Фердинандо 468
Депарм Вольдемар 65, 118–121, 481
Дибенко Павло Юхимович 223
Димитров Георгій Михайлов 45, 311, 372, 377, 389, 390
Димитрова Анка 376, 377
Дірксен, фон Едуард Віллі Курт Герберт 189
Дітрих Екхард 443, 444, 448
Дмитренко Віталій Анатолійович 29
Дмитрук Віра Максимівна 301
Добровольський Володимир 232
Драгомирецький Василь 143
Дубинський Володимир Захарович 117, 118, 121
Дудаш Троян 365
Дупаринов Спас 147
Дюма Ролан 462, 463

Ейзенгардт Віктор Вікторович 85, 87
Ейзенхауер Дуайт Девід 375
Економу Микола Іванович 278

Елігулашвілі Манухо Рафаїлович 115

Емм С.Г. 231

Ендрас Адам 81

Енні Гавриїл 54, 58, 63, 64

Ернст Федір Людвігович 87

Ерріо Едуард 22, 92–94, 183

Євтимов Кристю Стоянов 307, 310, 311

Єгізаров Гайк Карпович 205

Єгоров Юрій Євгенійович 341, 349, 383, 410, 411

Єжов Микола Іванович 180

Сльцин Борис Миколайович 487

Єременко Таїсія Іванівна 26, 27

Єсенські Гейза 459

Жванко Любов Миколаївна 32, 474

Ждан-Пушкін Андрій Миколайович 75, 167, 218, 476

Жулев Димитр Александров 328, 367, 436, 437

Жураховська Францишка 81

Зааль Еммануїл Карлович 198, 199, 219

Загребельний Павло Архипович 401

Зайберліх Вільгельм 182

Зайцев Маркус Іонович 60, 72, 73, 77, 78, 96

Зайченко Іван Іванович 201

Заремба-Скшинський Костянтин 49, 86, 175–177, 194, 196

Зарембський Євгеніуш 195, 196

Згурський Валентин Арсентійович 333

Зданович Юзеф 195

Златоустова Ольга Яківна («Стара») 253

Зленко Анатолій Максимович 50, 351, 352, 426, 427, 431, 432, 457, 463, 467, 470

Зоммер Рудольф 87–90

Зюринг Вольфганг 353, 443

Іоделіс Рафаїл Антонович 123

Істомін Яків Олексійович 76, 125

Йолшваї Шандор 458

Какалов (Іванов) Георгій Іванов 344

Каковкіна Ольга Миколаївна 31

Каліфарський Христофор 144

Калюжний Наум Михайлович 133

Карастоянова Ліліана 288, 365

Карахан Л.М. 67, 120
Караханян Іосиф (Йосиф) Іоакимович 141, 205
Кардель Едуард 283, 284
Касьяненко Олег Якович 365
Катран В.Н. 438
Кемьонов Володимир Семенович 372
Керр Арчибальд Кларк 273, 274
Кешкень Ерньо 301
Кін Павло Андрійович 220
Клейнер Юліуш 289
Ковальов Анатолій Гаврилович 435
Ковпак Сидір Артемович 297, 329
Колбаса Міхал 333
Колев Станіслав 287–289
Колибанов Анатолій Георгійович 371
Колотуха Яків Якович 406
Кон Фелікс Якович 123
Кондуфор Юрій Юрійович 415
Конквест Джордж Роберт 20, 474
Константинов Леонард Васильович 436
Копп Віктор Леонтійович 134
Коппіні 185, 235
Корнацький Яцек 366
Корнійчук Олександр Євгенович 272–281, 311
Коротченко Дем'ян Сергійович 294, 371
Коррієру Іларіон 234
Коселек Станіслав 364
Котовський Григорій Іванович 202
Коцціо Сільвіо 23, 38, 224–232
Коцюбинський Юрій Михайлович 26, 34, 67, 113, 115, 123, 136, 139, 159, 223, 448
Кочиш Вілмош 301, 303
Кравець Володимир Олексійович 362, 409, 433, 436
Кравс Антін 65
Кравчик Болеслав 441
Кравчук Леонід Макарович 428, 431, 457, 459, 462, 463, 470, 487
Крачкевич Ян 195
Крестинський Микола Миколайович 10, 83, 178
Кривець Наталія Василівна 26, 28, 32
Крижанівський Володимир Петрович 466
Кричмаров Христо 364
Кросбі Джон 430
Крук Ян Владислав 358, 364, 442, 443, 446
Крючков Георгій Корнійович 316

Кузнецов Микола Іванович 327
Кулик Іван Юліанович 49, 177, 318
Куліш Микола Гурович 116
Купчик Олег Романович 24
Курбас Лесь (Олександр-Зенон Степанович) 41, 116
Курилюк Кароль 298
Кьоніг Йоганес 293, 440

Лаврухин Микола Васильович 397, 398, 402
Лазарев Степан Костянтинівич 81
Лангганс Франц 88
Ланге Оскар 279, 280
Ландау Лариса 73
Ландау Олександр 73
Лантьє Юлій Людвігович 214
Лаціс Мартин Янович (Судрабс Ян Фрідріхович) 201, 216, 217
Левицький Михайло Васильович 130, 131, 147–149, 152, 205
Ленарт Йозеф 438
Летто Антон Рокович 230, 238
Лещенко Леонід Овдійович 17
Линниченко Платон Костянтинівич 144, 145
Лисенко Андрій Євменович 322, 323
Литвинов Максим Максимович 130
Личек Юзеф 195, 196
Ліндемман Ева 406
Лінзенборг Ванда 81
Лопухін-Демидов Микола Петрович 150
Лордкіпанідзе Григол (Григорій Спиридонович) 108, 111
Лукиц Яків Генрихович 139
Лупу Ніколае 294
Лурьє Іхіл-Міхла Залманович (Юрій Ларін) 256
Любченко Микола Петрович 166, 205, 226, 481
Любченко Панас Петрович 193
Ляшко Олександр Павлович 320, 323, 324, 402, 436, 438

Майор Федеріко 461
Макаревич Микола Петрович 50, 273, 305, 434, 435, 450, 460, 461
Макларі Дьєрдь 49, 339, 349, 350, 358
Маколкін Анна 23
Малер Ріхард 198, 199
Малроні Брайан 429
Мальцан, фон Адольф Георг 11, 83
Мануїльський Дмитро Захарович 103, 280, 283, 287, 288, 371, 476
Манцев Василь Миколайович 171

Марков Петр Кристев 457, 487
Марочко Василь Іванович 12, 20, 21, 32, 474
Мартишко Рудольф 296
Марьяї Йозеф 320, 338
Масарик Томаш Гарріг 29, 150
Мататіо Віктор Рафаїлович 229, 233
Матусинський Єжи 194–196, 484
Мафіоні Вінченцо Маурович 240
Мацієвич Кость Андріанович 143
Мевінческу Е. 287
Мелікянц К.Д. 198
Меріано Франческо 185, 233–238
Меркулов Анатолій Всеволодович 287, 316, 323, 325, 345, 355, 368, 402, 407, 421
Метлок Джек 424, 425, 428
Мефферт Герман Адольфович 198, 209, 219–224
Микулашкова Ванда 302
Минков Недялко Христов 342, 344
Михельсон Микола Миколайович 139
Михалевська Ванда Хелена 291, 294, 298
Міклович Рудольф 363, 364
Мікос-Урбан Чезаре (Цезар Йосипович) 72, 235, 236, 481
Мікоян Анастас Іванович 372
Милев Борис Василев 378, 379
Міодушевський Йосип Іванович 97
Мір-Тагієв (Міртагієв) Міл Джалал 66, 68–72, 479
Михайлов Міхаїл Ніколов 384, 390, 391
Мічуда В. 436
Могельський Олдржих 333, 334, 341, 351, 353, 354, 420
Мок Алоїз 43, 467, 468
Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович 271–274, 286, 287, 372
Моляк Андрій 81
Монорі Іштван 357, 437
Мостовенко Павло Миколайович 148
Мошинський Вітовт Карлович 124–127, 155
Мугбільбек Мамедов 118
Мунц Вільгельм Арнольдівич 198–200
Мусоліні Беніто 184, 186, 187, 228, 230, 235–237

Нансен Фрітьйоф 10, 105, 153, 231, 242
Непийвода Іван Миколайович 304, 325
Неру Джавахарлал 292, 374, 380
Неуман Богуслав 151
Ніколайко Володимир Іванович 305
Ніцу Ніколае 365, 448, 451, 454,

Новак Владислав 337, 343
Новак Зденек 364
Нойман Альфред 364
Ночев Цветан 364, 367, 368, 433, 441, 449
Нур-Бей Різа 142

Огризко Володимир Станіславович 456, 465
Озал Тургут 463
Окіпнюк Вікторія Миколаївна 27, 32
Олененко Юрій Олександрович 451, 455
Ольшевський Казімеж 310
Опанський Йосип Казимирович 253
Орачевський Станіслав 176, 177
Орманов (Горов) Іван Петров 147
Орсеро Мікаель 185
Орсинський Анджей 195
Осберг Оскар Михайлович 198
Оскома Олександр Євтихійович 312
Оснач Василь Павлович 328, 402
Осостович Саніслав Вітольд 290
Осубка-Моравський Едвард 282, 284, 285

Павличенко Олексій Семенович («Декоратор») 253
Павличко Дмитро Васильович 323, 432
Павлович Славко 358
Павловський (Ланевський) Станіслав 81, 173, 174
Паламарчук Лука Хомович 295
Палді Андраш 50, 437, 438, 452, 453, 455, 458, 459, 460 (2) Падлі, 470, 471, 487
Паллат Адольф Карлович 198
Панков Георгі 440
Папазов Начо 310
Патек Станіслав 177, 178
Патон Борис Євгенович 304, 310, 350
Парушев Георгій 311
Паціоровський Ришард 326
Пашенко А.Я. 345, 346, 364, 442
Пейков Дмитр Лазаров 344, 345, 388
Пеньковський Антоні 194
Пепеян Нуварт Меліківна 205
Перне Юг 456, 461, 471, 487
Петренко Григорій Григорович 49, 177, 252
Петровський Адольф Маркович 179, 194, 207, 257
Петросьянц Андранік Мелконович 435
Підгорний Микола Вікторович 283

Пілсудський Юзеф 167, 168
Пінкава Ярослав 447
Піперков Іван 363
Пірро Альберт-Вольдемар Павлович 59, 60, 478
Плахтін Олексій Іванович 371, 372
Поважаї Шандор 461
Позняков Гаврил Петрович 69
Полоз Михайло Миколайович 137, 140
Поль Отто 133
Польковський Рішард 39, 201, 442, 450, 456
Попандопуло Ідиованна Антонівна 238
Поппер Леопольд Адольфович 244–246
Постишев Павло Петрович 115
Приходько Антон Терентійович 138
Пройс Еміль 88
Просінський Влодзімеж 195
Пуласький Францішек 164–169

Радек (Собельсон) Карл Бернгардович 56

Раджал-Бей 142

Раковський Християн Георгійович 44, 59, 61–63, 66, 67, 77, 85, 100, 105, 111,
112–115, 117, 135, 144–147, 151, 163, 166–168,
174, 198, 199, 201, 210, 214–218, 223–225, 476,
477, 480

Ралєв Стефан 376, 378,

Ратенау Вальтер 135

Реденс Станіслав Францевич 220, 221

Резникович Михайло Ієрухимович 311

Реферт В.Д. 231

Рітсон Едуард 139, 140

Ріхтер Павел 130

Родрігес Роберто 452

Рондіані Діно 226

Рошер Рудольф 314–317, 331, 421

Рубінштейн Григорій Ісаакович 117

Руденко Григорій Миколайович 397

Ружицький Ігнатій 174

Рузвельт Франкліном Делано 269, 395

Рюштю-бей Тевфік 207, 208

Сабахтарішвілі Костянтин 113

Савельєв Лев Савелійович 68, 78, 79, 158, 166, 167, 481

Савіо Піоло 228–230, 232, 235

Савинков Борис Вікторович 153

- Савченко Віктор Анатолійович* 31
Савченко Сергій Романович 276, 278
Саксл Зденек 447
Санцевич Анатолій Васильович 416
Сапега Євстафій Каетан Владислав 163
Сатановський Роберт 366
Сафиров Едвард 313
Саченко Микола Федорович 397, 423
Свілас Казимир Матвійович 23
Свірський Міхал 81, 165, 175
Семенихін Михайло Миколайович 426, 427, 464
Серафідіс Панайот Параскевич 41, 202, 478
Серафимов Михаїл 223
Сергієнко Григорій Якович 416
Сергійчук Богдан Володимирович 26
Сергійчук Володимир Іванович 26
Серпі Г. 188
Симов Димитр 363
Сингаївський Микола Федорович 437
Сироткович Яків 321, 323, 324
Сікора Петро 143
Сікорський Ігор Іванович 416
Сіпка Йожеф 301
Скірмунт Константи (Константин) 164, 168
Скловський В.Л. 78
Скопа Бова 227, 228
Скоропадський Павло Павлович 145, 165, 201
Скрипник Микола Олексійович 172
Скшешевський Станіслав 284
Сланський Рудольф 457
Сліпченко Олександр Сергійович 50, 273, 276, 284, 292, 314, 461
Словиковський Мечислав 195
Сокирська Владилена Володимирівна 25
Соколовська Софія Іванівна 197
Сороко Міхал 79–81
Соскола Франц 80, 133
Сошніцький Станіслав Адам 98, 99
Спрогіс Володимир Якович 138
Стадник В.Д. 286
Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович 12, 187, 206, 243, 269, 273, 281, 283, 288
Стамболійський Александр 142, 143, 146, 147
Станишев Димитр Яков 342
Станкович Імре 301

Стебловський Адам 177, 178
Степаненко І.Д. 299
Стефані Вернер 84, 85, 86, 87
Стефанович Л.Г. 400
Стец Щепан 298, 299
Стрган Мілан 299
Стро-Маріо Мельве 185
Стшемецький Станіслав 78, 128, 155
Субтельний Л.Л. 222
Сюреш Мат'яш 338, 453

Тадао Чино 468

Таїров Абдула Алі 117–121
Тамман Александр 140, 155
Таран (Гончаренко) Феодосій Прохорович 86, 177
Тарасюк Борис Іванович 431, 458, 458
Таухерт Міхаель 331, 355, 356
Тевзая Віктор 64, 107
Тіпельскірх, фон Вернер 90
Ткач Дмитро Іванович 358, 455
Толубєєв Микита Павлович 380
Томашевський Леон 314, 316, 317, 327, 335, 337
Тонев Александр 49
Тонкер Ломберто 228–233
Торговець Віктор Давидович 69, 71, 72, 76, 83, 476, 481
Трейсі Томас 396, 397, 403
Тригуб Олександр Петрович 31
Тронько Петро Тимофійович 297, 311, 406
Тубіно Ромуло 184
Тугарев Іван Спиридонович 283
Тулгатогоо Борин 353

Уборевич Ієронім Петрович 220

Уграї Йозеф 301–303
Удовенко Геннадій Йосипович 3 12, 396, 428
Улановський Михайло Семенович 311
Ушверідзе Овсій Іларіонович 44, 114, 198, 199, 201, 209–215, 219
Фельдман Мергій Мойсейович 136, 137, 227, 248
Філатов Володимир Петрович 288, 387
Фокін Вітольд Павлович 350, 463
Фоккер Тімон Хенрікус 29, 54, 64, 200
Фоменко Володимир Степанович («Токієць») 253, 363
Фредро Александр 290, 298, 445
Фрунзе Михайло Васильович 142

Харват Францішек 81, 165, 169, 170, 172, 173
Хворостяний Ігор Михайлович 416
Хей (Гей) Зігфрід 83, 135, 155, 181, 410
Хенке Андор 20, 50, 90–92, 94, 95, 188
Хлонд Александр 285
Хрущов Микита Сергійович 45, 50, 274, 275, 277, 282, 371, 372, 374
Хунгадзе Гавриїл 107, 108, 109,
Хьюлінгс Джон 429

Церов Дімітр 457

Цеслік Маріан Валентинович 290
Циба В.М. 293
Цорд Геннадій Йосипович 292
Цхакая Міхо 115
Чаплін Борис Миколайович 431
Чаушеску Ніколае 325, 338, 454
Чемберлен Невілл 195
Червінський Людомир 194
Черняхівська Вероніка Олександрівна 88
Черутті Вітторіо 185, 232, 236, 237
Черчилль Уільям 269
Чечель Б.П. 397
Чисельський Томаш 27
Чичерін Георгій Васильович 53, 67, 70, 105, 111, 147, 207, 208, 228, 479
Чорний Володимир Лазарович 400
Чубар Влас Якович 183

Шарота Марцелі 173, 174

Шведов Ігор Олександрович 451
Шевель Георгій Георгійович 303, 321, 322, 325, 327, 333, 350, 381, 402, 404–406,
417, 422
Шевченко Валентина Семенівна 391, 392, 406, 438, 440, 450
Шеель Герман 406
Шелест Петро Юхимович 297
Шидловський Генріх 366
Шиллер Отто 21 44, 93, 94, 484
Шильдгреєр Вільгельм 183
Шиман Гертруда 182
Шліхтер Александр Григорович 208
Шміц Рудольф 292, 294,
Шобер Йоган 131
Штарк Гюнтер 443
Штрекер Герман 182
Шуленбур, фон дер Фрідріх Вернер 191

Шульга Федір Григорович 143
Шульгин Олександр Якович 105, 143
Шульце Карл Карлович 198
Шумський Олександр Якович 145, 164, 166–169, 220
Шушкевич Станіслав Станіславович 487
Шюнеман Манфред 315

Щербицький Володимир Васильович 297, 303, 310, 316, 317, 320, 323, 328, 345,
346, 359, 367, 402, 417, 437, 438, 440

Юзбашинський Ісмаїл-ага 120
Юзефович (Северний) Борис Самойлович 203, 220
Юнгерт-Арноті Міхай 134

Ягодин Геннадій Олексійович 435
Якір Йона Еммануїлович 171
Яковлев Володимир Іванович 114, 126, 127, 142, 171, 222, 284
Якуб-Бей 142
Ялвач Тарік 463
Янев Лемир 313
Янковський Генрік 98

Наукове видання

Ірина Матяш

ІНОЗЕМНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919–1991 рр.):
ПРОТИСТОЯННЯ І СПІВПРАЦЯ

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 28.01.2021 р. Формат 70х108/16.
Ум. друк. арк. 40,87. Обл. вид. арк. 38,24.
Тираж 300. Зам. 36. 2021.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.